Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

LIB G K V

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
पुस्तकालय

विषय संख्या R 920
पुस्तक संख्या म 26 मा/क-1
आगत पंजिका संख्या 45086

पुस्तक पर किसी प्रकार का निशान लगाना वर्जित है । कृपया १५ दिन से अधिक समय तक पुस्तक अपने पास न रखें ।

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

Stock Verification-2024

Stock Verification-2024

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

...y Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public D...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridw

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

y Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

89,0EE

45086

RVAN: FASCICULE 7.

Parts are not sold singly.

THE

MAHĀBHĀRATA

COMPILED

ED 1973

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; M. WINTERNITZ; R. ZIMMERMANN, S.J. AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RULER OF AUNDH

VOLUME 1

सन्दर्भ ग्रन्थ
REFERENCE BOOK

NOT TO BE ISSUED

तेजस्वि नावधीतमस्तु

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1933

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Opinions and Reviews

His Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. I. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epics and is sure to throw into shade all previous works, and to add to the glory of Indian scholarships. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us *just* with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUEDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded....In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

Prof. M. WINTERNITZ, University of Prag: "I have read very carefully your "Foreword," and I may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of "purifying" the text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your "Foreword". It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: 'I have examined very minutely considerable, sections of the work on the first two Adhyāyas' as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comparative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented....As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१६२४८
३.३.६

— G4 ins. after the colophon: हरिः ॐ। शुभमस्तु। संभवपर्व समाप्तं। शुभमस्तु॥ करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः। श्रीमत्स्वामिने नमः। श्रीनिवासाय नमः। राघवस्य लिपिः॥

— G5 ins. after the colophon: हरिः ॐ। शुभमस्तु। कल्याणसुंदर्यै नमः। अस्मद्गुरुभ्यो नमः॥

— G6 ins. after the colophon: हरिः ॐ। शुभमस्तु। श्रीकृष्णाय नमः। करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः। आदिपर्व समाप्तं। श्रीवेदव्यासाय नमः। श्रीमीनाक्षीसुंदरेश्वराय नमः। श्रीहास्यपतये नमः। श्रीरामचंद्राय नमः।. Then follow the date and other details in Tamil. The MS. was copied by the son of Vaidyanāthas'iva of Tepperumāl Nallūr for Seshappayyar's Sarasvati Library, situated in Mahāpura road in Madhyārjuna (village), on the 22nd day of the month Kumbha of Krodhi Saṁvatsara.

— G7 was discontinued after adhy. 2.

— The incomplete MSS. M1.2.4 end with adhy. 53 (*q. v.*)

— M3 ins. after the colophon: १०१३ संवत् [*ca.* A. D. 1837–38] मिथुनमासे २८ दिवसे मंगलवासरे श्रवणनक्षत्रे अपरपक्षे तृतीयायामपराह्ने द्विवादनवेलायां लिखितं। नारायणेन लिखितमिदं॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु॥ शुभमस्तु॥

— M5 ins. after the colophon, one stanza of क्षमापन; then follows: श्रीवेदव्यासाय नमः। संभवपर्व समाप्तं। शुभमस्तु। श्रीगुरुभ्यो नमः॥

— M6 ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं। शुभमस्तु॥

— M7 ins. after the colophon: श्रीसंभवपर्व समाप्तं। श्रीकृष्णाय नमः। करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः॥

— M8 ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं। शुभमस्तु॥ कोलं १०१७ आमत् धनुर्मासं २६ तेति शनियाळ्च तिरिञ्ञु ओरटियाकुंबोल मीनराशिकोंड एळुदितीत्र पुस्तकं संभवमूलं व्याख्यानं ग्रंथं उळच्चाणूर कळरिक्कल् रामन्करलिखितं॥ The date given here is Malabar year 1017 (*ca.* A. D. 1841–42) the 26th day of the month of Dhanus, which was a Saturday; the copyist was Uḷaccāṇūra-Kaḷarikkal-Rāman.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६२,०८६
१६२१४
8.3.46
690
२५

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accomodated in the footnotes, but which, being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS., have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic, references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

In stray cases, slight discrepancies may be found to exist between the statements already made and the statements made in the sequel as regards the precise number of MSS. which contain a particular Appendix passage, or its exact point of insertion, or finally the exact number of lines comprising a passage. Such discrepancies have been pointed out in the sequel, whenever they were noticed; a certain number might have escaped attention. In all such cases, however, it should be borne in mind that the previous statements were based on a somewhat cursory inspection of the respective passages, which were re-examined in the course of the preparation of this Appendix. Consequently, the statements made in this Appendix concerning such minutiae should be regarded as more authoritative, and as correcting or supplementing the information given in the footnotes.

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1

$D_{6.8}$ T_2 G_{3-6} M (M_1 om. lines 1–56) ins. after 62: D_{14} $G_{1.2}$, after 26: K_4(suppl. fol.).$_6$ Dn Dr $D_{2.4.5}$, after 53^{ab}: $D_{3.7.9-12}$, after 60: T_1 G_7, after 30*: K_5, after 62^{ab}:

तस्याख्यानवरिष्ठस्य कृत्वा द्वैपायनः प्रभुः ।
कथमध्यापयानीह शिष्यानित्यमचिन्तयत् ।
तस्य चिन्तयतश्चापि ऋषेर्द्वैपायनस्य च ।
स्मृत्वाजगाम भगवान्ब्रह्मा लोकगुरुः स्वयम् ।
प्रियार्थं महर्षेश्चापि लोकानां हितकाम्यया ।
तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
आसनं कल्पयामास सर्वदेवगणैर्युतम् ।
हिरण्यगर्भमासीनं तस्मिंस्तु परमासने ।
परिवृत्यासनाभ्याशे वासवेयः स्थितो नतः ।
अनुज्ञातोऽथ कृष्णस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
निषसादासनाभ्याशे प्रीयमाणः सुविस्मितः ।
उवाच स महातेजा ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
कृतं मयेदं भगवन्काव्यं परमपूजितम् ।
ब्रह्मन्वेदरहस्यं च यच्चान्यत्ख्यापितं मया ।
साङ्गोपनिषदानां च वेदानां विस्तरक्रिया ।
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निमिषं च यत् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ।
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयम् ।
विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ।
चातुर्वर्ण्यविधानं च पुराणार्थं च कृत्स्नशः ।
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययोः ।
ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगैः सह ।
ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ।
न्यायः शिक्षा चिकित्सा च ज्ञानं पाशुपतं तथा ।
इति नैकाश्रयं जन्म दिव्यमानुषसंश्रितम् ।
तीर्थानां चैव पुण्यानां देशानां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ।
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिविशेषांश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ।
यच्चापि सर्वगं वस्तु तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि ।

1

(L. 1) $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{2.3.6-8}$ तदाख्यानवरिष्ठं स. D_{9-11} T G_{5-7} M_{2-4} कृष्णद्वैपा°. — (L. 2) K_6 Dn_3 Dr $D_{2.5}$ G_4 $M_{3.4}$ शिष्यानित्यन्वचिंतयत्; $Dn_1.n_2$ शिष्यानेवं व्यचिं°; $D_{3.4.6-12}$ G_6 M_2 °नित्यस्यचिं°; T_1 G_5 स शिष्यानित्यचिं°. — (L. 3) K_4 D_8 G_6 M_{2-4} तस्य चिंतयमानस्य; K_5 $D_{4.6-12}$ तस्य तच्चिंतयानस्य; K_6 Dn Dr $D_{2.5}$ तस्य तच्चिंतितं ज्ञात्वा. — (L. 4) K_6 Dn Dr $D_{2.5}$ तत्र (for स्मृत्वा). — (L. 5) K_{4-6} Dn Dr D_{2-12} T_2 प्रीत्यर्थं तस्य चैवर्षेर्. G_{1-8} महर्षेश्चापि लोकानां प्रीत्यर्थं हित°. — (L. 7) MSS. सर्वैर् (for सर्व-), -मुनि- (for -देव-), and वृतः or वृतं (for युतम्) in different combinations. — (L. 9) K_{4-6} Dn Dr D_{2-12} [ऽ]भवत् (for नतः). — (L. 10) G_{4-6} कृतिना (for कृष्णस्तु). — (L. 11) K_{4-6} Dn Dr D_{2-12} शुचिस्मितः (for सुवि°). — (L. 14) K_{4-6} Dn Dr $D_{2-12.14}$ M_3 स्थापितं (for ख्यापितं). — (L. 15) $K_{5.6}$ Dn D_{2-12} T $G_{1.4.5.7}$ M_2 °निषदां चैव. — (L. 16) K_{4-6} Dn Dr $D_{2.4.5}$ निर्मितं (for निमिषं). — (L. 17) K_{4-6} Dn Dr $D_{2.4-8}$ T_1 भविष्यं च. — (L. 18) $G_{1-5.7}$ $M_{2.3}$ °निश्चयं (as in text); the rest °निश्चयः. — (L. 20) $D_{5.14}$ G_2 M_3 पुराणानां; $G_{1.6}$ $M_{2.4}$ पुरुषाणां. — (L. 24) K_{4-6} Dn Dr D_{2-8} दानं (for ज्ञानं). — (L. 25) $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{2.5}$ हेतुनैव समं; T_1 $G_{1.4-6}$ इत्यनेकाश्रयं. — (L. 30) $K_{4.6}$ Dn Dr D_{2-5} तच्चैव प्रतिपादितं.— After line 30, K_4 ins.:

सर्वं च मत्कृतं कर्म तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि ।

K_4 cont.: K_6 Dn Dr $D_{2.5}$ ins. after line 30:

परं न लेखकः कश्चिदेतस्य भुवि विद्यते ।

— (L. 31) K_{4-6} Dn Dr D_2 $G_{1.7}$ विशिष्टात् (for वसिष्ठात्). K_6 Dn Dr D_2 मुनिसंचयात्. — (L. 32) K_{4-6} Dn Dr D_{2-12} M_3 श्रेष्ठतरं त्वां वै; $G_{2.3}$ श्रेष्ठमपि त्वा°. — (L. 33) K_{4-6} Dn Dr $D_{2.4.5}$ वेद्मि. — Lines 35–36 = (var.) 187*. — Dn D_{2-12} ($D_{3.4.6-12}$ om. lines 2 [with सौति°], 4–5, 8, 12, 14, 19–20) ins. after line 36: $K_{4.6}$ Dr after line 39:

काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्यतां मुने ।
सौतिरुवाच ।
एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
ततः सस्मार हेरम्बं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
स्मृतमात्रो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः ।
तत्राजगाम विघ्नेशो वेदव्यासो यतः स्थितः ।
पूजितश्चोपविष्टश्च व्यासेनोक्तस्तदानघ ।
लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ।
मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ।
श्रुत्वैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम् ।
व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्ध्वा मा लिख क्वचित् ।
ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ।
ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात् ।
यस्मिन्प्रतिज्ञया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम् ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

...by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मा ।

तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिपुंगवात् ।
मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाद्य रहस्यज्ञानवेदनात् ।
जन्मप्रभृति सत्यां ते विद्म गां ब्रह्मवादिनीम् ।
त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति ।
अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
• विशेषणे गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ।
जडान्धबधिरोन्मत्तं तमोभूतं जगद्भवेत् ।
यदि ज्ञानहुताशेन त्वया नोज्ज्वलितं भवेत् ।
तमसान्धस्य लोकस्य वेष्टितस्य स्वकर्मभिः ।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्बुद्धिनेत्रोत्सवः कृतः ।
धर्मार्थकाममोक्षार्थैः समासव्यासकीर्तनैः ।
त्वया भारतसूर्येण नृणां विनिहतं तमः ।
पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाप्रकाशिना ।
नृणां कुमुदसौम्यानां कृतं बुद्धिप्रबोधनम् ।
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ।
संग्रहाध्यायबीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान् ।
संभवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कवान् ।
अरणीपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान् ।
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् ।
कर्णपर्वचितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ।
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वबृहत्फलः ।
अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंश्रयः ।
मौसलश्रुतिसंक्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ।
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ।
पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ।

सूतः ।

एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
भगवान्स जगत्स्रष्टा ऋषिदेवगणैः सह ।
तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि शश्वत्पुष्पफलोदयम् ।
स्वादुमेध्यरसोपेतमच्छेद्यममरैरपि ।

☞ After the above passage, $D_{3.7-12}$ ins. 27*, while D_{14} $G_{1.2}$ *repeat* 23, an unmistakable indication that the passage, in these MSS. or in their exemplars at least, is an interpolation!

2

Between 1. 1. 53[ab] and passage No. 1 given above, K_6 marg. ins. the following lines, containing a curious derivation of 'Bhārata':

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥
भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
तरणं सर्वलोकानां तस्माद्भारतमुच्यते ॥

अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ।
तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने ।
भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ।
सर्वज्ञोऽपि गणेशो यत्क्षणमास्ते विचारयन् ।
तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान्बहूनपि ।

[Line 2=line 57 (*q. v.*) of passage No. 1. $D_{8.4.6-12}$ (which om. lines 2, 4–5, 8, 12, 14, 19–20) read in line 3 स्मरणादागतो हि सः (for व्यासः सत्य°); for line 7, ले° भारतस्य त्वमहं कर्ता भवामि च; for lines 9–10,

श्रुत्वावोचद्गणेशस्तु यदा मे नैव शाम्यति ।
लेखनी मुनिशार्दूल लेखकोऽहं तदा मुने ।;

in line 11, प्रोवाच वचनं व्यासोप्यबुध्वा; for line 12, इत्यभूल्लेखको देवः सर्वज्ञः कृतनिश्चयः; and, finally, for lines 17–18, इति संश्राव्य भिद्यंते नाद्यापि ग्रंथयो दृढाः.]

— K_5 Dn $D_{2.5}$ om. lines 37–38. K_4 repeats lines 37, 39, and Dr repeats line 39 after the Gaṇes'a interpolation. — (L. 39) K_6 Dn Dr $D_{2.5}$ अज्ञानतिमिरांधस्य लोकस्य तु विचेष्टतः. — (L. 40) K_6 Dn Dr $D_{2.5}$ नेत्रोन्मीलनकारकं. — (L. 42) K_{4-6} Dn D_{2-5} G_3 तथा (for त्वया). — (L. 43) K_{4-6} Dn Dr $D_{2.5.7.10}$ °ज्योत्स्नाः प्रकाशिताः. — (L. 44) K_6 Dn Dr $D_{2.5}$ नृबुद्धिकै(MSS. mostly °कौ)रवाणां च कृतमेतत्प्रकाशनं. — (L. 48) K_{4-6} Dn Dr $D_{2.3.5-8}$ G_{4-6} सभारण्य° (as in text); the rest सभापर्व°. — (L. 49) S (mostly) आरण्यपर्व°; a few MSS. अरणीपूर्व°. — (L. 51) K_{4-6} Dn Dr $D_{2.3.5-8}$ °सितैः (for °चितैः). — After line 51, D_{9-12} ins.:

गदापर्वापक्वफलैरैषीकेपत्फलोदयैः ।
सौप्तिकैः पर्वसहितैः फलसंस्कारकारणैः ।

— (L. 52) G_6 स्त्रीपर्वैकांत°. K_{4-6} Dn Dr D_{2-12} G_{4-6} °महा° (for °बृहत्°). — After line 52, K_4 ins.:

अनुशासनिकं पर्व रसमित्यभिधीयते ।

— $K_{5.6}$ $D_{2.3.5.7}$ om. lines 53–56; $D_{6.8}$ $M_{3.8}$ om. 55–56; M_4 om. 53–54. — (L. 53) Some MSS. स्वाश्रम° (for त्वाश्रम°). — (L. 56) K_4 Dr D_{14} पक्षिणां; $D_{4.10.11}$ $G_{4.5}$ आश्रयो (for अक्षयो). — $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{2.5}$ read line 57 (which is om. in $D_{7.9}$) of the Brahmā passage after line 1 of Gaṇes'a interlude. — (L. 58) Om. in K_6 Dn Dr $D_{2.5.7.9.14}$. Some N MSS. मुनिदेवगणैर्वृतः (*or* °र्युतः). — (L. 59) K_4 D_{14} T_1 G_{4-6} शाखापुष्प°; G_3 यावत्पुष्प°.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Harid...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3

After the colophon of the first adhy., G2.3 ins.:

श्रीसूतः ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।
मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात् ।
जगद्धिताय जनितो महाभारतचन्द्रमाः ।
स्तुत्यं तस्यास्ति किं चान्यत्सर्वलोकहितैषिणः ।
वेदा व्यस्ताः कृतं तेन महाभारतमद्भुतम् ।
सर्वे तरन्तु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
इत्युक्त्वा सर्ववेदार्थान्भारते तेन दर्शिताः ।
श्रूयतां सिंहनादोऽयमृषभस्य महात्मनः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च परमर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
एष प्रकृत्यैव यतो लोकः सक्तोऽर्थकामयोः ।
धर्ममोक्षपरं तस्मात्करिष्येऽहं समुच्चयम् ।
कामिनो वर्णयन्कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् ।
नरः किं फलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन् ।
मुनिनापि च कामार्थौ मत्वा लोकमनोहरौ ।
निन्द्यावपि स्थितावेतौ धर्ममोक्षविवक्षया ।
अन्यथा घोरसंसारबन्धहेतू जनस्य तौ ।
वर्णयेत कथं धीमान्महाकारुणिको मुनिः ।
लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयित्वा च तेन तौ ।
इतिहासैर्विचित्रार्थैः पुनरत्रैव निन्दितौ ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धे का व्यवस्था जगतो भवेत् ।
एतद्विज्ञाय विद्वद्भिर्नित्यं श्रद्धासमन्वितैः ।
अध्येयो भारतीयोऽयमितिहाससमुच्चयः ।

G3 cont.:

श्लोका ये भारते वापि क्वचित्केचिद्व्यवस्थिताः ।
तुल्यार्थास्संहितां पुण्यां योजयिष्ये तु तामहम् ।
तच्छ्लोकांश्च समुद्धर्तुं कः कृत्स्नान्भारते क्षमः ।
योगतः सर्वरत्नानि समुद्धर्तुं महार्णवात् ।
न च प्रज्ञाभिमानेन यदयं कर्तुमुद्यतः ।
किं तु भारतभक्तिर्मां विवशं समचूचुदत् ।

Colophon.

4

After line 20 of 178* (v. l. 1. 2. 233), K3 ins.:

अध्यायास्त्वेकमेकानां सप्ताशीतिरुदाहृता ।
श्लोकानां च सहस्राणि दश त्रीणि शतानि च ।
पौलोमादीनि सर्वाणि दशाष्टौ च महानृषिः ।
उक्तवान्सपुराणानि रहस्यं चावसानिकम् ।
एवमष्टादशैतानि पर्वाण्युक्तानि धीमता ।
अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां च सहस्राणि नवतिर्दश एव च ।
एषा वै पर्वणां संख्या श्लोका ग्रन्थे यथाक्रमम् ।
यदुक्तमृषिणा तेन व्यासेनोत्तमतेजसा ।
जनमेजयस्याश्वमेधं द्रष्टुकामस्य धीमतः ।
संप्रवृत्तोऽश्वमेधश्च यत्र शक्रेण धर्षितः ।
विरोधश्चाभवद्राज्ञो ब्राह्मणैस्तस्य ऋत्विजैः ।
विश्वावसुपुरानीतो राजा राज्यमचीकरत् ।
एषा वै पर्वणां संख्या खिलान्याह ततः परम् ।

5

After 1. 2. 236, B4 ins.:

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
एवं विज्ञाय तत्त्वज्ञाः कथयन्ति मनीषिणः ।
भरतानां महज्जन्म महाभारतमित्युत ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यसंशयः ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनः शुभः ।
प्रबन्धं भारतस्येमं चकार भगवान्प्रभुः ।
कृष्णद्वैपायनः पुत्रं पूर्वमध्यापयच्छुकम् ।
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं वैशंपायनमेव च ।
तैश्चाप्यनन्यबुद्धिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रकाशितम् ।
या क्रिया क्रियते काचिद्यश्च कश्चित्क्रियाविधिः ।
इदं प्रवर्तते सर्वं श्रोतॄणां प्रीतये क्षितौ ।

Then follows 237^{ab}, which is followed by:

अधीयीत यथान्यायं वेदज्ञो वेदभृद्द्विजः ।
वेदैश्चतुर्भिः समितमिदमाख्यानमुत्तमम् ।

3

For lines 1–2, cf. passage No. 2 above. — For lines 3–4, 22–23, cf. 66* (v. l. 1. 1. 191). — Lines 10–11 = (var.) 1. 56. 33.

5

Lines 1–2 = 1. 56. 33. — Lines 4–5 = (var.) 1. 56. 31. — Lines 6–7 = (var.) 1. 1. 191^{cdef}. — Lines 8–9 = (var.) 1. 56. 32.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Foundation Chennai and eGangotri

भविष्यत्युपजीव्यं च कवीनामिदमब्रवत् ।
न चास्य कवयः केचिद्भविष्यन्ति विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य त्रय एवाश्रमा यथा ।
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं सत्कर्मसाधकम् ।
ब्रुभूपते महाख्यानमभिमन्तव्यमादितः ।
यदधीतं तदा सम्यग्द्विजश्रेष्ठैर्द्विजोत्तमात् ।
• वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं तदा ।

6

After 216* (cf. v. l. 1. 5. 6), $\tilde{N}_2$ V_1 ins.:

भृगोर्बभूवुः षट् पुत्रास्तपसा भावितात्मनः ।
कविश्च च्यवनश्चैव शङ्खलश्च महातपाः ।
सुरश्मिः सप्तरश्मिश्च वितथश्च महातपाः ।
वीतहव्यस्य तनयः स्मृतो गृत्समदः प्रभुः ।
गृत्सस्यापि सुतस्त्वस्य ब्रह्मन्सावेदसोऽभवत् ।
सावेदस्य तु पुत्रोऽभूदूर्वः श्रुतवतां वर ।
ऊर्वस्य तु विहव्योऽभूद्ब्रह्मसूनुर्महात्मनः ।
विहव्यस्य तु दायादो विहरः कीर्तिमान्स्मृतः ।
विहरस्यात्मवान्पुत्रो वत्सश्चाधिरथः स्मृतः ।
वत्सस्यापि विनिन्दस्तु सूनुरासीन्महातपाः ।
भृगोर्विनिन्दस्य सुतः सद्यो नाम बभूव ह ।
सद्यस्याप्यात्मजो ब्रह्मन्वित्तो नाम सुवीर्यवान् ।
वित्तस्य तु महातेजा बभूव च श्रुतश्रवाः ।
श्रुतश्रवसस्तु सूनुर्बभूव तपवान्प्रभो ।
तपसस्तु महातेजाः प्रकाशस्तनयोऽभवत् ।
ऊर्ध्वः प्रकाशस्य सुतो ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मवित्तमः ।
ब्रह्मसृष्टो मतो येन येन पूर्वं महात्मना ।
ऊर्ध्वस्य चैव वागिन्द्रो वागिन्द्रो ब्रह्मवादिनः ।
ऋचीकस्तस्य तनयो ब्रह्मसूनुर्महातपाः ।
जमदग्निः सुतस्तस्य जज्ञे जनकसंनिभः ।
जमदग्नेस्तु वै पञ्च आसन्पुत्रा महात्मनः ।
रुमण्वांश्च सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ।
रामस्तस्य जघन्योऽभून्महास्त्रो रेणुकासुतः ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।

7

After 1. 11. 3^{ab}, G_1 ins.:

मैवं सर्पेण बाधेथाः सखे भीराविशन्मम ।
शप्तश्च त्वं मया विप्र न नन्दामि कदाचन ।
तेनैव बहुशोक्तोऽहं सर्पके त्वारमणै (sic) द्विज ।
अग्निहोत्रे समासीनं वेपयामि समोहितः ।

8

Between adhy. 12 and 13, there are in M_{2-4} the foll. insertions, reference to which was inadvertently om. in the footnotes to the text (p. 111). At the indicated place, M_2 ins.:

किमर्थं राजशार्दूल राजा स जनमेजयः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ।
इति श्रीरामाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य न स्याद्व्यतिक्रमः ।
शिव शिव । कपर्दि समर्थ भूतेश भगनेत्रनिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ।
नारायणाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । गणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।;

M_3 ins.: हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।;
M_4 ins.: हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।.

9

After 1. 16. 15, S (except M_1) ins.:

वासुकेर्मथ्यमानस्य निःसृतेन विषेण च ।
अभवन्मिश्रितं तोयं तदा भार्गवनन्दन ।
मथनान्मन्दरेणाथ देवदानवबाहुभिः ।
विषं तीक्ष्णं समुद्भूतं हालाहलमिति श्रुतम् ।
देवाश्च दानवाश्चैव दग्धास्तेन विषेण ह ।
अपाक्रामंस्ततो भीता विषादमगमंस्तदा ।
ब्रह्माणमब्रुवन्देवाः समेत्य मुनिपुंगवैः ।
मथ्यमानेऽमृते जातं विषं कालानलप्रभम् ।
तेनैव तापिता लोकास्तस्य प्रतिकुरुष्व ह ।
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दध्यौ लोकेश्वरं हरम् ।
त्र्यक्षं त्रिशूलिनं रुद्रं देवदेवमुमापतिम् ।
तदाथ चिन्तितो देवस्तज्ज्ञात्वा द्रुतमाययौ ।
तस्याथ देवस्तत्सर्वमाचचक्षे प्रजापतिः ।
तच्छ्रुत्वा देवदेवेशो लोकस्यास्य हितेप्सया ।
अपिबत्तद्विषं रुद्रः कालानलसमप्रभम् ।

6

$\tilde{N}_2$, which om. lines 8–10, has the following v. l.: — (L. 4–5) कवेश्च तनयः पूर्वं स्मृतः सूर्यमदः प्रभुः । सूर्यमदस्यापि सुतस्त्वस्य सावेदसोऽभवत् ।. — (L. 6) वर्चा (for ऊर्वः). — (L. 7) वर्चसस् (for ऊर्वस्य). — (L. 11) भूमेर्विहस्यस्य सुतः सद्यो etc. — (L. 12) सद्यस्य तनयो ब्रह्मन्सवितो नाम वीर्यवान्. — (L. 13) सवितस्य (for वित्तस्य तु). — (L. 17) ब्रह्मसृष्टं सहायेन येन etc.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कण्ठे स्थापितवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
यस्मात्तु नीलता कण्ठे नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।
पीतमात्रे विषे तत्र रुद्रेणामिततेजसा ।
देवाः प्रीताः पुनर्जग्मुश्चक्रुर्वै कर्म तत्तथा ।

S (except G_6 M_1) end the adhy. here, beginning the new adhy. with:

सूतः ।
मथ्यमानेऽमृतस्यार्थे भूयो वै देवदानवैः ।,

which in T_2 G (except G_3) is followed by a *repetition* of 1. 16. 15, an unmistakable sign that the passage is an interpolation!

10

After 1. 16. 27, K_4 ins.:

एतस्मिन्नन्तरे जातं वासुकेर्मुखनिःस्रवात् ।
कालकूटं विषं घोरं सर्वसत्त्वभयंकरम् ।
तस्मिन्समुत्थिते घोरे विषे कालानलप्रभे ।
संत्रस्तासुरदेवौघा दिशः सर्वाः प्रपेदिरे ।
येन विष्णुः कृतः कृष्णो विषेण महता तदा ।
यत्र हाहाकृतं सर्वं जगदासीच्चराचरम् ।
ततस्तु ब्रह्मणो वाक्याद्देवदेवो महेश्वरः ।
अपिबत्तद्विषं घोरं प्रत्यक्षं दैवतेषु वै ।
तस्मिन्विषे पीयमाने हरेणामिततेजसा ।
विस्मयं परमं जग्मुर्देवाश्च मुनिदानवाः ।
ततः कण्ठमनुप्राप्तं विषं दृष्ट्वा हरस्य च ।
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं कण्ठे धारय वै प्रभो ।
स्वयंभुवचनाच्छंभुर्दधार विषमुत्तमम् ।
कण्ठे हालाहलं घोरं नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।

11

After 1. 16. 36, K_4 ins.:

भ्रममाणस्य तु गिरेर्मन्दरस्य तु विप्रुषः ।
तेष्वष्टाप्सरसो जज्ञे षष्टिः कोट्यो वराङ्गनाः ।
अजरामराश्चारुरूपाः पीनश्रोणिपयोधराः ।
यासां संदर्शनान्मर्त्यः उन्मत्तक इवाभवत् ।

12

After adhy. 19, $Ñ_{1.2}$ (both om. lines 1–6) V_1 B D (which all transp. 1. 19. 17) ins. an addl. adhy.:

सौतिरुवाच ।
ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ।
जग्मतुः परमप्रीते परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ।
आलोकयन्त्यावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
वायुनातीव महता क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ।
तिमिंगिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ।
संयुतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि ।
घोरैर्घोरमनाधृष्यं गम्भीरमतिभैरवम् ।
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं चापि सुरम्यं सरितां पतिम् ।
पातालज्वलनावासमसुराणां तथालयम् ।
भयंकराणां सत्त्वानां पयसो निधिमव्ययम् ।
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलसंमितम् ।
महानदीभिर्बह्वीभिस्तत्र तत्र सहस्रशः ।
आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ।

☞ In Dn D_{1-4} this passage is *immediately preceded* by passage No. 13 given below (*q. v.*); it is uniformly followed by 1. 19. 17 and colophon.

13

K (except K_1) V_1 (marg.) Da D_{5-7} $G_{1.2.4.5}$ ins. after सूत उ° (resp. its v. l.) of 1. 20. 1: Dn D_{1-4}, after सौतिरु° of passage No. 12 above:

नागाश्च संविदं कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वचः ।
निःस्नेहा वै दहेन्माता असंप्राप्तमनोरथा ।
प्रसन्ना मोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छापाच्च भामिनी ।
कृष्णं पुच्छं करिष्यामस्तुरगस्य न संशयः ।
तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे वाला इव स्थिताः ।
एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ।

12

(L. 2) Dn D_1 परया प्रीत्या (for परम°). — (L. 5) $N_{1.2}$ Dn D_1 सहसा; some D MSS. सहितं (for महता). — D_1 om. lines 6–16. — (L. 13) $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn शुभ्रं (for शुभं).

13

(L. 1) $G_{1.2.4.5}$ नागास्तु सहिताः कृत्वा. Da कर्तव्ये कृतनिश्चयाः; D_3 कद्रोश्चैव च तद°. — (L. 2) K (except K_1) D_2 अस्नेहाद्वै; D_5 निश्चेष्टा वै; $G_{1.2.4.5}$ विस्नेहा वि-. D_5 भवेत् (for दहेत्). — (L. 3) Da प्रसादयामो यत्नेन (for prior half). Da $D_{1.6}$ भाविनी. — (L. 4) $G_{1.2.4.5}$ महात्मनः (for न सं°). — (L. 5) K (except K_1) Da $D_{2.5-7}$ $G_{1.2.4.5}$ इति (for हि). K (except K_1) D_2 उक्त्वा; $D_{3.4}$ कृत्वा; $G_{1.2.4.5}$ तस्य (for गत्वा). K (except K_1) D_2 तु (for ते). $G_{1.2.4.5}$ कृष्णा (for पुच्छे). Dn D_1 स्मृताः (for स्थिताः). — (L. 6) $G_{1.2.4.5}$ पत्न्यौ वै (for सपत्न्यौ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

☞ In Dn D_{1-4} this passage is followed by passage No. 12 above; in K (except K_1) V_1 Da D_{6-7}, by 1. 20. 1; and lastly in $G_{1.2.4.5}$ *irrelevantly* by 294*.

14

After adhy. 20, K_4 (marg.) N V_1 B D (except D_6; D_2 on a suppl. fol.) T_1 $G_{1.2.4.5}$ ins.:

सौतिरुवाच ।
स श्रुत्वाथात्मनो देहं सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ।
शरीरप्रतिसंहारमात्मनः संप्रचक्रमे ।
सुपर्ण उवाच ।
न मे सर्वाणि भूतानि बिभियुर्देहदर्शनात् ।
भीमरूपात्समुद्विग्नास्तस्मात्तेजस्तु संहरे ।
सौतिरुवाच ।
अरुणं चात्मनः पृष्ठमारोप्य स पितुर्गृहात् ।
ततः कामगमः पक्षी कामवीर्यो विहंगमः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परया मुदया युतः ।
तत्रारुणः स निक्षिप्तः दिशं पूर्वां महाद्युतिः ।
सूर्यतेजोविनिहताँल्लोकान्दग्धुं महारथः ।
रुरुरुवाच ।
किमर्थं भगवान्सूर्यो लोकान्दग्धुमनास्तदा ।
किमस्यापकृतं देवैर्येनेमं मन्युराविशत् ।
प्रमतिरुवाच ।
चन्द्रादित्यैर्यदा राहुराख्यातो ह्यमृतं पिबन् ।
वैरानुबन्धं कृतवांश्चन्द्रादित्ये तदानघ ।
वध्यमाने ग्रहेणाथ आदित्ये मन्युराविशत् ।
सुरार्थाय समुत्पन्नो रोषो राहोस्तु मां प्रति ।
बह्वनर्थकरं पापमेकोऽहं समवाप्नुयाम् ।
सहाय एकः कार्येषु न मे कृच्छ्रेषु जायते ।
पश्यन्ति ग्रस्यमानं मां सह देवैर्दिवौकसः ।
तस्माल्लोकविनाशाय ह्यवतिष्ठे न संशयः ।
एवं कृतमतिः सूर्यो ह्यस्तमभ्यगमद्गिरिम् ।
ततोऽर्धरात्रसमये सर्वलोकभयावहः ।
उत्पत्स्यते महान्दाहस्त्रैलोक्यस्य विनाशनः ।
ततो देवाः सर्षिगणा उपगम्य पितामहम् ।
देवा ऊचुः ।
भगवन्किमिदं चाद्य महद्दाहकृतं भयम् ।
न तावद्दृश्यते सूर्यः क्षपेयं न प्रभाति च ।
उदिते भगवन्भानौ कथमेतद्भविष्यति ।
पितामह उवाच ।
एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यतः ।
दृश्यन्नेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ।
तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि ।
कश्यपस्य सुतो विद्वानरुणेत्यभिविश्रुतः ।
महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरो रवेः ।
करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति ।
लोकानां शान्तिरेवं स्यादृषीणां च दिवौकसाम् ।
प्रमतिरुवाच ।
ततः पितामहाज्ञातः सर्वं चक्रे तदारुणः ।
उदितश्चैव सविता अरुणेन तदावृतः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्सूर्यं मन्युराविशत् ।
अरुणश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभुः ।
भूय एवापरं प्रश्नं शृणु पूर्वमुदाहृतम् ।
Colophon.

G_3 ins. lines 1–4 of the above passage before 1. 21. 1; $G_{3.6}$ ins. line 6 after 1^{ab}.

14

$G_{1.2}$ om. lines 1–2; G_5 om. 1–4. — (L. 1) $\tilde{N}_3$ स तु श्रुत्वात्मनो; B Da स तच्छ्रुत्वात्म°; T_1 स्तवं श्रुत्वाप्म°; G_4 वचः श्रुत्वात्म°. — (L. 4) T_1 $G_{1.2.4}$ समुद्विग्नानि रूपान्मे इति तेजः समाहरत्. — After line 4, $G_{1.2}$ ins. a colophon, while G_4 repeats 1. 20. 15, which latter is then followed by a colophon. — Da Dn $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4.5}$ transp. lines 5 and 6. — (L. 5) $\tilde{N}_3$ अभिरोप्य; $G_{1.2.4.5}$ उपारोप्य (for आरोप्य स). — (L. 6) $G_{1.2.4.5}$ महा° (for काम°), and महाबलः (for विहं°). — (L. 7) $G_{1.2.4.5}$ आगम्य (for आगच्छत्). $\tilde{N}_3$ Dn $D_{1.2}$ T_1 परं तीरं महोदधेः (for the posterior half). — (L. 8) $G_{1.2.4.5}$ पुरोदेशे महाद्युतेः. — K_4 om. lines 9–38. — (L. 9) This is the reading of B, Da, which is unintellegible and appears to be corrupt, but the other readings seem to be all emendations. $B_{3.4}$ सूर्यस्तेजोविनि°; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1-4.6.7}$ T_1 सूर्यस्तेजोभिरत्युग्रैः; $G_{1.2.4.5}$ सूर्यस्तु सहिताँल्लोकान्. $G_{1.2.4.5}$ तदा (for लोकान्). $\tilde{N}_2$ V_1 B_1 महाबलः; $\tilde{N}_3$ महातपाः; $G_{1.2.4.5}$ समुद्यतः (for महारथः). B_5 Dn $D_{1-4.6.7}$ T_1 लोकान्दग्धुमना यदा. — D_4 (by corr.) $G_{1.2.4.5}$ शौनकः (for रुरुः). — (L. 11) B_2 Dn $D_{1.2}$ °स्यापहृतं. — D_4 सूत उ°; D_6 T_1 प्रमतिः; $G_{1.2.4.5}$ सूतः (for प्रमतिरु°). — (L. 12–13) $G_{1.2.4.5}$ चंद्रार्काभ्यां (for चन्द्रादित्यैः and °दित्ये). — (L. 14) B_4 ग्रस्यमाणे; $G_{1.2.4.5}$ बाध्यमाने. — (L. 15) $G_{1.2.4.5}$ सुरार्थं यत्समुत्पन्नो दोषो राहोस्तु सांप्रतं. — (L. 16) $G_{1.2.4.5}$ अहोहं (for एकोऽहं). — (L. 17) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4.5}$ एव; $D_{3.4.6.7}$ एवं (for एकः). Dn $D_{1.2}$ T_1 न च कृ° दृश्यते. — (L. 18) $G_{1.2.4.5}$

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

15

After विनता of 1. 24. 6, $M_{1.3}$ (which om. उवाच) ins.:

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्षयेत् ।
शुक्लवस्त्रः शुचिर्दान्तो रुक्मकुण्डलमण्डितः ।
वैणवीं धारयन्यष्टिमुपवीतं कमण्डलुम् ।
एतैस्तु लक्षणैर्युक्तं गृहस्थमिति लक्षयेत् ।
नखरोमाचितं विप्रं चीराजिनजटाधरम् ।
वनवासरतं नित्यं वनवासीति लक्षयेत् ।
मुण्डी त्रिदण्डी काषायी कमण्डलुधरो यतिः ।
एतैस्तु लक्षणैः पुत्र विद्धि तान्ब्राह्मणानृजून् ।

16

K_4 ins. after 1. 25. 2:

कथं च त्वमिहायातो निषादानां महालयम् ।
अस्पृश्या याजिनां नित्यं सत्यं च वद मे द्विज ।;

after 3^{ab}:

ब्राह्मण उवाच ।

मध्यदेशात्समायातो धनार्थी मेदिनीं भ्रमन् ।
ततो निषादान्संप्राप्तो रतिं चाप्यत्र लब्धवान् ।
गां हिरण्यं धनं धान्यं घटांश्च कटकांस्तथा ।
निषादा मे प्रयच्छन्ति सततं प्रियकारिणः ।
निषादी शोभना चात्र भार्या जाता खगोत्तम ।
तया सह वसन्नित्यं रतिमग्र्यामवाप्तवान् ।;

and after 3^{cd}:

ततोऽहं निर्गमिष्यामि न निर्गच्छेयमन्यथा ।

17

After 1. 30. 22, $K_{0.4}$ ins. a *phalas'ruti:*

न चाग्निजं चोरनृपाश्रयं वा
क्षुत्सर्पवेतालपिशाचजं वा ।
भयं भवेद्यत्र गृहे गरुत्मतो
तिष्ठेत्कथेयं लिखितापि पुस्तके ॥
यः संस्मरेन्नित्यमतन्द्रितो नरो
गरुत्मतो मूर्तिमथार्चयेद्गृहे ।
ॐ पक्षिराजेति जपंश्च सर्वदा
तस्याशु सर्पा वशगा भवन्ति ॥

18

After 1. 32. 1, $K_{0.4}$ Da_1 ins.:

कश्च तेषां भवेन्मन्त्रः सर्पाणां सूतनन्दन ।
किं वा कार्यमकुर्वन्त शापजं भुजगोत्तमाः ।
वासुकिश्चापि नागेन्द्रो महाप्राज्ञः किमाचरत् ।

19

After 1. 33. 4, $K_{0.4}$ Da_1 ins.:

आराध्य तु जगन्नाथं ब्रह्माणं पन्नगोत्तमाः ।
मातृशापविमोक्षार्थं न शेषो लब्धवान्वरम् ।

20

After पितामह उ° of 1. 35. 8, $K_{2.4}$ ins.:

मातृशापो नान्यथायं कर्तुं शक्यो मया सुराः ।
यस्मान्माता गुरुतरी सर्वेषामेव देहिनाम् ।

21

After 1. 37. 20, $K_{0.4}$ ins.:

कामं क्रोधं तथा लोभं यस्तपस्वी न शक्नुयात् ।
विजेतुमकृतप्रज्ञः स याति नरकं ध्रुवम् ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।
यः प्रव्रज्यां गृहीत्वा तु न भवेद्विजितेन्द्रियः ।
वर्षकोटिसहस्राणि स याति नरकं ध्रुवम् ।

वध्यमानं (for ग्रस्य°). B_4 Dn D_2 T_1 सहंते वै; $G_{1.2.4.5}$ सह लोकैर्. — (L. 19) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1-4.6.7}$ T_1 °विनाशार्थे. $G_{1.2.4.5}$ व्यवतिष्ठे. — After line 20, B_3 (om. line 1). Dn D_{1-4} T_1 ins.:

तस्माल्लोकविनाशाय संतापयत भास्करः ।
ततो देवानुपागम्य प्रोचुरेवं महर्षयः ।

— (L. 21) $\tilde{N}_1$ Dn $D_{1-4.6}$ T_1 अद्यार्धरात्र°; B_4 Da D_7 अपररात्र°; B_5 अपूर्वो रात्र°; $G_{1.2.4.5}$ अह्नः प्रारंभ°. — (L. 22) $G_{1.2.4.5}$ उत्पत्स्यति महाबाहुः. — After 23, B_1 ins.:

ऊचुरुद्विग्नमनसः सर्वलोकपितामहम् ।;

while $D_{4.6}$ ins.:

ऊचुर्विस्मयमापन्नाः प्रणताः सर्वतो भृशम् ।

— $\tilde{N}_{1.3}$ Da Dn $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4.5}$ om. देवा ऊ°. — (L. 24) $\tilde{N}_{1.2}$ Dn $D_{1.2}$ T_1 अब्रुवन्किमिवेहाद्य. $G_{1.2.4.5}$ अब्रुवन् किमिदं देव अद्य भानुकृतं भयम्. — (L. 25) V_1 Dn D_{1-3} T_1 क्षयोयं प्रतिभाति च. — (L. 28) V_1 $B_{1.3.5}$ पश्यन्. $D_{3.6.7}$ दृश्यंते च हि; $G_{1.4}$ दृश्यंते यदि. $\tilde{N}$ B Da D_3 $G_{1.4}$ °राशिं. — (L. 30) Dn $D_{1.2}$ T_1 धीमान् (for विद्वान्). — (L. 33) $\tilde{N}_3$ Dn $D_{1.2}$ T_1 स्वस्ति चैवं (for शान्तिरेवं). $G_{1.2.4.5}$ सूतः (for प्रमतिरु°). — (L. 34) $\tilde{N}_3$ $G_{1.2.4.5}$ °महाशसः. — (L. 35) $\tilde{N}$ V_1 B (except B_2) Da Dn $D_{1-4.6.7}$ T_1 ह्यरुणेन. $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.2}$ T_1 समावृतः; $G_{1.2.4.5}$ सदा युतः. — (L. 37–38) $G_{1.2.4.5}$ तदा चास्य (for यथैवास्य), and ब्रह्मन् (for प्रश्नं). — Colophon om. in T_1 $G_{1.2.4.5}$.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

22

After 1. 37. 27, $K_{0.4}$ ins.:

क्रोधात् शापमुत्सृजता तपोहानिरनुत्तमा ।
कृतात्मनस्त्वया तात विप्रेणेव प्रतिग्रहात् ।
अतोऽहं त्वां प्रब्रवीमि शापोऽस्य न भवेद्यथा ।
परिक्षितो महाभाग तथा कुरु यतव्रत ।

23

After 1. 38. 8, $K_{0.4}$ ins.:

तेऽत्र धन्याः शुभधियो ये धर्मे सततं रताः ।
नराः सुकृतकल्याणा आत्मनः प्रियकाङ्क्षिणः ।

After 11, K_4 ins.:

ततो गौरमुखं शिष्यं शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आहूय याहि राजानं वृत्तान्तमिदमुच्यताम् ।

[With line 1, cf. 1. 38. 14^{cd}.]

24

After 1. 39. 17, $K_{0.4}$ ins.:

तद्धनं तस्य वो राजा न ग्रहीष्यति किंचन ।
इमे नागा वहिष्यन्ति दत्तं हेम मया बहु ।

25

After 1. 39. 19^{cd}, D_5 ins.:

दशको प्रस्तं मे देहि धनं पन्नगसत्तम ।
न राजानं गमिष्यामि किं तेन नृपसूनुना ।
इत्युक्तस्तक्षकस्तेन विंशत्कोटीर्धनं ददौ ।
स जगाम ततो विप्रो धनं लब्ध्वा यथासुखम् ।

26

After 1. 41. 21^{cd}, B_4 ins.:

न तच्च कुतपोदानैः प्राप्यते फलमुत्तमम् ।
यच्च कुदारसंतानप्राप्तौ संप्राप्यतेऽमितम् ।
क्षालनस्तात जायंते सर्व एव हि मानवाः ।
पितृदेवर्षिमनुजा भर्तव्या आर्यवर्णजैः ।
अथान्यथा वर्तमाना वार्याः स्युस्त्रिदिवौकसाम् ।
त्वं तात सम्यग्जानीहि धर्मज्ञः सन्न वेत्सि किम् ।

27

After 1. 42. 3, $K_{0.4}$ Da_1 ins.:

धर्मार्थकामैस्तु सुखप्रहीणा
भिक्षाटनाः कर्पटबद्धगात्राः ।
क्षुत्क्षामकण्ठा वसुधां भ्रमन्ति
दारान्परित्यज्य गता नरा ये ॥
न ते क्रतुशतैर्लोकाः प्राप्यन्ते दिवि मानद ।
तपोभिर्विविधैर्वापि याँल्लोकान्पुत्रिणो गताः ।

28

After 1. 42. 20, B_3 ins.:

रुरुरुवाच ।
किमर्थं सा तु नागेन्द्रो द्विजेन्द्राय कृतात्मने ।
अविज्ञाताय वै दत्ता स्वसा राजीवलोचना ।
प्रमतिरुवाच ।

Then follows a *repetition* (with slight variation) of 1. 13. 35–36.

29

D_4 (marg. *sec. m.*) ins. after 1. 50. 1: D_5 T_2 G_6, after 1. 50. 5:

दिलीपराज्ञो नहुषस्य राज्ञो
नलस्य राज्ञः शतबिन्दोश्च राज्ञः ।

Then follows the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

30

After 1. 50. 6, D_2 ins.:

नहुषस्य यज्ञः सगरस्य यज्ञः
धुन्धोस्तथा रन्तिदेवस्य चैव ।

Then the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

31

After 1. 55. 3, K_4 ins.:

शौनक उवाच ।
जनमेजयेन राज्ञा वै किमर्थं सूतनन्दन ।
सर्पसत्रान्तरे पृष्टो व्यासशिष्यो महातपाः ।
पूर्वजानां कथां मां वै तन्नो वद महामते ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च न ते ह्यविदितं क्वचित् ।
सूत उवाच ।
सर्पसत्रे च संपूर्णे ऋत्विजश्चागतश्रमाः ।
धूमसंभ्रान्तनेत्रास्तु दशाष्टौ सुषुपुस्तदा ।
तेषु सुप्तेषु सर्वेषु राजा पारिक्षितस्तदा ।
यज्ञान्ते ऋषिभिर्नैव निद्रा कार्या कथंचन ।
इति स्मृत्युक्तवचनं स्मृत्वा तानृषिसत्तमान् ।
अभिमन्त्रितेनोदकेन ऋषिभिश्चाभिचारकैः ।
प्रोक्षयामास तेषां वै निद्रान्तं तु चिकीर्षवान् ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मूर्च्छामापुः सुदीर्घिकाम् ।
अचेतनांश्च मुनयस्तान्दृष्ट्वा दुःखितोऽभवत् ।
तदा सभासदो विप्राः प्रोचुश्च जनमेजयम् ।
धिग्धिक्ते चेष्टितं राजन्ब्राह्मणान्हतवानसि ।
ब्रह्महत्याष्टादश वै कृतास्त्वया नराधिप ।
चर तीर्थान्यनेकानि पश्चाच्छुद्धिमवाप्स्यसि ।

पुस्तकालय
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतस्मिन्नन्तरे तत्र वागुवाचाशरीरिणी ।
दुःखितं चिन्तयाक्रान्तं राजानं जीवयन्निव ।
ब्रह्महत्याविमोक्षार्थं कृत्वा चीरं निळीयुतम् ।
अष्टादशारत्निकं च तद्वासः परिधाय च ।
पाण्डवानां कथा ह्यत्र अष्टादशकपर्वकम् ।
शृणु त्वं भारतं च ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिभिश्चानुमोदितः ।
वासस्तदुक्तं वासित्वा व्यासं सत्यवतीसुतम् ।
प्रश्रयावनतो राजा पप्रच्छ पूर्वजां कथाम् ।
तामहं वर्णयिष्यामि शृणुध्वं भो मुनीश्वराः ।

Colophon.

32

For 1. 56. 29–32, D_8 S subst.:

यस्तु राजा शृणोतीदमखिलामश्नुते महीम् ।
प्रसूते गार्भिणी पुत्रं कन्या चाशु प्रदीयते ।
वणिजः सिद्धयात्राः स्युर्वीरा विजयमाप्नुयुः ।
आस्तिकाञ्श्रावयेन्नित्यं ब्राह्मणाननसूयकान् ।
वेदविद्याव्रतस्नातान्क्षत्रियाञ्जयमास्थितान् ।
स्वधर्मनित्यान्वैश्यांश्च श्रावयेत्क्षत्रसंश्रितान् ।
एष धर्मः पुरा दृष्टः सर्ववर्णेषु भारत ।
ब्राह्मणाच्छ्रवणं राजन्विशेषेण विधीयते ।
भूयो भूयः पठेन्नित्यं गच्छेत्स परमां गतिम् ।
श्लोकं वाप्यनुगृह्णीत तथार्धं श्लोकमेव वा ।
अपि पादं पठेन्नित्यं न च निर्भारतो भवेत् ।
इह नैकाश्रयं जन्म राजर्षीणां महात्मनाम् ।
इह मन्त्रपदं युक्तं धर्मं चानेकदर्शनम् ।
इह युद्धानि चित्राणि राज्ञां वृद्धिरिहैव च ।
ऋषीणां च कथास्तात इह गन्धर्वरक्षसाम् ।
इह तत्तत्समासाद्य विहितो वाक्यविस्तरः ।
तीर्थानां नाम पुण्यानां दर्शनं चैव कीर्तितम् ।
वनानां पर्वतानां च नदीनां सागरस्य च ।
देशानां चैव दिव्यानां पुराणां चैव कीर्तनम् ।
उपचारस्तथैवाग्र्यो वीर्यमप्रतिमानुषम् ।
इह सत्कारयोगश्च भारते परमर्षिणा ।
रथाश्ववारणेन्द्राणां कल्पना युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिरनेका च सर्वमस्मिन्समर्पितम् ।
यथा समुद्रोऽतिमहान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातौ रत्नाकरौ तद्वन्महाभारतमुच्यते ।
नाप्रीतिरुपपद्येत यथा प्राप्य त्रिविष्टपम् ।
पुण्यं तथेदमाख्यानं श्रुत्वा प्रीतिर्भवत्युत ।
स्त्रियश्च शूद्राः शृणुयुः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
प्राप्नुवन्ति यथोक्तानि फलान्यविकलानि च ।
कुलस्य वृद्धये राजन्नायुषे विजयाय च ।
शृणु कीर्तयतः कृत्स्नमितिहासं पुरातनम् ।
यश्चेदं श्रावयेत्पित्र्ये ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयाद्देवतुल्यताम् ।
प्रातर्यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ।
रात्र्यां यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां संध्यां प्रमुच्यते ।
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
नित्योत्थितः सदा योगी महाभारतमादितः ।

33

After 1. 56. 31, N ($Ś_1$ missing; for Ko–$_4$ see footnotes) ins.:

भरतानां यतश्चायमितिहासो महाद्भुतः ।
महतो ह्येनसो मर्त्यान्मोचयेदनुकीर्तितः ।
त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः ।
तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा ।
तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।
कृष्णप्रोक्तामिमां पुण्यां भारतीमुत्तमां कथाम् ।
श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवाः ।
सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृतैः ।

32

$G_{4.5}$ read line 3 after line 6; M, after 11. — (L. 6) D_8 T $G_{2.4.5}$ शूद्रांश्च द्विजसंश्रितान्. — (L. 9) D_8 T_2 G_{4-6} भूयो वा यः. Some MSS. transp. गच्छेत् and स. Lines 12, 17–18, 22–23 occur (with v. l.) in passage No. 1 of this App. — (L. 13) D_8 T_1 इदं मंत्रं पठन् ज्ञात्वा; T_2 $G_{2.4.5}$ इमं मंत्रमपि ज्ञात्वा; M इदं मंत्रं वरं ज्ञेयं (M_5 इमं मंत्रं परं ज्ञात्वा). — (L. 17) G_{4-6} देशानां (for दर्शनं). D_8 T_1 $G_{3.6}$ कीर्तनं. — (L. 19) $G_{1.3.6}$ पुण्यानां (for दिव्यानां). — (L. 20) D_8 G_{1-3} °र्यमप्यतिमा°. — (L. 22) T_2 G_{4-6} रथाश्वेभनरेंद्राणां; G_2 रथाश्वानां नरेंद्राणां. T_1 G_1 कल्पानां युद्ध°. — With lines 24–25, 31–32, 40–41, 42–43 cf. 1. 56. 27, 29, 31–32. — T_1 G_3 M om. lines 28–29. — Lines 36–39 = (var.) 190*.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि ।
निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः ।
यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्नुते ।
शृण्वञ्श्राद्धः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् ।
नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ।
यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरिः ।
उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ।
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्रव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ।
पारिक्षित कथां दिव्यां पुण्याय विजयाय च ।
कथ्यमानां मया कृत्स्नां शृणु हर्षकरीमिमाम् ।

34

After 1. 56. 33, K_4 ins.:

दातुं भोक्तुं तथा श्रोतुं प्रहर्तुमरिभिः सह ।
स किं जानाति पुरुषो भारतं येन न श्रुतम् ।
य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।
पर्वाण्यष्टादशेमानि व्यासेन कथितानि वै ।
यद्येकमपि यो दद्यात्तेन सर्वं कृतं भवेत् ।

35

After 1. 57. 57, $D_{3.4}$ (suppl. fol., *sec. m.*) T G ins.:

संभवं चिन्तयित्वा तां ज्ञात्वा प्रोवाच शक्तिजः ।
क्व कर्णधारो नौर्येन नीयते ब्रूहि भामिनि ।
मत्स्यगन्धा ।
अनपत्यस्य दाशस्य सुता तत्प्रियकाम्यया ।
सहस्रजनसंपूर्णा नौर्मया वाह्यते द्विज ।
पराशरः ।
शोभनं वासवि शुभे किं चिरायसि वाह्यताम् ।
कलशं भविता भद्रे सहस्रार्धेन संमितम् ।
अहं शेषो भविष्यामि नीयतामचिरेण नौः ।
वैशंपायनः ।
मत्स्यगन्धा तथेत्युक्त्वा नावं वाहयती जले ।
वीक्षमाणं मुनिं दृष्ट्वा प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
मत्स्यगन्धा ।
मत्स्यगन्धेति मामाहुर्दाशराजसुतां जनाः ।
जन्म शोकाभितप्तायाः कथं ज्ञास्यसि कथ्यताम् ।
पराशरः ।
दिव्यज्ञानेन दृष्टं हि दृष्टमात्रेण ते वपुः ।
प्रणयग्रहणार्थाय वक्ष्ये वासवि तच्छृणु ।
बर्हिषद इति ख्याताः पितरः सोमपास्तु ते ।
तेषां त्वं मानसी कन्या अच्छोदा नाम विश्रुता ।
अच्छोदं नाम तद्दिव्यं सरो यस्मात्समुत्थितम् ।
त्वया न दृष्टपूर्वास्तु पितरस्ते कदाचन ।
संभूता मनसा तेषां पितॄन्स्वान्नाभिजानती ।
सा त्वन्यं पितरं वव्रे स्वानतिक्रम्य तान्पितॄन् ।
नाम्ना वसुरिति ख्यातं मनुपुत्रं महीश्वरम् ।
अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमाने दिवि विष्ठितम् ।
सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामचारिणी ।
पितरं प्रार्थयित्वान्यं योगाद्भ्रष्टा पपात सा ।
अपश्यत्पतमाना सा विमानत्रयमन्तिकात् ।
त्रसरेणुप्रमाणांस्तांस्तत्रापश्यत्स्वकान्पितॄन् ।
सुसूक्ष्मानपरिव्यक्तानङ्गैरङ्गेष्विवाहितान् ।
त्रातेति तानुवाचार्ता पतन्ती सा ह्यधोमुखी ।
तैरुक्ता सा तु मा भैषीस्तेन सा संस्थिता दिवि ।
ततः प्रसादयामास स्वान्पितॄन्दीनया गिरा ।
तामूचुः पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् ।

33

K_{0-4} have a variant version, differing from the above mainly as regards sequence, which in these MSS. is as follows: 1. 56. 31; lines 3–11 of the passage under reference; then 1. 56. 27, 25^{cd}, 26^{ab} (both latter repetitions with v. l.); then 491*, and 1. 56. 28–30, 31 (repetition); and finally lines 1–2, 12–15, 18–21 of the passage under reference. The variant readings, being unimportant, may be ignored. — $\tilde{N}_1$ om. lines 3–11; $\tilde{N}_2$ V_1 B Da $D_{3.5}$ om. 3–4 (cf. 1. 56. 32). — With lines 16–18, cf. 1. 56. 27, 15^{ab}. — Dn ins. after line 19: $D_{1.3.4}$, after 1. 56. 33: K_4, after line 2 of passage No. 34 below:

य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।

35

N. B. The passage occurs in T_1 also, which was ignored, through oversight, in the footnotes. — After line 16, $G_{1.2.4.5}$ repeat (with v. l.) 1. 57. 21. — (L. 42) D_4 $G_{1.2.4.5}$ महाराज्याभिषिक्तस्य (for the prior half). — (L. 43) D_4 $G_{4.5}$ चित्रवीर्ये यवीयसं. — (L. 53) T_2 G_{4-6} विस्मयाद्धृष्ट°.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भ्रष्टैश्वर्या स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ।
यैरारभन्ते कर्माणि शरीरैरिह देवताः ।
तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्ति स्म देवताः ।
मनुष्यास्त्वन्यदेहेन शुभाशुभमिति स्थितिः ।
सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे ।
तस्मात्त्वं पतसे पुत्रि प्रेत्य त्वं प्राप्स्यसे फलम् ।
पितृहीना तु कन्या त्वं वसोर्हि त्वं समागता ।
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना सुता राज्ञो भविष्यसि ।
अद्रिका मत्स्यरूपाभूद्गङ्गायमुनसंगमे ।
पराशरस्य दायादं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि ।
यो वेदमेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्धा विभजिष्यति ।
महाभिषक्सुतस्यैव शंतनोः कीर्तिवर्धनम् ।
ज्येष्ठं चित्राङ्गदं वीरं चित्रवीरं च विश्रुतम् ।
एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं पुनरेवागमिष्यसि ।
व्यतिक्रमात्पितृणां च प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितम् ।
अस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या ह्यद्रिकायां भविष्यसि ।
अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा ।
एवमुक्ता पुरा तैस्त्वं जाता सत्यवती शुभा ।
अद्रिकेत्यभिविख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता त्वां जनित्वा गता दिवम् ।
तस्यां जातासि सा कन्या राज्ञो वीर्येण चैव हि ।
तस्माद्वासवि भद्रं ते याचे वंशकरं सुतम् ।
वैशंपायनः ।
विस्मयाविष्टसर्वाङ्गी जातिस्मरणतां गता ।

स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ।
धर्मे तु धारणे धातुर्महत्त्वे चापि पठ्यते ।
तत्रेष्टफलभाग्धर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
अनिष्टफलभाक्चेति तैरधर्मो भविष्यति ।
तस्मादिष्टफलार्थाय धर्ममेव समाचरेत् ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यश्च धार्मिकः ।
विवाहा ब्राह्मणानां तु गान्धर्वो नैव धार्मिकः ।
त्रिवर्णेतरजातीनां गान्धर्वासुरराक्षसाः ।
पैशाचो नैव कर्तव्यः पिशाचश्चाष्टमोऽधमः ।
सामर्षां व्यङ्गितां कन्यां मातुः स्वकुलजां तथा ।
वृद्धां प्रव्राजितां वन्ध्यां पतितां च रजस्वलाम् ।
अपस्मारकुले जातां पिङ्गलां कुष्ठिनीं व्रणीम् ।
न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेदिति धर्मानुशासनम् ।
पिता पितामहो भ्राता माता मातुल एव च ।
उपाध्यायर्त्विजश्चैव कन्यादाने प्रभूत्तमाः ।
एतैर्दत्तां निषेवेत नादत्तामाददीत च ।
इत्येव ऋषयः प्राहुर्विवाहे धर्मवित्तमाः ।
अस्या नास्ति पिता भ्राता माता मातुल एव च ।
गान्धर्वेण विवाहेन न स्पृशामि यदृच्छया ।
क्रियाहीनं तु गान्धर्वं न कर्तव्यमनापदि ।
यद्यस्यां जायते पुत्रो वेदव्यासो भवेदृषिः ।
क्रियाहीनः कथं विप्रो भवेदृषिरुदारधीः ।
एवं चिन्तयतो भावं महर्षेर्भावितात्मनः ।
ज्ञात्वा चैवाभ्यवर्तन्त पितरो बर्हिषस्तदा ।
तस्मिन्क्षणे ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठोऽपि समेयिवान् ।
पूर्वं स्वागतमित्युक्त्वा वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।
पितृगणाः ।
अस्माकं मानसीं कन्यामस्मच्छापेन वासवीम् ।
यदि चेच्छसि पुत्रार्थं कन्यां गृह्णीष्व माचिरम् ।
वैशंपायनः ।
पितॄणां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
महर्षीणां वचः सत्यं पुराणेऽपि मया श्रुतम् ।
पराशरो ब्रह्मचारी प्रजार्थी मम वंशधृत् ।
एवं संभाषमाणे तु वसिष्ठे पितृभिः सह ।
ऋषयोऽभ्यागमंस्तत्र नैमिषारण्यवासिनः ।
विवाहं द्रष्टुमिच्छन्तः शक्तिपुत्रस्य धीमतः ।
अरुन्धती महाभागा अदृश्यन्त्या सहैव सा ।

36

After 1. 57. 68^{ab}, D_3 T_2 G (except G_6) ins.:

ततो रम्ये वनोद्देशे दिव्यास्तरणसंवृतम् ।
वीरासनमुपास्थाय योगी ध्यानपरोऽभवत् ।
श्वेतपट्टगृहे रम्ये पर्यङ्के सोत्तरच्छदे ।
तूर्ष्णीभूतां तदा कन्यां ज्वलन्तीं योगतेजसा ।
दृष्ट्वा तां तु समाधाय विचार्य च पुनः पुनः ।
स चिन्तयामास मुनिः किं कृतं सुकृतं भवेत् ।
शिष्टानां तु समाचारः शिष्टाचार इति स्मृतः ।
श्रुतिस्मृतिविदो विप्रा धर्मज्ञा ज्ञानिनः स्मृताः ।
धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतः स्मार्तो द्विधा द्विजैः ।
दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् ।

36

(L. 2) T_2 $G_{1.2.4.5}$ ततो (for योगी). — (L. 6) G_3 चिंतयामास तेजस्वी विवाहश्च कृतो भवेत्. — (L. 8) G_3 °विदो विप्रो ज्ञानाद्धर्मज्ञ उच्यते. — (L. 20) $G_{2.4.5}$ वक्रितां (for व्यङ्गितां). — (L. 36) MSS. वसिष्ठं (for °ष्ठः). — (L. 61) G_1 स वृतोथो; G_3 स प्रयातो; $G_{4.5}$ संवृतोसौ (for सप्रतोदो). — (L. 63) $G_{1.2.4.5}$ स्रगुत्तमाम्. — (L. 73) G_2 वर्धिता; G_4 पालिता (for धीमता). — (L. 79) $G_{1.4.5}$ निष्क्रुतिनो. — MSS. wrongly ins. वैशंपायनः *after* line 84, instead of inserting it *before* the line (as in text).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विश्वकर्मकृतां दिव्यां पर्णशालां प्रविश्य सा ।
वैवाहिकांस्तु संभारान्संकल्प्य च यथाक्रमम् ।
अरुन्धती सत्यवतीं वधूं संगृह्य पाणिना ।
भद्रासने प्रतिष्ठाप्य इन्द्राणीं समकारयत् ।
आपूर्यमाणपक्षे तु वैशाख्यां सोमदैवते ।
शुभग्रहे त्रयोदश्यां मुहूर्ते मैत्र आगते ।
विवाहकाल इत्युक्त्वा वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
यमुनाद्वीपमासाद्य शिष्यैश्च मुनिपत्निभिः ।
स्थण्डिलं चतुरस्रं च गोमयेनोपलिप्य च ।
अक्षतैः फलपुष्पैश्च स्वस्तिकैरार्द्रपल्लवैः ।
जलपूर्णघटैश्चैव सर्वतः परिशोभितम् ।
तस्य मध्ये प्रतिष्ठाप्य बृस्यां मुनिवरं तदा ।
सिद्धार्थयवकल्कैश्च स्नातं सर्वौषधैरपि ।
कृत्वार्जुनानि वस्त्राणि परिधाप्य महामुनिम् ।
वाचयित्वा तु पुण्याहमक्षतैस्तु समर्चितः ।
गन्धानुलिप्तः स्रग्वी च सप्रतोदो वधूगृहे ।
अपदातिस्ततो गत्वा वधूज्ञातिभिरर्चितः ।
स्नातामहतसंवीतां गन्धलिप्तां स्रगुज्ज्वलाम् ।
वधूं मङ्गलसंयुक्तासिपुहस्तां समीक्ष्य च ।
उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वधर्मवित् ।
प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेवं मया पुरा ।
यथा वक्ष्यन्ति पितरस्तत्करिष्यामहे वयम् ।
वैशंपायनः ।
तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ।
श्रुत्वा तु पितरः सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः ।
वसुं परमधर्मिष्ठमाहूयेदं वचोऽब्रुवन् ।
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना तव पुत्री विशेषतः ।
पराशराय मुनये दातुमर्हसि धर्मतः ।
वसुः ।
सत्यं मम सुता सा हि दाशराजेन धीमता ।
अहं प्रभुः प्रदाने तु प्रजापालः प्रजार्थिनाम् ।
पितरः ।
निराशिषो वयं सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः ।
कन्यादानेन संबन्धो दक्षिणाबन्ध उच्यते ।
कर्मभूमिस्तु मानुष्यं भोगभूमिस्त्रिविष्टपम् ।
इह पुण्यकृतो यान्ति स्वर्गलोकं न संशयः ।
इह लोके दुष्कृतिनो नरकं यान्ति निर्घृणाः ।
दक्षिणाबन्ध इत्युक्ते उभे सुकृतदुष्कृते ।
दक्षिणाबन्धसंयुक्ता योगिनः प्रपतन्ति ते ।
तस्मान्नो मानसीं कन्यां योगाकृष्टां विशां पते ।
सुतात्वं तव संप्राप्तां सतीं भिक्षां ददस्व वै ।
वैशंपायनः ।
इत्युक्त्वा पितरः सर्वे क्षणादन्तर्हितास्तदा ।
याज्ञवल्क्यं समाहूय विवाहाचार्यमित्युत ।
वसुं चापि समाहूय वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
विवाहं कारयामास श्रुतिदृष्टेन कर्मणा ।
वसुः ।
पराशर महाप्राज्ञ तव दास्याम्यहं सुताम् ।
प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ।
वैशंपायनः ।
वसोस्तु वचनं श्रुत्वा याज्ञवल्क्यमते स्थितः ।
कृतकौतुकमङ्गल्यः पाणिना पाणिमस्पृशत् ।
प्रभूताज्येन हविषा हुत्वा मन्त्रैर्हुताशनम् ।
त्रिरग्निं तु परिक्रम्य समभ्यर्च्य हुताशनम् ।
महर्षीन्याज्ञवल्क्यादीन्दक्षिणाभिः प्रतर्प्य च ।
लब्धानुज्ञोऽभिवाद्याशु प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
पराशरे कृतोद्वाहे देवाः सर्षिगणास्तदा ।
हृष्टा जग्मुः क्षणादेव वेदव्यासो भवत्विति ।

37

After 1. 57. 69, D3 T (T1 contains only line 1) G ins.:

जातमात्रः स ववृधे सप्तवर्षोऽभवत्तदा ।
स्नात्वाभिवाद्य पितरं तस्थौ व्यासः समाहितः ।
स्वस्तीति वचनं चोक्त्वा ददौ कलशमुत्तमम् ।
गृहीत्वा कलशं पार्श्वे तस्थौ व्यासः समाहितः ।
ततो दाशभयात्पत्नी स्नात्वा कन्या बभूव सा ।
अभिवाद्य मुनेः पादौ पुत्रं जग्राह पाणिना ।
स्पृष्टमात्रे तु निर्भर्त्स्य मातरं वाक्यमब्रवीत् ।
मम पित्रा तु संस्पर्शान्मातस्त्वमभवः शुचिः ।
अद्य दाशसुता कन्या न स्पृशेर्मामनिन्दिते ।
वैशंपायनः ।
व्यासस्य वचनं श्रुत्वा बाष्पपूर्णमुखी तदा ।
मनुष्यभावात्सा योषित्पतिता मुनिपादयोः ।
महाप्रसादो भगवान्पुत्रं प्रोवाच धर्मवित् ।
मा त्वमेवंविधं कार्षीर्नैतद्धर्म्यं मतं हि नः ।
न दूष्यौ मातापितरौ तथा पूर्वोपकारिणौ ।
धारणाद्दुःखसहनात्तयोर्माता गरीयसी ।
बीजक्षेत्रसमायोगे सस्यं जायेत लौकिकम् ।
जायते च सुतस्तद्वत्पुरुषस्त्रीसमागमे ।
मृगीणां पक्षिणां चैव अप्सराणां तथैव च ।
शूद्रयोन्यां च जायन्ते मुनयो वेदपारगाः ।
ऋष्यश्रृङ्गो मृगीपुत्रः कण्वो बर्हिसुतस्तथा ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च उर्वश्यां जनितावुभौ ।
सोमश्रवास्तु सर्प्यां तु अश्विनावश्विसंभवौ ।
स्कन्दः स्कन्नेन शुक्रेन जातः शरवणे पुरा ।
एवमेव च देवानामृषीणां चैव संभवः ।
लोकवादप्रवृत्तिर्हि न मीमांस्या बुधैः सदा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेदव्यास इति प्रोक्तः पुराणे च स्वयंभुवा ।
धर्मनेता महर्षीणां मनुष्याणां त्वमेव च ।
तस्मात्पुत्र न दूष्येत वासवी योगचारिणी ।
मत्प्रीत्यर्थं महाप्राज्ञ सस्नेहं वक्तुमर्हसि ।
प्रजाहितार्थं संभूतो विष्णोर्भागो महानृषिः ।
तस्मात्स्वमातरं स्नेहात्प्रब्रवीहि तपोधन ।
वैशंपायनः ।
गुरोर्वचनमाज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ।
चिन्तयित्वा लोकवृत्तं मातुरङ्कमथाविशत् ।
पुत्रस्पर्शात्तु लोकेषु नान्यत्सुखमतीव हि ।
व्यासं कमलपत्राक्षं परिष्वज्याश्ववर्तयत् ।
स्तन्यासारैः क्लिद्यमाना पुत्रमाघ्राय मूर्धनि ।
वासवी ।
पुत्रलाभात्परं लोके नास्तीह प्रसवार्थिनाम् ।
दुर्लभं चेति मन्येऽहं मया प्राप्तं महत्तपः ।
महता तपसा तात महायोगबलेन च ।
मया त्वं हि महाप्राज्ञ लब्धोऽमृतमिवामरैः ।
तस्मात्त्वं मामृषेः पुत्र त्यक्तुं नार्हसि सांप्रतम् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्तस्ततः स्नेहाद्व्यासो मातरमब्रवीत् ।
त्वया स्पृष्टः परिष्वक्तो मूर्ध्नि चाघ्रायितो मुहुः ।
एतावन्मात्रया प्रीता भविष्येथा नृपात्मजे ।

38

After 1. 57. 70, D_3 T_2 G ins.:

ततः कन्यामनुज्ञाय पुनः कन्या भवत्विति ।
पराशरोऽपि भगवान्पुत्रेण सहितो ययौ ।
गत्वाश्रमपदं पुण्यमदृश्यन्त्याः पराशरः ।
जातकर्मादिसंस्कारं कारयामास धर्मतः ।
कृतोपनयनो व्यासो याज्ञवल्क्येन भारत ।
वेदानधिजगे साङ्गानोंकारेण त्रिमात्रया ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तपः कर्तुं प्रचक्रमे ।

39

After 1. 57. 75, D_3 T_2 G ins.:

ततः सत्यवती हृष्टा जगाम स्वं निवेशनम् ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ।
दाशराजस्तु तद्गन्धमाजिघ्रन्प्रीतिमावहत् ।
दाशराजः ।
त्वामाहुर्मत्स्यगन्धेति कथं बाले सुगन्धता ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्वं केन दत्ता सुगन्धता ।
सत्यवती ।
शक्तेः पुत्रो महाप्राज्ञः पराशर इति श्रुतः ।
नावं वाहयमानाया मम दृष्ट्वा सुगर्हितम् ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्वं योजनाद्गन्धतां ददौ ।
ऋषेः प्रसादं दृष्ट्वा तु जनाः प्रीतिमुपागमन् ।
एवं लब्धो मया गन्धो न रोषं कर्तुमर्हसि ।
वैशंपायनः ।
दाशराजस्तु तद्वाक्यं प्रशशंस ननन्द च ।
एतत्पवित्रं पुण्यं च व्याससंभवमुत्तमम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा प्रजावन्तो भवन्ति च ।

Here follows a colophon in all the above mentioned MSS. except $G_{1.5}$.

40

After 1. 58. 8^{ab}, $Ko._4$ ins.:

प्रनष्टमुद्धृतं राजन्यथा प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
सर्वेषामेव वर्णानां प्रनष्टानां महीपते ।
ब्राह्मणा एव कुर्वन्ति नित्यमेव युगे युगे ।

41

After 1. 61. 83, $K_{3.4}$ $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) ins.:

वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ।
जनमेजय उवाच ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठतां चैव नामधेयानि वा विभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ।
वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च तथापरः ।
विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह ।
दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ।
ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाहुश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ।
अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुण्डलौ ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ।
उग्रायुधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः ।
दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ।
जरासंधो दृढसंधः सत्यसंधः सहस्रवाक् ।
उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ।
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुराधरः ।
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Foundation Chennai and eGangotri

आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
कवची निषङ्गी पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ।
उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः ।
अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ।
कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ।
नामधेयानुपूर्व्या च ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदुः ।
सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रे च पारगाः ।
सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ।
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।
दुःशलां चैव समये सिन्धुराजाय कौरवः ।
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ।

☞ This passage is an anticipation of adhy. 108 (*q. v.*).

42

After 1. 61. 86, K$_{3.4}$ N V$_1$ B D (except D$_5$) ins.:

यस्यावतरणे राजन्सुरान्सोमोऽब्रवीद्वचः ।
नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं प्रेयांसमपि जीवितात् ।
समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्तितुम् ।
सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ वधः ।
तत्र यास्यत्ययं वर्चा न च स्थास्यति मे चिरम् ।
ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ।
सोऽर्जुनेत्यभिविख्यातः पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः ।
तत्र षोडश वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः ।
अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति ।
यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म दानवसूदनम् ।
नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विनाकृतः ।
चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति चासुराः ।
विमुखाञ्शात्रवान्सर्वान्कारयिष्यति मे सुतः ।
बालः प्रविश्य तं व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति ।
महारथानां वीराणां कदनं च करिष्यति ।
सर्वेषां चैव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति ।
दिनार्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति ।
ततो महारथैर्वीरैः समेत्य बहुभी रणे ।
दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति ।
एकं वंशकरं वीरं पुत्रं वै जनयिष्यति ।
प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति ।
एतत्सोमवचः श्रुत्वा तथास्त्विति दिवौकसः ।
प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः ।

43

After 1. 61. 88, K$_4$ N V$_1$ B D (except D$_5$) ins.:

प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्तिस्तथापरः ।
नाकुलिश्च शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ।
शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।

41

N$_3$ D$_{2.3}$ om. line 1; after line 1, B$_1$ reads (for the first time) line 30 (v. l. चैव शताधिका for चैका प्र°). K$_3$ om. lines 2–31. — (L. 2) V$_1$ तेषां; Dn D$_1$ एषां (for चैव). — (L. 9) K$_4$ B Da$_2$ D$_{1-3}$ चित्रोपचित्रश्.— (L. 11) Dn D$_{1.3.4}$ पद्मनाभः (for सुना°). — (L. 13) N$_2$ V$_1$ B$_4$m Dn D$_{1.4}$ दुर्विरोचनः. — (L. 15) Da बलमर्दनः; Dn D$_{1.4}$ भीमविक्रमः. — (L. 17) Ñ$_1$ B (except B$_5$) दृढधन्वा (for °वर्मा). Ñ$_2$ Dn D$_1$ अनूदयः; Ñ$_3$ V$_1$ अयोदरः. — (L. 19) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ Dn D$_{1.4}$ क्षेममू(Ñ$_{2.3}$ V$_1$ °धू)र्तिस्तथैव च (for the posterior half). — (L. 20) Ñ$_2$ दुरासदः; B$_4$ °युधः; Dn D$_1$ °धनः. — (L. 22) K$_4$ नागदत्तश्च याजिनौ; B$_5$ Da °ग्रगामिनौ; Dn D$_{1.4}$ नागदत्तानुयायिनौ. — (L. 23) Dn D$_{1.4}$ दंडी (for पाशी). — (L. 27) Da Dn D$_{1.3.4}$ व्यूढोरः. N$_1$ Da कनकस्तथा; Dn D$_{1.4}$ कनकांगदः; D$_3$ कनकत्सरुः. — (L. 28) Ñ$_3$ V$_1$ B$_1$ Da Dn D$_{1.3.4}$ कुंडजश्चित्रकश्चैव. — L. 29 = L. 1. — (L. 34) K$_4$ समग्र°; V$_1$ संसक्त°; Dn D$_{1.4}$ संग्राम° (for संसर्ग°). K$_3$ V$_1$ दिव्याभिज्ञानशो°; K$_4$ विद्याविज्ञान°; Ñ$_3$ °जनसंमताः. — (L. 36) K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_{1.4}$ °लां समये राजन्.

42

(L. 1) Dn D$_{1.3.4}$ इदं (for वचः). — (L. 2) K$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_6$m Da Dn D$_{1.3.4}$ मम प्राणैर्गरीयसं. — (L. 5) B मे (as in text); the rest वै. — (L. 9) K$_3$ B Dn$_2$ D$_2$ ततः (for तत्र). K$_{3.4}$ N$_{1.2}$ V$_1$ B$_6$m वत्स्यते (for स्थास्यति). — (L. 11) K$_3$ तत्राद्भुतं; K$_4$ D$_2$ यत्राश्चर्यं; Ñ V$_1$ B$_5$ यत्र शक्ताः (for यत्रांशा वः). Ñ$_2$ V$_1$ B$_{4.5}$ Dn D$_{1.3.4}$ वीरनिषूदनं (for दानव°). — (L. 13) K$_4$ ये सुराः; B$_6$ वै सु°; Dn D$_1$ वः सु°. — (L. 14) K$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ B$_3$ Da D$_{1.2}$ वा(*or* धा)रयि°. — (L. 19) K$_{3.4}$ Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_{1.3.4}$ बहुशो रणे. — (L. 21) K$_4$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.3.4}$ transp. वीरं and पुत्रं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ।
पितुः स्वस्त्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् ।
अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा ।
अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
अददत्कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा ।
सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ।
तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचचक्षे यथाविधि ।
उवाच चैनां भगवान्प्रीतोऽस्मि सुभगे तव ।
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि पुत्राञ्जनिष्यसि ।
एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ।
प्रकाशकर्मा तपनस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
अजीजनत्सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् ।
दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषणम् ।
निगूहयन्ती जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ।
तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयं च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ।
स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् ।
आ पृष्ठतापाच्च तदा जजाप जपतां वरः ।
यस्मिन्काले जपन्नास्ते धीमान्सत्यपराक्रमः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ।
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः ।
ययाचे कुण्डले वीरं कवचं च सहाङ्गजम् ।
उत्कृत्य कर्णो ह्यददत्कुण्डले कवचं च तत् ।
शक्तिं शक्रोऽददत्तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मिन्क्षेप्स्यसि दुर्धर्ष स एको न भविष्यति ।
पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेणेति विश्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ।

☞ This passage (from line 3 onwards) is an anticipation of adhy. 104 (*q. v.*).

44

After 1. 67. 14[ab], D$_{2}$ ins.:

त्वय्येवं का समा नारी न गन्धर्वी तथाप्सराः ।
न मिश्रकेशी रम्भा वा न घृताची न मेनका ।
चार्वङ्गी वसुकेशी च यथा त्वं मत्तकाशिनि ।
कम्बुग्रीवा च सुश्रोणी मृगाक्षी सुस्तनीति च ।
निगूढगुल्फा रक्तौष्ठी सुरक्तनखपद्धतिः ।
ईषच्च गद्गदां वाचं रम्भोरु त्वं शुचिस्मिते ।
यौ तौ जातौ सुसंश्लिष्टौ मध्ये हारविलक्षितौ ।
अनर्हं धारयन्नित्यमलं वा चीरवल्कलम् ।
इदं शैलकुशाकीर्णं पल्लवैरुपसेवितम् ।
सिंहशार्दूलसंयुक्तं मृगपक्षिसमाकुलम् ।
वनं कण्टकितं घोरं निर्मनुष्यमभूतवत् ।
अर्हसे हर्म्यप्रासादान्सौवर्णान्मणिकुट्टिमान् ।
स्वास्तीर्णतल्पमुदितान्कार्तस्वरविभूषितान् ।
इदं नार्हसि कल्याणि कृपणत्वं वरानने ।
मुमूर्षुं मदनाश्लिष्टं त्राहि मां शुभचारिणम् ।
न स्मृतिं वाभिजानामि न दिशं गतचापलः ।
अर्धनालीकनाराचशक्तितोमरमुद्गराः ।
पतन्ति स्म शरीरं मे पादमूरुशिरांसि च ।
पुनः प्ररोहते देवि वनं परशुना हतम् ।
कामाग्निना सुसंदीप्तं तपत्येव ममाङ्गकम् ।
हृदि प्रौढे सुतीक्ष्णाग्रे मन्ये भैषज्यमीदृशम् ।
प्रेम्णा संभाषणं स्पर्शं स्मृतिर्दृष्टिः कथामपि ।
विनान्यौषधकामिन्यः प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
एवमेतन्महाभागे सुप्रिये स्मितभाषिणि ।

45

S ins. after 1. 67. 23:

शङ्कितेव च विप्रर्षिमुपचक्राम सा शनैः ।
ततोऽस्य भारं जग्राह आसनं चाप्यकल्पयत् ।

43

(L. 1) K$_{4}$ Ñ$_{1.3}$ V$_{1}$ B$_{3.5}$ श्रुतकर्मा; D$_{1.3.4}$ श्रुतसोमः (for सुतसोमः). — (L. 16) K$_{4}$ Ñ$_{3}$ B D$_{2.5}$ प्रसादात्तस्य तस्यैव; D$_{3}$ प्रसादात्त्वं देवपुत्रान्. K$_{4}$ Ñ$_{3}$ B D$_{2.3.5}$ पुत्रं त्वं (D$_{3}$ पुत्रान्हि) जनयिष्यसि. — (L. 22) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.4}$ °भूषितं (for °भूषणम्). — (L. 23) V$_{1}$ B$_{6}$m Dn D$_{1.4}$ निगूहमाना. — (L. 30) V$_{1}$ Dn D$_{1.4}$ वेदांगानि च सर्वाणि; Da D$_{3}$ आ पृष्ठसंप्रतापाच्च. — (L. 34) Ñ$_{3}$ V$_{1}$ Da तदंगजं (for सहा°). — (L. 35) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.4}$ कवचं कुंडले तथा (for the posterior half). — (L. 36) Ñ V$_{1}$ Da Dn D$_{1.3.4}$ ददौ (for ऽददत्). — (L. 39) Ñ$_{2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.4}$ °षेण इति क्षितौ.

45

With lines 2–3, 11–12, and 18–19, cf. 1. 67. 30–31.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by ... Foundation Chennai and eGangotri

प्राक्षालयच्च सा पादौ काश्यपस्य महात्मनः ।
न चैनं लज्जयाशक्नोदक्षिभ्यामभिवीक्षितुम् ।
शकुन्तला च सव्रीडा तमृषिं नाभ्यभाषत ।
तस्मात्स्वधर्मात्स्खलिता भीता सा भरतर्षभ ।
अभवद्दोषदर्शित्वाद्ब्रह्मचारिण्ययन्त्रिता ।
स तदा व्रीडितां दृष्ट्वा ऋषिस्तां प्रत्यभाषत ।

कण्वः ।

सव्रीडैव च दीर्घायुः पुरेव भविता न च ।
वृत्तं कथय रम्भोरु मा त्रासं च प्रकल्पय ।

वैशंपायनः ।

ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं पुनरब्रवीत् ।
निधाय कामं तस्यर्षेः कन्दानि च फलानि च ।
ततः संवाह्य पादौ सा विश्रान्तं वेदिमध्यमा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तं जग्मुषी पतिम् ।
ततः कृच्छ्राददतिशुभा सव्रीडा श्रीमती तदा ।
सगद्गदमुवाचेदं काश्यपं सा शुचिस्मिता ।

शकुन्तला ।

राजा ताताजगामेह दुःषन्त इलिलात्मजः ।
मया पतिर्वृतो योऽसौ दैवयोगादिहागतः ।
तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे सुमहायशाः ।
अतः सर्वं तु यद्वृत्तं दिव्यज्ञानेन पश्यसि ।
अभयं क्षत्रियकुले प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

☞ The above passage is ins. in *all* S MSS. after 1. 67. 23. The reservation in the footnotes to 1. 67. 23–24 that T_2 G_{4-6} ins. it after 24 is unnecessary and should be *deleted*.

46

After 1. 68. 9, D_4 (suppl. fol.; *sec. m.*) S ins.:

शकुन्तलां समाहूय कण्वो वचनमब्रवीत् ।

कण्वः ।

शृणु भद्रे मम सुते मम वाक्यं शुचिस्मिते ।
पतिव्रतानां नारीणां विशिष्टमिति चोच्यते ।
पतिशुश्रूषणं पूर्वं मनोवाक्कायचेष्टितैः ।
अनुज्ञाता मया पूर्वं पूजयैतद्व्रतं तव ।
एतेनैव च वृत्तेन पुण्याँल्लोकानवाप्य च ।
तस्यान्ते मानुषे लोके विशिष्टां लप्स्यसे श्रियम् ।
तस्माद्भद्रेऽद्य यातव्यं समीपं पौरवस्य ह ।
स्वयं नायाति मत्वा ते गतं कालं शुचिस्मिते ।
गत्वाराधय राजानं दुःषन्तं हितकाम्यया ।
दौःषन्तिं यौवराज्यस्थं दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ।
देवतानां गुरूणां च क्षत्रियाणां च भामिनि ।
भर्तॄणां च विशेषेण हितं संगमनं सताम् ।
तस्मात्पुत्रि कुमारेण गन्तव्यं मत्प्रियेप्सया ।
प्रतिवाक्यं न दद्यास्त्वं शापिता मम पादयोः ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा सुतां तत्र पौत्रं कण्वोऽभ्यभाषत ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां मूर्ध्न्युपाघ्राय पौरवम् ।
सोमवंशोद्भवो राजा दुःषन्त इति विश्रुतः ।
तस्याग्रमहिषी चैषा तव माता शुचिव्रता ।
गन्तुकामा भर्तृपार्श्वं त्वया सह सुमध्यमा ।
गत्वाभिवाद्य राजानं यौवराज्यमवाप्स्यसि ।
स पिता तव राजेन्द्रस्तस्य त्वं वशगो भव ।
पितृपैतामहं राज्यमातिष्ठस्व स्वभावतः ।
तस्मिन्काले स्वराज्यस्थो मामनुस्मर पौरव ।

वैशंपायनः ।

अभिवाद्य मुनेः पादौ पौरवो वाक्यमब्रवीत् ।
त्वं पिता मम विप्रर्षे त्वं माता त्वं गतिश्च मे ।
न चान्यं पितरं मन्ये त्वामृते तु महातपः ।
तव शुश्रूषणं पुण्यमिह लोके परत्र च ।
शकुन्तला भर्तृकामा स्वयं यातु यथेष्टतः ।
अहं शुश्रूषणपरः पादमूले वसामि वः ।
क्रीडां व्यालमृगैः सार्धं करिष्ये न पुरा यथा ।
स्वच्छासनपरो नित्यं स्वाध्यायं च करोम्यहम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा तु संश्लिष्य पादौ कण्वस्य तिष्ठति ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्ररुरोद शकुन्तला ।
स्नेहात्पितुश्च पुत्रस्य हर्षशोकसमन्विता ।
निशाम्य रुदतीमार्तां दौःषन्तिर्वाक्यमब्रवीत् ।
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं किं रोदिषि शकुन्तले ।
गन्तव्यं काल्य उत्थाय भर्तृप्रीतिस्तवास्ति चेत् ।

शकुन्तला ।

एकस्तु कुरुते पापं फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारस्तत्र मुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ।
मया निवारितो नित्यं न करोषि वचो मम ।
निःसृतान्कुञ्जरान्नित्यं बाहुभ्यां संप्रमथ्य वै ।
वनं च लोडयन्नित्यं सिंहव्याघ्रगणैर्युतम् ।
एवंविधानि चान्यानि कृत्वा वै पुरुनन्दन ।

46

(L. 18) T_1 G_1 M नाम (for इति). T_1 G_1 ते पिता (for विश्रुतः). — (L. 23) T_1 $G_{1.2}$ M अनुतिष्ठ (for आतिष्ठस्व). — (L. 30) Noteworthy is the expression पादमूले! Cf. line 35 of passage No. 68. — (L. 36) M तां तु (for आर्तां). — T_2 M_3 om. line 40 (which appears to be redundant!). — (L. 51) M तथ्यं (for पथ्यं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हृषितो भगवांस्तात तस्मादावां विवासितौ ।
अहं न गच्छे दुःषन्तं नास्मि पुत्रहितैषिणी ।
पादमूले वसिष्यामि महर्षेर्भावितात्मनः ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा तु रुदती पपात मुनिपादयोः ।
एवं विलपतीं कण्वश्चानुनीय च हेतुभिः ।
पुनः प्रोवाच भगवानानृशंस्याद्धितं वचः ।
कण्वः ।
शकुन्तले शृणुष्वेदं हितं पथ्यं च भामिनि ।
पतिव्रताभावगुणान्हित्वा साध्यं न किंचन ।
पतिव्रतानां देवा वै तुष्टाः सर्ववरप्रदाः ।
प्रसादं च करिष्यन्ति आपदर्थे च भामिनि ।
पतिप्रसादात्पुण्यगतिं प्राप्नुवन्ति न चाशुभम् ।
तस्माद्गत्वा तु राजानमाराधय शुचिस्मिते ।
वैशंपायनः ।
शकुन्तलां तथोक्त्वा वै शाकुन्तलमथाब्रवीत् ।
दौहित्रो मम पौत्रस्त्वमिलिलस्य महात्मनः ।
शृणुष्व वचनं सत्यं प्रब्रवीमि तवानघ ।
मनसा भर्तृकामा वै वाग्भिरुक्त्वा पृथग्विधम् ।
गन्तुं नेच्छति कल्याणी तस्मात्तात वहस्व वै ।
शक्तस्त्वं प्रतिगन्तुं च मुनिभिः सह पौरव ।

47

After 1. 68. 11, D_4 (suppl. fol.; *sec. m.*) S (except G_2) ins.:

वैशंपायनः ।
धर्माभिपूजितं पुत्रं काश्यपेन निशाम्य तु ।
काश्यपात्प्राप्य चानुज्ञां मुमुदे च शकुन्तला ।
कण्वस्य वचनं श्रुत्वा प्रतिगच्छेति चासकृत् ।
तथेत्युक्त्वा तु कण्वं च मातरं पौरवोऽब्रवीत् ।
किं चिरायसि मातस्त्वं गमिष्यामो नृपालयम् ।
एवमुक्त्वा तु तां देवीं दुःषन्तस्य महात्मनः ।
अभिवाद्य मुनेः पादौ गन्तुमैच्छत्स पौरवः ।
शकुन्तला च पितरमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रदक्षिणीकृत्य तदा पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
अज्ञानान्मे पिता चेति दुरुक्तं वापि चानृतम् ।
अकार्यं वाप्यनिष्टं वा क्षन्तुमर्हति तद्भवान् ।
एवमुक्तो नतशिरा मुनिर्नोवाच किंचन ।
मनुष्यभावात्कण्वोऽपि मुनिरश्रूण्यवर्तयत् ।
अब्भक्षान्वायुभक्षांश्च शीर्णपर्णाशनान्मुनीन् ।
फलमूलाशिनो दान्तान्कृशान्धमनिसंततान् ।
व्रतिनो जटिलान्मुण्डान्वल्कलाजिनसंवृतान् ।
समाहूय मुनिः कण्वः कारुण्यादिदमब्रवीत् ।
मया तु लालिता नित्यं मम पुत्री यशस्विनी ।
वने जाता विवृद्धा च न च जानाति किंचन ।
आश्रमेण पथा सर्वैर्नीयतां क्षत्रियालयम् ।
द्वितीययोजने विप्राः प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठितम् ।
प्रतिष्ठाने पुरे राजा शाकुन्तलपितामहः ।
अध्युवास चिरं कालमुर्वश्या सहितः पुरा ।
अनूपजाङ्गलयुतं धनधान्यसमाकुलम् ।
प्रतिष्ठितं पुरवरं गङ्गायामुनसंगमे ।
तत्र संगममासाद्य स्नात्वा हुतहुताशनाः ।
शाकमूलफलाहारा निवर्तध्वं महातपाः ।
अन्यथा तु भवेद्विप्रा अध्वनो गमने श्रमः ।

48

After 1. 68. 13, D_4 (suppl. fol.; *sec. m.*) S ins.:

शकुन्तलां समादाय मुनयो धर्मवत्सलाः ।
ते वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
कन्दराणि नितम्बांश्च राष्ट्राणि नगराणि च ।

47

(L. 5 and 11) T_1 G_1 M भद्रे (for मातः), and काश्यपः (for तद्भवान्). — (L. 20) T_1 G_1 M_8 अश्रमेण.

48

G_2 om. lines 1–14. — (L. 5) M समागताः. — (L. 8) T_1 M_8 °ध्रीचक्रयंत्रैश्च; M_{6-8} °ध्रीयंत्रचक्रैश्च. — (L. 15) T_1 M_8 (*inf. lin.*) सर्वतः पुष्करिण्यश्च; M_8 सर्वतः पद्मिनीभिश्च; M_{6-8} वृतां पुष्करिणी°. M (except M_5) उद्यानैरुपशोभितां. — (L. 18) T_1 क्रतुयज्ञैश्च; M_8 क्रतुयत्तैश्च; M_{6-8} ब्राह्मणैश्चैव. — (L. 19) $M_{8.6-8}$ अकार्यवर्जितैश्चैव (M_8 °वर्जकैर्नित्यं). — (L. 20) M (except M_5) पूर्णां (for सर्वैः). — (L. 21) M इन्द्रस्येवामरावतीं (for the posterior half). — (L. 25) M °कारशोभितः. — (L. 26) M (except M_5) वैश्यैः (for the first चापि). — (L. 28) T_1 $G_{1.2}$ सदाभ्येत्य; M तथाभ्येत्य. — (L. 29) T_1 महायशाः; M_8 महर्षिभिः; M_8 (*inf. lin.*).$_{6-8}$ मनीषिभिः. — (L. 30) M महर्षयः (for त्वलक्षयन्). — After line 30, M (except M_5) ins.:

शकुन्तलामिदं प्रीता हर्षयन्तोऽब्रुवन्वचः ।

— (L. 32) M (except M_5) अद्य (for एते). — (L. 36) M (except M_5) प्रेक्षकाः प्रशशंसिरे (for the posterior half). — (L. 46) M (except M_5) ये स्वनेत्रैः प्रप°. — (L. 53) M (except M_5) क्लांतान् (for दीनान्). — (L. 60) M (except M_5) नगरं न प्रवेष्टव्यं भवद्भिरिति शासनं. — Colophon. *Adhy. no.*: T_1 86; T_2 36; $G_{1-3.6}$ M 37. — D_4 T_1 $G_{2.3.6}$ M (except M_5) om. line 68. — (L. 68) T_1 $G_{1.2}$ M_8 लक्ष्यते (for दृश्यते).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आश्रमाणि च पुण्यानि गत्वा चैव गतश्रमाः ।
शनैर्मध्याह्नवेलायां प्रतिष्ठानं समाययुः ।
तां पुरीं पुरुहूतेन ऐलस्यार्थे विनिर्मिताम् ।
परिघाट्टालकैर्मुख्यैरुपतल्पशतैरपि ।
शतघ्नीशतयन्त्रैश्च गुप्तामन्यैर्दुरासदाम् ।
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानापण्यविभूषिताम् ।
मण्टपैः ससभै रम्यैः प्रपाभिश्च समावृताम् ।
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिताम् ।
कैलासशिखराकारैर्गोपुरैः समलंकृताम् ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्मङ्गलैरुपशोभिताम् ।
उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ।
सर्वपुष्करिणीभिश्च उद्यानैश्च समावृताम् ।
वर्णाश्रमैः स्वधर्मस्थैर्नित्योत्सवसमाहितैः ।
धनधान्यसमृद्धैश्च संतुष्टै रत्नपूजितैः ।
क्रतुयुक्तैश्च विद्वद्भिरग्निहोत्रपरैः सदा ।
वर्जिताकार्यकरणैर्दानशीलैर्दयापरैः ।
अधर्मभीरुभिः सर्वैः स्वर्गलोकजिगीषुभिः ।
एवंविधजनोपेतमिन्द्रलोकमिवापरम् ।
तस्मिन्नगरमध्ये तु राजवेश्म प्रतिष्ठितम् ।
इन्द्रसद्मप्रतीकाशं संपूर्णं वित्तसंचयैः ।
तस्य मध्ये सभा दिव्या नानारत्नविचित्रिता ।
तस्यां सभायां राजर्षिः सर्वालंकारभूषितः ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैश्चापि मन्त्रिभिश्चापि संवृतः ।
संस्तूयमानो राजेन्द्रः सूतमागधबन्दिभिः ।
कार्यार्थिभिः समभ्येत्य कृत्वा कार्यं गतेषु सः ।
सुखासीनोऽभवद्राजा तस्मिन्काले महर्षयः ।
शकुन्तानां स्वनं श्रुत्वा निमित्तज्ञास्त्वलक्षयन् ।

ऋषयः ।

शकुन्तले निमित्तानि शोभनानि भवन्ति नः ।
कार्यसिद्धिं वदन्त्येते ध्रुवं राज्ञी भविष्यसि ।
अस्मिंस्तु दिवसे पुत्रो युवराजो भविष्यति ।

वैशंपायनः ।

वर्धमानपुरद्वारं तूर्यघोषनिनादितम् ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य विविशुस्ते महर्षयः ।
प्रविशन्तं नृपसुतं प्रशशंसुश्च प्रेक्षकाः ।
वर्धमानपुरद्वारं प्रविशन्नेव पौरवः ।
इन्द्रलोकस्थमात्मानं मेने हर्षसमन्वितः ।
ततो वै नागराः सर्वे समाहूय परस्परम् ।
द्रष्टुकामा नृपसुतं समपद्यन्त भारत ।

नागराः ।

देवतेव जनस्याग्रे भ्राजते श्रीरिवागता ।
जयन्तेनेव पौलोमी इन्द्रलोकादिहागता ।

वैशंपायनः ।

इति ब्रुवन्तस्ते सर्वे महर्षीनिदमब्रुवन् ।
अभिवादयन्तः सहिता महर्षीन्देववर्चसः ।
अद्य नः सफलं जन्म कृतार्थाश्च ततो वयम् ।
एवं ये स्म प्रपश्यामो महर्षीन्सूर्यवर्चसः ।
इत्युक्त्वा सहिताः केचिदन्वगच्छन्त पौरवम् ।
हैमवत्याः सुतमिव कुमारं पुष्करेक्षणम् ।
ये केचिदब्रुवन्मूढाः शाकुन्तलदिदृक्षवः ।
कृष्णाजिनेन संछन्नान्द्रष्टुं नेच्छन्ति तापसान् ।
पिशाचा इव दृश्यन्ते नागराणां विरूपिणः ।
विना संख्यां पिशाचास्ते प्रविशन्ति पुरोत्तमम् ।
क्षुत्पिपासार्दितान्दीनान्वल्कलाजिनवाससः ।
त्वगस्थिभूतान्निर्मांसान्धमनीसंततानपि ।
पिङ्गलाक्षान्पिङ्गजटान्दीर्घदन्तान्निरूदरान् ।
विशीर्षकानूर्ध्वहस्तान्दृष्ट्वा हास्यन्ति नागराः ।
एवमुक्तवतां तेषां गिरं श्रुत्वा महर्षयः ।
अन्योन्यं ते समाहूय इदं वचनमब्रुवन् ।
उक्तं भगवता वाक्यं न कृतं सत्यवादिना ।
पुरप्रवेशनं नात्र कर्तव्यमिति शासनम् ।
किं कारणं प्रवेक्ष्यामो नगरं दुर्जनैर्वृतम् ।
त्यक्तसंगस्य च मुनेर्नगरे किं प्रयोजनम् ।
तस्माद्गमिष्याम वयं गङ्गायामुनसंगमम् ।
एवमुक्त्वा मुनिगणाः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

गतान्मुनिगणान्दृष्ट्वा पुत्रं संगृह्य पाणिना ।
मातापितृभ्यां विरहाद्यथा शोचन्ति दारकाः ।
तथा शोकपरीताङ्गी धृतिमालम्ब्य दुःखिता ।
गतेषु तेषु विप्रेषु राजमार्गेण भामिनी ।
पुत्रेणैव सहायेन सा जगाम शनैः शनैः ।
अदृष्टपूर्वान्पश्यन्वै राजमार्गेण पौरवः ।
हर्म्यप्रासादचैत्यांश्च सभा दिव्या विचित्रिताः ।
कौतूहलसमाविष्टो दृष्ट्वा विस्मयमागतः ।
सर्वे ब्रुवन्ति तां दृष्ट्वा पद्महीनामिव श्रियम् ।
गतेन हंसीसदृशीं कोकिलेन स्वरे समाम् ।
मुखेन चन्द्रसदृशीं श्रिया पद्मालयासमाम् ।
स्मितेन कुन्दसदृशीं पद्मगर्भसमत्वचम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षीं तप्तजाम्बूनदप्रभाम् ।
करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमौ ।
रक्ततुङ्गनखौ पादौ धरण्यां सुप्रतिष्ठितौ ।
एवंरूपसमायुक्ता स्वर्गलोकादिहागता ।
इति स्म सर्वेऽमन्यन्त दुःषन्तनगरे जनाः ।
पुनः पुनरवोचंस्ते शाकुन्तलगुणानपि ।
सिंहेक्षणः सिंहदंष्ट्रः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
सिंहोरस्कः सिंहबलः सिंहविक्रान्तगाम्ययम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

पृथ्वंसः पृथुवक्षाश्च छत्राकारशिरा महान् ।
पाणिपादतले रक्तो रक्तास्यो दुन्दुभिस्वनः ।
राजलक्षणयुक्तश्च राजश्रीश्चास्य दृश्यते ।
आकारेण च रूपेण शरीरेणापि तेजसा ।
दुःषन्तेन समो ह्येष कस्य पुत्रो भविष्यति ।
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रशशंसुः सहस्रशः ।
युक्तिवादानवोचन्त सर्वाः प्राणभृतः स्त्रियः ।
बान्धवा इव सस्नेहा अनुजग्मुः शकुन्तलाम् ।
पौराणां तद्वचः श्रुत्वा तूर्ष्णीभूता शकुन्तला ।
वेश्मद्वारं समासाद्य विह्वलन्ती नृपात्मजा ।
चिन्तयामास सहसा कार्यगौरवकारणात् ।
लज्जया च परीताङ्गी राजन्राजसमक्षतः ।
अघृणा किं नु वक्ष्यामि दुःषन्तं मम कारणात् ।
एवमुक्त्वा तु कृपणा चिन्तयन्ती शकुन्तला ।

49

After 1. 68. 51, Da1 ins.:

ब्रह्मा सुरासुरगुरुः सोऽपि शक्तिं पुराकरोत् ।
प्रकृतिं स्वां प्रविश्याशु ब्रह्माण्डमभवत्ततः ।
भर्तव्या रक्षणीया च भार्या हि पतिना सदा ।
धर्मार्थकामसंसिद्धौ भार्या भर्तुः सहायिनी ।
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
कथं भार्यामृते धर्मः कथं वा पुरुषः प्रभो ।
प्राप्नोति काममर्थं वाप्यस्यां त्रितयमाहितम् ।
तथैव भर्तारमृते भार्या धर्मादिसाधने ।
न समर्था त्रिवर्गोऽयं दंपत्योः समुपाश्रितः ।
देवतातिथिभृत्यानामतिथीनां च पूजनम् ।
न पुम्भिः शक्यते कर्तुमृते भार्यां कथंचन ।
प्राप्तोऽपि चार्थो मनुजैरानीतोऽपि निजं गृहम् ।
नाशमेति विना भार्यां कुभार्यासंग्रहेण वा ।
कामस्तु नैव तस्यास्ति प्रत्यक्षेणोपपद्यते ।

50

After 1. 68. 57^{ab}, Da1 ins.:

अपुत्रस्य जगच्छून्यमपुत्रस्य गृहेण किम् ।
पुत्रेण लोकाञ्जयति श्रुतिरेषा सनातनी ।
नास्ति पुत्रसमः स्नेहो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिः नास्ति पुत्रसमा गतिः ।
अनृतं वक्ति लोकोऽयं चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ।

51

After 1. 68. 69, S ins.:

पक्षिणः पुण्यवन्तस्ते सहिता धर्मतस्तदा ।
पक्षैस्तैरभिगुप्ता च तस्मादस्मि शकुन्तला ।
ततोऽहमृषिणा दृष्टा काश्यपेन महात्मना ।
जलार्थमग्निहोत्रस्य गतं दृष्ट्वा तु पक्षिणः ।
न्यासभूतामिव मुनेः प्रददुर्मां दयावतः ।
कण्वस्त्वालोक्य मां प्रीतो हसन्तीति हविर्भुजः ।
स मारणिमिवादाय स्वमाश्रममुपागमत् ।
सा वै संभाविता राजन्ननुक्रोशान्महर्षिणा ।
तेनैव स्वसुतेवाहं राजन्वै वरवर्णिनी ।
विश्वामित्रसुता चाहं वर्धिता मुनिना नृप ।
यौवने वर्तमानां च दृष्टवानसि मां नृप ।
आश्रमे पर्णशालायां कुमारीं विजने वने ।
धात्रा प्रचोदितां शून्ये पित्रा विरहितां मिथः ।
वाग्भिस्त्वं सूनृताभिर्मामपत्यार्थमचूचुदः ।
अकार्षीस्त्वाश्रमे वासं धर्मकामार्थनिश्चितम् ।
गान्धर्वेण विवाहेन विधिना पाणिमग्रहीः ।
साहं कुलं च शीलं च सत्यवादित्वमात्मनः ।
स्वधर्मं च पुरस्कृत्य त्वामद्य शरणं गता ।
तस्मान्नार्हसि संश्रुत्य तथेति वितथं वचः ।
स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा परित्यक्तुमुपस्थिताम् ।
त्वन्नाथां लोकनाथस्त्वं नार्हसि त्वमनागसम् ।

52

After 1. 88. 12, D4 (suppl. fol., *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभुविहिते पुरा ।
हयस्य यानि चाङ्गानि संनिकृत्य यथाक्रमम् ।
होताध्वर्युरथोद्गाता ब्रह्मणा सह भारत ।
अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समस्ताः षोडशर्त्विजः ।
धूमगन्धं च पापिष्ठा ये जिघ्रन्ति नरा भुवि ।

51

(L. 1) G_4 धर्मवत्सलाः; M (except M_5) धर्मतत्पराः. — (L. 2) T_1 $G_{1.4}$ M (except M_5) स्वैर् (for तैर्). — T_2 G_{3-6} M_{6-8} om. line 6. — (L. 9) M (except M_5) दयया (for राजन्वै). T_1 $G_{1.3}$ M (except M_5) परमर्षिणा (for वर°). — (L. 12) T_1 G_{4-6} M_5 तदा (for वने). — (L. 15) M (except M_5) अवोचः (for अकार्षीः). S (except $G_{3.5.6}$ M_5) वाचः (for वासं). T_1 G_5 M (except M_5) °मिश्रिताः; T_2 G_4 °निश्चिताः; G_1 °संमिताः. — (L. 21) T_1 G_{1-4} अनापदि; M_8 अपोहितुं (for अनागसम्).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विमुक्तपापाः पूतास्ते तत्क्षणेनाभवन्नराः ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव माधवी सा तपोधना ।
मृगचर्मपरीताङ्गी परिधाय मृगत्वचम् ।
मृगैः परिचरन्ती सा मृगाहारविचेष्टिता ।
यज्ञवाटं मृगगणैः प्रविश्य भृशविस्मिता ।
आघ्रायन्ती धूमगन्धं मृगैरेव चचार सा ।
यज्ञवाटमटन्ती सा पुत्रांस्तानपराजितान् ।
पश्यन्ती यज्ञमाहात्म्यं मुदं लेभे च माधवी ।
असंस्पृशन्तं वसुधां ययातिं नाहुषं तदा ।
दिविष्ठं प्राप्तमाज्ञाय ववन्दे पितरं तदा ।
तदा वसुमनापृच्छन्मातरं वै तपस्विनीम् ।

वसुमनाः ।

भवत्या यत्कृतमिदं वन्दनं पादयोरिह ।
कोऽयं देवोपमो राजा याभिवन्दसि मे वद ।

माधवी ।

शृणुध्वं सहिताः पुत्रा नाहुषोऽयं पिता मम ।
ययातिर्मम पुत्राणां मातामह इति स्मृतः ।
पूरुं मे भ्रातरं राज्ये समावेश्य दिवं गतः ।
केन वा कारणेनैवमिह प्राप्तो महायशाः ।

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स्वर्गाद्भ्रष्टेति चाब्रवीत् ।
सा पुत्रस्य वचः श्रुत्वा संभ्रमाविष्टचेतना ।
माधवी पितरं प्राह दौहित्रपरिवारितम् ।

माधवी ।

तपसा निर्जिताल्लँलोकान्प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ।
पुत्राणामिव पौत्राणां धर्मादधिगतं धनम् ।
स्वार्थमेव वदन्तीह ऋषयो धर्मपाठकाः ।
तस्माद्दानेन तपसा चास्माकं दिवमाव्रज ।

ययातिः ।

यदि धर्मफलं ह्येतच्छोभनं भविता तव ।
दुहित्रा चैव दौहित्रैस्तारितोऽहं महात्मभिः ।
तस्मात्पवित्रं दौहित्रमद्य प्रभृति पैतृके ।
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
भोक्तारः परिवेष्टारः श्रावितारः पवित्रकाः ।
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे ।
स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयम् ।
तिलाः पिशाचाद्रक्षन्ति दर्भा रक्षन्ति राक्षसात् ।
रक्षन्ति श्रोत्रियाः पङ्क्तिं यतिभिर्भुक्तमक्षयम् ।
लब्ध्वा पात्रं तु विद्वांसं श्रोत्रियं सुव्रतं शुचिम् ।
स कालः कालतो दत्तं नान्यथा काल इष्यते ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा ययातिस्तु पुनः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
सर्वे ह्यवभृथस्नातास्त्वरध्वं कार्यगौरवात् ।

53

After 1. 92. 24^{ab}, D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

बभूव सर्वलोकस्य सत्यवागिति संमतः ।
पीनस्कन्धो महाबाहुर्मत्तवारणविक्रमः ।
अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
अमात्यसंपदोपेतः क्षत्रधर्मविशेषवित् ।
वशे चक्रे महीमेको विजित्य वसुधाधिपान् ।
वेदानागमयत्कृत्स्नान्राजधर्मांश्च सर्वशः ।
ईजे च बहुभिः सत्रैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तर्पयामास विप्रांश्च वेदाध्ययनकोविदान् ।
रत्नैरुच्चावचैर्गोभिर्ग्रामैरश्वैर्धनैरपि ।
वयोरूपेण संपन्नः पौरुषेण बलेन च ।
ऐश्वर्येण प्रतापेन विक्रमेण धनेन च ।
वर्तमानं च सत्येन सर्वधर्मविशारदम् ।
तं महीपं महीपाला राजराजमकुर्वत ।
वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नप्रबोधनाः ।
श्रिया भरतशार्दूल समपद्यन्त भूमिपाः ।
शंतनुप्रमुखैर्गुप्तं राष्ट्राधिपतिभिर्जगत् ।
नियमैः सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ।
ब्राह्मणाभिमुखं क्षत्रं क्षत्रियाभिमुखा विशः ।
ब्रह्मक्षत्रानुलोमाश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ।
एवं पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
शंतनावथ राज्यस्थे नावर्तत वृथा वधः ।
असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता ।
स हस्तिनाम्नि धर्मात्मा विहरन्कुरुनन्दनः ।
तेजसा सूर्यकल्पोऽभूद्वायुना च समो बले ।
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ।
बभूव राजा सुमतिः प्रजानां सत्यविक्रमः ।
स वनेषु च रम्येषु शैलप्रस्रवणेषु च ।

☞ This passage is an anticipation of 1. 94. 1–17 (*q. v.*).

52

(L. 5) T_2 G_{4-6} वपायास्तु (for च पापिष्ठा), and नराधिपाः. — (L. 23) G_3 subst. for the posterior half:

मानाद्भ्रष्टो नृपोत्तमः ।
अयमित्यब्रुवन्पुत्रा माधवीं मातरं तदा ।

— (L. 24) G_3 पुत्राणां (for पुत्रस्य). — (L. 28) T_2 G_{4-6} वेदपारगाः (for धर्मपा°). — After line 32, T_2 G_{3-6} ins.:

भविष्यति न संदेहः पितृणां प्रीतिवर्धनम् ।

53

(L. 1) T $G_{1.2.6}$ सत्तमः; M_3 विश्रुतः (for संमतः). — (L. 7) M चाप्त° (for भूरि°).

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

54

After 1. 94. 64, S (which om. 65-66) ins.:

अपत्यफलसंयुक्तमेतच्छ्रुत्वा पितुर्वचः ।
सूतं भूयोऽपि संतप्त आह्वयामास वै पितुः ।
सूतस्तु कुरुमुख्यस्य उपयातस्तदाज्ञया ।
तमुवाच महाप्राज्ञो भीष्मो वै सारथिं पितुः ।
त्वं सारथे पितुर्मह्यं सखासि रथधूर्गतः ।
अभिजानासि यदि वै कस्यां भावो नृपस्य तु ।
एतदाचक्ष्व मे पृष्टः करिष्ये न तदन्यथा ।
सूतः ।
दाशकन्या नरश्रेष्ठ तत्र भावः पितुर्गतः ।
वृतः स नरदेवेन तदा वचनमब्रवीत् ।
योऽस्यां पुमान्भवेद्गर्भः स राजा त्वदनन्तरम् ।
नाकामयत तं दातुं पिता तव वरं तदा ।
स चापि निश्चयस्तस्य न च दद्यामतोऽन्यथा ।
एवं ते कथितं वीर कुरुष्व यदनन्तरम् ।
वैशंपायनः ।
ततः स पितुराज्ञाय मतं सम्यगवेक्ष्य च ।
ज्ञात्वा विमनसं पुत्रः प्रययौ यमुनां प्रति ।

☞ The passage is followed by 1. 94. 67 (*q. v.*).

55

After 1. 96. 53ᵉ, K4 (suppl. fol.) D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

नैनामैच्छत्कथंचन ।
अम्बामन्यस्य कीर्त्यन्तीमब्रवीच्चारुदर्शनाम् ।
विचित्रवीर्यः ।
प्रत्यक्षफल एवैष कामोऽसाधुर्निरर्थकः ।
परतन्त्रोपभोगे मामार्ये नायोक्तुमर्हसि ।
भीष्मः ।
प्रतिष्ठितः शंतनोर्वै तात यस्य त्वमन्वयः ।
अकामवृत्तो धर्मात्मन्साधु मन्ये मतं तव ।
इत्युक्त्वाम्बां समालोक्य विधिवद्वाक्यमब्रवीत् ।
विसृष्टा ह्यसि गच्छ त्वं यथाकाममनिन्दिते ।
नानियोज्ये समर्थोऽहं नियोक्तुं भ्रातरं प्रियम् ।
अन्यभावगतां चापि को नारीं वासयेद्गृहे ।
अतस्त्वां न नियोक्ष्यामि अन्यकामासि गम्यताम् ।
अहमप्यूर्ध्वरेता वै निवृत्तो दारकर्मणि ।
न संबन्धस्तदावाभ्यां भविता वै कथंचन ।
वैशंपायनः ।
इत्युक्ता सा गता तत्र सखीभिः परिवारिता ।
निर्दिष्टा हि शनै राजन्साल्वराजपुरं प्रति ।
अथाम्बा साल्वमागम्य साब्रवीन्मनसा वृता ।
पुरा निर्दिष्टभावा त्वामागतास्मि वरानन ।
देवव्रतं समुत्सृज्य सानुजं भरतर्षभम् ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विधिवन्मां समुद्यताम् ।
तथैवमुक्तः साल्वोऽपि प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
निर्जितासीह भीष्मेण मां विनिर्जित्य राजसु ।
अन्येन निर्जितां भद्रे विसृष्टां तेन चालयात् ।
न गृह्णामि वरारोहे तत्र चैव तु गम्यताम् ।
इत्युक्ता सा समागम्य भीष्मं पुनरथाब्रवीत् ।
अम्बाब्रवीत्ततो भीष्मं त्वयाहं सहसा हृता ।
क्षत्रधर्ममवेक्षस्व त्वं भर्ता मम धर्मतः ।
यां यः स्वयंवरे कन्यां निर्जयेच्छौर्यसंपदा ।
राज्ञः सर्वान्विनिर्जित्य स तामुद्वाहयेद्ध्रुवम् ।
अतस्त्वमेव भर्ता मे त्वयाहं निर्जिता यतः ।
तस्माद्वहस्व मां भीष्म निर्जितां संसदि त्वया ।
ऊर्ध्वरेता ह्यहमिति प्रत्युवाच पुनः पुनः ।
भीष्मं सा चाब्रवीदम्बा यथाजैषीस्तथा कुरु ।
एवमन्वगमद्भीष्मं षट् समाः पुष्करेक्षणा ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहं भद्रे विवाहविमुखोऽभवम् ।
तमेव साल्वं गच्छ त्वं यः पुरा मनसा वृतः ।
अन्यसक्तं किमर्थं त्वमात्मानमवदः पुरा ।
अन्यसक्तां वधूं कन्यां वासयेत्स्वगृहे न हि ।
नाहमुद्वाहयिष्ये त्वां मम भ्रात्रे यवीयसे ।
विचित्रवीर्याय शुभे यथेष्टं गम्यतामिति ।
भूयः साल्वं समभ्येत्य राजन्गृह्णीष्व मामिति ।
नाहं गृह्णाम्यन्यजितामिति साल्वनिराकृता ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहमिति भीष्मेण च निराकृता ।
अम्बा भीष्मं पुनः साल्वं भीष्मं साल्वं पुनः पुनः ।
गमनागमनेनैवमनैषीत्षट् समा नृप ।
अश्रुभिर्भूमिमुक्षन्ती शोचन्ती सा मनस्विनी ।
पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।
वर्षत्कादम्बिनीमूर्ध्नि स्फुरन्ती चञ्चलेव सा ।
सा ततो द्वादश समा बाहुदामभितो नदीम् ।
पार्श्वे हिमवतो रम्ये तपो घोरं समाददे ।
संक्षिप्तकरणा तत्र तप आस्थाय सुव्रता ।
पादाङ्गुष्ठेन सातिष्ठदकम्पन्त ततः सुराः ।

54

(L. 5) G3 रथमार्गतः; G4.5 सरयूर्गतः; G6 रथयुग्यतः. — (L. 6) T2 G1-6 अपि (for अभि-). — (L. 8) T1 G1-8 M दाशकन्यां. G1.3 M5 तव (for तत्र).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

...Foundation Chennai and eGangotri

तस्यास्तु तपो दृष्ट्वा सुराणां क्षोभकारकम् ।
विस्मितश्चैव हृष्टश्च तस्यानुग्रहबुद्धिमान् ।
अनन्तसेनो भगवान्कुमारो वरदः प्रभुः ।
मानयन्राजपुत्रीं तां ददौ तस्यै शुभां स्रजम् ।
एषा पुष्करिणी दिव्या यथावत्समुपस्थिता ।
अम्बे त्वच्छोकशमनी माला भुवि भविष्यति ।
एतां चैव मया दत्तां मालां यो धारयिष्यति ।
सोऽस्य भीष्मस्य निधने कारणं वै भविष्यति ।

Colophon.

अम्बा ।

अन्यपूर्वेति मां साल्वो नाभिनन्दति बालिशः ।
साहं धर्माच्च कामाच्च विहीना शोकधारिणी ।
अपतिः क्षत्रियान्सर्वानाक्रन्दामि समन्ततः ।
इयं वः क्षत्रिया माला या भीष्मं निहनिष्यति ।
अहं च भार्या तस्य स्यां यो भीष्मं घातयिष्यति ।

वैशंपायनः ।

तस्याश्चङ्क्रम्यमाणायाः समाः पञ्च गताः पराः ।
नाभवच्छरणं कश्चित्क्षत्रियो भीष्मजाद्भयात् ।
अगच्छत्सोमकं साम्बा पाञ्चालेषु यशस्विनम् ।
सत्यसंधं महेष्वासं सत्यधर्मपरायणम् ।
सा सभाद्वारमागम्य पाञ्चालैरभिरक्षितम् ।
पाञ्चालराजमाक्रन्दत्प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ।

अम्बा ।

भीष्मेण हन्यमानां मां मज्जन्तीमिव च ह्रदे ।
यज्ञसेनाभिधावेह पाणिमालम्ब्य चेश्वर ।
तेन मे सर्वधर्माश्च रतिभोगाश्च केवलाः ।
उभौ च लोकौ कीर्तिश्च समूलौ सफलौ हतौ ।
क्रोशन्त्येवं न विन्दामि राजन्यं शरणं क्वचित् ।
किं नु निःक्षत्रियो लोको यत्रानाथोऽवसीदति ।
समागम्य तु राजानो मयोक्ता राजसत्तमाः ।
इक्ष्वाकूणां तु ये वृद्धाः पाञ्चालानां च ये वराः ।
त्वत्प्रसादाद्विवाहेऽस्मिन्मा धर्मो मा पराजयेत् ।
प्रसीद यज्ञसेनेह गतिर्मे भव सोमक ।

यज्ञसेनः ।

जानामि त्वां बोधयामि राजपुत्रि विशेषतः ।
यथाशक्ति यथाधर्मं बलं संधारयाम्यहम् ।
अन्यस्मात्पार्थिवाद्यत्ते भयं स्यात्पार्थिवात्मजे ।
तस्यापनयने हेतुं संविधातुमहं प्रभुः ।
न हि शांतनवस्याहं महास्त्रस्य प्रहारिणः ।
ईश्वरः क्षत्रियाणां हि बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
सा साधु व्रज कल्याणि न मां भीष्मो दहेद्बलात् ।
न हि भीष्मादहं धर्मं शक्तो दातुं कथंचन ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्ता स्रजमासज्य द्वारि राज्ञो व्यपाद्रवत् ।
व्युदस्तां सर्वलोकेषु तपसा संशितव्रताम् ।
तामन्वगच्छद्द्रुपदः सान्त्वं जल्पन्पुनः पुनः ।
स्रजं गृहाण कल्याणि न नो वैरं प्रसञ्जय ।

अम्बा ।

एवमेव त्वया कार्यमिति स प्रतिकाङ्क्षते ।
न तु तस्यान्यथा भावो दैवमेतदमानुषम् ।
यश्चैनां स्रजमादाय स्वयं वै प्रतिमोक्ष्यते ।
स भीष्मं समरे हन्ता मम धर्मप्रणाशनम् ।

वैशंपायनः ।

तां स्रजं द्रुपदो राजा कंचित्कालं ररक्ष सः ।
ततो विस्रम्भमास्थाय तूष्णीमेतामुपैक्षत ।
तां शिखण्डिन्यबध्नात्तु बाला पितुरवज्ञया ।
तां पिता त्वत्यजच्छीघ्रं त्रस्तो भीष्मस्य किल्बिषात् ।
इषीकं ब्राह्मणं भीता साभ्यगच्छत्तपस्विनम् ।
गङ्गाद्वारि तपस्यन्तं तुष्टिहेतोस्तपस्विनी ।
उपचाराभितुष्टस्तामब्रवीदृषिसत्तमः ।
गङ्गाद्वारे विभजनं भविता नचिरादिव ।
तत्र गन्धर्वराजानं तुम्बुरुं प्रियदर्शनम् ।
आराधयितुमीहस्व सम्यक्परिचरस्व तम् ।
अहमप्यत्र साचिव्यं कर्तास्मि तव शोभने ।
तं तदाचर भद्रं ते स ते श्रेयो विधास्यति ।

55

Through oversight K_4 was omitted from the list of MSS. containing this passage, given in the footnotes to 1. 96. 53. — (L. 1) M अंत्रां (for एनां). — (L. 3) K_4 D_4 M_5 पापस्य फलम्; M_3 अत्यल्प°; M_{6-8} असार° (for प्रत्यक्ष°). — (L. 5) D_4 M प्रातिष्ठच्छांतनोर्वशः. — (L. 16) K_4 D_4 M प्रतिपूज्य तम् (for मनसा वृता). — (L. 18) T_1 $G_{1.2.6}$ M_3 पुरुषर्षभ (for भरत°). — After line 25, G_1 ins.:

स्वयंवरे राजमध्ये त्वयाहं प्रथमं वृता ।

— K_4 T_1 M (except M_5) om. lines 27–30; T_2 om. 27–31; G_6 om. 27–33. — (L. 31) M (except M_5) पूर्वमेवोक्तवांस्तव (for the posterior half). — K_4 T_1 M_3 om. lines 34–44; T_2 om. 34–48. K_4 D_4 T_1 M (except M_5) om. lines 46–48. — (L. 57) K_4 D_4 $G_{1.3.4}$ M_3 समुपासिता. — Colophon. *Adhy. no.*: T_1 97; T_2 47; G M 48. D_4 $G_{2.4}$ M_{6-8} om. line 78. — (L. 88) K_4 T_2 M_3 अभिपज्जेत्; T_1 G_3 अभिभवेत्; $G_{1.2}$ अभिदहेत् (for भीष्मो दहेत्). — After line 88, $G_{2.4.5}$ M_5 ins.:

न प्रत्यगृह्णंस्ते सर्वे किमित्येव न वेद्म्यहम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Harid...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततो विभजनं तत्र गन्धर्वाणामवर्तत ।
तत्र द्वाववशिष्येतां गन्धर्वावमितौजसौ ।
तयोरेकः समीक्ष्यैनां स्त्रीभूभूपुरुवाच ह ।
इदं गृह्णीष्व पुंलिङ्गं वृणे स्त्रीलिङ्गमेव ते ।
नियमं चक्रतुस्तत्र स्त्री पुमांश्चैव तावुभौ ।
ततः पुमान्समभवच्छिखण्डी परवीरहा ।
स्त्री भूत्वा ह्यपचक्राम स गन्धर्वो मुदान्वितः ।
लब्ध्वा तु महतीं प्रीतिं याज्ञसेनिर्महायशाः ।
ततो बुद्बुदकं गत्वा पुनरस्त्राणि सोऽकरोत् ।
तत्र चास्त्राणि दिव्यानि कृत्वा स सुमहाद्युतिः ।
स्वदेशमभिसंपेदे पाञ्चालं कुरुनन्दन ।
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ महेष्वासः कृताञ्जलिः ।
उवाच भवता भीष्मान्न भेतव्यं कथंचन ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

अम्बायां निर्गतायां तु भीष्मः शांतनवस्तदा ।
न्यायेन कारयामास राज्ञो वैवाहिकीं क्रियाम् ।
अम्बिकाम्बालिके चैव परिणीयाग्निसंनिधौ ।

☞ This passage (55), which is followed by a *repetition* (with v. l.) of 1. 96. 53^{abc}, is a version (much abbreviated and in many respects discrepant) of the Ambopākhyāna (in the Udyoga). The repetition of 1. 96. 53^{abc}, is an unmistakable sign that the passage is an interpolation here.

56

S ins. after 1. 98. 17: Dn, after 1038*: D_4 (suppl. fol. *sec. m.*), after line 1 of 1038*:

पुत्रलाभाच्च सा पत्नी न तुतोष पतिं तदा ।
प्रद्विषन्तीं पतिर्भार्यां किं मां द्वेक्षीति चाब्रवीत् ।

पत्नी ।

पतिर्भार्यानुभरणाद्भर्ता चेति प्रकीर्त्यते ।
अहं त्वां भरणं कृत्वा जात्यन्धं ससुता सदा ।
नित्यकालं श्रमेणार्ता न भरेयं महातपः ।

भीष्मः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेषीं ससुतां तदा ।
नीयतां क्षत्रियकुले धनार्थी त्वं भविष्यसि ।

पत्नी ।

त्वया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःखकारकम् ।
यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं यथा पुरा ।

दीर्घतमाः ।

अद्य प्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ।
एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।
मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्नरम् ।
अभिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः ।
अपतीनां तु नारीणामद्य प्रभृति पातकम् ।
यद्यस्ति चेद्धनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ताः ।
अकीर्तिः परिवादश्च नित्यकालं भवन्तु वै ।

भीष्मः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
गङ्गामानीयतामेष पुत्रा इत्येवमब्रवीत् ।

☞ It should be noted that here the text of the vulgate contains an injudicious juxtaposition of two interpolations from two separate and unconnected sources, so inharmonious that the first half of 1. 104. 29 of the Bombay ed. remains hanging in the air! Cf. Winternitz, *JRAS*. 1897. 723 f. (with footnote).

57

After वैशंपायनः of 1. 99. 3, S (which om. उवाच) ins.:

भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा धर्म्यं हेत्वर्थसंहितम् ।
माता सत्यवती भीष्मं पुनरेवाभ्यभाषत ।

— G_6 (hapl.) om. from the posterior half of line 88 to the prior half of 93 (inclusive). — (L. 100 and 107) K_4 T_1 G M_8 अजानती (for अवज्ञया), and परिचरेर्विभुं. — (L. 114) K_4 D_4 M स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तावुभौ. — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 98; T_2 48; G M 49.

56

(L. 1) Dn °लाभा च. — (L. 2) Dn G_4 मां द्वेक्षीति. — (L. 3) Dn T_1 M भार्याया भरणाद्भर्ता पालनाच्च पतिः स्मृतः. — (L. 4) Dn D_4 T_1 G_3 ससुतं. — (L. 9) Dn D_4 M_{6-8} दुःखकारणम्. — (L. 10) Dn T_1 $G_{3.6}$ transp. यथा and पुरा. — (L. 12) G (except $G_{1.3}$) पत्न्या (for नार्या). — (L. 13) T_2 G (except $G_{3.6}$) तस्मिन्न परं. — (L. 17) Dn T_1 M (except M_8) °वादाश्च. Dn D_4 G_6 M_{6-8} नित्यं तासां (for नित्यकालं). — (L. 18) Dn M_8 इति (for तस्य). — (L. 19) Dn D_4 गंगायां नीय°.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

सत्यवती ।

औचथ्यमधिकृत्येदमङ्गं च यदुदाहृतम् ।
पौराणी श्रुतिरित्येषा प्राप्तकालमिदं कुरु ।
त्वं हि पुत्र कुलस्यास्य ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भारत ।
यथा च ते पितुर्वाक्यं मम कार्यं तवानघ ।
मम पुत्रस्तव भ्राता यवीयान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गतः स्वर्गं भारतो भरतर्षभ ।
इमे महिष्यौ तस्येह काशिराजसुते उभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ।
धर्ममेतत्परं ज्ञात्वा संतानाय कुलस्य च ।
आभ्यां मम नियोगात्तु धर्मं चरितुमर्हसि ।

भीष्मः ।

असंशयं परो धर्मस्त्वया मातः प्रकीर्तितः ।
त्वमप्येतां प्रतिज्ञां तु वेत्थ या परमा मयि ।
जानीषे यत्तदा वृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
तत्सत्यवति सत्यं वै पुनरेव ब्रवीमि ते ।
तन्न जात्वन्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं परित्यजे ।
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमुत्तमम् ।
ज्योतिश्च परमं रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ।
त्यजेच्च घोषमाकाशः सोमः शीतत्वमुत्सृजेत् ।
प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुरथोष्णताम् ।
वृत्रहा विक्रमं जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा ।
उत्सृजेयमहं प्राणान्न तु सत्यं कथंचन ।

सत्यवती ।

जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्यं सत्यवतां वर ।
इच्छंस्त्वमिह लोकांस्त्रीन्सृजेरन्यान्नरिंदम ।
यथा तु वः कुलं चैव धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च सुहृष्टाः स्युस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

त्वमेव कुलवृद्धासि गौरवं तु परं त्वयि ।
सोपायं कुलसंताने वक्तुमर्हसि नः परम् ।
स्त्रियो हि परमं गुह्यं धारयन्ति कुले कुले ।
पुरुषांश्चापि मायाभिर्बह्वीभिरुपगृह्णते ।
सा सत्यवति संपश्य धर्मं सत्यपरायणे ।
यथा न जह्यां सत्यं च न सीदेच्च कुलं हि नः ।

वैशंपायनः ।

☞ Lines 7–30 above are a *repetition* (with v.l.) of 1. 97. 8–10, 13–18, 20 and 22.

58

After 1. 104. 9, N ins.:

तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् ।
अयमस्म्यसितापाङ्गे ब्रूहि किं करवाणि ते ।

कुन्त्युवाच ।

कश्चिन्मे ब्रह्मविप्रादाद्वरं विद्यां च शत्रुहन् ।
यद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ।
तदस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाभिप्रसादये ।
योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराद्धापि नित्यदा ।

सूर्य उवाच ।

वेदाहं सर्वमेवैतद्यद्दुर्वासा ददौ तव ।
संत्यज्योभे मानभये क्रियतां संगमो मया ।
अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ।

57

(L. 1) T G$_{4-6}$ वचनं (for तु वचः). — (L. 6) T$_1$ तदा कुरु; G$_{1.2.6}$ तथानघ (for तवा°). — (L. 14) T$_2$ G$_{4.5}$ मयि वर्तते (for परमा मयि). — (L. 17) T$_2$ G$_{3-5}$ कुर्यां (for कार्यं). — (L. 27) T$_2$ G$_{4-6}$ सत्यं सत्यपराक्रम; G$_3$ धर्मं सत्यं परंतप. — (L. 33) T$_2$ G$_{4.5}$ सदा (for the first कुले).

58

(L. 2) K$_3$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) °सितापांगि. — (L. 3) K$_0$ महर्षिः; Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.5}$ D (except D$_2$) ब्राह्मणः (for ब्रह्मवित्). — (L. 4) K$_{0.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D तद् (for यद्). — (L. 5) K$_{0.4}$ Ñ$_2$ V$_1$ B D एतस्मिन् (for तदस्मिन्). Ñ$_2$ V$_1$ D$_n$ D$_1$ अहं (for अभि-). — (L. 6) Ś$_1$ K$_1$ स्वा(K$_1$ स्व)पराधे; K$_{0.3.4}$ D$_2$ सापराधा; Ñ V$_1$ B$_5$ D$_{n2}$ D$_1$ स्वाप°. Several MSS. नित्यशः. K$_2$ D$_5$ सापराधा अपि प्रभो. — (L. 7) B D$_{2.4}$ transp. यद् and दुर्वासा. K$_{0.4}$ Ñ$_2$ V$_1$ D (except D$_5$) वरं ददौ (for ददौ तव). — (L. 8) Ñ$_1$ संभेद्य शांतभावेन; V$_1$ D$_{a1}$ D$_n$ D$_1$ संत्यज्य भयमेवेह; Ñ$_3$ त्यज्यतां भयमेवेह; D$_2$ सत्यं तेभिहितं भद्रे. Ñ$_3$ V$_1$ D (except D$_{2.4.5}$) मम (for मया). — (L. 10) Ñ$_{1.3}$ प्रसज्याह्वानि; Ñ$_2$ V$_1$ B$_5$ D (except D$_{2.4.5}$) °ह्वानेपि. Ñ$_{1.3}$ दोषोपि स्याद्‌निच्छतः; Ñ$_2$ V$_1$ D (except D$_{2.4.5}$) दोषः स्यान्नात्र संशयः. — (L. 11) K$_{0.2.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D om. सा. K$_{0.1.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D सांत्वपूर्वं (for सान्त्वं क्रूरं). — (L. 12) K$_3$ भास्कर; V$_1$ D$_n$ D$_{1.5}$ भारत (for पार्थिव). — (L. 13) K$_{0.4}$ Ñ V$_1$ B (except B$_5$) D (except D$_5$) यशस्विनी (for तप°). — After line 15, D$_4$ marg. *sec. m.* reads passage No. 59 given below. — (L. 16) K$_{0.4}$ V$_1$ D (except D$_{2.4}$) स (for तु). K$_{2.3}$ Ñ$_{1.3}$ V$_1$ B$_5$ D (except D$_{2.4}$) °राज° (for °भोज°).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृथाह्वानाद्धि ते भीरु दोषो हि स्यादसंशयम् ।
वैशंपायन उवाच ।
सैवमुक्ता बहुविधं सान्त्वं क्रूरं विवस्वता ।
सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति पार्थिव ।
बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च तपस्विनी ।
तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ।
मत्प्रसादान्न ते राज्ञि भविता दोष इत्युत ।
एवमुक्त्वा तु भगवान्कुन्तिभोजसुतां तदा ।

59

S ins. after 1. 104. 9: D_4 (marg. *sec. m.*), after line 15 of passage No. 58 above:

साब्रवीद्भगवन्कस्त्वं प्रादुर्भूतो ममाग्रतः ।
सूर्यः ।
आहूतोपस्थितं भद्रे ऋषिमन्त्रेण चोदितम् ।
विद्धि मां पुत्रलाभाय देवमर्कं शुचिस्मिते ।
पुत्रस्ते निर्मितः सुभ्रु शृणु याद‍ृक्शुभानने ।
आदित्ये कुण्डले बिभ्रत्कवचं चैव मामकम् ।
शस्त्रास्त्राणामभेद्यं च भविष्यति शुचिस्मिते ।
नास्य किंचिददेयं च ब्राह्मणेभ्यो भविष्यति ।
चोद्यमानो मया चापि न क्षमं चिन्तयिष्यति ।
दास्यते स हि विप्रेभ्यो मानी चैव भविष्यति ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता ततः कुन्ती गोपतिं प्रत्युवाच ह ।
कन्या पितृवशा चाहं पुरुषार्थो न चैव मे ।
सूर्यः ।
यद्येवं मन्यसे भीरु किमाह्वयसि भास्करम् ।
यदि मामवजानासि ऋषिः स न भविष्यति ।
मन्त्रदानेन यस्य त्वमवलेपेन दर्पिता ।
कुलं च तेऽद्य धक्ष्यामि क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ।
कुन्ती ।
प्रसीद भगवन्मह्यमवलेपो हि नास्ति मे ।
ममैव परिहार्यं स्यात्कन्याभावस्य दूषणम् ।
सूर्यः ।
व्यपयातु भयं तेऽद्य कुमारं प्रसमीक्ष्यसे ।
मया त्वं चाप्यनुज्ञाता पुनः कन्या भविष्यसि ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता ततः कुन्ती संप्रहृष्टतनूरुहा ।
संगता च ततः सुभ्रूरादित्येन महात्मना ।

60

After 1. 104. 17, D_4 (marg. *sec. m.*). $_5$ S ins.:

ततः काले तु कस्मिंश्चित्स्वप्नान्ते कर्णमब्रवीत् ।
आदित्यो ब्राह्मणो भूत्वा शृणु वीर वचो मम ।
प्रभातायां रजन्यां त्वामागमिष्यति वासवः ।
न तस्य भिक्षा दातव्या विप्ररूपी भविष्यति ।
निश्चयोऽस्यापहर्तुं ते कवचं कुण्डले तथा ।
अतस्त्वां बोधयाम्येष स्मर्तासि वचनं मम ।
कर्णः ।
शक्रो मां विप्ररूपेण यदि वै याचते द्विज ।
कथं तस्मै न दास्यामि यथा चास्म्यवबोधितः ।
विप्राः पूज्यास्तु देवानां सततं प्रियमिच्छताम् ।
तं देवदेवं जानन्वै न शक्नोम्यवमन्त्रणे ।
सूर्यः ।
यद्येवं शृणु मे वीर वरं ते सोऽपि दास्यति ।
शक्तिं त्वमपि याचेथाः सर्वशत्रुविघातिनीम् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा द्विजः स्वप्ने तत्रैवान्तरधीयत ।
कर्णः प्रबुद्धस्तं स्वप्नं चिन्तयानोऽभवत्तदा ।

61

For 1. 105. 4–7, K_4 Ñ B D subst.:

कुन्त्याः पाण्डोश्च राजेन्द्र कुन्तिभोजो महीपतिः ।
कृत्वोद्वाहं तदा तं तु नानावसुभिरर्चितम् ।
स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तमम् ।
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना ।
स्तूयमानः स चाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः कौरवनन्दनः ।
न्यवेशयत तां भार्यां कुन्तीं स्वभवने प्रभुः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
ततः शांतनवो भीष्मो राज्ञः पाण्डोर्यशस्विनः ।
विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिम् ।

59

(L. 9) D_4 T_2 $G_{2.4.5}$ दास्यत्येव हि विप्रे°. — (L. 18) T_1 G_1 $M_{8.5}$ प्रसविष्यसे ; G_2 प्राप्स्यसे शुभे.

60

(L. 9) D_4 G_6 M_{6-8} प्रियं मे(M_{6-8} प्रियम)स्त्विति ब्राह्मणः. — (L. 12) D_4 $G_{3.6}$ M_5 °शत्रुविबाधिनीं ; D_5 °शस्त्राभिघातिनीं.

61

D_5 om. line 1. — For details of colophon see footnotes on p. 471. — (L. 17) Dn $D_{1.5}$ कन्यार्थिनं (for वरा°). — (L. 30) $Ñ_2$ Dn D_1 जनाधिपः (for महा°). — (L. 41) K_4 $B_{3.5}$ Dn $D_{2.4}$ पुरीं (for पुरं). K_4 Ñ $B_{3.4.6}$ Da_2 $D_{2.4}$ प्रहृष्टो. — (L. 49) K_4 Ñ B_5 $Dn_{1.n2}$

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

... Foundation Chennai and eGangotri

सोऽमात्यैः स्थविरैः सार्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
बलेन चतुरङ्गेन ययौ मद्रपतेः पुरम् ।
तमागतमभिश्रुत्य भीष्मं बाह्लीकपुंगवः ।
प्रत्युद्गम्यार्चयित्वा च पुरं प्रावेशयन्नृपः ।
दत्त्वा तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
मधुपर्कं च मद्रेशः पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ।
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरूद्वहः ।
आगतं मां विजानीहि वरार्थिनमरिंदम ।
श्रूयते भवतः साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी ।
तामहं वरयिष्यामि पाण्डोरर्थे यशस्विनीम् ।
युक्तरूपो हि संबन्धे त्वं नो राजन्वयं तव ।
एतत्संचिन्त्य मद्रेश गृहाणास्मान्यथाविधि ।
तमेवंवादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः ।
न हि मेऽन्यो वरस्त्वत्तः श्रेयानिति मतिर्मम ।
पूर्वैः प्रवर्तितं किंचित्कुलेऽस्मिन्नृपसत्तमैः ।
साधु वा यदि वासाधु तन्नातिक्रान्तुमुत्सहे ।
व्यक्तं तद्भवतश्चापि विदितं नात्र संशयः ।
न च युक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ।
कुलधर्मः स नो वीर प्रमाणं परमं च तत् ।
तेन त्वां न ब्रवीम्येतदसंदिग्धं वचोऽरिहन् ।
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं महामतिः ।
धर्म एष परो राजन्स्वयमुक्तः स्वयंभुवा ।
नात्र कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः ।
विदितेयं च ते शल्य मर्यादा साधुसंमता ।
इत्युक्त्वा स महातेजाः शातकुम्भं कृताकृतम् ।
रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात्सहस्रशः ।
गजानश्वान्रथांश्चैव वासांस्याभरणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालं च गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ।
तत्प्रगृह्य धनं सर्वं शल्यः संप्रीतमानसः ।
ददौ तां समलंकृत्य स्वसारं कौरवर्षभे ।
स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः ।
आजगाम पुरं धीमान्प्रविष्टो गजसाह्वयम् ।
तत इष्टेऽहनि प्राप्ते मुहूर्ते साधुसंमते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं माद्र्याः पाण्डुर्नराधिपः ।
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा कुरुनन्दनः ।
स्थापयामास तां भार्यां शुभे वेश्मनि भाविनीम् ।
स ताभ्यां व्यचरत्सार्धं भार्याभ्यां राजसत्तमः ।
कुन्त्या माद्र्या च राजेन्द्रो यथाकामं यथासुखम् ।
ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः ।
जिगीषया महीं पाण्डुर्निश्चक्राम पुरात्प्रभो ।
स भीष्मप्रमुखान्वृद्धानभिवाद्य प्रणम्य च ।
धृतराष्ट्रं च कौरव्यं तथान्यान्कुरुसत्तमान् ।
आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः ।
मङ्गलाचारयुक्ताभिराशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
गजवाजिरथौघेन बलेन महतागमत् ।
स राजा देवराजाभो विजिगीषुर्वसुंधराम् ।
हृष्टपुष्टबलः प्रायात्पाण्डुः शत्रूननेकशः ।

62

This passage, which in the footnotes to the constituted text is said to be ins. in G_3 after 1. 107. 24, is not an insertion peculiar to $G_?$, but occurs, as a matter of fact, in all S MSS. and is nothing more than the S version of the account of the birth of Bhīma. An irregularity in the collation of the S MSS. was responsible for the misleading remark in the footnotes mentioned above.

63

After adhy. 107, all MSS. except $\acute{S}_1$ K_{0-3} (V_1 missing) ins. the foll. addl. adhy.:

जनमेजय उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया ।
ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्तिता ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका शताधिका ।
गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।
उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा ।
कथं त्विदानीं भगवन्कन्यां जातां ब्रवीषि मे ।
यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा ।
न प्रजास्यति चेद्भूयः सौबलेयी कथंचन ।
कथं तु संभवस्तस्या दुःशलाया वदस्व मे ।
यथार्हमिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम् ।
वैशंपायन उवाच ।
साध्वयं प्रश्न उद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।
तां मांसपेशीं भगवान्स्वयमेव महातपाः ।
शीताभिरद्भिरासिच्य भागं भागमकल्पयत् ।

$D_{1.2}$ निर(*or* रा)क्रामत्. — (L. 53) B_5 D (except $D_{2.4}$) om. च. — After line 53, $\tilde{N}_1$ ins. (with v. l.) 1. 105. 6. — (L. 55) Dn D_1 देवगर्भाभो. — (L. 56) Dn $D_{1.2}$ °पुष्टबलैः.

63

(L. 2) S ऋषेर्मेतात्पुत्रशतं. S तु (for च). T_2 $G_{5.6}$ $M_{3.5}$ अत्र (for प्र-). — (L. 3) K_4 B_3 T_2 G वेश्या°. S एतदेकशतं द्विज (for the posterior half). — S om. line 4. — (L.5)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यो यथा कल्पितो भागस्तं तं धात्र्या तदा नृप ।
घृतपूर्णेषु कुण्डेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा ।
एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुदृढव्रता ।
दुहितृस्नेहसंयोगमनुध्याय वराङ्गना ।
मनसाचिन्तयद्देवी एतत्पुत्रशतं मम ।
भविष्यति न संदेहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनिः ।
ममेयं परमा तुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि ।
एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी ।
ततो दौहित्रजाल्लोकादबाह्योऽसौ पतिर्मम ।
अधिका किल नारीणां प्रीतिर्जामातृजा भवेत् ।
यदि नाम ममापि स्याद्दुहितैका शताधिका ।
कृतकृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्रसंवृता ।
यदि सत्यं तपस्तप्तं दत्तं वाप्यथवा हुतम् ।
गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता मम ।
एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ।
विभज्य तां तदा पेशीं भगवानृषिसत्तमः ।
गणयित्वा शतं पूर्णमंशानामाह सौबलीम् ।

व्यास उवाच ।

पूर्णं पुत्रशतं त्वेतन्न मिथ्या वागुदाहृता ।
दैवयोगादयं भाग एकः शिष्टः शतात्परः ।
एषा ते सुभगे कन्या भविष्यति यथेप्सिता ।

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽन्यं घृतकुम्भं तु समानाय्य महातपाः ।
तं चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः ।
एतत्ते कथितं राजन्दुःशलाजन्म भारत ।
ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयो वर्तयिष्यामि तेऽनघ ।

Colophon.

64

After 1. 113. 10, D_4 (marg. *sec. m.*). 5 S ins.:

श्वेतकेतोः पिता देवि तप उग्रं समास्थितः ।
ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशगोऽभवत् ।
शिशिरे सलिलस्थायी सह पत्न्या महातपाः ।
उद्दालकं तपस्यन्तं नियमेन समाहितम् ।
तस्य पुत्रः श्वेतकेतुः परिचर्यां चकार ह ।
अभ्यागमच्छद्द्विजः कश्चिद्वलीपलितसंततः ।
तं दृष्ट्वैव मुनिः प्रीतः पूजयामास शाश्वतः ।
स्वागतेन च पाद्येन मृदुवाक्यैश्च भारत ।
शाकमूलफलाद्यैश्च वन्यैरन्यैरपूजयत् ।
क्षुत्पिपासाश्रमैरार्तः पूजितस्तु महर्षिणा ।
विश्रान्तो मुनिमासाद्य पर्यपृच्छद्द्विजस्तदा ।
उद्दालक महर्षे त्वं सत्यं मे ब्रूहि मानृतम् ।

S जन्मापि धृत[? read धार्त]राष्ट्रस्य उक्तमेतन्महर्षिणा. — S om. lines 6-8. — (L. 6) $\tilde{N}_{1.2}$ B_4 त्वं प्र-; $\tilde{N}_3$ Da_2 Dn D_1 त्वं तु (for जातां). — (L. 9) S हि (for तु), and ब्रवीहि (for वदस्व). — (L. 10) Om. in S. $\tilde{N}_2$ D (except $D_{2.4.5}$) यथावदिह. — (L. 12) S तु तदा (for भगवान्), and महामुनिः (for °तपाः). — (L. 13) T G सिंचन्वै; M संसिंचन् (for आसिच्य). T G अधारयत् (for अकल्पयत्). — (L. 14) S कल्प्यते भागः. T G तं तु धात्र्यस्य वै पृथक्; M तं तु धात्री पृथक्पृथक्. — (L. 15) B_5 $D_{1.2.5}$ M कुंभेषु; T_2 $G_{2.4.5}$ चैकैकं (for कुण्डेषु). — (L. 16) $\tilde{N}_{1.3}$ सुमहाव्रता; S सुमहायशाः. — After line 16, S ins.:

नाब्रवीच्च ऋषिं किंचिद्वौरवाच्च यशस्विनी ।

— (L. 17) Om. in S. Ñ B_1 Dn दुहितुः स्नेह°. — After line 17, B_5 ins.:

महर्षिमब्रवीत्किंचिद्गौरवात्सा तपस्विनी ।

— (L. 19) S न चर्षिर्भाषतेन्यथा (M °ते मृषा). — (L. 20) T G M_5 वै (for इयं). $M_{3.6-8}$ भवेन्मम परा तुष्टिर्. — (L. 21) S शतस्यापि (for भविष्यति). — (L. 22) S °त्रजाल्लोँकानवाप्तः स्यात्पतिर्मम. — After line 22, S reads line 25; while D_5 ins.:

अध्रुवं कृतमेवैतद्दुहित्रा सह संगताः ।

— (L. 23) S अधिकं, and जामातृभिर्. — After line 23, D_5 S (which latter om. line 24 and transp. 25) ins.:

अपत्यं युवतीं चापि दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्नुयाम् ।

— (L. 25) S अहं च कृतकृत्या स्यां दुहित्रा सह संगता. — (L. 26) S वा मे (for तप्तं) and गुरवस्तोषिता यदि. — (L. 27) S सुकृतं चेह लोकेस्ति ($G_{1.5}$ M_{6-8} °केस्मिन्) तथा°. — (L. 29) K_4 $\tilde{N}_3$ B_5 व्यभज्यत; $\tilde{N}_{1.2}$ Da Dn D_1 व्यभजत्स; $D_{4.5}$ व्यभजत्तां (for विभज्य तां). S व्यभजत्सहसा विप्रस्तां पेशीं गर्भसंभवां. — (L. 30) S गण्यमानेषु कुंडेषु शते पूर्णे महात्मना. — After line 30, S ins.:

अभवच्चापरं खण्डं वामहस्ते तदा किल ।

— (L. 31) T_1 कुंभं; T_2 G ह्येव; M ह्येतत् (for त्वेतन्). S वागुदीरिता. — (L. 32) K_4 Da Dn $D_{1.5}$ दौहित्रयोगाय भाग; B_5 दौहित्रयोगाद्भागोयं. $\tilde{N}_2$ D_4 परिशिष्टः; S एको दृष्टः. — (L. 33) Several MSS. सुभगा. — (L. 34) S अन्यद्. Da S घृतकुंडं. S आनाय्य सुमहा°. — (L. 35) S प्राक्षिपत्तं तदा राजन्कन्याभागं परंतप. — After line 35, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

संभूता चैव कालेन सर्वेषां च यवीयसी ।

— (L. 36) S वीर (for राजन्). $\tilde{N}_{1.3}$ चैव हि; S चैव तु (for भारत). — (L. 37) S कथये पांडुनंदन (for the posterior half). — For details of colophon see footnotes on p. 480.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Chennai and eGangotri

ऋषिपुत्रः कुमारोऽयं दर्शनीयो विशेषतः ।
तव पुत्रमिमं मन्ये कृतकृत्योऽसि तद्वद ।
उद्दालकः ।
मम पत्नी महाप्राज्ञ कुशिकस्य सुता मता ।
मामेवानुगता पत्नी मम नित्यमनुव्रता ।
अरुन्धतीव पत्नीनां तपसा कर्शितस्तनी ।
तस्यां जातः श्वेतकेतुर्मम पुत्रो महातपाः ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्र मच्छासनपरायणः ।
लोकज्ञः सर्वलोकेषु विश्रुतः सत्यवाग्घृणी ।
ब्राह्मणः ।
अपूर्वी भार्यया चार्थी वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।
पित्र्यादृणादनिर्मुक्तः पूर्वमेवाकृतक्रियः ।
प्रजारणी तु पत्नी ते कुलशीलसमाधिनी ।
सदृशी मम गोत्रेण वह्याम्येनां क्षमस्व वै ।
पाण्डुः ।
इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीं चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ।
यष्ट्याधारः स्रस्तगात्रो मन्दचक्षुरबुद्धिमान् ।
स्वव्यापारामक्षमां तामचिन्तामात्मनि द्विजः ।

65

After 1. 113. 12, D5 S ins.:

तपसा दीप्तवीर्यो हि श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
संगृह्य मातरं हस्ते श्वेतकेतुरभाषत ।
दुर्ब्राह्मण विमुञ्च त्वं मातरं मे पतिव्रताम् ।
अयं पिता मे ब्रह्मर्षिः क्षमावान्ब्रह्मवित्तमः ।
शापानुग्रहयोः शक्तस्तूष्णींभूतो महाव्रतः ।
तस्य पत्नी दमोपेता मम माता विशेषतः ।
पतिव्रतां तपोवृद्धां साध्वाचारैरलंकृताम् ।
अप्रदानेन ते ब्रह्मन्मातृभूतां विमुञ्च मे ।
एवमुक्त्वा तु याचन्तं विमुञ्चेति मुहुर्मुहुः ।
प्रत्यवोचद्द्विजो राजन्नप्रगल्भमिदं वचः ।
अपत्यार्थी श्वेतकेतो वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।
पिता ते ऋणनिर्मुक्तस्त्वया पुत्रेण काश्यप ।
ऋणादहमनिर्मुक्तो वृद्धोऽहं विगतस्पृहः ।
मम को दास्यति सुतां कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
प्रजारणीमिमां पत्नीं विमुञ्च त्वं महातपः ।
एकया प्रजया पित्रोर्मातरं ते ददाम्यहम् ।
एवमुक्तः श्वेतकेतुर्लज्जया क्रोधमेयिवान् ।

66

After 1. 113. 40^{ab}, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) ins.:

यथासौ नीयते दण्डः सततं पापकारिषु ।
दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।
भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलधरः प्रभुः ।
असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः ।
दण्डनीतेः प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वशः ।
विद्याश्चतस्रः कूटस्थास्तासां भेदविकल्पना ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति निश्चयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ।
दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः ।
एतासामेव विद्यानां व्यासमाह महेश्वरः ।
शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्त्राणि सप्ततिः ।
व्यास एव तु विद्यानां महादेवेन कीर्तितः ।
तन्त्रं पाशुपतं नाम पाञ्चरात्रं च विश्रुतम् ।
योगशास्त्रं च सांख्यं च तन्त्रं लोकायतं तथा ।
तन्त्रं ब्रह्मतुला नाम तर्कविद्या दिवौकसाम् ।
सुखदुःखार्थजिज्ञासाकारकश्चेति विश्रुतम् ।
तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ सश्लोको नव विस्तरः ।
दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पौराणां यज्ञसंहिताः ।
पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेवेह संहिताः ।
धर्मशास्त्राणि तद्वाचः एकार्था नीति नान्यथा ।
एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्थसंहिताः ।
नानार्थानि च सर्वाणि ततः शास्त्राणि शंकरः ।
प्रोवाच भगवान्देवः कालज्ञानानि यानि च ।
चतुःषष्टिप्रमाणानामायुर्वेदं च सोत्तरम् ।
अष्टादशविकल्पान्तां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
गान्धर्वमितिहासं च नानाविस्तरमुक्तवान् ।
इत्येताः शांकरप्रोक्ता विद्याः शब्दार्थसंहिताः ।
पुनर्भेदसहस्रं च तासामेव तु विस्तरः ।
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैः सविकल्पः सविस्तरः ।
शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वशः ।
विद्याश्चतस्रः संक्षिप्ताः वेदवादाश्च ते स्मृताः ।
एतासां पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारगः ।
विद्यानां पारगो रुद्रो विष्णुरिन्द्रो बृहस्पतिः ।
शक्रः स्वायंभुवश्चैव मनुः परमधर्मवित् ।

64

After line 6, D5 reads 1189*. — After line 24, G2 ins.:

पुत्रमेकं समुत्पाद्य पितॄणामृणमोचकम् ।
प्रदास्यामि पुनस्तेऽहं पुत्रारणिमिमां तु ते ।

65

(L. 8) T2 G4–6 M6–8 प्राणदानेन.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मा च परमो देवः सदा सर्वैः सुरासुरैः ।
सर्वस्यानुग्रहश्चैव व्यासो वै वेदपारगः ।
भीष्म उवाच ।
अहं शांतनवो भीष्मः प्रसादान्माधवस्य च ।
शंकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुरूद्वह ।
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वशः ।
कल्पे कल्पे महाभागैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
ऋषिपुत्रैर्ऋषिगणैर्भिद्यतेऽऽश्रमिकैरपि ।
शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पिताः ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभिः पुनः ।
इदानीमपि विद्वद्भिः भिद्यन्ते च विकल्पकैः ।
पूर्वजन्मानुसारेण बहुधेयं सरस्वती ।

67

After 1. 115. 28, D_4 (suppl. fol. *sec. m.*). $_5$ (partly; and at a different place) S ins.:

जातमात्रानुपादाय शतशृङ्गनिवासिनः ।
पाण्डोः पुत्रानमन्यन्त तापसाः स्वानिवात्मजान् ।
ततस्तु वृष्णयः सर्वे वसुदेवपुरोगमाः ।
पाण्डुः शापभयाद्भीतः शतशृङ्गमुपेयिवान् ।
तत्रैव मुनिभिः सार्धं तापसोऽभूत्तपश्चरन् ।
शाकमूलफलाहारस्तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
योगध्यानपरो राजा बभूवेति च वादकाः ।
प्रब्रुवन्ति स्म बहवस्तच्छ्रुत्वा शोककर्शिताः ।
पाण्डोः प्रीतिसमायुक्ताः कदा श्रोष्याम सत्कथाः ।
इत्येवं कथयन्तस्ते वृष्णयः सह बान्धवैः ।
पाण्डोः पुत्रागमं श्रुत्वा सर्वे हर्षसमन्विताः ।
सभाजयन्तस्तेऽन्योन्यं वसुदेवं वचोऽब्रुवन् ।
न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
वसुदेवस्तथेत्युक्त्वा विससर्ज पुरोहितम् ।
युक्तानि च कुमाराणां पारिबर्हाण्यनेकशः ।
कुन्तीं माद्रीं च संदिश्य दाससदासीपरिच्छदम् ।
गावो हिरण्यं रूप्यं च प्रेषयामास भारत ।
तानि सर्वाणि संगृह्य प्रययौ स पुरोहितः ।
तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् ।
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत ।
चौलोपनयनादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।
शर्यातेः पृषतः पुत्रः शुको नाम परंतपः ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
अश्वमेधशतैरिष्ट्वा स महात्मा महामखैः ।
आराध्य देवताः सर्वाः पितॄनपि महामतिः ।
शतशृङ्गे तपस्तेपे शाकमूलफलाशनः ।
तेनोपकरणश्रेष्ठैः शिक्षया चोपबृंहिताः ।
तत्प्रसादाद्धनुर्वेदे समपद्यन्त पारगाः ।
गदायां पारगो भीमस्तोमरेषु युधिष्ठिरः ।
असिचर्मणि निष्णातौ यमौ सत्त्ववतां वरौ ।
धनुर्वेदे गतः पारं सव्यसाची परंतपः ।
शुकेन समनुज्ञातो मत्समोऽयमिति प्रभो ।
अनुज्ञाय ततो राजा शक्तिं खड्गं तथा शरान् ।
धनुश्च ददतां श्रेष्ठस्तालमात्रं महाप्रभम् ।
विपाठक्षुरनाराचान्गृध्रपक्षानलंकृतान् ।
ददौ पार्थाय संहृष्टो महोरगसमप्रभान् ।
अवाप्य सर्वशस्त्राणि मुदितो वासवात्मजः ।
मेने सर्वान्महीपालानपर्याप्तान्स्वतेजसा ।
एकवर्षान्तरास्त्वेवं परस्परमरिंदमाः ।
अन्ववर्धन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।

Then follows a *repetition* of 1. 115. 28 —a clear sign of interpolation—and a *colophon* (corresponding to the colophon of our adhy. 115). The MSS. cont.:

67

☞ This passage occurs also in D_4 (suppl. fol. *sec. m.*), which was inadvertantly omitted from the list of MSS. mentioned in the footnote to 1. 115. 28. D_5 ins. lines 4–44 of the passage after 1. 116. 1^{ab}, om. the rest.

(L. 3) D_4 आगता यादवाः सर्वे. — (L. 5) D_4 तत्रैव चावसत्पांडुः शतशृंगे महामनाः. — (L. 7) D_4 तपः परममास्थितः (for the posterior half). — (L. 8) D_4 दृष्ट्वा तु कुशलं तेषां पप्रच्छुरितरेतरं. — (L. 9) Some MSS. संगताः. — (L. 11) D_4 दिनानि कतिचित्त्वैत्रमुषित्वैकत्रपूजिताः. — (L. 12) D_4 वसुदेवपुरोगमाः. — (L. 13) D_4 प्रतिजग्मुर्गृहानेव तानापृच्छ्य स्वकांस्तदा. — (L. 15) D_4 ततः पुरोहितो राजन्मथुरायां विनिर्गतः. — (L. 16) D_4 वसुदेवाज्ञयादाय (for the prior half). — (L. 18) D_4 हस्त्यश्वरथयानानि वस्त्ररत्नशतानि च. — Colophon. *Adhy. no.:* D_4 123; T_1 115; T_2 65; G M 66. — After the colophon, D_4 ins.:

जनमेजय उवाच ।
कस्मिन्वयसि संप्राप्ताः पाण्डवा गजसाह्वयम् ।
समपद्यन्त देवेभ्यः तेषामायुश्च किंपरम् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

वैशंपायनः ।

पाण्डवानां तथायुस्त्वं शृणु कौरवनन्दन ।
जगाम हास्तिनपुरं षोडशाब्दो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः पञ्चदशे बीभत्सुर्वै चतुर्दशे ।
त्रयोदशाब्दौ च यमौ जग्मतुर्नागसाह्वयम् ।
तत्र त्रयोदशाब्दानि धार्तराष्ट्रैः सहोषिताः ।
षट् च मासाञ्जतुगृहान्मुक्ता जातो घटोत्कचः ।
षण्मासानेकचक्रायां वर्षं पाञ्चालके गृहे ।
धार्तराष्ट्रैः सहोषित्वा पञ्च वर्षाणि भारत ।
इन्द्रप्रस्थेऽवसंस्तत्र त्रीणि वर्षाणि विंशतिम् ।
द्वादशाब्दानथैकं च विभ्रमद्यूतनिर्जिताः ।
भुक्त्वा षट्त्रिंशतं राज्यं सागरान्तां वसुंधराम् ।
मासैः षड्भिर्महात्मानः सर्वे कृष्णपरायणाः ।
राज्ये परिक्षितं स्थाप्य इष्टां गतिमवाप्नुवन् ।
एवं युधिष्ठिरस्यापि आयुरष्टोत्तरं शतम् ।
अर्जुनात्केशवो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाभुजः ।
कृष्णात्संकर्षणो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाबलः ।

☞ The passage is immediately followed by 1. 116. 1 (*without* वैशं°).

68

After 1. 116. 22, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहे न तु चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नानममलाम्बरसंवृतम् ।
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे ।
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एह्येहीति च तां कुन्तीं दर्शयामास कौरवम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।
सस्मितेन तु वक्त्रेण गदन्तमिव भारतीम् ।
परिरभ्य तदा मोहाद्विललापाकुलेन्द्रिया ।
माद्री चापि समालिङ्ग्य राजानं विललाप सा ।
तं तथाशायिनं पाण्डुमृषयः सह चारणैः ।
अभ्येत्य सहिताः सर्वे शोकादश्रूण्यवर्तयन् ।
अस्तं गतमिवादित्यं संशुष्कमिव सागरम् ।
दृष्ट्वा पाण्डुं नरव्याघ्रं शोचन्ति स्म महर्षयः ।
समानशोका ऋषयः पाण्डवाश्च बभूविरे ।
ते समाश्वासिते विप्रैर्विलेपतुरनिन्दिते ।

कुन्ती ।

हा राजन्कस्य नौ हित्वा गच्छसि त्रिदशालयम् ।
हा राजन्मम मन्दायाः कथं माद्रीं समेत्य वै ।
निधनं प्राप्तवान्राजन्मद्भाग्यपरिसंक्षयात् ।
युधिष्ठिरं भीमसेनमर्जुनं च यमावुभौ ।
कस्मात्पुत्रान्प्रियान्हित्वा प्रयातोऽसि विशां पते ।
नूनं त्वां त्रिदशा देवाः प्रतिनन्दन्ति भारत ।
यथा हि तप उग्रं ते चरितं विप्रसंसदि ।
आवाभ्यां सहितो राजन्गमिष्यसि दिवं शुभम् ।
आजमीढाजमीढानां कर्मणा चरितां गतिम् ।
ननु नाम सहावाभ्यां गमिष्यामीति नस्त्वया ।
प्रतिज्ञातं कुरुश्रेष्ठ यदासि वनमागतः ।
आवाभ्यां त्वेव सहितो गमिष्यसि विशां पते ।
मुहूर्तं क्षम्यतां राजन्नारोक्ष्यावश्रितां तव ।

वैशंपायनः ।

विलपित्वा भृशं त्वेवं निःसंज्ञे पतिते भुवि ।
यथा विद्धे हते मृग्यौ लुब्धैर्वनगते तथा ।
युधिष्ठिरमुखाः सर्वे पाण्डवा वेदपारगाः ।
तेऽप्यागत्य पितुर्मूले निःसंज्ञाः पतिता भुवि ।
पाण्डोः पादौ परिष्वज्य विलपन्ति स्म पाण्डवाः ।

— (L. 49) D_4 भीमः पंचदशाब्दे तु मन्वब्दे वै धनंजयः; G_6 M_3 पंचदशाब्दो भीमस्तु चतुर्दशाब्दो धनंजयः(!). — (L. 56) T_1 $G_{1.2}$ बभूवुः; G_6 M_3 बभ्रमुः (for विभ्रम-). D_4 वने वैराटके तथा (for विभ्रम°). — After line 56, D_4 (which om. line 57) ins.:

संधौ युद्धे त्वतिक्रान्तं मासषट्कं नृपोत्तम ।
चतुःपञ्चाशद्वर्षेण निशशासुर्वसुंधराम् ।

— (L. 58) D_4 तपोनिष्ठा वनेभवन् (for the posterior half). — After line 58, D_4 (which om. line 59) ins:

महाप्रस्थानिकविधौ शेषं मासचतुष्टयम् ।

— (L. 60) D_4 इत्येवमादितः प्रोक्तं (for the prior half). — (L. 62) D_4 वर्षेण बलभद्रोपि कृष्णाज्ज्येष्ठः प्रकीर्तितः. — After line 32, S (except $G_{3.5.6}$) ins.:

रामो वृकोदराज्ज्येष्ठः त्रिभिर्मासैर्महाबलः ।;

while D_4 ins.:

पाण्डुः पञ्च महातेजास्तान्पश्यन्पर्वते सुतान् ।
रेमे स काश्यपयुतः पत्नीभ्यां तु भृशं तदा ।
यस्मिन्पक्षे समुत्पन्नः पार्थस्तस्य च धीमतः ।
तस्मिन्नुत्तरफल्गुन्यां प्रवृत्ते तु महोत्सवे ।
पुरोहितेन सहितो ब्राह्मणान्पर्यहर्षयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय स ऋषीन्संशितव्रतान् ।
पूजयामास विधिवद्वासोभिर्दक्षिणान्वितैः ।

68

Lines 1-9 (=1263*) are ins. in D_5 after 1. 116

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युधिष्ठिरः ।

हा विनष्टाः स्म तातेति हा विनाथा भवामहे ।
त्वद्विहीना महाप्राज्ञ कथं वर्ताम बालकाः ।
लोकनाथस्य पुत्राः स्मो न सनाथा भवामहे ।
क्षणेनैव महाराज अहो लोकस्य चित्रता ।
नास्मद्विधा राजपुत्रा अधन्याः सन्ति भारत ।
त्वद्विनाशाच्च राजेन्द्र राज्यप्रस्खलनात्तथा ।
बान्धवानामथाज्ञानात्प्राप्ताः स्म व्यसनं वयम् ।
किं करिष्यामहे राजन्कर्तव्यं नः प्रसीदताम् ।

भीमः ।

हित्वा राज्यं च भोगांश्च शतशृङ्गनिवासिना ।
त्वया लब्धाः स्म राजेन्द्र महता तपसा वयम् ।
हित्वा मानं वनं गत्वा स्वयमाहृत्य भक्षणम् ।
शाकमूलफलैर्वन्यैर्भरणं वै त्वया कृतम् ।
पुत्रानुत्पाद्य पितरो यमिच्छन्ति महात्मनः ।
त्रिवर्गफलमिच्छन्तस्तस्य कालोऽयमागतः ।
अभुक्त्वैव फलं राजन्गन्तुं नार्हसि भारत ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं भीमोऽपि विललाप ह ।

अर्जुनः ।

प्रणष्टं भारतं वंशं पाण्डुना पुनरुद्धृतम् ।
तस्मिंस्तपोवनगते नष्टं राज्यं सराष्ट्रकम् ।
पुनर्निस्तारितं क्षत्रं पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ।
एतच्छ्रुत्वा तु मोदित्वा गन्तुमर्हसि कौरव ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं विललाप धनंजयः ।

यमौ ।

दुःसंचयं तपः कृत्वा लब्ध्वा नौ भरतर्षभ ।
पुत्रलाभस्य महतः शुश्रूषादिफलं त्वया ।
न चावाप्तं किंचिदेव राज्यं पित्रा यथा पुरा ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा यमौ चापि विलेपतुरथातुरौ ।

69

After 1. 116. 30, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

ऋषयस्तान्समाश्वास्य पाण्डवान्सत्यविक्रमान् ।
ऊचुः कुन्तीं च माद्रीं च समाश्वास्य तपस्विनः ।
सुभगे बालपुत्रे तु न मर्तव्यं कथंचन ।
पाण्डवांश्चापि नेष्यामः कुरुराष्ट्रं परंतपान् ।
अधर्मेष्वर्थजातेषु धृतराष्ट्रश्च लोभवान् ।
स कदाचिन्न वर्तेत पाण्डवेषु यथाविधि ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
माद्र्याश्च बलिनां श्रेष्ठः शल्यो भ्राता महारथः ।
भर्त्रा तु मरणं सार्धं फलवन्नात्र संशयः ।
युवाभ्यां दुष्करं चैतद्वदन्ति द्विजपुंगवाः ।
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
यमैश्च नियमैः श्रान्ता मनोवाक्कायजैः शुभैः ।
भर्तारं चिन्तयन्ती सा भर्तारं निस्तरेच्छुभा ।
तारितश्चापि भर्ता स्यादात्मा पुत्रैस्तथैव च ।
तस्माज्जीवितमेवैतद्युवयोर्विद्म शोभनम् ।

कुन्ती ।

यथा पाण्डोस्तु निर्देशस्तथा विप्रगणस्य च ।
आज्ञा शिरसि निक्षिप्ता करिष्यामि च तत्तथा ।
यदाहुर्भगवन्तो हि तन्मन्ये शोभनं परम् ।
भर्तुश्च मम पुत्राणां मम चैव न संशयः ।

माद्री ।

कुन्ती समर्था पुत्राणां योगक्षेमस्य धारणे ।
अस्या हि न समा बुद्ध्या यद्यपि स्यादरुन्धती ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
नाहं त्वमिव पुत्राणां समर्था धारणे तथा ।
साहं भर्तारमन्विष्ये संतृप्ता न त्वहं तथा ।
भर्तृलोकस्य तु ज्येष्ठा देवी मामनुमन्यताम् ।
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य सत्यसंधस्य धीमतः ।
पादौ परिचरिष्यामि तथार्याद्यानुमन्यताम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा महाराज मद्रराजसुता शुभा ।
ददौ कुन्त्यै यमौ माद्री शिरसाभिप्रणम्य च ।
अभिवाद्य महर्षींस्तान्परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
मूर्ध्न्युपाघ्राय बहुशः पार्थानात्मसुतौ तथा ।
हस्ते युधिष्ठिरं गृह्य माद्री वाक्यमभाषत ।
कुन्ती माता अहं धात्री युष्माकं तु पिता मृतः ।

---

30. — (L. 10) T_1 $G_{1.2}$ M_3 भारत (for भारतीम्). — (L. 35) Noteworthy is the phrase पितुर्मूले! Cf. line 30 of passage No. 46. — (L. 38) T_1 $G_{1.2.6}$ M_3 जीवाम (for वर्ताम). — (L. 55) T_1 G (except $G_{4.5}$) M_3 °पुत्रैश्च पंचभिः.

69

Line 22 = line 7. — After line 22, D_4 ins.:

न च मे तादृशी बुद्धिर्बान्धवाश्च तथा न मे ।

— (L. 35) D_4 वृद्धोपासनसंसक्ताः; T_1 G_1 M_3 वृद्धानुशासने सक्ताः; G_3 बुद्ध्याद्युपासने सक्ताः; G_5 वृद्धानुपासनायुक्ताः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

युधिष्ठिरः पिता ज्येष्ठश्चतुर्णां धर्मतः सदा ।
वृद्धाद्युपासनासक्ताः सत्यधर्मपरायणाः ।
तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
तस्मात्सर्वे कुरुध्वं वै गुरुवृत्तिमतन्द्रिताः ।
ऋषीणां च पृथायाश्च नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
आयासकृपणा माद्री प्रत्युवाच पृथां ततः ।
धन्या त्वमसि वार्ष्णेयि नास्ति स्त्री सदृशी त्वया ।
वीर्यं तेजश्च योगं च माहात्म्यं च यशस्विनाम् ।
कुन्ति द्रक्ष्यसि पुत्राणां पञ्चानाममितौजसाम् ।
ऋषीणां संनिधौ यैषा मया वागभ्युदीरिता ।
दिदृक्षमाणया स्वर्गं न ममैषा वृथा भवेत् ।
आर्या चाप्यभिवाद्या च मम पूज्या च सर्वतः ।
ज्येष्ठा वरिष्ठा त्वं देवि भूषिता स्वगुणैः शुभैः ।
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि त्वया यादवनन्दिनि ।
धर्मं स्वर्गं च कीर्तिं च त्वत्कृतेऽहमवाप्नुयाम् ।
यथा तथा विधत्स्वेह मा च कार्षीर्विचारणाम् ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा कुन्त्युवाच यशस्विनी ।
अनुज्ञातासि कल्याणि त्रिदिवे संगमोऽस्तु ते ।
भर्त्रा सह विशालाक्षि क्षिप्रमद्यैव भासिनि ।
संगता स्वर्गलोके त्वं रमेथाः शाश्वतीः समाः ।
ततः पुरोहितः स्नात्वा प्रेतकर्मणि पारगः ।
हिरण्यशकलानाज्यं तिलान्दधि च तण्डुलान् ।
उदकुम्भं सपरशुं समानीय तपस्विभिः ।
अश्वमेधाग्निमाहृत्य यथान्यायं समन्ततः ।
काश्यपः कारयामास पाण्डोः प्रेतस्य तां क्रियाम् ।
पुरोहितोक्तविधिना पाण्डोः पुत्रो युधिष्ठिरः ।
तेनाग्निनादहत्पाण्डुं कृत्वा चापि क्रियास्तदा ।
रुदञ्शोकाभिसंतप्तः पपात भुवि पाण्डवः ।
ऋषीन्पुत्रान्पृथां चैव विसृज्य च नृपात्मजान् ।
रुधिरौघनिमग्नां च बालवृद्धावशेषिताम् ।
घोरमेनमदृष्ट्वैव कालं सर्वक्षयावहम् ।
दृष्ट्वानन्दसुखं प्रीत्या दृष्ट्वा मातः शृणुष्व ह ।

70

After 1. 119. 7, G_1 ins.:

ततः पुत्राश्च पौत्राश्च राजानः सर्व एव हि ।
पाण्डवाः कौरवाश्चैव राज्यैश्वर्यमदान्विताः ।
पृथ्वीनिमित्तमन्योन्यं घातयिष्यन्ति निर्घृणाः ।
कुरुपाण्डवयोरर्थः पृथिवीक्षयकारणः ।
अन्योन्यं घोरमासाद्य करिष्यन्ति महीमिमाम् ।

71

After 1. 119. 30^{ab}, K_4 Ñ B D ins. (cf. No. 73 below):

भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यमथापि च ।
उपाहृतं नरैस्तत्र कुशलैः सूदकर्मणि ।
न्यवेदयंस्तत्पुरुषा धार्तराष्ट्राय वै तदा ।
ततो दुर्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मतिः ।
गङ्गां चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ।
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराच्छूराः कौरवाः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् ।
विशन्ति स्म तदा वीराः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् ।
उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातरः सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहैः शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलैः सांचारिकैरपि ।
संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ।
दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि (!) ।
जलं तच्छुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकैः ।
तत्रोपविष्टास्ते सर्वे पाण्डवाः कौरवाश्च ह ।
उपच्छन्नान्बहून्कामांस्ते भुञ्जन्ति ततस्ततः ।
अथोद्यानवरे तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते ।
परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः ।
स वाचामृतकल्पश्च भ्रातृवच्च सुहृद्यथा ।
स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
प्रतीच्छितं च भीमेन तं वै दोषमजानता ।
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते पुरुषाधमः ।

71

D_5 ins. various lines of this passage at different points of its text; its readings have been ignored. — (L. 2) N $B_{4.5}$ उत्पादितं; Dn_1. n_2 उपपादितं; D_4 दृष्ट्वा कृतं. — (L. 11) Da प्रविशंति (for विशन्ति स). — (L. 14) Dn $D_{2.4}$ यंत्रैः (for जलैः). — (L. 16) $Ñ_{1.3}$ तथा श्रीकुष्ठकै- रपि; D_2 तथा पद्माकरैरपि. — (L. 20) Ñ $B_{1.2.6}$ Da $D_{2.4}$ उपपन्नान्. — (L. 26) $Ñ_{1.3}$ D_3 भ्रातृवंधुः; $Ñ_2$ Dn भर्तृवच्च. — (L. 27) N_3 Dn D_1 बहु (for वक्त्रे). — (L. 28) K_4 प्रतिक्षिप्तं; Ñ Dn $D_{2.4}$ प्रवीक्षितं; Da D_1 प्रतिष्ठितं.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसाः ।

72

After 1. 119. 38^{ab}, K4 Ñ B D ins.:

हतावशेषा भीमेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः ।
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र अप्सु बद्ध्वा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ।
निश्चेष्टोऽस्माननुप्राप्तः स च दष्टोऽन्वबुध्यत ।
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः ।
पोथयन्तं महाबाहुं तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण च ।
तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीडितम् ।
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीत्तं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतां प्रियम् ।
धनौघो रत्ननिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसंचयैः ।
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य तस्मिन्कुण्डे प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ।
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्रसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिंदमः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते कौरवाः सर्वे विना भीमं च पाण्डवाः ।
वृत्तक्रीडाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ।
रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्यानैश्चान्यैरनेकशः ।
ब्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः ।
ततो दुर्योधनः पापस्तत्रापश्यन्वृकोदरम् ।
भ्रातृभिः सहितो हृष्टो नगरं प्रविवेश ह ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा अविन्दन्पापमात्मनि ।
स्वेनानुमानेन परं साधुं समनुपश्यति ।
सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं भ्रातृवत्सलः ।
अभिवाद्याब्रवीत्कुन्तीमम्ब भीम इहागतः ।
क्व गतो भविता मातर्नेह पश्यामि तं शुभे ।
उद्यानानि वनं चैव विचितानि समन्ततः ।
तदर्थं न च तं वीरं दृष्टवन्तो वृकोदरम् ।
मन्यमानास्ततः सर्वे यातो नः पूर्वमेव सः ।
आगताः स्म महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना ।
इहागम्य क्व नु गतस्त्वया वा प्रेषितः क्व नु ।
कथयस्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विनि ।
न हि मे शुध्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने ।
यतः प्रसुप्तं मन्येऽहं भीमं नेति हतस्तु सः ।
इत्युक्ता च ततः कुन्ती धर्मराजेन धीमता ।
हा हेति कृत्वा संभ्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
न पुत्र भीमं पश्यामि न मामभ्येति स प्रभो ।
शीघ्रमन्वेषणे यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह ।
इत्युक्त्वा तनयं ज्येष्ठं हृदयेन विदूयता ।
क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क्व गतो भगवन्क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य सः ।
क्रूरोऽसौ दुर्मतिः क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रपः ।

72

(L. 1) N3 B6 Dn D1.5 सर्वे (for सर्पा). — (L. 3) Dn D1 ह्यप्सु. — (L. 7) Ñ B1 Dn D1 transp. तं and त्वं. — (L. 22) Ñ1.3 B1.5 Dn D1.4 स (for सन्). — (L. 25) N2 B (except B1) D2.5 नागदंते. — Colophon om. in B D2.5. *Adhy. no.*: Dn2 D4 128; Dn3 127. *Aggregate s'loka no.*: Dn2 5037. — (L. 33) K4 नाविंदन्; Ñ1.2 Dn ह्यविदन्; B1 D2 अविदन्; B5 ह्यविंदन्; D5 चिंतयन्. — After line 36, D5 ins.:

नैतत्साह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं व्यचिन्वन्त स पाण्डवाः ।
भीम भीमेति ते वाचमुच्चमुच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वत वनं सर्वे न पश्यन्ति स्म मारुतिम् ।
आगताः स्वगृहं भूय इदमूचुर्वनान्तरे ।

— (L. 48) Ñ2 Dn °भ्येत्यसाविति. — After line 54, B3 ins.:

विदुर उवाच ।

द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं चिन्वन्तु सह पाण्डवैः ।
ते तत्र गत्वा त्वरिता भीमेत्युच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्तो वनं सर्वं ते न पश्यन्ति तं जनाः ।
आगम्य नगरं भूय इदमूचुः पृथां तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो महाबलः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

and eGangotri

निहन्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः ।
तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दह्यतीव च ।
विदुर उवाच ।
मैवं वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव ।
दीर्घायुषस्तव सुता यथोवाच महामुनिः ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदुरः स्वं निवेशनम् ।
कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे ।
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ।
तं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धं तु पाण्डवं ते भुजंगमाः ।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ।
यस्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसंभृतः ।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यसि ।
गच्छाद्य च त्वं स्वगृहं स्नातो दिव्यैरिमैर्जलैः ।
भ्रातरस्ते नु तप्यन्ति त्वां विना कुरुपुंगव ।
ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लाम्बरस्रजः ।
ततो नागस्य भवने कृतकौतुकमङ्गलः ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभिर्विशेषतः ।
भुक्तवान्परमान्नं च नागैर्दत्तं महाबलः ।
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
दिव्याभरणसंछन्नो नागानामन्त्र्य पाण्डवः ।
उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्मा नागलोकादरिंदमः ।
उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलाज्जलरुहेक्षणः ।
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः ।
ते चान्तर्दधिरे नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
तत उत्थाय कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिकमञ्जसा ।
ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च ।
कनीयसः समाघ्राय शिरःस्वरिविमर्दनः ।
तैश्चापि संपरिष्वक्तः सह मात्रा नरर्षभैः ।
अन्योन्यगतसौहार्दाद्दिष्ट्या दिष्टयेति चाब्रुवन् ।
ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ।
भ्रातॄणां भीमसेनश्च महाबलपराक्रमः ।
नागलोके च यद्वृत्तं गुणदोषमशेषतः ।
तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डवः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत् ।
तूष्णीं भव न ते जल्प्यमिदं कार्यं कथंचन ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरप्रमत्तोऽभवत्तदा ।

73

After adhy. 119, T G ins.:

वैशंपायनः ।
ततस्ते मन्त्रयामासुर्दुर्योधनपुरोगमाः ।
प्राणहा विक्रमी चापि शौर्ये च महति स्थितः ।
स्पर्धते चापि सततमस्मानेको वृकोदरः ।
तं तु सुप्तं पुरोद्याने जलशूले क्षिपामहे ।
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि चित्राणि च शुभानि च ।
तत्र संस्कारयामासुर्नानागाराण्यनेकशः ।
उदकक्रीडनार्थानि कारयामास भारत ।
प्रमाणकोट्यामुद्देशे स्थले कृत्वा परिच्छदम् ।
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च ।
उपार्जितं नरैस्तत्र तथा सूदकृतं च तत् ।
न्यवेदयन्त पुरुषा धार्तराष्ट्रस्य तत्तथा ।
ततो दुर्योधनस्त्वाह पाण्डवांस्तु सुदुर्मतिः ।
गङ्गां वै मानयामोऽद्य उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ।
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च हयोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराद्वीराः कुरवः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य संप्रसृज्य च वाहनम् ।
प्राविशंस्तु महावीर्याः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् ।
उद्यानं स्माथ पश्यन्ति भ्रातरः सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहैः शुद्धैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलसंसारकैरपि ।
सूपस्थितं सुधाकारैश्चित्रकारैश्च शिल्पिभिः ।
दीर्घिकाभिश्च पुण्याभिस्तथा कारण्डकैरपि ।
जलं तु शुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपकीर्णा वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकैः ।
उपविष्टास्तदा सर्वे पाण्डवाः कुरवस्तथा ।

(cf. the ins. in D_5 given above). — (L. 61) D_5 दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं दत्ता देवैरभिष्टुतैः. — (L. 67) N_2 B_5 Dn $D_{1.5}$ प्रतिबुध्यंतं. — (L. 71) $\tilde{N}_{1.3}$ $B_{3.6}$ Da $D_{4.5}$ °द्य स्वगृहं स्नातो दिव्यैरेभिः शुभैर्जलैः. — After line 94, K_4 $\tilde{N}_3$ $B_{1.5}$ D (except D_5) ins.:

इतः प्रभृति कौन्तेया रक्षतान्योन्यमादृताः ।

73

The first few lines of this passage are found in D_5 also. — (L. 2) $G_{1.4.6}$ प्राणवान्. For lines 5–6, cf. 1. 119. 29; for 7–8, cf. 1310*; for 9, cf. 30^{ab}. Lines 10–40 are an almost verbatim repetition of lines 1–31 of passage No. 71 above. — (L. 14) T_1 G_{1-3}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपपन्नान्बहून्कामांस्तेऽथ भुक्त्वा ततस्ततः ।
अथोद्यानवने तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते ।
परस्परस्य वक्त्रेषु ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः ।
सत्कृत्य भ्रातृवत्तत्र वाचा चामृतकल्पया ।
प्राक्षिपद्वै स्वयं भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
प्रभक्षितं च भीमेन ह्यस्य दोषमजानता ।
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने स पुरुषाधमः ।
ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत ।
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य कुरुनन्दनाः ।
विहारायतनेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ।
भीमस्तु बलवान्भुक्त्वा व्यायामाभ्यधिकं जले ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जले क्रीडां महाबलः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् ।
स हि तत्स्थलमासाद्य श्रान्तश्चाप्सु विशेषतः ।
श्रमेण च परीताङ्गः सुष्वाप मृतकल्पवत् ।
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः स्वयम् ।
शूलान्यप्सु निखान्याशु स्थलाज्जलमपातयत् ।
सशेषत्वाच्च संप्राप्तो जले शूलानि पाण्डवः ।
पपात यत्र तत्रास्य शूलं नासीद्यदृच्छया ।
स निःसंज्ञो जलस्यान्तमवाग्वै पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रम्य नागभवने तथा नागकुमारकान् ।
ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
दश्यते पाण्डवस्तत्र विषदिग्धो महाविषैः ।
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् ।
हतं सर्पविषेणाशु स्थावरं जङ्गमेन तु ।
ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः स तत्संछिद्य बन्धनम् ।
पोथयामास तान्सर्वान्कांश्चित्प्राणैर्व्ययोजयत् ।
ते हन्यमानाः पार्थेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः ।
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बद्ध्वा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विपरीतो भविष्यति ।
विनिविष्टोऽन्तरं प्राप्तः स च दष्टो ह्यनेकशः ।
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः ।
पोथयानो महाबाहुस्तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महानागो भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्टः सन्पृथायाश्चार्यकेण तु ।
ततो दृष्टश्च तेनापि परिष्वक्तश्च पाण्डवः ।
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीत्तं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतामिति ।
प्रियं धनौघं रत्नानि यावदस्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र प्रीतोऽसि किमस्य धनसंचयैः ।
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य कुण्डे चास्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ।
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्रसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्तदा कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ तु कुण्डानि सोऽपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
शेते स्म च तदा भीमो दिवसान्यष्ट चैव तु ।
दुर्योधनोऽपि पापात्मा भीममाशीविषह्रदे ।
प्रक्षिप्य कृतकृत्यं स्म आत्मानं मन्यते तदा ।
प्रभातायां रजन्यां तु वनात्प्रविविशुः पुरम् ।
वदन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव सः ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा चिन्तयन्पापमात्मनि ।

गंगामिमां न(T_1 च; G_1 प्र-)यामोद्य. — After line 16, G_1 ins.:

जानन्नप्यनुमेने तद्भेदबुद्धिभिया तदा ।

— After line 31, G_1 ins.:

नानाविधानि भक्ष्याणि भोज्यापूपानि मोदकान् ।
खेलन्तः प्रहसन्तश्च विवृतेषु कुमारकाः ।

— For line 34, G_1 reads:

ख* * क्षेपयामास स्वयमुत्थाय मित्रवत् ।
बहिर्मधुरया वाचा हृदयेन क्षुरोपमः ।

— For lines 41-49, cf. 1. 119. 31-34. — After line 48, G_1 ins.:

खानयित्वाप्सु शूलानि प्रदेशाभ्यन्तराणि च ।

— (L. 49) G_1 लतापाशैर्दृढं बद्ध्वा. — For lines 52-57, cf. 1312*; for lines 58-59, cf. 1. 119. 38^{ab}; for 60-85, cf. lines 1-26 of passage No. 72 above. — (L. 64) T_1 G_1 विषाविष्टोंतरं प्रा°; G_6 निश्चेष्टोसाननुप्रा°. $G_{1.2}$ दष्टोप्यने°; $G_{5.6}$ दष्टोन्वबुध्यत. — For lines 69-71, G_1 subst.:

अथ वासुकिना भीमो दृष्टः स्पृष्टः सुहृत्तमः ।
परिष्वक्तश्च सस्नेहं भीमः प्रीतोऽभवत्तदा ।
वासुकिश्चापि सुप्रीतो भीममाहामृतं वचः ।

— (L. 88) T_1 $G_{4.5}$ प्रविवेश पुरं ततः. — For lines 89-93, cf. lines 30, 33-36 of passage No. 72 above. — After line 89, G_1 ins.:

इति स पृच्छतां नृणां कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स्वेनानुमानेन परं तदा तं स्मानुपश्यति ।
उपगम्य ततः पार्था मातरं मातृवत्सलाः ।
अभिवाद्याब्रुवंस्ते वै अम्ब भीम इहागतः ।
नेति स्माह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं विचिन्वन्ति स्म पाण्डवाः ।
भीम भीमेति ते वाचं नित्यमुच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्तोऽथ ते सर्वे न स्म पश्यन्ति भ्रातरम् ।
आगताः स्वगृहं भूय इदमूचुः पृथां तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो वने चितः ।
विचितानि च सर्वाणि उद्यानानि नदीस्तथा ।
ततो विदुरमानाय्य कुन्ती सा स्वनिवेशनम् ।
उवाच क्षत्तर्बलवान्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
तत्र ह्येको महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य तु ।
ततः प्रसुप्तं मन्येऽहं पापेन निहतं सुतम् ।

विदुरः ।

मा मैवं वद कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि पापात्मा शेषेषु प्रहरेत ह ।
दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं तथा ह्यृषिरभाषत ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं ते वर्धयिष्यति ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता तदा कुन्ती निःश्वसन्ती मुहुर्मुहुः ।
शय्यापरा महाभागा पुत्रैः परिवृता तदा ।
ततोऽष्टमेऽथ दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे ह्यप्रमेयबलो बली ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभिर्विभूषितः ।
भुक्त्वा तु परमान्नं च नागैर्दत्तं महाभुजः ।
उत्क्षिप्य च तदा नागैर्जलाज्जलरुहेक्षणः ।
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः पाण्डुनन्दनः ।
अन्तर्दधुश्च ते नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
तत उत्थाय भीमस्तु आजगाम स्वकं गृहम् ।
अभिवाद्य परिष्वक्तः समाघ्रातश्च मूर्धनि ।
प्रणम्य धर्मपुत्राय सस्वजे फल्गुनं ततः ।
अभिवादितश्च तैर्वीरैः सस्वजे च यमावपि ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमाख्याति स्म वृकोदरः ।
यदा त्ववगमंस्ते वै पाण्डवास्तस्य कर्म तत् ।
न त्वेव बहुलं चक्रुः प्रयता मन्त्ररक्षणे ।
धर्मात्मा विदुरस्तेषां प्रददौ मतिमान्मतिम् ।
दुर्योधनोऽपि तं दृष्ट्वा पाण्डवं पुनरागतम् ।
निःश्वसंश्चिन्तयंश्चैव अहन्यहनि तप्यते ।
एवं दुर्योधनः पापः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ।
अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।

Colophon.

☞ This additional adhy. is nothing more than a recast of our adhy. 119, incorporating the additional matter contained in passages No. 71–72 above, which latter are Northern interpolations. It is worth nothing that this (addl.) adhy. ends (lines 130–133) with a *repetition* of the last two stanzas of adhy. 119, a confirmation (if any were needed) of the fact that this adhy. is an interpolation in T G MSS. The last line (134) of the passage, which is otherwise found only in Dn D_1 (cf. 1323*), was added only to link up somehow with the next adhy., which, in the constituted text, seems to begin rather abruptly. — *Cf.* also footnote under 1. 119. 29.

74

After 1. 121. 21, B_1 ins.:

प्रयच्छ भगवन्मह्यं वरमेतन्मया वृतम् ।
कृतार्थं च भविष्यामि वरं लब्ध्वा द्विजोत्तम ।

— (L. 91) T_1 G_4 नायांतं स स पश्यति; G_1 तेषामेवासमंजसं. — (L. 100) G_1 उद्यानानि विचित्राणि नदीनि च सरांसि च. — After line 100, G_1 ins.:

विचिन्वाना न पश्यामो भीममम्ब कुतो गतः ।

— For lines 101–105, cf. lines 51–52 of passage No. 72 above. — (L. 105) G_1 न च मे प्रीयते चक्षुर्न मनो मे प्रसीदति. — After line 105, G_1 ins.:

दुर्योधनो न हि स्वच्छसास्तच्छङ्केत मे मनः ।

— For lines 107–114, cf. lines 59–66 of passage No. 72 above. — After line 112, G_1 ins.:

विचिन्वन्तो वने भीमं पाण्डवाः प्रत्यहं दिवा ।
दुःखाकारं गोपयन्तः दुःखिताः [शेरते] निशि ।

— For lines 115–124, cf. lines 74–75, 80–89 of passage No. 72 above. — (L. 123) G_1 तैः सर्वैरर्जुनं परिषस्वजे. — (L. 124) G_1 यमावपि परिष्वज्य यथावृत्तं न्यवेदयत. — After line 124, G_1 (which om. line 125) ins.:

तन्नागलोकवृत्तान्तं प्रत्यागमनमेव च ।
प्रजानंस्ते यदा कर्म दुर्योधनकृतं नृप ।

— (L. 126) T_1 प्रयत्नं तस्य रक्षणे; T_2 G_6 प्रयतंतास्य रक्षणे; G_1 प्रचक्रुस्ते स्वर°; $G_{2.3}$ प्रयतुस्तस्य र°; G_5 प्रयतंतश्च र°. — (L. 130) T_1 $G_{1.2}$ कर्णः (for पापः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राम उवाच ।
प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र द्रोण मत्तो यदीच्छसि ।
वरं तव ददाम्यद्य यदुक्तं ते द्विजोत्तम ।
गृहाणास्त्राणि दिव्यानि धनुर्वेदं च मामकम् ।
सपुत्रस्य ददाम्येतत्तव द्रोण महद्वरम् ।
कृतार्थो गच्छ विप्रेन्द्र गच्छ चैव यथागतम् ।
कृतास्त्रश्चैव शूरश्च सर्वशास्त्रविशारदः ।
अश्वत्थामेति विख्यातो भविष्यति महारथः ।

75

After 1. 122. 31^{ab}, all MSS. except Ś$_1$ K$_{0-3}$ ins.:

तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसाधारयं तदा ।
सोऽहं पितृनियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्विनीम् ।
नातिकेशीं महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम् ।
अग्निहोत्रे च सत्ये च दमे च सततं रताम् ।
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम् ।
भीमविक्रमकर्माणमादित्यसमतेजसम् ।
पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो यथा मया ।
गोक्षीरं पिबतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ।
अश्वत्थामारुदद्बालस्तन्मे संदेहयद्दिशः ।
न स्नातकोऽवसीदेत वर्तमानः स्वकर्मसु ।
इति संचिन्त्य मनसा तं देशं बहुशो भ्रमन् ।
विशुद्धमिच्छन्गाङ्गेय धर्मोपेतं प्रतिग्रहम् ।
अन्तादन्तं परिक्रम्य नाध्यगच्छं पयस्विनीम् ।
अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ।
पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि च ।
ननर्तोत्थाय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः ।
तं दृष्ट्वा नृत्यमानं तु बालैः परिवृतं सुतम् ।
हास्यतामुपसंप्राप्तं कश्मलं तत्र मेऽभवत् ।
द्रोणं धिगस्त्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति ।
पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृष्णया ।
नृत्यति स्म मुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत ।
इति संभाषतां वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् ।
आत्मानं चात्मना गर्हन्मनसेदं व्यचिन्तयम् ।
अपि चाहं पुरा विप्रैर्वर्जितो गर्हितो भृशम् ।
परोपसेवां पापिष्ठां न च कुर्यां धनेप्सया ।
इति मत्वा प्रियं पुत्रं भीष्मादाय ततो ह्यहम् ।
पूर्वस्नेहानुरागित्वात्सदारः सौमकिं गतः ।

76

K$_4$ N B D T$_2$ G$_{1.4.5}$ ins. after 1. 122. 47: G$_2$, after 41^{ab}:

अभ्ययास्त ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः ।
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ।
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः ।
ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ।

75

(L. 1) K$_4$ अहं तु वाक्यं नित्यं च स्मरन्नेवाभवं तदा; S उक्त(T$_2$ G$_{4.5}$ तच्च)वाक्यमहं ज्ञात्वा (T$_2$ G$_{4.5}$ हित्वा) प्रहृष्टेनांतरात्मना. — (L. 2)=(var.) 1. 121. 11^{cd}. S पितृनियुक्तत्वात्. — (L. 3) D$_5$ T G शारद्वतीं; M नाचिकेतीं. T$_1$ G$_{1.6}$ M महाप्राज्ञ. K$_4$ S समाहितः (G$_1$ विधानतः) (for महाव्रताम्). — Lines 4–5 =(var.) 1. 121. 12. — (L. 4) K$_4$ N$_{1.3}$ B$_6$ Dn D$_1$ सत्रे; S धर्मे (for सत्ये). — (L. 5) S आत्मजं (M$_3$ अच्युतं) (for औरसम्). — (L. 8) K$_4$ धनिकान्वीक्ष्य पुत्र°; S धनिनां सुकुमारकान्. — (L. 9) S °रुदत्तात (T$_2$ G$_{4.5}$ °दन्दृष्ट्वा; G$_2$ °दद्राजन्; G$_3$ M$_5$ °दंस्तात) दिशो दश विमोहयन्. — After line 9, S (except T$_2$ G$_{4.5}$) read lines 14–15. — (L. 10) S स्वकर्मणि. — (L. 11) S आगच्छामीति जानंस्तानहं देशान् बहूनपि (T$_2$ G$_{2.4.5}$ भ्रमन्नपि). — S (which om. line 12) ins. after line 11: K$_4$, after line 12:

अविलोपेन धर्मस्य सततं धर्मसंहितम् ।

— (L. 13) S अयाचित्वा परिक्रामन्नाध्यगच्छं धनं क्वचित्. — (L. 15) S नृत्यति प्रहसन्स स (T$_2$ G$_{4.5}$ स स नृत्यति पीत्वा तु) पीतक्षीरोहमित्यपि. — S om. lines 16–17. — (L. 18) S तं दृष्ट्वा कश्मलं घोरं तत्र मामन्व(T$_2$ G$_{4.5}$ M$_{5-8}$ °मुप)पद्यत. — After line 19, S (which om. lines 20–23) ins.:

क्षीराररसज्ञः क्षीरमिति पीत्वा पिष्टं प्रनृत्यति ।
अश्वत्थामा तु धिङ् मां तु यः पयो नाधिगच्छति ।

— (L. 24) S (except T$_2$ G$_{1.4}$) न (for च). M सुरैर् (for पुरा). Ñ B$_{1.5}$ Dn D$_{1.2}$ वसे (for भृशम्). S वर्जितां गर्हितां भृशं. — (L. 25) K$_4$ S पापिष्ठामाचरेयं धनाशया. — (L. 26) S (except G$_{1.2}$) प्रियं पूर्वं वक्तारं सूनृतां गिरं. — (L. 27) K$_4$ पूर्वसख्यनुसंबद्धः; S पूर्वसंगतसंसिद्धः (°द्धं or °द्धिं). S सोमकं.

76

(L. 1) Om. in T$_2$ G$_{1.5}$. G$_{2.4}$ अभिजग्मुस्तदा द्रोणं. — After line 1, D$_5$ ins. a colophon (*adhy. no.* 33). — (L. 2) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ बुध्या भुजबलोद्योगे. — (L. 4) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ लाघवात्सौष्ठवेन च. — (L. 5) Ñ$_{1.3}$ शिक्षार्थमेव; T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ समेतानां तु (for सर्वे°). — (L. 6) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

620/25(मा)

एवं सर्वकुमाराणामिष्वस्त्रं प्रत्यपादयत् ।
कमण्डलुं च सर्वेषां प्रायच्छच्चिरकारणात् ।
पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात् ।
यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्मै परां क्रियाम् ।
द्रोण आचष्ट पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरौहत ।
ततः स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् ।
सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ।
आचार्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचये पृथक् ।
न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽस्त्रविदुषां वरः ।

77

T_2 G_5 ins. after 1. 123. 6^{ab}: $G_{2.4}$, after 6: G_1, after 7:

अस्त्रवान्नान्वियेपास्त्रं यथा त्वं नाद्य कश्चन ।
धनुर्ग्रहेऽपि मे शिष्यो भविष्यसि विशेषवान् ।
एतद्धृदि तदा जिष्णोर्ववृधे द्रोणशासनम् ।
परमं चाकरोद्यत्नं धनुर्वेदे परंतपः ।
अर्जुनो नरशार्दूलः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
सर्वक्रियाभ्यनुज्ञानात्तथा शिष्यान्समानयत् ।
दुर्योधनं चित्रसेनं दुःशासनविविंशती ।
अर्जुनं च समानीय अश्वत्थामानमेव च ।
शिशुकं मृण्मयं कृत्वा द्रोणो गङ्गाजले ततः ।
शिष्याणां पश्यतां चैव क्षिपति स्म महाभुजः ।
चक्षुषी वाससा चैव बद्ध्वा प्रादाच्छरासनम् ।
शिशुकं विध्यतेमं वै जलस्थं बद्धचक्षुषः ।
तत्क्षणेनैव बीभत्सुरावापैर्दशभिर्वशी ।
पञ्चकैरनुविव्याध मग्नं शिशुकमम्भसि ।
तस्य दृष्ट्वा क्रियाः सर्वा द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ।
अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
अस्त्रं विशिष्टमन्येषु यन्न विद्येत पाण्डव ।
ससंहारप्रयोगं च त्वमधीष्व व्रतं चर ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि ।
यावन्मन्त्रप्रयोगोऽपि विनियोगे भविष्यति ।
तावानेव तु संहारे कर्तव्य इति चान्ततः ।
न मानुषे प्रयोक्तव्यं ब्रह्मणोऽस्त्रं कथंचन ।
बाधते मानुषाञ्शत्रून्यदा वामानुषः क्वचित् ।
तस्मादेतत्प्रयोक्तव्यं ब्राह्ममस्त्रं सनातनम् ।
तथेत्येव च बीभत्सुरुवाच च कृताञ्जलिः ।
चकार च तथा सर्वं यथोक्तं मनुजर्षभ ।
अवाप्तास्त्रं तु बीभत्सुमनुज्ञाय महामतिः ।
उवाच परमप्रीतो मत्समोऽसीति पाण्डवम् ।

78

Da_1 D_5 S ins. after 1. 128. 4^{ab}: K_4 Dn D_4, after 4: D_2 (suppl. fol. *sec. m.*), after 1. 127. 11^{ab}:

दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
एते चान्ये च बहवः कुमारा बहुविक्रमाः ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः ।
ततो रथपदात्योघाः कुञ्जराः सादिभिः सह ।
प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः ।
तस्मिन्काले तु पाञ्चालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्बलम् ।
भ्रातृभिः सहितो राजा त्वरया निर्ययौ गृहात् ।
ततस्तु कृतसंनाहा यज्ञसेनसहोदराः ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रणेदुः सर्वतोदिशम् ।
ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ।
यज्ञसेनः शरान्घोरान्ववर्ष युधि दुर्जयः ।

ऐंद्रं तु विषमं द्रोण उपदेशेभ्यभाषत (G_1 °णो धनुर्वेदचिकीर्षया). — (L. 7) T_2 $G_{1.2.4.5}$ एकः सर्वं॰ विव्याध शरमुत्तमम्. — (L. 8) T_2 $G_{1.2.4.5}$ प्रायच्छदुदकानये. — (L. 10) T_2 $G_{1.2.4.5}$ यावन्नाभ्यधि($G_{2.4}$ यावत्तेनाभि)गच्छंति तावदस्य परा गतिः. — (L. 11) D_2 कर्म तज्जिष्णुना श्रुतं; D_5 जिष्णुस्तत्कर्म चाप्तवान्; T_2 $G_{1.2.4.5}$ तज्जज्ञे शंकयान्वितं. — (L. 12) T_2 $G_{1.2.4.5}$ पर्जन्येनैव सोस्त्रेण. — (L. 13) T_2 $G_{1.2.4.5}$ गुरुमायात्स फल्गुनः. — (L. 15) K_4 नावसीदति; $D_{4.5}$ न प्रहीयत; T_2 $G_{1.2.4.5}$ न चाहीयत. Dn पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः; T_2 $G_{1.2.4.5}$ पार्थः शस्त्रभृतां वरः.

77

G_2 om. lines L 17–29. — After line 23, G_5 reads

1. 123. 76. — After the above passage, G_1 *repeats* 1. 123. 7^{ab} with v. l. ततश्चित्रान्धनुर्मार्गान् (for 7^a); the repetition is followed by 1386*.

78

☞ Da_2 was erroneously included in, and should be deleted from, the list of MSS. containing this passage, as given in the footnotes on p. 571.

(L. 5) Da_1 Dn $D_{2.4}$ वररथारूढाः; D_5 T_1 $G_{1-3.6}$ रथवरारूढाः. Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ T_1 $G_{1.3.6}$ कुमाराः (for कुञ्जराः). — (L. 8) Some MSS. राजन् (for राजा). — (L. 9) Da_1 Dn $D_{2.4}$ °संनाहो, and यज्ञसेनो महीधरः. — (L. 10) Da_1 Dn $D_{2.4}$ °दुः सर्व एव ते. — (L. 14) Da_1

116

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वमेव तु संमन्त्र्य पार्थो द्रोणमथाब्रवीत् ।
दर्पोत्सेकः कुमाराणामवार्यो द्विजसत्तम ।
एषां पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्याम साहसम् ।
कुमारैरशक्यः पाञ्चालो ग्रहीतुं रणमूर्धनि ।
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्बहिरेव सः ।
द्रुपदः कौरवान्दृष्ट्वा प्रधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन्कौरवीं चमूम् ।
तमुद्यन्तं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव संत्रासान्मेनिरे सर्वकौरवाः ।
द्रुपदस्य शरा घोरा विचेरुः सर्वतोदिशम् ।
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्च सहस्रशः ।
प्रावाद्यन्त महाराज पाञ्चालानां निवेशने ।
सिंहनादश्च संजज्ञे पाञ्चालानां महात्मनाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृशन्गगनं महत् ।
दुःशासनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः ।
दुर्योधनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासः पार्षतो युधि दुर्जयः ।
व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत ।
दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं चापि महाबलम् ।
नानानृपसुतान्वीरान्सैन्यानि विविधानि च ।
अलातचक्रवत्सर्वांश्चरन्बाणैरतर्पयत् ।
ततस्तु नागराः सर्वे मुसलैर्यष्टिपाणयः ।
अभ्यवर्षन्त कौरव्यान्वर्षमाणा घना इव ।
सबालवृद्धाः काम्पिल्याः कौरवानभ्ययुस्तदा ।
श्रुत्वा तु तुमुलं युद्धं नागराणां च भारत ।
द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्तः पाण्डवान्प्रति ।
पाण्डवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्तानां रोमहर्षणम् ।
अभिवाद्य ततो द्रोणं रथानारुह्य पाण्डवाः ।
युधिष्ठिरं निवार्याशु मा युद्धमिति पाण्डव ।
माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फल्गुनस्तु तदाकरोत् ।
सेनाग्रगो भीमसेनो गदापाणिर्नदन्स्थितः ।
तदा शङ्खध्वनिं कृत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ।
पाञ्चालानां ततः सेनामुद्धूतार्णवनिःस्वनाम् ।
भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां सागरं मकरो यथा ।
स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागानीकं गदाधरः ।
सुयुद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चातुलः ।
अहनत्कुञ्जरानीकं गदया कालरूपधृक् ।
ते गजा गिरिसंकाशाः क्षरन्तो रुधिरं बहु ।
भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डकाः ।
पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः ।
गजानश्वान्रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातीन्नागरांश्चैव नावधीदर्जुनाग्रजः ।
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान्वने ।

Dn $D_{2.4}$ दर्पोद्रेकात्. K_4 T_1 आचार्य द्विज°; Da_1 Dn $D_{2.4}$ M_5 आचार्य °त्तमं; G_1 अनिवार्यो द्विजोत्तम. — (L. 16) Hypermetric! Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ T_1 $G_{1-3.6}$ एतैरशक्यः पां°; T_2 $G_{4.5}$ एतैरशक्यो यज्ञसेनो. — (L. 19) Da_1 Dn $D_{4.5}$ G_1 M_8 प्राधा°; T_2 $G_{2.4.5}$ संप्रधावत्. — (L. 22) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ तत्र (for सर्व-). — (L. 26) T_2 $G_{2.4.5}$ शुश्रुवुः सिंहनादांश्च पांडवाः सुमहाबलाः. — (L. 27) Da_1 Dn $D_{2.4}$ संस्पृश्य गगनं महान्. — (L. 28–29) Da_1 Dn $D_{2.4}$ transp. दुर्योधनः and दुःशासनः. Some MSS. संक्रुद्धाः. — (L. 34) MSS. अवाकिरत्, अपातयत्, अताडयत्, अवारयत् (for अतर्पयत्). K_4 चचार च ववर्ष च; T_2 $G_{2.4.5}$ शरवर्षै($G_{2.4}$ °पातै)रवाकिरत्. — After line 34, T_2 G (except G_3) ins.:

दुःशासनं द्वादशभिर्विकर्णं विंशकैः शरैः ।
शकुनिं विशिखैस्तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
कर्णदुर्योधनौ चोभौ शरैः सर्वाङ्गसंधिषु ।
अष्टाविंशतिभिः सर्वैः पृथक्पृथगरिंदमः ।
सुबाहुं पञ्चभिर्विद्ध्वा तथान्यान्विविधैः शरैः ।
विव्याध सहसा भूयो ननाद बलवत्तरम् ।
विनद्य कोपात्पाञ्चालः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
धनूंषि रथयन्त्रं च हयांश्चित्रध्वजानपि ।
चकर्त सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।

— (L. 35) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ T_1 $G_{1.3.6}$ मुसलैर्यष्टिभिस्तदा. — (L. 36) K_4 M_{6-8} अभ्यद्रवंत. $M_{8.5}$ अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा वर्षमाणा इवाम्बुदाः. — (L. 37) K_4 D_5 पांचाल्याः; Da_1 Dn $D_{2.4}$ ते पौराः (for काम्पिल्याः). — (L. 38) Da_1 Dn $D_{2.4}$ कौरवानेव; D_5 T_1 $G_{2.3.6}$ कौरवाणां च (for नागराणां च). — (L. 39) K_4m न तिष्ठंति; T_1 G_1 रुदंति स्म (for नदन्ति स्म). — After line 39, D_4 (marg. *sec. m.*) T_2 G (except G_3) ins.:

पाञ्चालशरभिन्नाङ्गो भयमासाद्य वै तदा ।
कर्णो रथादवप्लुत्य पलायनपरोऽभवत् ।

$G_{2.4.5}$ cont.:

न पाण्डुपुत्रान्न द्रोणमेक एव वनं ययौ ।

— (L. 41) Da_1 Dn $D_{2.4}$ रथानारुरुहुस्तदा. — (L. 42) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ मा युद्ध्यस्वेति पांडवं; T_1 मा युध्येति च पांडवं. — (L. 44) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ $G_{1.3.6}$ सदाभूद्गदया सह; T_1 तदा तस्मिन्रणोत्सवे; T_2 $G_{2.4.5}$ गदाचापधरोरिहा (T_2 °रो रणे); M_5 तदा दण्डसहायवान्. — (L. 45) Da_1 Dn $D_{2.4}$ शत्रुस्वनं; D_5 T_1 $G_{1.3}$ शंखस्वनं. K_4 Da_1 Dn $D_{2.4}$ T_1 G_3 M_{6-8} श्रुत्वा (for कृत्वा). — (L. 46) Da Dn $D_{2.4}$ रथेनानादयन्दिशः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

कालयन्रथनागाश्वान्संचचार वृकोदरः ।
भारद्वाजप्रियं कर्तुमुद्यतः फल्गुनस्तदा ।
पार्षतं शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य पाण्डवः ।
हयौघांश्च गजौघांश्च रथौघांश्च समन्ततः ।
पातयन्समरे राजन्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
ततस्ते हन्यमाना वै पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पार्थं प्रच्छाद्य सर्वशः ।
सिंहनादरवान्कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् ।
तद्युद्धमभवद्घोरं सुमहाद्भुतदर्शनम् ।
सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नामृष्यत धनंजयः ।
ततः किरीटी सहसा पाञ्चालं समभिद्रवत् ।
छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ।
शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान्संदधानस्य चानिशम् ।
नान्तरं ददृशे किंचित्कौन्तेयस्य यशस्विनः ।
न दिशो नान्तरिक्षं च तदा नैव च मेदिनी ।
नादृश्यत महाराज तत्र किंचन संयुगे ।
बाणान्धकारे बलिना कृते गाण्डीवधन्विना ।
पाञ्चालानां कुरूणां च साधु साध्विति निःस्वनः ।
ततस्तूर्यनिनादश्च शङ्खानां च महास्वनः ।
सिंहनादश्च संजज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः ।
ततः पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ।
त्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्रं शम्बरो यथा ।
महता शरवर्षेण पार्थः पाञ्चालमावृणोत् ।
ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले ।
जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ।
दृष्ट्वा पार्थं तदायान्तं सत्यजित्सत्यविक्रमः ।
पाञ्चालं वै परिप्रेप्सुर्धनंजयमभिद्रवत् ।
ततस्त्वर्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ ।
व्यक्षोभयेतां तौ सेने इन्द्रवैरोचनाविव ।
ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
विव्याध बलवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततः शरशतैः पार्थं पाञ्चालः शीघ्रमर्दयत् ।
पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ।
वेगं चक्रे महावेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा राजानमभ्ययात् ।
अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
साश्वं ससूतं सरथं पार्थं विव्याध सत्वरः ।
स तं न ममृषे पार्थः पाञ्चालेनार्दितो मृधे ।
ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृजच्छरान् ।
हयान्ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ।
स तथा भिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ।
हयेषु विनिकृत्तेषु विमुखोऽभवदाहवे ।
स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ।
वेगेन महता राजन्नभ्यधावत पार्षतम् ।
तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयतां वरः ।
तस्य पार्थो ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्व्यामपातयत् ।
पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूतं च सायकैः ।
तत उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरावरम् ।
खड्गमुद्धृह्य कौन्तेयः सिंहनादमथाकरोत् ।
पाञ्चालस्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसानदत् ।
पाञ्चालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनंजयः ।
विक्षोभ्याम्भोनिधिं तार्क्ष्यस्तं नागमिव सोऽग्रहीत् ।
ततस्तु सर्वे पाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ।
दर्शयन्सर्वसैन्यानां बाह्वोर्बलमथात्मनः ।
सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनंजयः ।
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कुमाराः सहितास्तदा ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महात्मनः ।

— (L. 51) Some MSS. स (for सु-). — (L. 57) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ पदातींश्च रथांश्चैव. K_4 Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ G_2 न्य($D_{2.4}$ G_2 अ)वधीत् (for नावधीत्). — (L. 59) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ T_2 $G_{1.2.4.5}$ चालयन्. Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ रथनागांश्च, and संचचाल. — (L. 61) Da_1 Dn $D_{2.4}$ क्षिपन्नागात्स पांडवः. — (L. 65) K_4 Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ संछाद्य. — (L. 66) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ सिंहनादं मुखैः (D_5 महद्) कृत्वा. — (L. 68) Da_1 Dn $D_{2.4}$ नामृष्यत्पाकशासनिः. — (L. 69) K_4 पांडवः; Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ पांचालान् (for पाञ्चालं). Da_1 Dn $D_{2.4}$ समरेद्रवत्. Dn D_2 om. lines 73–77. — After line 73, K_4 D_4 $G_{4.5}$ M ins.:

अदृश्यत महाराज बाणभूतमिवाभवत् ।

— (L. 74) Da_1 D_5 T $G_{1-3.6}$ om. न. — (L. 79) K_4m सह सत्यजितेन च. — (L. 83) K_4 Da_1 Dn D_2 G_3 M_3 महासिंहो. — (L. 85) Da_1 Dn $D_{2.4}$ °जयमदुद्रुवुः. — (L. 87) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ सैन्यं; T_1 G_2 सैन्ये; T_2 $G_{1.4.5}$ सेनां. — (L. 89) Da_1 Dn $D_{2.4}$ गाढं (for राजन्). — (L. 90) Dn आर्दयत्. — (L. 96) Da_1 Dn $D_{2.4}$ युधि; $M_{3.5}$ रणे (for मृधे). — After line 98, G_2 ins.:

मर्दयामास संक्रुद्धः पार्थः प्रौढपराक्रमः ।

— (L. 100) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ विनियुक्तेषु; T_2 $G_{4.5}$ पतितेष्वेवं; $M_{3.5}$ विनिषक्तेषु. — (L. 102) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ G_3 अभ्यवर्षत. Dn पांडवं (for पार्षतम्). — (L. 104) Da_1 Dn $D_{2.4}$ धनुश्छित्त्वा ध्वजं (for ध्वजं छत्रं धनुः). — (L. 106) $G_{1.6}$ M आददानः. — (L. 107) Da_1 Dn $D_{2.4}$ उद्धृत्य; D_5 T $G_{2.4.6}$ उद्यम्य (for उद्धृह्य). — (L. 108) Dn D_4 T_1 सहसापतत्; T_2 $G_{4.5}$ °सा बली. — (L. 110) Da_1 Dn D_2 पार्थः (for तार्क्ष्यः). — (L. 111) M (except M_5) व्यद्रवंत. — (L. 112)

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्जुनः ।

संबन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तमः ।
मा वधीस्तद्बलं भीम गुरुदानं प्रदीयताम् ।

वैशंपायनः ।

भीमसेनस्तदा राजन्नर्जुनेन निवारितः ।
अतृप्तो युद्धधर्मेषु न्यवर्तत महारथः ।

79

After adhy. 128, K_4 $D_{4.5}$ (all suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुष्वाप स्मरंस्तदा ।
क्षात्रेण च बलेनास्य नाशंशसे पराजयम् ।
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
द्रुपदस्त्वमर्षान्नृपतिः कर्मसिद्धौ द्विजोत्तमम् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् ।
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यं धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
निश्वासपरमो ह्यासीद्द्रोणाप्रियचिकीर्षया ।
न सन्ति मम मित्राणि लोकेऽस्मिन्नास्ति वीर्यवान् ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै पृथिवीमन्वियादिमाम् ।
प्रभावशिक्षाविनयाद्द्रोणस्यास्त्रबलेन च ।
कर्तुं प्रयतमानोऽपि न शशाक पराजयम् ।
अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ।
तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीदव्रतो द्विजः ।
तथैव तौ महाभागौ सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ ।
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृषतात्मजः ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ।
अरण्ये युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स उपामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ।
बुद्ध्वा तयोर्बलं बुद्धिं कनीयांसमुपह्वरे ।
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ।
गुरुशुश्रूषणे युक्तः प्रियकृत्सर्वकामदः ।
पाद्येनासनदानेन तथार्घ्येण फलैश्च तम् ।
अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजोऽब्रवीत्ततः ।
केन कार्यविशेषेण त्वमस्मानभिकाङ्क्षसे ।
कुतश्चायं समुद्योगस्तद्ब्रवीतु भवानिति ।
स बुद्ध्वा प्रीतिसंयुक्तमृषीणामुत्तमं तदा ।
उवाच छन्दयन्कामैर्द्रुपदः स तपस्विनम् ।
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ।
अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्या वरवर्णिनी ।
उपयाज चरस्वैतत्प्रदास्याम्यर्बुदं गवाम् ।
एवमुक्तस्तु तेनर्षिः प्रत्युवाच पुनश्च तम् ।
नाहं फलार्थी द्रुपद योऽर्थी स्यात्तत्र गम्यताम् ।
प्रत्याख्यातस्तु तेनैवं स वै सज्जनसंनिधौ ।
आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्ततः ।
ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं द्विजसत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्वाक्यं काले मधुरया गिरा ।
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ।
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
विमर्शं च फलादाने नायं कुर्यात्कथंचन ।
यो नापश्यत्फलं दृष्ट्वा दोषांस्तस्यानुबन्धिकान् ।
विविनक्ति न शौचार्थं सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ।
संहिताध्ययनस्यान्ते पञ्च यज्ञान्निरूप्य च ।
भैक्षमुञ्छेन सहितं भुञ्जानस्तत्तदा ततः ।
कीर्तयत्येव राजर्षे भोजनस्य रसं पुनः ।
संहिताध्ययनं कुर्वन्वने गुरुकुले वसन् ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते स्म सततं तदा ।
कीर्तयन्गुणमन्नानामथ प्रीतो मुहुर्मुहुः ।
एवं फलार्थिनं तस्मान्मन्येऽहं तर्कचक्षुषा ।

D_{a1} D_n $D_{2.4}$ स बाह्वोर्बलमात्मनः (D_{a1} $D_{2.4}$ °स्थितः). — L. 115 = (var.) 1. 128. 4^{cd}. — (L. 116) M गुरोर्नौ द्रुपदो राजा संबंधी सुमहामतिः ($M_{8.5}$ °बलः). — After line 116, T_1 ins.:

गृहीतोऽयं मया युद्धे साहसेनैव वीर्यवान् ।

— (L. 119) $G_{1.5}$ धर्मयुद्धेषु; M युद्धकरणे. D_{a1} D_n $D_{2.4.5}$ महाबलः. — After line 119, D_4 (marg. *sec. m.*) T_2 $G_{1.2.4.5}$ ins.:

नागच्छत्तस्य नगरीं काम्पिल्यां कुरुनन्दनः ।

79

The sub-group T_2 $G_{4.5}$ offer many variants for this passage; but being intrinsically unimportant they have been mostly ignored in these notes. — (L. 4) Hypermetric! K_4 द्रुपदोत्यमार्षितो राजन्; D_4 द्रुपदोमर्षितो राजन्; D_5 द्रुपदस्त्यज्य राज्यं तु; $G_{1.6}$ °स्त्वमर्षणाद्राजा; $G_{2.3}$ अमर्षाद्द्रुपदो राजा; $M_{8.5}$ ततस्त्वमर्षाद्द्रुपदः; M_{6-8} °स्त्वमर्षाद्राजेंद्र. — After line 10, D_5 ins.:

क्षात्रेण च बलेनापि चिन्तयन्नान्वपश्यत ।

— After line 23, G_2 ins.:

तोषयामास तं विप्रं सर्वकामैरतन्द्रितः ।

— K_4 T_2 $G_{4.5}$ M om. line 30. — For line 31, D_5 subst.:

उपयाज कृते तस्मिन्गवां दतास्मि तेऽर्बुदम् ।
यच्च तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं च ते प्रदाताहं न हि मेऽत्रास्ति संशयः ।

— (L. 50) K_4 M_6 तमहं; D_4 $M_{8.5}$ तं वै; G_1 मन्ये (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तं वै गच्छेह नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
जुगुप्समानो नृपतिः फलानां कलुषां गतिम् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ।
भृशं संपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ।
गोयुतानि ददाम्यष्टौ याज याजय मां विभो ।
द्रोणवैरान्तरे तप्तं विषण्णं शरणागतम् ।
ब्रह्मबन्धुप्रणिहितं न क्षत्रं क्षत्रियो जयेत् ।
तस्माद्द्रोणभयार्तं मां भवांस्त्रातुमिहार्हति ।
भारद्वाजाग्निना दग्धं संह्लादयितुमर्हसि ।
स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः क्षत्रास्त्रे चाप्यनुत्तमः ।
ततो द्रोणस्तु मा जैषीत्सखिविग्रहकारणात् ।
क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
भारताचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ।
द्रोणस्य शरजालानि रिपुदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य खड्गमप्रतिमं महत् ।
स हि ब्राह्मणवेगेन क्षत्रवेगमसंशयम् ।
प्रतिहत्य चरत्येव भारद्वाजो महामनाः ।
कार्तवीर्यसमो ह्येष खट्वाङ्गप्रतिमोऽपि वा ।
सहितं क्षत्रवेगेन ब्राह्मं वेगं हि सांप्रतम् ।
उपपन्नं हि मन्येऽहं भारद्वाजं यशस्विनम् ।
क्षत्रच्छेदपरायत्तं जामदग्न्यमिवोद्यतम् ।
नैषवस्तं पराकुर्युर्न च प्रासा न चासयः ।
ब्राह्मं तस्य हरेत्तेजो मन्त्राहुतिहुतं यथा ।
तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं परैर्भुवि ।
शत्रून्समेत्य जयति क्षत्रधर्मपुरस्कृतम् ।
ब्रह्मक्षत्रे च सहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ।
सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
द्रोणमृत्युर्यथा मेऽद्य पुत्रो जायेत वीर्यवान् ।
तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ।
तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थं वाक्यमब्रवीत् ।
मा भैस्त्वं संप्रदातास्मि कर्मणा भवतः सुतम् ।
क्षिप्रमुत्तिष्ठ चाव्यग्रः संभारांश्चोपकल्पय ।
एवमुक्त्वा प्रतिज्ञाय कर्म चास्याददे मुनिः ।
याजो द्रोणविनाशाय याजयामास तं नृपम् ।
गुर्वर्थं याजयन्कर्म याजस्यापि समीपगः ।
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ।
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
इष्यते यद्विधो राजन्भविता स तथाविधः ।
भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजह्रे तं तथा यज्ञं द्रुपदः कर्मसिद्धये ।
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो जुहाव च यथाविधि ।
कौकिलीं नाम तां तस्य चक्रे वै पुत्रगृद्धिनः ।
सौत्रामणीं तु तं पत्नीं ततः कालेऽभ्ययात्तदा ।
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रेहि वै राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ।
कुमारश्च कुमारी च पितृवंशविवृद्धये ।

पृषती ।

नालिप्तं वै मम मुखं पुण्यान्गन्धान्बिभर्मि च ।
न पत्नी तेऽस्मि सूत्यर्थं तिष्ठ याज मम प्रिये ।

याजः ।

याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्पृषति प्रेहि तिष्ठ वा ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंमितः ।
ज्वालारूपो घोरवर्णः किरीटी वर्म धारयन् ।
वीरः सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ।
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
जातमात्रे कुमारे च वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ।
एष शिष्यश्च मृत्युश्च भारद्वाजस्य जायते ।
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ।
भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय हि ।
इत्यवोचन्महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ।
द्वितीयायां च होत्रायां हुते हविषि मन्त्रिते ।
कुमारी चैव पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
प्रत्याख्याते पृषत्या च याजके भरतर्षभ ।
पुनः कुमारी पाञ्चाली सुभगा वेदिमध्यमा ।
अन्तर्वेद्यां समुद्भूता कन्या सा सुमनोहरा ।
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ।

एवं). K_4 D_4 T_2 G_5 M मन्ये; G_1 तं वै (for तस्मात्). K_4 D_4 T_2 $G_{1,5}$ M भ्रातरं (for मन्येऽहं). — (L. 56) T_2 G °वैराभितप्तं मां त्वं हि त्रातुमिहार्हसि. — K_4 D_4 M om. lines 57–58. — T_2 G_5 ins. after line 62:

न जयेत्क्षत्रियस्तं वै पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।

— K_4 D_4 M om. lines 68–70, 72–73; D_5 om. lines 69–70. — (L. 75) K_4 T_2 $G_{1,3,6}$ M_6 क्षत्रं ब्रह्मपुर°. — K_4 D_4 M om. line 80. — (L. 81) K_4 $D_{4,5}$ M प्रददाम्यर्बुदं. — (L. 84) K_4 D_4 M °श्चोपपादय. — After line 85, D_5 G (except G_6) ins.:

ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो यथाविधि यथाक्रमम् ।

— K_4 D_4 G_2 M om. lines 86–87. — (L. 107) K_4 D_4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ।
देवदानवयक्षाणामीप्सिता देववर्णिनी ।
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ।
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ।
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैनान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा ।
तथा तु मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महात्मनः ।
कुमारश्च कुमारी च मनोज्ञौ भरतर्षभ ।
श्रिया परमया युक्तौ क्षात्रेण वपुषा तदा ।
तौ दृष्ट्वा पृषती राजन्प्रपेदे सा सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ।
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोस्तु नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ।
धृष्टत्वादप्रधृष्यत्वाद्धर्माद् द्युम्नभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ।
कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ।
वैदिकाध्ययने पारं धृष्टद्युम्नो गतस्तदा ।
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय द्रुपदात्मजम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
अमोक्षणीयं दैवं हि भावितत्वान्महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यर्थरक्षणात् ।
सर्वास्त्राणि तु स क्षिप्रमाप्तवान्दृष्टमात्रया ।

Colophon.

जनमेजयः ।

द्रुपदस्यापि ब्रह्मर्षे श्रोतुमिच्छामि संभवम् ।
कथं चापि समुत्पन्नः कथमस्त्राण्यवाप्तवान् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।
कौतूहलं जन्मसु मे कथ्यमानेष्वतीव हि ।

वैशंपायनः ।

राजा बभूव पाञ्चालः पुत्रार्थी पुत्रकारणात् ।
वनं गत्वा महाराजस्तपस्तेपे सुदारुणम् ।
आराधयन्प्रयत्नेन तस्यापत्यस्य कारणात् ।
तस्य संतप्यमानस्य वने मृगगणायुते ।
कालस्तु सुमहान्राजन्प्रत्ययात्सुतकारणात् ।
स तु राजा महावीर्यस्तपस्तीव्रं समाददे ।
किंचित्कालं वायुभक्षो निराहारस्तथैव च ।
तस्यैवं तु महाबाहो वर्तमानस्य भारत ।
कालस्तत्र महान्राजन्प्रत्ययान्नृपसत्तम ।
ततः प्राप्ते महाराज वसन्ते कामदीपने ।
फुल्लाशोकवने काले प्राणिनां सुमनोहरे ।
नद्यास्तीरमथो गत्वा गङ्गायाः पद्मलोचनः ।
नियमस्थः स राजासीत्तदा भरतसत्तम ।
ततो नातिचिरात्कालाद्वनं तन्मनुजेश्वर ।
संप्राप्ता सहसा राजन्मेनकेति परिश्रुता ।
नद्यास्तीरे चरन्ती वै क्रीडन्ती च पुनः पुनः ।
पुष्पद्रुमान्प्रभञ्जाना राज्ञो दर्शनमागमत् ।
न ददर्श तु सा राजंस्तथा स्थानगतं नृपम् ।
दृष्ट्वा चाप्सरसं तां तु शुक्रं राज्ञोऽपतद्भुवि ।
तच्च राजा तु राजेन्द्र लज्जया नृपतिः स्वयम् ।
पद्भ्यामाक्रमतायुष्मंस्ततस्तु द्रुपदोऽभवत् ।
ततस्तु तस्य तपसा राजर्षेर्भावितात्मनः ।
पुत्रः समभवत्त्वार्द्रात्पादान्तस्यान्तरेण तु ।
ते तस्य ऋषयः सर्वे समागम्य तपोधनाः ।
नाम चक्रुर्हि विद्वांसो द्रुपदोऽस्त्विति भूमिप ।
स तस्यैवाश्रमे राजन्भरद्वाजस्य भारत ।
ववृधे च सुखं तत्र कामैः सर्वैर्नृपोत्तम ।
पाञ्चालोऽपि हि राजेन्द्र स्वराज्यं गतवान्प्रभुः ।
भरद्वाजस्य शिक्षार्थं सुतं दत्त्वा महात्मनः ।
स कुमारस्ततो राजन्द्रोणेन सहितो वने ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्धनुर्वेदं च भारत ।
परया स मुदा युक्तो विचचार वने सुखम् ।
तस्यैवं वर्तमानस्य वने वनचरैः सह ।
कालाज्ञातिचिराद्राजन्पिता स्वर्गमुपेयिवान् ।
स समागम्य पाञ्चालैः पाञ्चालेष्वभिषेचितः ।
प्राप्तश्च राज्यं राजेन्द्र सुहृदां प्रीतिवर्धनः ।
राज्यं ररक्ष धर्मेण यथा चेन्द्रस्त्रिविष्टपे ।

M धनुर्विस्फारयन्मुहुः. — K_4 D_4 M om. lines 109–110, 131–133. — (L. 138) K_4 D_5 T_2 $G_{2.4.5}$ M_6 द्युत्संभवादपि; G_1 द्युम्नस्य संभवात्. — (L. 140) D_4 $G_{1.3.6}$ M_{6-8} °वाभवत्कृष्णा. — K_4 D_4 M om. line 142. — (L. 145) K_4 D_4 भवितेति; D_5 स तु मत्वा; $G_{1.2.6}$ एवं मत्वा; M_{6-8} एवमुक्त्वा. K_4 D_4 M om. line 147. — Colophon. *Adhy. no.*: T_2 G_{3-5} M 82; $G_{1.6}$ 83; G_2 84. — (L. 174) K_4 D_4 T_2 $G_{2.4.5}$ M चास्य; D_5 राजन् (for त्वार्द्रात्). K_4 D_4 M पादौ तस्यांत°; T_2 $G_{2.4.5}$ पादयोरंतरे तु सः. — (L. 175) K_4 $D_{4.5}$ तेनास्य ऋ°; T_2 $G_{2.4.5}$ तस्य चाप्यृष°; M तेन चास्यर्ष°. — (L. 188) K_4 D_4 T_2 $G_{2.4.5}$ M प्रजारक्षणधर्मेण. — After line 188, D_5 ins.:

कथितं जन्म राजेन्द्र द्रुपदस्य सुतस्य च ।

— Colophon om. in $G_{2.4}$. *Adhy. no.*: D_4 140; T_2 $G_{3.5}$ M 83; $G_{1.6}$ 84.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतन्मया ते राजेन्द्र यथावत्परिकीर्तितम् ।
द्रुपदस्य जन्म राजर्षे धृष्टद्युम्नस्य चैव हि ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
धृतराष्ट्रस्तु राजेन्द्र यदा पौरवनन्दनः ।
युधिष्ठिरमजानाद्वै समर्थं राज्यधारणे ।
यौवराज्येऽभिषेकार्थममन्त्रयत मन्त्रिभिः ।
ते तु बुद्ध्वान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

☞ The first adhy. of this passage is an *anticipation* (with v. l.) of adhy. 155. In S the present passage constitutes the longer version, its repetition (in S) after adhy. 154 being only a summary. See also the remarks at the end of the footnotes to adhy. 128 (p. 574). The passage is followed by passage No. 80 below.

·80

N V_1 B Da Dn $D_{1.2}$ ins. after adhy. 128: K_4 $D_{4.5}$ S after passage No. 79 above:

वैशंपायन उवाच ।
ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशंस्यात्तथार्जवात् ।
भृत्यानामनुकम्पाच्च तथैव स्थिरसौहृदात् ।
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ।
असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः ।
संकर्षणादशिक्षद्वै शश्वच्छिक्षां वृकोदरः ।
समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले ।
पराक्रमेण संपन्नो भ्रातॄणामचरद्वशे ।
प्रगाढदृढमुष्टित्वे लाघवे वेधने तथा ।
क्षुरनाराचभल्लानां विपाठानां च तत्त्ववित् ।
ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत् ।
लाघवे सौष्ठवे चैव नान्यः कश्चन विद्यते ।
बीभत्सुसदृशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थितः ।
ततोऽब्रवीद्गुडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि ।
अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा ।
अग्निवेश्य इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ।
तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत्समुद्यतः ।
तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनिप्रभम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम यद्दहेत्पृथिवीमपि ।
ददता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येष्विदं त्वया ।
भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्येष्वपि प्रभो ।

80

(L. 1) D_5 (orig.) S (except T_1) पांडुपुत्रो महायशाः (for the posterior half). — (L. 2) S यौवराज्ये (for पाण्डु°). — T_2 om. lines 3–5; G M om. lines 3–4. — (L. 4) Dn $D_{4.5}$ °मनुकंपार्थं. — (L. 5) G_1 M_{6-8} अथ दीर्घेण; $G_{2.4-6}$ अदीर्घेण च; $M_{3.5}$ अथादी°. — (L. 6) T_2 G M_5 पित्र्यां; $M_{3.6-8}$ पैत्रीं (for पितुः). — (L. 7) G_2 रथोद्योगे; $G_{?.6}$ रथे याने (for गदायुद्धे). $Ñ_1$ अस्त्रयुद्धे; D_5 $G_{1-3.6}$ बाहुयुद्धे (for रथयुद्धे). T_2 $G_{4.5}$ M भीमसेनोसियुद्धं च गदायुद्धं च पांडवः. — (L. 8) D_5 $G_{1-3.6}$ संकर्षणाच्छिक्षितवान्; T_2 $G_{4.5}$ M अगृह्णाद्बलदेवात्तु. Some MSS. transp. शश्वत् and शिक्षां. T_2 $G_{4.5}$ M बाहुयुद्धं च वीर्यवान्. — After line 8, $G_{1-3.6}$ ins.:

ते तं बुद्ध्वान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

— (L. 9) D_5 S (except T_1) समाप्तविद्यः सोप्यासीत. G_3 M (except M_5) °समो बली. — After line 9, T $G_{3.5.6}$ repeat line 1 (with S reading). — (L. 10) D_5 S गदाबलाभ्यां सं°. — (L. 11) D_5 T_2 G लाघवे चातिवेधने. — After line 11, D_4(marg. *sec. m.*)$._5$ S (except T_1 $G_{1.3}$) ins.:

लक्षवेध्ये च मोक्षे च तोमरग्रहणेऽपि च ।

$D_{4.5}$ T_2 $G_{2.4-6}$ M cont.: T $G_{1.3}$ ins. after line 11:

असिशक्तिगदायुद्धे बभूवाप्रतिमोऽर्जुनः ।

— (L. 12) D_5 T_2 G M सुतेजसां; Ñ ($Ñ_3$ om.) V_1 Dn D_1 T_1 च भारत (for च तत्त्ववित्). — (L. 13) D_5 T_2 G M पांडवो (for फाल्गुनो). — After line 13, D_4 (marg. *sec. m.*) S (except $G_{1.3.6}$) read lines 33–34. — (L. 14) T_2 G लाघवात्सौष्ठवाच्च्. — (L. 15) S (except T_1) बीभत्सोः स°. D_5 S (except T_1) द्रोणोभ्यभाषत. — After line 15, $G_{1.3.6}$ read lines 33–34, 31–32; while T_2 $G_{4.5}$ read lines 31, 32; G_2, on the other hand, read the lines 8, 12, 13 of the passage given under line 30, followed by lines 31–32. — (L. 16) S (except T_1) अथाब्रवीत्तदा द्रोणः फल्गुनं जनसंसदि. — (L. 17) $Ñ_1$ $D_{4.5}$ S (except T_1) सदा (for पुरा). — (L. 19) $D_{4.5}$ M_3 °र्थं गतः पार्थ; T_2 $G_{1.2.4.5}$ तीर्थादधिगतः पार्थ; $G_{3.6}$ °र्थं गतं पार्थ; M_{5-8} °र्थागतः पार्थ. S (except T_1) मया संक्रामितं त्वयि (M °तस्त्वयि). — (L. 20) S (except T_1) इदं (for यन्). — (L. 21) Ñ M इमां (for अपि). — (L. 22) S (except T_1) ददता चास्मि संदिष्टो. — (L. 23) $G_{1.3.6}$ M प्रयोक्तव्यं. T_2 $G_{2.4.5}$ प्रयोक्तव्यं त्वया वीर. D_5 $G_{1.3.6}$ M अस्त्रं संयुग(M संग्राम)मूर्धनि; T_2 $G_{2.4.5}$ प्रदेयं च तथैव हि. — After line

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्त्वयाप्तमिदं वीर दिव्यं नान्योऽर्हति त्विदम् ।
समयस्तु त्वया रक्ष्यो मुनिसृष्टो विशां पते ।
आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् ।
स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ।
अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिद्धनुर्धरः ।
गदायुद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः ।
पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनंजयः ।
नीतिमान्सकलां नीतिं विबुधाधिपतेस्तदा ।
अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातॄणां ववृते वशे ।
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातॄणां नकुलः प्रियः ।

23, K_4 D_5 S ins.:

यद्यप्यन्तर्हितं भूतं किंचिद्युध्येत हि त्वया ।
भारद्वाज तदा तेन हन्यास्त्वस्त्रेण संयुगे ।

[(L. 1) T G °द्युद्धे त्वया सह. — (L. 2) T G शस्त्रेण (for अस्त्रेण).] G_1 cont.:

तत्त्वया हि प्रयोक्तव्यमेतद्वै गुरुशासनम् ।
महातेजस्तदेतेन हन्याः शस्त्रेण संयुगे ।

— (L. 24) K_4 B_1 D_n T_1 त्वया प्राप्तमिदं वीर; T_2 G M अवाप्तं तत्त्वया वी°. K_4 दिव्यं नानार्थसाधकम्; T_2 G M नान्यो दिव्यं (or दिव्यं नान्यस्) त्वदर्हति. — (L. 25) T_2 $G_{4.5}$ M बलवान्समयो रक्ष्यः; $G_{1-3.6}$ समश्च रक्ष्यो बलवान्. Ñ$_3$ मुनिनोक्तो; D_a मन्त्रिसृष्टो; T_2 $G_{4.5}$ इति दृष्टो; $G_{1-3.6}$ ईदृशो हि; M इति शिष्यं. — (L. 26) M ज्ञातिसंग्राममूर्धनि. — (L. 27) Om. in M. Many MSS. ददामीति. D_4 T G फल्गुनेन. — (L. 28) T_2 G °मानोप्यहं रणे; M °मानो हि संयुगे. — T_2 $G_{4.5}$ ins. after line 28: T_1 (om. line 1), after line 29: G_1 (lines 30–42 only), after line 30:

तं तथेति प्रतिज्ञाते द्रोणाय कुरुपुंगवे ।
द्रोणो जगाद वचनं समालिङ्गय तु फल्गुनम् ।
यन्मयोक्तं पुरा पार्थ तव लोके नरः क्वचित् ।
सदृशं कारये नैव सर्वप्रहरणे युधि ।
तत्कृतं च मया सम्यक्तव तुल्यो न वर्तते ।
देवा युधि न शक्तास्त्वां योद्धुं दैत्या न दानवाः ।
नाहं त्वत्तो विशिष्टोऽसि किं पुनर्मानवा रणे ।
एकस्तवाधिको लोके यो हि वृष्णिकुलोद्भवः ।
कृष्णः कमलपत्राक्षः कंसकालीयसूदनः ।
स जेता सर्वलोकानां सर्वप्रहरणायुधः ।
नैतावता ते पार्थाहं भवाम्यनृतवागिह ।
तदधीनं जगत्सर्वं तत्प्रलीनं तदुद्भवम् ।
तत्पदं न विजानन्ति ब्रह्मेशानादयोऽपि वा ।
तन्नाभिप्रभवो ब्रह्मा सर्वभूतानि निर्ममे ।
स एव कर्ता भोक्ता च संहर्ता च जगन्मयः ।
स एव भूतं भव्यं च भवच्च पुरुषः परः ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।
प्रादुर्भवति योगात्मा पालनार्थं स लीलया ।
तत्तुल्यो हि न जायेत न जातो न जनिष्यते ।
स हि मातुलजोऽभूत्ते चराचरगुरुः पिता ।
को हि तं जेतुमीहेत जानन्नात्महितं नरः ।
श्यालश्च ते सखा चासौ तस्य त्वं प्राणवल्लभः ।
स्नेहमभ्यधिकं तस्य तव सख्यमवस्थितम् ।
न तेन भवतो युद्धं भविता नर्मतोऽपि वा ।
अपि चार्थे तव पुरा शक्रेण किल चोदितः ।
गोकुले वर्धमानस्तु नन्दगोपस्य कारणात् ।
ममांशः पाण्डवो लोके पृथिव्यां पुरुषोत्तमः ।
कौन्तेयावरजः श्रीमानर्जुनो नाम वीर्यवान् ।
भुवो भारापहरणे साहाय्यं ते करिष्यति ।
तदर्थमभयं देहि पाहि चास्मत्कृते प्रभो ।
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षस्तदा शक्रेण फल्गुन ।
तमुवाच ततः श्रीमाञ्शङ्खचक्रगदाधरः ।
जानामि पाण्डवे वंशे जातं पार्थं पितृष्वसुः ।
पुत्रं परमधर्मिष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
पालयामि त्वदंशं तं जीवलोकमहाभुजम् ।
आवयोः सख्यसदृशं न च लोके भविष्यति ।
यस्तद्भक्तः स मद्भक्तो यस्तं द्वेष्टि स मामपि ।
यन्मे वित्तं तु तत्तस्य तं विनाहं न जीवये ।
इति पार्थ पुरा शक्रमाह सर्वेश्वरो हरिः ।
तस्मात्तवापि सदृशस्तं विनाभ्यधिकः पुमान् ।
न चेह भविता लोके तमेव शरणं व्रज ।
शरण्यः सर्वभूतानां देवदेवो जनार्दनः ।

— (L. 29) S तत्तथेति प्रति°. — (L. 30) S युधिष्ठिरवशोभवत् (for the posterior half). — After line 30, D_5 ins.:

सर्वामधीतवान्नीतिं पातालाधिपतेस्तथा ।
जितवान्सकलान्नित्याल्लँोकान्बुद्धिमतां वरः ।

— After line 15, T_2 $G_{4.5}$ M read lines 31–32; $G_{1.3.6}$, lines 33–34, 31–32. — (L. 31) T_2 G (except $G_{2.6}$) अभवत् (for अगमत्). — (L. 33) D_4 T_2 $G_{2.4.5}$ M गजपृष्ठेश्वपृष्ठे च; T_1 $G_{1.3.6}$ गजयुद्धेश्वयुद्धे च. T_2 G (except $G_{2.3}$) भारत (for पाण्डवः). — After line 33, T G (except $G_{2.3}$) ins.:

दिव्यमानुषसंभूतानवाप सुमहायशाः ।
सर्वांस्तथाखिलानस्त्रान्छस्त्राणि च तथा गुरोः ।

— (L. 34) M पारगो भुजयुद्धे च. — (L. 35) S (except

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चित्रयोधी समाज्ञातो बभूवातिरथोदितः ।
त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणामुपप्लवे ।
अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरः समरे हतः ।
न शशाक वशे कर्तुं यं पाण्डुरपि वीर्यवान् ।
सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजासीद्यवनाधिपः ।
अतीव बलसंपन्नः सदा मानी कुरून्प्रति ।
वित्तलो नाम सौवीरः शस्तः पार्थेन धीमता ।
दत्तमित्रमिति ख्यातं संग्रामकृतनिश्चयम् ।
सुमित्रं नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छरैः ।
भीमसेनसहायश्च रथिनो मरुधन्वसु ।
अर्जुनः समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।
तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्दिशम् ।
धनौघं प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनंजयः ।
एवं सर्वे महात्मानः पाण्डवा मनुजोत्तमाः ।
परराष्ट्राणि निर्जित्य स्वराष्ट्रं ववृधुः पुरा ।
ततो बलमभिख्यातं विज्ञाय दृढधन्विनाम् ।
दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु ।
स चिन्तापरमो राजा न निद्रामलभन्निशि ।

Colophon.

☞ In some MSS. this passage is followed by passage No. 81 below.

81

K_4 Ñ V_1 B D M_{5-8} (the latter four MSS. om. lines 49–103) ins. after passage No. 80 above: T $G_{2.4.5}$, after passage No. 83: $G_{1.3.6}$, after adhy. 130: M_8 (om. lines 49–103), after 1. 129. 1:

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्बलोद्रिक्तान्महौजसः ।
धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुरः ।
तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

उत्सिक्ताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम ।
तत्र मे निश्चिततमं संधिविग्रहकारणम् ।
कणिक मतमाचक्ष्व करिष्येऽहं वचस्तव ।

T_1) उद्धवात्सकलां नीतिं भोजाद्बुद्धिमतां वरः. — After line 35, S ins.:

अस्त्रे शस्त्रे च शास्त्रे च रथनागाश्वकर्मणि ।

— (L. 36) S (except T_1) अचरत् (for ववृते). — (L. 38) V_1 Dn T_1 समाख्यातो. D_2 °रथोधिकः; T_2 $G_{4.5}$ °रथो भुवि. G_1 बभूवास्त्रविदां वरः; M °वास्त्रविशारदः. — (L. 39) S °कृतयत्नैस्तु गांधाराणा°. — (L. 40) $Ñ_3$ वीरैः; M सर्वैः (for पार्थैः). D_5 S सौवीराः and हताः. — (L. 42) K_4 D_5 S स राजा (for राजासीद्). — (L. 43) S बलसंमत्तस्त्वस्ति (T_2 $G_{4.5}$ °भि) मानी. — (L. 44) K_4 D_5 S कुंतलो; Ñ V_1 विपुलो; B_6 D_a वितुलो (for वित्तलो). D_5 S दांतः (for शस्तः). — (L. 45) Dn दत्तामित्रः; D_5 S दं(*or* दां)तवक्रः (*or* क्रं). D_5 S पुरं (D_5 G_1 M पुरा) पार्थस्य कर्मणा (T_1 सर्वं समृद्धिमत्; G_4 संप्राप्य तेजसा; G_5 M °स्य तेजसा). — After line 45, D_5 (which om. line 46) ins.:

जितः स समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।

— (L. 46) S (except T_1 $G_{3.6}$ M_5) अमित्रं. G (except $G_{4.5}$) अमर्दयत्. T_2 $G_{1.2.4-6}$ M मृधे; G_3 रणे (for शरैः). — (L. 47) K_4 Ñ V_1 $B_{3.6}$ Dn D_1 रथानां; D_5 T_1 G_3 गत्वा वै; T_2 $G_{1.2.4-6}$ हत्वा च (G_1 यो; $G_{2.6}$ वै); M सरथो (for रथिनो). K_4 Ñ V_1 B_6 Dn D_1 अयुतं च सः; D_5 T_1 मरुधन्वनः. — After line 47, S (except T_1 G_3) ins.:

प्रतीच्यान्समरे राजञ्जिगाय भरतर्षभ ।

— (L. 48) Om. in M. T_2 G transp. प्राच्यान् and सर्वान्. — (L. 49) T_2 G जित्वा (for गत्वा). M तथा वै कौरवो जित्वा. D_5 S दाक्षिणात्यान्नराधिपान्. — (L. 50) M धनौघान्. — After line 50, S (which om. lines 51–52) ins.:

अतः पञ्चदशे वर्षे सर्वमेतच्चकार सः ।
तं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्राणां ततो भयमजायत ।
स सर्वान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्विप्रचकार ह ।
भीमसेनो महाबाहुर्बलाद्बलवतां वरः ।
अदुष्टभावं तं दोषैर्जगृहुर्दुष्टबुद्धयः ।
धार्तराष्ट्रास्तथा सर्वे भयाद्भीमस्य कर्मणः ।
तान्दृष्ट्वा कर्मभिः पार्थान्सर्वानहितलक्षणान् ।
बलाद्बहुगुणांस्तेभ्यो बिभियुर्दोषबुद्धयः ।

— (L. 53) Some MSS. अतिख्यातं. — S om. line 55. — Colophon om. in K_4 Ñ V_1 D_2. *Adhy. no.:* B_1 136; B_5 132; $Dn_{2}.n_3$ 138; D_4 141; T_1 134; T_2 G_{3-5} M 84; $G_{1.2.6}$ 85.

81

T_2 G_5 M om. lines 1–7; T_1 $G_{1-4.6}$ om. lines 1–3. — S spells the name of the fictitious minister throughout as कणिङ्क. — (L. 4) D_2 मंत्रं पप्रच्छ कणिकममात्यं मंत्रवित्तमम्; G (G_5 om.) ततः कणिकमानाय्य धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम्. — (L. 5) T_1 तेभ्योसूयाम्यहं द्विज; G (G_5 om.) तेभ्योसूयामि वै सदा. — (L. 6) G (G_5 om.) तस्य मे सहपुत्रस्य यद्भवेत्क्षेमकारकम्. — (L. 7) $Ñ_3$ $B_{1.5}$ त्वं समाचक्ष्व; Dn D_5 त्वं ममाच°; D_4 एतन्ममा°; G (G_5 om.) तत्त्वमा° (for मतमाच°).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैशंपायन उवाच ।
स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तमः ।
उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रनिदर्शनम् ।
कणिक उवाच ।
शृणु राजन्निदं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या श्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः ।
नित्यमुद्यतदण्डाद्धि भृशमुद्विजते जनः ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दण्डेनैव विधारयेत् ।
नास्य च्छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ।
नासम्यक्कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।
कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्रावं जनयेच्चिरम् ।
वधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणामपकारिणाम् ।
सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।
नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथंचन ।
अल्पोऽप्यग्निर्वनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात् ।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि चाश्रयेत् ।
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम् ।
दया तस्मिन्न कर्तव्या शरणागत इत्युत ।
निरुद्विग्नो हि भवति न हताज्जायते भयम् ।
हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वापकारिणम् ।
हन्यात्त्रीन्पञ्च सप्तेति परपक्षस्य सर्वशः ।
मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य नित्यशः ।
ततः सहायांस्तत्पक्षान्सर्वांश्च तदनन्तरम् ।
छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।
कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ ।

D2 मनसाचक्ष्व कणिक. Dn करिष्ये वचनं तव; G (G5 om.) करिष्यामः कथं वयं. — After line 7, D5 S (except T1 G6) ins.:

वैशंपायनः ।
दुर्योधनोऽथ शकुनिः कर्णदुःशासनावपि ।
कणिङ्कमुपसंगम्य मन्त्रिणं सौबलस्य च ।
पप्रच्छुर्भरतश्रेष्ठ पाण्डवान्प्रति नैकधा ।
प्रवृद्धाः पाण्डवा ह्येते नित्यं तेभ्यस्त्रसाम्यहम् ।
अत्र मे सहपक्षस्य यद्भवेत्क्षेमकारकम् ।
कणिङ्क तत्त्वमाचक्ष्व करिष्यामः कथं वयम् ।

— (L. 8) S उपसन्नाय (T G5 उपपन्नाय; G1-4.6 संप्रपन्नाय) तस्मै स परिमृष्टयार्थ(T1 G6 परिपृष्टार्थ-; G1.2 °पृष्टोर्थ-; G3 °पृष्टोसि)-चिंतया. — (L. 9) Da राजधर्मार्थदर्शनं; Dn राजशास्त्रार्थदर्शनं; D1 नीतिशास्त्र°; S (except T2 G4.5) °निदर्शनात्. — S (except T1) om. lines 10–11. — (L. 12) T2 G1.2.4.5 उद्यत°; G3.6 M च कृत° (for विवृत°). — T G1.2.4.5 ins. after line 12:

नित्यं च ब्राह्मणाः पूज्या नृपेण हितमिच्छता ।
सृष्टो नृपो हि विप्रस्य पालने दुष्टनिग्रहे ।
उभाभ्यां वर्धते धर्मो धर्मवृध्या जितावुभौ ।
लोकश्चायं परश्चैव तस्माद्धर्मं समाचरेत् ।

— G6 om. lines 14–18. — (L. 15) S (G6 om.) भूतानि (for कार्याणि). K4 B1.3 D2 प्रसाधयेत्; S (G6 om.) अभिपालयेत् (for विधारयेत्). — After line 15, T G1.2.4.5 ins.:

कृतापराधं पुरुषं दृष्ट्वा यः क्षमते नृपः ।
तेनावमानमाप्नोति पापं चेह परत्र च ।
यो विभूतिमवाप्योच्चै राज्ञो विकुरुतेऽधमः ।
तमानयित्वा हत्वा च दद्याद्दीनाय तद्धनम् ।
नो चेद्धुरि नियुक्ता ये स्थास्यन्ति वशमात्मनः ।
राजा नियुञ्ज्यात्पुरुषानाप्तान्धर्मार्थकोविदान् ।
ये नियुक्तास्तथा केचिद्राष्ट्रं वा यदि वा पुरम् ।
ग्रामं जनपदं वापि बाधेयुर्यदि वा न वा ।
परीक्षणार्थं विसृजेदानतांश्छन्नरूपिणः ।
परीक्ष्य पापकं जह्याद्धनमादाय सर्वशः ।

— G3 M6-8 om. line 16. — Before line 19, G2.6 (om. line 1) ins.:

न श्रुत्वानक्षराजेन्द्र कर्तव्या हि कदाचन ।
न शत्रुपक्षादुत्पन्नो विमोक्तव्यः कथंचन ।

— (L. 19) S °को हि दुरुच्छिन्नः. — M3.5 om. lines 21–27; M6-8 om. lines 21–28. Ñ3 T2 G3-6 read lines 21–28 after line 35; G1.2 read lines 21–27 after line 35. — (L. 21) K4 B1.5 °चीर्णं; Ñ3 Da T1 °स्तीर्णं (for °दीर्णं). T2 G सुविक्रांतं सुविस्तीर्णं. T G (except G1.2) सुपलायनं. — (L. 22) T2 G आपदामथ (G2.4 °गम-) कालेषु कुर्यान्नात्र विचारणा. — After line 22, T G ins.:

कथं नु परियास्यामो न च ज्ञायामहे वयम् ।
दातृत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कर्हिचित् ।

(cf. ins. in B5 after line 35). T2 G om. lines 23–24. — (L. 25) S (except T1) संश्रयेत्. — T2 G om. lines 27–28. — (L. 29) S हत्वा च रिपुमोजसा (for the posterior half). — (L. 30) S दंडेन (for दानेन). S (except T1) हन्यात् (for तथा). — (L. 33) S ततोस्यानंतरं पक्षाञ्छिन्द्यात्सर्वानशेषतः. — (L. 35) T2 G M3 तिष्ठेयुः; M5-8 जीवेयुः. — After line 35, Ñ3 T2 G3-6 read lines 21–28; G1.2, lines 21–27. — After line 35, B5 ins.:

कथंकारं शपामोऽन्यान्नावज्ञायामहे कथम् ।
दातृत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कस्यचित् ।

cf. ins. in T G after line 22. — M om. lines 36–42.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

एकाग्रः स्यादविवृतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजन्राज्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत् ।
अग्न्याधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनैः ।
लोकान्विश्वासयित्वा च ततो लुम्पेद्यथा वृकः ।
अङ्कुशं शौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे ।
आनाम्य फलिनीं शाखां पक्कं पक्कं प्रशातयेत् ।
फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां विपश्चिताम् ।
वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः ।
ततः पर्यागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ।
अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि ब्रुवन् ।
कृपा तस्मिन्न कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ।
हन्यादमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः ।
तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं सान्त्वेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् ।
कणिक उवाच ।
शृणु राजन्यथा वृत्तं वने निवसतः पुरा ।
जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ।
अथ कश्चित्कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः ।
सखिभिर्न्यवसत्सार्धं व्याघ्राखुवृकबभ्रुभिः ।
तेऽपश्यन्विपिने तस्मिन्बलिनं मृगयूथपम् ।
अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ।
जम्बुक उवाच ।
असकृद्यतितो ह्येष हन्तुं व्याघ्र वने त्वया ।
युवा वै जवसंपन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ।
मूषिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् ।
अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु वै ततः ।
ततो वै भक्षयिष्यामः सर्वे मुदितमानसाः ।
कणिक उवाच ।
जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ।
मूषिकाभक्षितैः पादैर्मृगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा ।
दृष्ट्वा विचेष्टमानं तु भूमौ मृगकलेवरम् ।
स्नात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह जम्बुकः ।
शृगालवचनात्तेऽपि गताः सर्वे नदीं ततः ।
स चिन्तापरमो भूत्वा तस्थौ तत्रैव जम्बुकः ।
अथाजगाम पूर्वं तु स्नात्वा व्याघ्रो महाबलः ।
ददर्श जम्बुकं चैव चिन्ताकुलितमानसम् ।
व्याघ्र उवाच ।
किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वं नो बुद्धिमतां वरः ।
अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे वयम् ।
जम्बुक उवाच ।
शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत् ।
धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ।
मद्बाहुबलमाश्रित्य तृप्तिमद्य गमिष्यति ।
गर्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये ।
व्याघ्र उवाच ।
ब्रवीति यदि स ह्येवं काले ह्यस्मिन्प्रबोधितः ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान् ।
खादिष्ये तत्र मांसानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ।

— (L. 36) T_2 G एकत्र चापि वसतो (G एकत्रापि वसंस्तात), and °दर्शनं (for °दर्शकः). — $\tilde{N}_1$ om. lines 37–46. — (L. 37) $\tilde{N}_3$ राजन्क्षत्रसपत्नेषु; B_5 राजा राज्यं स°; Dn राजन्नित्यं स°; T_2 G राजन्न ($G_{1.3.4}$ राजानः; G_6 राजन्ना) क्षत्रसंपन्नो. K_4 सदा भवेत्; T_2 G ततो भवेत् (for समा°). — (L. 39) T_2 G लोकं प्रस्थाप(G_3 °क्षाल; $G_{5.6}$ °स्नाप)यित्वा च. — (L. 40) S उपपादने (for °धारणे). — (L. 41) $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B_1 Dn फलितां. $\tilde{N}_3$ B_6 Dn_3 D_5 फलं पक्कं; T G पक्त्वा पक्कं. — T_2 G om. line 42. — (L. 44) $\tilde{N}_2$ Dn T_1 प्रत्यागते. T_2 G M ततः काल(T_2 $G_{1.4.5}$ सार)मुपादाय. — (L. 45) K_4 T_2 $G_{3.5.6}$ अमित्रस्तु न मोक्तव्यः; $G_{1.2.4}$ अमित्रो न च मुच्येत; M °त्रो नास्य मुच्येत. — (L. 46) Some MSS. transp. तस्मिन् and न. K_4 दुःखं तस्य न कर्तव्यं; S दुःखमस्मिन्न कर्तव्यं. — (L. 48) S (except T_1) तथा भेदेन दंडेन. For प्रशातयेत्, MSS. °साध°, °पात°, °शांत°, °ताप°. — M om. lines 49–103! — (L. 49) T_2 G भेदैर्दंडैरथापि वा. — (L. 51) T_2 G वने वसति जंबुकः. — T_2 G om. lines 52–53. — (L. 54) T_2 G सखायस्तस्य व्याघ्रश्च वृको नकुलमूषिकौ. — (L. 55) G (except G_4) हि वने (for विपिने). — (L. 56) T_2 G अकुर्वत (for अमन्त्रयन्). — (L. 59) B_6 D_5 S (G_1 om.) चरणान्. — (L. 60) V_1 B (except B_6) Da D_5 मृद्गातु (for गृह्णातु). K_4 T_2 $G_{3.5.6}$ ततो व्याघ्रः प्रधावतु; $G_{3.4}$ मृगं व्याघ्रो हनेत्तदा. — All MSS. except Dn_3 om. कणिक उ°. — (L. 63) T_2 G अहनत् (for अवधीत्). — T_2 G om. line 64. — (L. 64) $\tilde{N}$ Dn दृष्ट्वैवाचेष्ट°. — (L. 65) T_2 G रक्षामि मृगयूथपं. — After line 66, V_1 $B_{5.6}$ $D_{4.5}$ T G ins.:

संचिन्तयन्तो मनसा मांसतृप्तिं पुनः पुनः ।

— V_1 B_6 D_4 T G om. line 67. — (L. 68) T_2 G अथागच्छत्तु पूर्वं हि. — (L. 69) V_1 B_6 $D_{4.5}$ T_2 G जंबुकश्चाभवत्तत्र (V_1 B_6 $D_{4.5}$ आस्ते च जंबुकस्तत्र) तदा चिंतापरो (*or* °कुलो) नृप. — (L. 71) T_2 G पिशितस्याशितारोत्र वि° सुखम्. — (L. 72) T G महाप्राज्ञ. T_2 G यद्वचो ($G_{3.6}$ यां वाचं). — (L. 74) T_2 G तृप्तिर्यस्य भविष्यति. — (L. 75) T_2 G तस्यैवं गर्जितस्त्वद्य (T_2 $G_{1.5}$ गदतस्तद्वत्) ततो etc. — (L. 76) T_2 G (G_2 om.) यद्येवमब्रवीत्तस्मात्काले चास्म्यवशो°. — (L. 77)

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतस्मिन्नेव काले तु मूषिकोऽप्याजगाम ह ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य शृगालोऽप्यब्रवीद्वचः ।
जम्बुक उवाच ।
शृणु मूषिक भद्रं ते नकुलो यदिहाब्रवीत् ।
मृगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ।
मूषिकं भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम् ।
तच्छ्रुत्वा मूषिको वाक्यं संत्रस्तः प्राद्रवद्भयात् ।
ततः स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप ।
तमागतमिदं वाक्यमब्रवीज्जम्बुकस्तदा ।
मृगराजो हि संक्रुद्धो न ते साधु भविष्यति ।
सकलत्रस्त्विहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ।
एवं संचोदितस्तेन जम्बुकेन तदा वृकः ।
वृकावलुम्पनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशनः ।
एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह ।
तमुवाच महाराज नकुलं जम्बुको वने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्जितास्तेऽन्यतो गताः ।
मम दत्त्वा नियुद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेप्सितम् ।
नकुल उवाच ।
मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः ।
निर्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ।
न त्वयाभ्युत्सहे योद्धुमित्युक्त्वा सोऽप्युपागमत् ।
कणिक उवाच ।
एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ।
एवं समाचरन्नित्यं सुखमेधति भूमिपः ।
भयेन भेदयेद्भीरुं शूरमञ्जलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यूनं तथौजसा ।
एवं ते कथितं राजञ्शृणु चाप्यपरं तथा ।
पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः ।
रिपुस्थानेषु वर्तन्तः कर्तव्या भूतिवर्धनाः ।
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुनः ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथंचन ।
उभौ चेत्संशयोपेतौ श्रद्धावांस्तत्र वर्धते ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् ।
क्रुद्धोऽप्यक्रुद्धरूपः स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
न चाप्यन्यमपध्वंसेत्कदाचित्कोपसंयुतः ।
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ।
आश्वासयेच्चापि परं सान्त्वधर्मार्थवृत्तिभिः ।
अथास्य प्रहरेत्काले यदा विचलितः पथि ।
अपि घोरापराधस्य धर्ममाश्रित्य तिष्ठतः ।

T2 G हनिष्यामि. — (L. 78) T2 G खादिष्यामि तु मांसा°. — After line 79, G3 ins.:

वध्यस्य मूषिकस्येति नकुलायाब्रवीद्वचः ।

— (L. 80) Om. in Ñ3 T2 G. Ñ2.3 Dn D5 °प्रेत्य. — (L. 82) B1.6 D2 T1 शवं (for गरं). V1 B6 Da रोचये. T2 G कथमस्मद्विधस्य तत् (for the posterior half). — (L. 84) Ṅ2 Da Dn D1 °स्तः प्रगतो (Da °ययौ) बिलं. — (L. 85) T2 G ततः स्नातस्तदा तत्र त्वाज°. — T2 G (except G1.2) om. line 86. — (L. 87) T2 G °द्धो न नः साधु करिष्यति. — (L. 90) K4 वृकोप्यनशनं कृ°; Ñ1.2 V1 Dn D2.4.5 ततोवलुंपनं कृ°; Ñ3 वृकोदरमलं कृ°; T G भीतो (T1 वृको) वलिप्तं कृत्वाथ. — (L. 92) T2 G ततो राजन् (for महाराज). — (L. 93) T2 G1.2.4.5 °स्ते मया हताः; G3.6 °स्ते समागताः. — (L. 97) K4 न त्वया उत्स°; Ñ V1 B3 Da Dn D1 T1 न त्वयाप्युत्स°; D2 न तेहमुत्स°; G1.3.6 नाहमप्युत्स°; G2 न ह्यहं ह्युत्स°; G4 न त्वहं ह्युत्स°; G5 न त्वामभ्यु°. K4 D1.4.5 °क्त्वा सोप्युपाक्रमत्; B1.5 °क्त्वा सावपाग°; T2 G °क्त्वा गां विवेश ह. — (L. 98) B1.5 T2 G तेष्वपयातेषु. — (L. 99) T2 G (except G3.6) इत्येवं मंत्रनिश्चयात्. — G6 om. lines 100–102. — (L. 100) Om. in T G1–5. Ñ1.2 V1 Dn D1 एधेत. Dn भूपतिः. — (L. 102) T2 G (G6 om.) सख्येनैव समौजसं (for the posterior half). — (L. 103) T2 G1.2.4.5 मम; G3.6 नृप (for तथा). — (L. 104) S (except G3.6) यदि पुत्रो यदि पिता यदि भ्राता सखा यदि. — (L. 105) S (except T1) अर्थे (G1 M नात्र) पर्यवतिष्ठेरन्. K4 Ñ V1 B1m D2.4.5 T G1.4.5 हंतव्या. K4 Ñ V1 B1m Dn1 D2.4.5 T1 भूतिमिच्छता; B3.5.6 Da G1.6 भूमिवर्धनाः; T2 G3.4 M3.5 भूरिवर्धनाः. — (L. 106) S (except T1) °रिं हन्यान्न दोष इति भार्गवः. — S (except T1) om. line 107. — (L. 108) Om. in Ṅ2 B3.6 Da D4.5. S (except T1) उभावपि शपेयातां श्रद्धधानस्तु वध्यते (M6–8 हीयते). — (L. 110) T2 G1.4–6 M6–8 दंडो; G3 M3.5 कार्यं (for न्याय्यं). T2 G1.4–6 शोभनः; M6–8 शासनः. — (L. 111) T1 G6 M शुक्रः; T2 शक्यं; G1 शक्त्या; G2 सख्यः; G3–5 शक्यः (for स्मित-). — (L. 112) K4 Ñ3 V1 B6 न चाप्यन्यायविध्वस्तं; S न चैनं क्रोधसंदीप्तं. K4 Ñ3 V1 B6 D4.5 विद्याच्च कृपयान्वितः; S विद्यात्कश्चित्कथंचन. — (L. 114) Ñ3 कृपोपेतः; T1 M कृपा येन; T2 G1.2.4.5 प्रियं ब्रूयात्. S शोचन्निव रुदन्निव. — (L. 115) Ñ2 V1 B3.5 Da T1 सांत्वदानार्थ°; T2 G1.2.4.5 सामदानार्थ°; M साम्ना धर्मा°. — (L. 116) B3.6 Da आश्वास्य; T1 G3.6 अथ तं; T2 G1.2.4.5 तदा तं; M ततस्तं (for अथास्य). K4 Ñ3 V1 B3.5 D2 विचरते; Ñ1 Da D1 विचलते; S विचलितः. — (L. 117) T1 M अपकारापराद्धस्य. — (L. 118) K4 T2 G1.2.4.5 अपि; G3.6 M अभि- (for स हि). T2 G1.2.4.5

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स हि प्रच्छाद्यते दोषः शैलो मेघैरिवासितैः ।
यः स्यादनुप्राप्तवधस्तस्यागारं प्रदीपयेत् ।
अधनान्दाम्भिकांश्चोरान्विषये स्वे न वासयेत् ।
प्रत्युत्थानासनाद्येन संप्रदानेन केनचित् ।
प्रतिविश्रब्धघाती स्यात्तीक्ष्णदंष्ट्रो निमग्नकः ।
अशङ्कितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्वशः ।
अशङ्क्याद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ।
चारः सुविहितः कार्य आत्मनश्च परस्य च ।
पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ।
उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ।
पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च द्यूतेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
समवायेषु सर्वेषु सरित्सु च विचारयेत् ।
वाचा भृशं विनीतः स्याद्धृदयेन तथा क्षुरः ।
श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी स्यात्सृष्टो रौद्रेण कर्मणा ।
अञ्जलिं शपथं सान्त्वं शिरसा पादवन्दनम् ।
आशाकरणमित्येकं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्याद्दुरारुहः ।
आमः स्यात्पक्वसंकाशो न च जीर्येत कर्हिचित् ।
त्रिवर्गे त्रिविधा पीडा अनुबन्धास्तथैव च ।
अनुबन्धाः शुभा ज्ञेयाः पीडास्तु परिवर्जयेत् ।
धर्मं विचरतः पीडा सापि द्वाभ्यां नियच्छति ।
अर्थः स्यादर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्तिनः ।
अगर्वितात्मा युक्तश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता ।
अवेक्षितार्थः शुद्धात्मा मन्त्रयीत द्विजैः सह ।
कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ।
न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ।
यस्य बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् ।
योऽरिणा सह संधाय शयीत कृतकृत्यवत् ।
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ।
मन्त्रसंवरणे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ।

घनैरर्क (for शैलो मेघैर्). — M om. lines 119–20. — (L. 119) T_2 G यस्य स्यात्तु वधः प्राप्तस्तस्यागारोपदीपनं. — (L. 120) $Ñ_2$ B (except B_6) Dn T_2 नास्तिकान्; T_2 G भिक्षुकान् (for दाम्भिकान्). T G विषकर्मसु योजयेत्. — (L. 121) S (except T_1 $G_{3.6}$) प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां. — (L. 122) S प्रतिप्रच्छन्नघाती. D_5 S °दंष्ट्र इवोरगः. — (L. 123) B_6 $D_{4.5}$ S (except T_1 $G_{3.6}$) अशंकिताच्च. S (except T_1 $G_{3.6}$) नित्यं शंकेत शंकितात्. — (L. 124) T_2 G (except $G_{3.6}$) शंकिताद्भयमुत्पन्नं समूलमपि कृंतति. — (L. 126) S (except T_1) आप्नोति (for उत्पन्नं). S (except T_1) तस्मात् सर्वत्र नाश्वसेत् (G_{1-4} सर्वान्न विश्वसेत्). — (L. 127) $B_{1.3}$ T_2 $G_{1.2.4.5}$ चारस्तु ($B_{1.3}$ °रः सु-) विदितः का°; $G_{3.6}$ चारास्तु विदिताः कार्याः; M (except M_5) चारैः सुवित्तं यत्कार्यं. — (L. 128) T_2 $G_{1.2.4.5}$ M पाषंडादीनविज्ञातान्; $G_{3.6}$ पाषंडब्राह्मणादींश्च. — After line 128, T G (except $G_{3.6}$) ins.:

स्वराष्ट्रे विदितांश्चारान्परीक्षार्थे मुहुर्मुहुः ।
स्वकीयान्वीरदोषेषु रक्षार्थं विसर्जेन्नृपः ।

— (L. 130) $Ñ_1$ V_1 B Da $D_{2.4}$ वेश्यासु; T_2 G_{1-5} देशेषु; M वा राजन्. S (except T_1) चत्वरेषु सभासु च. — (L. 131) $Ñ_{1.2}$ Dn D_1 कूपेषु (for द्यूतेषु). T_2 $G_{1.2.4.5}$ M द्यूतेषु जनपातेषु (M °वादेषु); $G_{3.6}$ ब्राह्मणायतने द्यूते. — (L. 132) S (except T_1) तीर्थेषु (for सर्वेषु). — (L. 134) $Ñ_2$ V_1 $B_{3.6}$ Dn $D_{1.2.4.5}$ T_1 स्मित-; T_2 $G_{1.2.4.5}$ M मृदु-; $G_{3.6}$ शुक्लं (for श्लक्ष्ण-). B_3 Da S रौद्राय कर्मणे. — $Ñ_1$ om. lines 135–146. — (L. 135) K_4 $Ñ_{2.3}$ V_1 B_1 Dn $D_{4.5}$ अंजलिः शपथः. — (L. 136) T_2 $G_{1.4.5}$ अत्र; $G_{2.3.6}$ M एतत् (for एवं). — (L. 137) M पुष्पितः स्यादनारूढो. S दुरारोहः फलान्वितः. — (L. 138) S (except T_1) कस्यचित्. — (L. 140) S °बंधांस्तु सेवेत. — (L. 141) S (except T_1) धर्मोतिचरितः पीडां सह द्वा°. — (L. 142) $Ñ_2$ B_1 m. $_3$ Dn_3 G_2 $M_{3.5}$ अर्थं चाप्यर्थं°; Da Dn_2 D_2 T_2 G_{3-6} M_{6-8} अर्थश्चाप्य(Da °ल्य)र्थं°. $Ñ_2$ B_1 m. $_3$ Dn_3 कामं चातिप्र°; S कामश्चातिप्रसंगिनः. — (L. 143) S (except T_1 $G_{3.6}$) सांत्वशीलेन चोज्ज्वलः (M °लोन्वपेक्षिता). — (L. 144) S मंत्रयेत्तद्विधैः (T_2 $G_{3.6}$ °येत द्विजैः; M_{6-8} °येद्विविधैः) सह. — (L. 145) $Ñ_2$ V_1 Dn_1.n_3 तेनैव; Dn_2 T $G_{1.2.4.5}$ M केनैव (केनापि *or* केनेह). $G_{3.6}$ मृदुना केनचिद्राजन्कर्मणा दा°. — (L. 146) S (except T_1 $G_{3.6}$) पश्चाद्धर्मं समाचरेत्. — (L. 147) T_2 G (except $G_{3.6}$) असंशयम्. K_4 $Ñ_{1.2}$ Dn $D_{1.2}$ S अनारुह्य ($G_{1.2.4.5}$ अथारुह्य). — (L. 148) T_2 $G_{1.2.4.5}$ वा न वा (for पश्यति). — (L. 149) T_2 G_1 यः सुबुद्धिं; $G_{2.4}$ यं सुबुध्या; G_3 M_{6-8} यः स्वबुद्धिं; G_5 ऋजुबुद्धिं. G_6 बुद्धिं परिभवेत्तस्मादतीतेन हि सां°. — (L. 151) $G_{3.6}$ वैरिणा संधिमास्थाय. — (L. 152) S (except T_1) पतनेन (G_3 M °न्नेव) प्रबुध्यते. — T_2 $G_{1.2.4.5}$ ins. after line 153:

न रात्रौ मन्त्रयेद्विद्वान्न च कैश्चिदुपासितः ।
प्रासादाग्रे शिलाग्रे वा विशाले विजनेऽपि वा ।
समन्तात्तत्र पश्यद्भिः सहाप्तैरेव मन्त्रयेत् ।
नैव संवेशयेत्तत्र मन्त्रवेश्मनि शारिकाम् ।
शुकान्वा शारिका वापि बालमूर्खजडानपि ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

आकारश्चात्मनो रक्ष्यश्चारेणाप्यनुपालितः ।
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
कर्शितं व्याधितं क्लिन्नमपानीयमघासकम् ।
परिविश्वस्तमन्दं च प्रहर्तव्यमरेर्बलम् ।
नार्थिकोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थे नास्ति संगतम् ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ।
संग्रहे विग्रहे चैव यत्नः कार्योऽनसूयता ।
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
नास्य कृत्यानि बुध्येरन्मित्राणि रिपवस्तथा ।
आरब्धान्येव पश्येरन्सुपर्यवसितानि च ।
भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ।
दण्डेनोपनतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नरः ।
स मृत्युमुपगृह्यास्ते गर्भमश्वतरी यथा ।
अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्यं पुरः स्थितम् ।
न तु बुद्धिक्षयात्किंचिदतिक्रामेत्प्रयोजनम् ।
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
विभज्य देशकालौ च दैवं धर्मादयस्त्रयः ।
नैःश्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालाविति स्थितिः ।
तालवत्कुरुते मूलं बालः शत्रुरुपेक्षितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं संजायते महान् ।
अग्निं स्तोकमिवात्मानं संधुक्षयति यो नरः ।
स वर्धमानो ग्रसते महान्तमपि संचयम् ।
आशां कालवतीं कुर्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् ।
विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुतः ।
क्षुरो भूत्वा हरेत्प्राणान्निशितः कालसाधनः ।
प्रतिच्छन्नो लोमवाही द्विषतां परिकर्तनः ।
पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरूद्वह ।
वर्तमानो न मज्जेस्त्वं तथा कृत्यं समाचर ।
सर्वकल्याणसंपन्नो विशिष्ट इति निश्चयः ।
तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षात्मानं नराधिप ।
भ्रातृभ्यो बलिनो यस्मात्पाण्डुपुत्रा नराधिप ।
ब्रवीमि तस्माद्विस्पष्टं यत्कर्तव्यमरिंदम ।
सपुत्रः शृणु तद्राजञ्श्रुत्वा च भव यत्नवान् ।
यथा भयं न पाण्डुभ्यस्तथा कुरु नराधिप ।

प्रविष्टानपि निर्वास्य मन्त्रयेद्धार्मिकैर्द्विजैः ।
नीतिज्ञैर्न्यायशास्त्रज्ञैरितिहासे सुनिष्ठितैः ।
रक्षां मन्त्रस्य निश्छिद्रां मन्त्रान्ते निश्चयेत्स्वयम् ।
वीरोपवर्णितात्तस्माद्धर्मार्थाभ्यामथात्मना ।
एकेन वाथ विप्रेण ज्ञातबुद्धिर्विनिश्चयेत् ।
तृतीयेन न चान्येन व्रजेन्निश्चयमात्मवान् ।
षट्कर्णैश्छिद्यते मन्त्र इति नीतिषु पठ्यते ।
निःसृतो नाशयेन्मन्त्रो हस्तप्राप्तामपि श्रियम् ।
स्वमतं च परेषां च विचार्य च पुनः पुनः ।
गुणवद्वाक्यमादद्यान्नैव कुप्येद्विचक्षणः ।

— (L. 154) $\tilde{N}_{1.2}$ D_n D_1 T_1 आकारमभिरक्षेत; T_2 G (except $G_{3.6}$) M °रं चात्मनो रक्ष्यं. T_2 G (except $G_{3.6}$) चारयोग्यं च सर्वदा; M विवृतं कार्यनाशनं. — (L. 155) S (except T_1) दुष्करं (for दारुणं). — (L. 156) $G_{1.4.5}$ प्राप्नोति महतीं लक्ष्मीं नाहत्वा मत्स्यबंधनात्. — (L. 157) S (except T_1 $G_{1.3.6}$) तृषितं (for व्याधितं). T_2 G_{2-4} शांतं; $G_{1.5.6}$ M श्रांतं (for क्लिन्नं). T_2 $G_{1.2.4.5}$ M विपरीतम् (for अपानीयम्). K_4 S (except T_1) अनायकं (for अघा°). — (L. 158) K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 T G °स्तमल्पं च; $B_{1.3.5}$ °स्तमार्तं च; D_a °स्तमत्तं च; D_2 मत्तं च परिविश्वस्तं; M °स्तकल्पं च. S रिपोर् (for अरेर्). — (L. 159) T G नानर्थकेर्थबंधोस्ति. M न हि कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते. — After line 159, K_4 ins.:

अनागतं तु तत्सर्वं प्रयत्नेन विचारयेत् ।

— (L. 160) D_n $D_{1.5}$ T_1 साध्यानि (for कार्याणि). — (L. 161) T_2 G निग्रहे (for वि°). — (L. 162) S वि(T_1 सं)ग्रहः काल्युक्तश्च. — (L. 167) T G दैवेन (for दण्डेन). K_4 B_3 T G उपहतं; N_3 उपहितं; V_1 उपगतं. T_2 G सं($G_{3.6}$ प्र) गृह्णाति यदा नृपः. — (L. 168) K_4 T G उपगृह्णाति; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 D_n $D_{1.4.5}$ उपगृह्णीयाद्. — (L. 169) K_4 T_2 G उपस्थितं. — (L. 170) K_4 S अतिक्रांतमपेक्षयेत् (T_1 $G_{1.3.6}$ °मवेक्ष्यते; $M_{3.6-8}$ °मवेक्षयेत्; M_5 °मुपेक्षयेत्). — S (except T_1) om. line 171, which is a repetition of 162 (*q. v.*) — (L. 172) S सेव्या (for दैवं). — (L. 173) S निःश्रेयसौ हि तौ ज्ञेयाविह चामुत्र च स्थितौ. — (L. 174) S बलवत्कुरुते रूपं बाल्याच्छत्रुरु°. — (L. 175) T_2 $G_{1.2.4.5}$ संपद्यते; M °दह्यते. — (L. 176) S पंडितः (for यो नरः). — After line 177, S ins.:

आदावेव ददानीति प्रियं ब्रूयान्निरर्थकम् ।
[T_1 M आदातव्यं न दातव्यं.]

— (L. 180) T_2 G दहन्नेव; M दशन्नेव (for हरेत्प्राणान्). T_2 $G_{3.5.6}$ कटुवारितः; G_1 कालसारतं; $G_{2.4}$ M कटुकायनः. — (L. 181) D_n लोमहारी. G (except G_4) M प्रच्छन्नो रोमवापी (M °घाती) स्यात्. M द्विषतामपकारिणां. — (L. 182) S पांडवांश्च तथा राजन्नन्यांश्चापि कुरून्प्रति. — (L. 184) Om. in T $G_{2.4.5}$ M. $G_{1.3.6}$ न हि कुर्यात्समुत्सन्नान्विनष्टा इति निश्चयं. — (L. 185) G (except $G_{3.6}$) M विशेषतः (for नरा°). — (L. 186) $\tilde{N}_3$ D_n $D_{1.2}$ S भ्रातृभ्या. S (except T_1) बलवंतस्ते (for बलिनो यस्मात्). — D_n om. lines 187–9; $\tilde{N}_3$ D_5 S (except T_1) om. 188–9; S (except T_1) om.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा संप्रतस्थे कणिकः स्वगृहं ततः ।
धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकार्तः समपद्यत ।

Colophon.

K_4 Ñ V_1 B D T_1 cont.:

वैशंपायन उवाच ।
ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह ।
दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मन्त्रममन्त्रयन् ।
ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम् ।
दहने तु सपुत्रायाः कुन्त्या बुद्धिमकारयन् ।
तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ।
आकारेणैव तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम् ।
ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः ।
पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानघः ।
ततो वातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
ऊर्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ।
एष जातः कुलस्यास्य कीर्तिवंशप्रणाशनः ।
धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।
इयं वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा ।
नौर्यया मृत्युपाशात्त्वं सपुत्रा मोक्ष्यसे शुभे ।
तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यशस्विनी ।
नावमारुह्य गङ्गायां प्रययौ भरतर्षभ ।
ततो विदुरवाक्येन नावं विक्षिप्य पाण्डवाः ।
धनं चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशन्वनम् ।
निषादी पञ्चपुत्रा तु जातुषे तत्र वेश्मनि ।
कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा ।
स च म्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः ।
वञ्चिताश्च दुरात्मानो धार्तराष्ट्राः सहानुगाः ।
अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा ।
जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमन्त्रितात् ।
ततस्तस्मिन्पुरे लोका नगरे वारणावते ।
दृष्ट्वा जतुगृहं दग्धमन्वशोचन्त दुःखिताः ।
प्रेषयामासु राज्ञे च यथावृत्तं निवेदितुम् ।
संवृत्तस्ते महान्कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ।
सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्यं सपुत्रकः ।
तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रश्च सह पुत्रेण शोचयन् ।
प्रेतकार्याणि च तथा चकार सह बान्धवैः ।
पाण्डवानां तथा क्षत्ता भीष्मश्च कुरुसत्तमः ।
जनमेजय उवाच ।
पुनर्विस्तरशः श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम ।
दाहं जतुगृहस्यैवं पाण्डवानां च मोक्षणम् ।
सुनृशंसमिदं कर्म तेषां क्रूरोपसंहितम् ।
कीर्तयस्व यथावृत्तं परं कौतूहलं मम ।
वैशंपायन उवाच ।
शृणु विस्तरशो राजन्ब्रुवतो मे परंतप ।
दाहं जतुगृहस्यैतत्पाण्डवानां च मोक्षणम् ।

82

S (except $G_{3.6}$) ins. after 1444*: D_4 (om. lines 21–36), after passage No. 81 above (cf. v. l. 1. 130. 1):

धृतराष्ट्रस्तु वचनं श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्योधनमरिंदमम् ।
जात्यन्धश्चाप्यहं तात पाण्डुना पूजितो भृशम् ।
राजानो यद्यपि श्रेष्ठा धर्महेतोर्भवन्ति हि ।
प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राष्ट्रगोपने ।
न चान्धः परचक्राणि प्रतिव्यूहति संगरे ।
अर्थशास्त्रं मयाधीतं साङ्गा वेदाश्च पुत्रक ।
धार्तराष्ट्र स्वयं राज्ञा योद्धव्यं धर्मकाङ्क्षिणा ।
रणे च मृत्युः स्वर्गाय राजन्यस्य विधीयते ।
पुत्रसंक्रामितश्रीर्वा वासाय वनमाश्रयेत् ।
ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन् ।
निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मह्यं न्यवेदयत् ।
कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठभाङ्ग च ।
बहूनां भ्रातृणां (!) मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ।

190. — (L. 192) T_2 $G_{1.2.4.5}$ M तदा (M ततो) दुर्योधनो राजा; $G_{3.6}$ तदा सपुत्रो राजा च. — Colophon. *Adhy. no.*: B_1 T_1 137; $Dn_2.n_3$ 139; T_2 G_5 86; $G_{1.2.6}$ 88; G_3 87; G_4 M 85. — *S'loka no.*: Dn_2 5635. — (L. 229) Dn $D_{1.5}$ T_1 वदतो (for ब्रुवतो).

82

(L. 3) M (except M_5) पूर्वं (for तात). — (L. 8) D_4 M धर्मकारणात्. — (L. 10) D_4 M तपसे (for वासाय). T_2 $G_{1.2.4.5}$ om. lines 13–16. — (L. 13) $M_{3.5}$ धर्मसंस्थापनार्थाय; M_3 (*inf. lin.*).6–8 °धर्मं समास्थातुं. — (L. 18) D_4 M लोकद्वयहितैषिणः (for the posterior half). — (L. 19) D_4 M धर्मे च प्रसवे चैव ज्येष्ठाः पांडुसुतास्तदा. — M om. lines 20–21, and after line 23 ins.:

ततः शांतनवो भीष्मः सत्यवाग्दृढविक्रमः ।
पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं नाद्य राज्यं ग्रहीष्यति ।
विदुरः करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिषिच्यताम् ।

— (L. 24) Cf. 1. 129. 7. $G_{1.2}$ M पांडवज्येष्ठं. — Lines 26–27 = 1438*. Lines 28–29 = (var.) 1. 129. 8. — L. 35 = (var.) 1. 130. 15^{cd}.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कनीयानपि स ज्येष्ठः श्रेष्ठः श्रेयान्कुलस्य वै ।
तस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुर्धर्मभृतां वरः ।
तस्य पुत्रा गुणैः ख्याता अर्थे च कृतनिश्चयाः ।
कृतास्त्रा लब्धलक्षाश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
धर्मे च नीतिशास्त्रे च तथा च निरताः सदा ।
पौरजानपदानां च प्रीतिरेषु विशेषतः ।
कथं नामोत्सहे वत्स नगराच्च विवासितुम् ।

दुर्योधनः ।

पौरजानपदैः सार्धं विप्रा जल्पन्ति नित्यशः ।
प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राज्यरक्षणे ।
ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
राजानमभिषिञ्चामः सत्यं करुणवेदिनम् ।
स हि वृद्धानमात्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशाः ।
सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।
पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मतः ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्वासयिष्यति मानितः ।
इत्येवं विलपन्ति स्म वदन्ति च जना मुहुः ।
राजन्दुःखशताविष्टाः पौराः शतसहस्रशः ।
तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि पौराणामशिवानि च ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां परितप्स्यामि भारत ।
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ।
यथा न वाच्यतां पुत्र गच्छेम च तथा कुरु ।

वैशंपायनः ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा प्रविश्य च गृहं महत् ।

☞ In M the above passage is followed by adhy. 129–130; in T_2 $G_{2.4.5}$ by a *repetition* (with v. l.) of the same two adhy. (for the text of the repetition of adhy. 129, see under No. 83 below); and finally, in G_1 by adhy. 131! See the conspectus of interpolations on p. 573.

83

☞ There is a slight confusion in the notes on page 573 as regards the *repetition* of adhy. 129–130 in T_2 $G_{2.4.5}$, to which attention must be drawn here. The v. l. given under adhy. 129–130 of the constituted text are for the first occurrence of adhy. 129 and for the second occurrence of adhy. 130; accordingly the texts given *here*, in this App. are that of the first occurrence of 130 and the second occurrence of 129.

T_2 $G_{2.4.5}$ ins. after (the *first* occurrence of) adhy. 129 a passage which is a repetition (with v. l.) of adhy. 130 (see conspectus on p. 573):

वैशंपायनः ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

धृतराष्ट्रः ।

धर्मवृत्तः सदा पाण्डुः सुवृत्तो मयि गौरवात् ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मदीयेषु विशेषतः ।
नात्र किंचन जानाति भोजनानि चिकीर्षति ।
निवेदयति धर्मस्थो मयि धर्मभृतां वरः ।
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरः सदा ।
गुणवाँल्लोकविख्यातो नगरे च प्रतिष्ठितः ।
स कथं शक्यतेऽस्माभिरपक्रष्टुं नरर्षभ ।
राज्यमेष हि नः प्राप्तः ससहायो विशेषतः ।
भ्रातृभिः पाण्डुनामात्यं बलं च सततं धृतम् ।
धृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ।
ते तथा सत्कृतास्तात विषये पाण्डुना नराः ।
कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ।
नैते विषयमिच्छेयुर्धर्मत्यागे विशेषतः ।
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वाच्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ।

दुर्योधनः ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ।
कृपः शारद्वतश्चैव यत एव वयं ततः ।
भागिनेयं ततो द्रौणिं न त्यक्ष्यति कथंचन ।
क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्मासु प्रच्छन्नस्तु यतः परे ।
न त्वेकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रबाधितुम् ।
सुविस्रब्धान्पाण्डुसुतान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति ।
विनिद्राकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणा तेन नाशय ।

Colophon.

☞ This passage is followed by passage No. 81.

T_2 $G_{2.4.5}$ ins. after passage No. 82 above, a passage which is a repetition (with v. l.) of adhy. 129 (see conspectus on p. 573):

वैशंपायनः ।

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ।
तथा वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरप्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रतिचक्रुर्यथाबलम् ।
उद्भावनमकुर्वाणा विदुरस्य मते स्थिताः ।
गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।
कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।
कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च ।
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्मान्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
राज्यं च प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ।
तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
प्रत्याख्याय तदा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ।
ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
अभिषिञ्चाम साध्वत्र सत्यं करुणवेदिनम् ।
स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च बुद्धिमान् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ।
तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भारत ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ।
संतप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चापि संतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ।
ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य च ।
दृष्ट्वा पाण्डोः पुरावृत्तं पश्चादिदमुवाच ह ।
श्रुता मे जल्पतां वाचः पौराणामशिवा गिरः ।
आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।
त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ।
सौम्ये मतिश्च भीष्मस्य न च राज्यं बुभूषति ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ।
ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
अविज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ।
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ।
अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।
यदि हि त्वं पुरा राज्ये भवानास्थापितो नृपः ।
ध्रुवं लप्स्यामहे राज्यं वयमप्यवशेन ते ।
स तथा कुरु कौरव्य रक्ष्या वंश्या यथा वयम् ।
संप्राप्तुमः स्वयं राज्यं मन्त्रयस्व सहानुगैः ।

Colophon.

84

After 1. 134. 18, T_1 $G_{1.2.4}$ ins.:

दर्शयित्वा पृथग्गन्तुं न कार्यं प्रतिभाति मे ।
अशुभं वा शुभं वापि तैर्वसाम सहैव तु ।
अद्य प्रभृति चास्मासु गतेषु भयविह्वलः ।
रूढमूलो भवेद्राज्ये धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
तदीयं च भवेद्राज्यं तदीयाः स्युः प्रजा इमाः ।
तस्मात्सहैव वत्स्यामो गच्छन्त्यस्तपदा वयम् ।
अस्माकं कालमासाद्य राज्यमाच्छिद्य शत्रुतः ।
अर्धं पैतृकमस्माकं सुखं भोक्ष्याम शाश्वतम् ।
धृतराष्ट्रवचोऽस्माभिः किमर्थमनुमन्यते ।
तेभ्यो भीत्यान्यथा गन्तुं दौर्बल्यं ते कुतो नृप ।
आपत्सु रक्षितास्माकं विदुरोऽस्ति महामतिः ।
मध्यस्थ एव गाङ्गेयो राज्यभोगपराङ्मुखः ।
बाह्लिकप्रमुखा वृद्धा मध्यस्था एव सर्वदा ।
अस्मदीयो भवेद्द्रोणः फल्गुनप्रेमसंयुतः ।
तस्मात्सहैव वस्तव्यं न गन्तव्यं पृथङ्नृप ।
अथवास्मासु ते कुर्युः किमशक्ताः पराक्रमैः ।
क्षुद्राः कपटिनो धूर्ता जाग्रत्सु मनुजेश्वर ।
किं न कुर्युः पुरा मह्यं किं न दत्तं पुरा विषम् ।
आशीविषैर्महाघोरैः सर्पैस्तैः किं न दंशितः ।
प्रमाणकोट्यां संनह्य निद्रापरवशे मयि ।
सर्पैर्दृष्टिविषैर्घोरैर्गङ्गायां शूलसंततौ ।
किं तैर्न पातितो भूप तदा किं मृतवानहम् ।
आपत्सु च सुघोरासु दुष्प्रयुक्तासु पापिभिः ।
अस्मानरक्षद्यो देवो जगद्यस्य वशे स्थितम् ।
चराचरात्मकं सोऽद्य यातः क्व नु नृपोत्तम ।
यावत्सोढव्यमस्माभिस्तावत्सोढास्मि यत्नतः ।
यदा न रक्ष्यतेऽस्माभिस्तदा पश्याम नो हितम् ।
किं द्रष्टव्यं तदास्माभिर्विगृह्य तरसा बलात् ।
सान्त्ववादेन दानेन भेदेनापि यतामहे ।
अर्धराज्यस्य संप्राप्त्यै ततो दण्डः प्रशस्यते ।
तस्मात्सहैव वस्तव्यं तन्मनोर्पितशल्यवत् ।
दर्शयित्वा पृथग्वापि न गन्तव्यं सुभीतवत् ।

☞ In the footnotes to 1. 134. 17–18 it has been erroneously stated that this passage occurs in $G_{1.2}$ after stanza 17. In all four MSS. it occurs at the same place, namely, after stanza 18.

85

K_4 N V_1 B D M ins. after adhy. 136: T G, after 1. 137. 17:

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु यथासंप्रत्ययं कविः ।
विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ।
स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान्ददृशे वने ।

85

$G_{1.4}$ ins. after line 2: G_2, after line 129 of passage No. 86 below:

श्रुत्वा तं खनकेनोक्तं कौन्तेयोदन्तमादितः ।
आत्मनः पाण्डवानां च विश्वास्य ज्ञानपूर्वकम् ।
गङ्गासंतरणार्थाय ज्ञानाभिज्ञानवाचकम् ।

— (L. 3) K_4 $\tilde{N}_1$ D_3 यथोद्दिष्टं; S (except T_1) वनोद्देशे. K_4 $\tilde{N}_1$ S (except T_1) वने प्रैक्षत (K_4 $\tilde{N}_1$ °पश्यत) पांडवान्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जनन्या सह कौरव्य मापयानान्नदीजलम् ।
विदितं तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मनः ।
ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ।
ततः संप्रेषितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ।
सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभिः कृताम् ।
ततः पुनरथोवाच ज्ञापकं पूर्वचोदितम् ।
युधिष्ठिर निबोधेदं संज्ञार्थं वचनं कवेः ।
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।
न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ।
तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संज्ञयानया ।
भूयश्चैवाह मां क्षत्ता विदुरः सर्वतोऽर्थवित् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव भ्रातृभिः सहितं रणे ।
शकुनिं चैव कौन्तेय विजेतासि न संशयः ।
इयं वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति वः सर्वानस्माद्देशान्न संशयः ।
अथ तान्व्यथितान्दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् ।
नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत्पुनः ।
विदुरो मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च वो मुहुः ।
अरिष्टं गच्छताव्यग्राः पन्थानमिति चाब्रवीत् ।
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुमान्विदुरचोदितः ।
तारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरर्षभान् ।
तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्तांश्च सर्वशः ।
जयाशिषः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ।
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रतिसंदिश्य वै कवेः ।
गङ्गामुत्तीर्य वेगेन जग्मुर्गूढमलक्षिताः ।

In T G this passage is followed by a *repetition* of 1. 137. 17^{cd}, a sure indication that it is an interpolation.

Colophon.

— (L. 4) K$_4$ Ñ$_{1.3}$ S (except T$_1$) सह मात्रा नरव्याघ्रान्. K$_4$ Ñ$_{1.3}$ D$_5$ प्रयाताञ्जाह्नवीं नदीं; T$_2$ G M$_{3.5}$ अनयज्जाह्नवीं ततः; M$_{6-8}$ अनह्नीं यादवीं तदा. — After line 4, D$_4$ (marg. *sec. m.*) ins.:

उवाच चैनान्निभृतं पाण्डवान्भयपीडितान् ।

— (L. 6) N$_1$ S (except T G$_3$) तत्रस्थस्यापि चा°. K$_4$ N$_1$ D$_5$ S (except T$_1$) पापानां वै चिकीर्षितं. — (L. 7) K$_4$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ Da Dn$_2$ D$_4$ प्रवासितो; Ñ$_1$ D$_5$ संप्रहितो. S (except T$_1$) ततो धर्मविदा तेन प्रहितः पुरुषः शिवः. — (L. 8) Om. in S (except T$_1$). Ñ$_1$ B (except B$_6$) D$_5$ पार्थान्संदर्श°. — (L. 9) T$_2$ G सर्वगां जवनां नावं. T$_2$ G युक्तारित्रां प°; M युक्तां चित्रप°. — (L. 10) K$_4$ Ñ$_1$ D$_5$ S (except T$_1$) विश्वास्यै(K$_4$ Ñ$_1$ D$_5$ °श्वस्तै)र्मनुजैर्वृतां. S (except T$_1$), which om. lines 11–12, ins. after line 10:

पाण्डवान्दर्शयामास वचनं चेदमब्रवीत् ।

— (L. 13) S कक्षघ्नं शिशिरघ्नं च महाक(G$_{1-3}$ M$_3$ °कु)क्षि-बिलौकसं. S (except T$_1$), which om. line 14, ins. after line 13:

बोद्धव्यमिति यत्प्राह विदुरस्तदिदं तथा ।

— (L. 15) T$_2$ G विश्वस्तं वै (G$_2$ नौरेषा तु) महात्मना; M विश्वासजननाय वै (M$_5$ विश्वासार्थमिहानघाः). — (L. 16) T$_2$ G अब्रवीच्च महाबाहुः (*or* °बुद्धिः). K$_4$ Da S (except T$_1$) सर्वधर्मवित्; Ñ$_{2.3}$ B (except B$_6$) सर्वशास्त्रवित्. — After line 16, K$_4$ B$_3$ (both with v. l.), D$_4$ S (except T$_1$) ins.:

अधिक्षिपन्धार्तराष्ट्रं सभ्रातृकमुदारधीः ।

— (L. 17) K$_4$ S (except T$_1$) कर्णं च दुर्मतिं क्रूरं शकुनिं चापि सौबलम्. — (L. 18) S (except T$_1$) दुर्योधनः कुलस्यास्य कीर्तिधर्मप्रणाशनः. — After line 18, K$_4$ S (except T$_1$) ins.:

गान्धारराजसहितः पितरं पातयिष्यति ।

K$_4$ S (except T$_1$) cont.: D$_4$ ins. after line 18:

राजा चाप्यपरिज्ञातः स्नेहबद्धो दुरात्मसु ।
धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।

T$_2$ G cont.:

वैशंपायनः ।
पाण्डवाश्चापि गत्वाथ गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
निषादाधिपतिं वीरं दाशं परमधार्मिकम् ।
दीपिकाभिः कृतालोकं मार्गमाणं च पाण्डवान् ।
ददृशुः पाण्डवेयास्ते नाविकं त्वरयान्वितम् ।
निषादस्तत्र कौन्तेयानभिज्ञानं न्यवेदयत् ।
विदुरस्य महाबुद्धेर्म्लेच्छभाषादि यत्तदा ।
नाविकः ।
विदुरेणास्मि संदिष्टो दत्त्वा बहु धनं महत् ।
गङ्गातीरे निविष्टस्त्वं पाण्डवांस्तारयेति ह ।
सोऽहं चतुर्दशीमद्य गङ्गाया अविदूरतः ।
चारैरन्वेषयाम्यस्मिन्वने मृगगणान्विते ।
प्रभवन्तोऽथ भद्रं वो नावमारुह्य गम्यताम् ।
युक्तारित्रपताकां च निश्छिद्रां मन्दिरोपमाम् ।

— (L. 19) K$_4$ S (except T$_1$) तथैव (for नौरप्सु). — (L. 20) S (except T$_1$) मृत्युपाशात्समातृकान्. — (L. 21) K$_4$ S (except T$_1$) ततस्तान् व्यथितान् (M सहितान्) सर्वान्सह मात्रा परंतपान्. — (L. 22) K$_4$ S (except T$_1$) प्रयातः (K$_4$ M प्रयातान्) पुनरब्रवीत्. — (L. 23) K$_4$ मुहुः; N V$_1$ Dn D$_{1.2.4}$ वचो (for च वो). — After line 24, T$_2$ G ins.:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

86

After 1. 137. 16, S ins.:

ततः प्रव्यथितो भीष्मः पाण्डुराजसुतान्मृतान् ।
मात्रा सहेति ताञ्श्रुत्वा विललाप रुरोद च ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा धनंजय हा यमौ ।
हा पृथे सह पुत्रैस्त्वमेकरात्रेण स्वर्गता ।
°मात्रा सह कुमारास्ते सर्वे तत्रैव संस्थिताः ।
न हि तौ नोत्सहेयातां भीमसेनधनंजयौ ।
तरसा वेगितात्मानौ निर्भेत्तुमपि मन्दिरम् ।
परासुत्वं न पश्यामि पृथायाः सह पाण्डवैः ।

(Here follows a colophon in M MSS. only.)

T G cont.:

सर्वथा विकृतं तत्तु यदि ते निधनं गताः ।
धर्मराजः स निर्दिष्टो ननु विप्रैर्युधिष्ठिरः ।
पृथिव्यां चरतां श्रेष्ठो भविता स धनंजयः ।
सत्यव्रतो धर्मदत्तः सत्यवाक् शुभलक्षणः ।
कथं कालवशं प्राप्तः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः ।
आत्मानमुपमां कृत्वा परेषां वर्तते तु यः ।
सह मात्रा तु कौरव्यः कथं कालवशं गतः ।
परिपालितश्चिरं कालं फलकाले यथा द्रुमः ।
भग्नः स्याद्वायुवेगेन तथा राजा युधिष्ठिरः ।
यौवराज्याभिषिक्तेन पितुर्येनाहृतं यशः ।
आत्मनश्च पितुश्चैव सत्यधर्मार्यवृत्तिभिः ।
स ब्रह्मण्यः परप्रेक्षी हृदि शोकं निधाय मे ।
कालेन स हि संभग्नो धिक्कृतान्तमनर्थदम् ।
यच्च सा वनवासेन क्लेशिता दुःखभागिनी ।
पुत्रगृध्नुतया कुन्ती न भर्तारं मृता त्वनु ।
अल्पकालं कुले जाता भर्तुः प्रीतिमवाप या ।
दग्धाद्य सह पुत्रैः सा असंपूर्णमनोरथा ।
एतच्च चिन्तयानस्य बहुधा व्यथितं मनः ।
अवधूय च मे देहं हृदयेऽग्निर्न दीर्यते ।
पीनस्कन्धश्चारुबाहुर्मेरुकूटसमो युवा ।
मृतो भीम इति श्रुत्वा मनो न श्रद्दधाति मे ।
अतित्यागी च योगी च क्षिप्रहस्तो दृढायुधः ।
प्रवृत्तिमाँल्लब्धलक्ष्यो रथयानविशारदः ।
दूरपाती त्वसंभ्रान्तो महावीर्यो महास्त्रवित् ।
अदीनात्मा नरव्याघ्रः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
येन प्राच्यास्तु सौवीरा दाक्षिणात्याश्च निर्जिताः ।
ख्यापितं येन शूरेण त्रिषु लोकेषु पौरुषम् ।
यस्मिञ्जाते विशोकाभूत्कुन्ती पाण्डुश्च वीर्यवान् ।
पुरंदरसमो जिष्णुः कथं कालवशं गतः ।
कथं तौ वृषभस्कन्धौ सिंहविक्रान्तगामिनौ ।
मर्त्यधर्ममनुप्राप्तौ यमावरिनिबर्हणौ ।

वैशंपायनः ।

तस्य विक्रन्दितं श्रुत्वा उदकं च प्रसिञ्चतः ।
देशकालं समाज्ञाय विदुरः प्रत्यभाषत ।
मा शोचस्त्वं नरव्याघ्र जहि शोकं महाव्रत ।
न तेषां विद्यते पापं प्राप्तकालं कृतं मया ।
तच्च तेभ्यः स उदकं विप्रषिञ्चतु भारत ।
सोऽब्रवीत्किंचिदुच्चार्य कौरवाणामशृण्वताम् ।
क्षत्तारमनुसंगृह्य बाष्पोत्पीडकलस्वरः ।

भीष्मः ।

कथं ते तात जीवन्ति पाण्डोः पुत्रा महारथाः ।
कथमस्मत्कृते पक्षः पाण्डोर्न हि निपातितः ।

इत्युक्त्वा तान्समारोप्य तारयामास पाण्डवान् ।

— (L. 25) S (except T_1) इत्युक्ताः सह मात्रा ते तस्मान्मुक्ता महाभयात्. — S (except T_1) om. lines 26–29. — (L. 30) K_4 च भृशं; S (except T_1) कौंतेयाः (for वेगेन). K_4 S (except T_1) वनं जग्मुर्यथासुखं ($G_{1.2}$ °र्महानिशि). — After line 30, T_2 G ins.:

ततस्तां तत्र तीर्त्वा तु गङ्गां भागीरथीं नदीम् ।

— T G om. colophon.

86

In $G_{1.2.4}$ the passage is preceded by:

विदुरो धृतराष्ट्रस्य जानन्सर्वं मनोगतम् ।
केनायं विधिना सृष्टः कौटिल्यः कपटालयः ।
इत्येवं चिन्तयन्प्राज्ञो विदुरो विदुषां वरः ।
लोकानां दर्शयन्दुःखं दुःखितैः सह बन्धुभिः ।
मनसा चिन्तयन्पार्थान्कियद्दूरं गमिष्यति ।
सहिता पाण्डवैः पुत्रैरिति चिन्तापरोऽभवत् ।

— (L. 11) T_1 G_1 °व्यां च नरश्रेष्ठो; $G_{2.3.6}$ °व्यां च रथश्रेष्ठो.

— After line 39, T_1 $G_{1.2.4}$ ins.:

क्व गता वत्सा मां वृद्धं विहाय भृशमातुरम् ।
हा स्नुषे वत्से वार्ष्णेयि निधाय हृदि मे शुचम् ।
वारणावतयात्रायां के स्युर्वः शकुनाः पथि ।
एवमल्पायुषो लोके भविष्यन्ति पृथासुताः ।
संशप्ता इति कैर्यूयं वत्सान्दर्शय मे विधे ।
ममैव नाथा मन्नाथा मम नेत्राणि पाण्डवाः ।
हा पाण्डवा मे हा वत्सा हा सिंहशिशवो मम ।
मातङ्गा हा मदोत्तुङ्गा हा ममानन्दवर्धनाः ।
मम हीनस्य युष्माभिः सर्वे लोकास्तमोवृताः ।
कदा द्रष्टास्मि कौन्तेयांस्तरुणादित्यवर्चसः ।
दृष्ट्वा युष्मान्कदा रंस्ये पूर्ववन्मम नन्दनाः ।
का गतिर्मे क्व वत्स्यामि कुतो द्रक्ष्यामि मे शिशून् ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा हा फल्गुन हा यमौ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथं मत्प्रमुखाः सर्वे प्रमुक्ता महतो भयात् ।
जननी गरुडेनेव कुमारास्ते समुद्धृताः ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तु कौरव्यः कौरवाणामशृण्वताम् ।
आचचक्षे स धर्मात्मा भीष्मायाद्भुतकर्मणे ।

विदुरः ।

धृतराष्ट्रस्य शकुनेः राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
विनाशे पाण्डुपुत्राणां कृतो मतिविनिश्चयः ।
तत्राहमपि च ज्ञात्वा तस्य पापस्य निश्चयम् ।
तं जिघांसुरहं चापि तेषामनुमते स्थितः ।
ततो जतुगृहं गत्वा दहनेऽस्मिन्नियोजिते ।
पृथायाश्च सपुत्राया धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
ततः खनकमाहूय सुरङ्गां वै बिले तदा ।
सगुहां कारयित्वा ते कुन्त्या पाण्डुसुतास्तदा ।
निष्कामिता मया पूर्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
ततस्तु नावमारोप्य सहपुत्रां पृथामहम् ।
दत्त्वाभयं सपुत्रायै कुन्त्यै गृहमदाहयम् ।
तस्मात्ते मा स्म भूद्दुःखं मुक्ताः पापात्तु पाण्डवाः ।
निर्गताः पाण्डवा राजन्मात्रा सह परंतपाः ।
अग्निदाहान्महाघोरान्मया तस्मादुपायतः ।
मा स्म शोकमिमं कार्षीर्जीवन्त्येव च पाण्डवाः ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्ति यावत्कालस्य पर्ययः ।
तस्मिन्युधिष्ठिरं काले द्रक्ष्यन्ति भुवि मानवाः ।
विमलं कृष्णपक्षान्ते जगच्चन्द्रमिवोदितम् ।
न तस्य नाशं पश्यामि यस्य भ्राता धनंजयः ।
भीमसेनश्च दुर्धर्षो माद्रीपुत्रौ च भारत ।

Colophon.

मा गच्छत निवर्तध्वं मयि कोपं विमुञ्चताम् ।

— After line 48, T1 ins.

कथं पश्चात्त्वया क्षत्तः पाण्डोः पक्षः समुध्दृतः ।;

while G3 ins.:

कथं तव कृतं पक्षः पाण्डोर्नापि निपातितः ।

— For line 67, G1 reads:

भवान्भीष्म मनःशोकं मा कार्षीः पाण्डवान्प्रति ।
मुक्ता जतुगृहादग्नेः सम्यग्जीवन्ति पाण्डवाः ।

— After line 72, G3.6 ins. a colophon (*Adhy. no.:* G3 94; G6 95), while T G1.2.4.5 ins.:

वैशंपायनः ।

ततः संहृष्टसर्वाङ्गो भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।
युक्तं चैवानुरूपं च कृतं तात शुभं त्वया ।
वयं विमोक्षिता दुःखात्पाण्डुपक्षो न नाशितः ।
एवमुक्त्वा विवेशाथ पुरं जनशताकुलम् ।
कुरुभिः सहितो राजा नागरैश्च पितामहः ।
अथाम्बिकेयः सामात्यः सकर्णः सहसौबलः ।
सात्मजः पार्थनाशस्य स्मरंस्तथ्यं जहर्ष च ।
भीष्मस्तु राजन्दुर्धर्षो विदुरश्च महामतिः ।
जहर्षाते स्मरन्तौ तौ जातुपाग्नेर्विमोचनम् ।
सत्यशीलगुणाचारै रागैर्जानपदोद्भवैः ।
द्रोणादयस्तु धर्मैश्च तेषां तान्मोचितान्विदुः ।
शौर्यलावण्यमाहात्म्यै रूपैः प्राणबलैरपि ।
स्वस्थान्पार्थानमन्यन्त पौरजानपदास्तदा ।
अन्ये जनाः प्राकृताश्च स्त्रियश्च बहुधा तथा ।
शङ्कमाना वदन्ति स्म दग्धा जीवन्ति वा न वा ।

Here follows a colophon.

T1 G1.2.4 cont.:

वैशंपायनः ।

पाण्डवान्महतो दाहान्मोचयित्वा महामते ।
म्रियमाणं महाक्लेशैर्भवान्मां समजीवयत् ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्तो यथोक्तं भवता तदा ।
न व्यक्तं तत्त्वया तात यत्र कुत्रापि न क्वचित् ।
इतोऽपि प्रेषयित्वाप्तान्योगक्षेमं विचारय ।
दूराद्दूरतरं पार्थान्प्रस्थापय वनाद्वनम् ।
तत्र तत्र प्रेषयित्वा दूतानाप्तान्शुभांस्तव ।
योगक्षेमं पाण्डवानां गूढं सम्यग्विचारय ।
भीष्मेणेत्थं समादिष्टो विदुरः खनकं पुनः ।
गुप्तं तं प्रेषयामास खनकं जनमेजय ।
सोऽपि गत्वा पृथापुत्रान्दृष्ट्वा सिद्धवटे तदा ।
म्लेच्छभाषां वदन्नेव विदुरेण पुरेरिताम् ।
रात्रौ पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा सान्त्वयित्वा वचोऽब्रवीत् ।

खनकः ।

आयुष्मद्भिर्न भेतव्यं भवद्भिः कौरवा न हि ।
जानन्ति जीवतो युष्मान्निश्चितोऽभूद्भवन्मृतौ ।
जानाति युष्मान्गाङ्गेयो विदुरेण प्रबोधितः ।
शनैः शनैश्च गन्तव्यं न भीत्या त्वरया न च ।
दक्षिणां दिशमाश्रित्य वटकाननमुत्तमम् ।
विद्यते भारतश्रेष्ठास्तत्र गच्छन्तु निर्भयाः ।
सर्वप्रवास एतावान्भवतां पुण्यशीलिनाम् ।
क्षमावतां च युष्माकं सुखोदर्कं भविष्यति ।
इत्याह विदुरो युष्मान्मया तत्कथितं शुभाः ।
युष्मभ्यं यामि भद्रं वो गच्छतारिष्टमार्गगाः ।

वैशंपायनः ।

निवृत्ते खनकेनेत्थं पाण्डवा जनमेजय ।
किमकुर्वत ते सर्वे शृणु राजन्पितामहाः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

87

After 1. 143. 15, S ins.:

महतोऽत्र स्त्रियं कामाद्बाधितां त्राहि मामपि ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
तं तु धर्ममिति प्राहुर्मुनयो धर्मवत्सलाः ।
दिव्यज्ञानेन पश्यामि अतीतानागतानहम् ।
°तस्माद्वक्ष्यामि वः श्रेय आसन्नं सर उत्तमम् ।
अद्यासाद्य सरः स्नात्वा विश्रम्य च वनस्पतौ ।
श्वः प्रभाते महद्भूतं प्रादुर्भूतं जगत्पतिम् ।
व्यासं कमलपत्राक्षं दृष्ट्वा शोकं विहास्यथ ।
धृतराष्ट्राद्विवासश्च दहनं वारणावते ।
त्राणं च विदुरात्तुभ्यं विदितं ज्ञानचक्षुषा ।
आवासे शालिहोत्रस्य स वो वासं विधास्यति ।
वर्षवातातपसहः अयं पुण्यो वनस्पतिः ।
पीतमात्रे तु पानीये क्षुत्पिपासे विनश्यतः ।
तपसा शालिहोत्रेण सरो वृक्षश्च निर्मितः ।
कादम्बाः सारसा हंसाः कुरर्यः कुररैः सह ।
रुवन्ति मधुरं गीतं गान्धर्वस्वनमिश्रितम् ।

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठ मयोक्तं शृणु भारत ।
राक्षस्येषा हि वाक्येन धर्मं वदति साधु वै ।
भावेन दुष्टा भीमं सा किं करिष्यति राक्षसी ।
भजतां पाण्डवं वीरमपत्यार्थं यदीच्छसि ।

88

After 1. 143. 18, S ins.:

प्राक् संध्यातो विमोक्तव्यो रक्षितव्यश्च नित्यशः ।
एवं रमस्व भीमेन यावद्गर्भस्य वेदनम् ।
एष ते समयो भद्रे शुश्रूष्यश्चाप्रमत्तया ।
नित्यानुकूलया भूत्वा कर्तव्यं शोभनं त्वया ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्ता कुन्त्या चाङ्केऽधिरोपिता ।
भीमार्जुनान्तरगता यमाभ्यां च पुरस्कृता ।
तिर्यग्युधिष्ठिरे याति हिडिम्बा भीमगामिनी ।
शालिहोत्रसरो रम्यमासेदुस्ते जलार्थिनः ।
तत्तथेति प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
वनस्पतितलं गत्वा परिमृज्य गृहं यथा ।
पाण्डवानां च वासं सा कृत्वा पर्णमयं तथा ।
आत्मनश्च तथा कुन्त्या एकोद्देशे चकार सा ।
पाण्डवास्तु ततः स्नात्वा शुद्धाः संध्यामुपास्य च ।
तृषिताः क्षुत्पिपासार्ता जलमात्रेण वर्तयन् ।
शालिहोत्रस्तदा ज्ञात्वा क्षुधार्तान्पाण्डवांस्तदा ।
मनसा चिन्तयामास पानीयं भोजनं महत् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे विश्रान्ताः पृथया सह ।
यथा जतुगृहे वृत्तं राक्षसेन कृतं च यत् ।
कृत्वा कथा बहुविधाः कथान्ते पाण्डुनन्दनम् ।
कुन्ती राजसुता वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ।
यथा पाण्डुस्तथा मान्यस्तव ज्येष्ठो युधिष्ठिरः ।
अहं धर्मविधानेन मान्या गुरुतरी तव ।
तस्मात्पाण्डुहितार्थं मे युवराज हितं कुरु ।
निकृता धार्तराष्ट्रेण पापेनाकृतबुद्धिना ।
दुष्कृतस्य प्रतीकारं न पश्यामि वृकोदर ।
तस्मात्कतिपयाहेन योगक्षेमं भविष्यति ।
क्षेमं दुर्गमिमं वासं वसिष्यामो यथासुखम् ।
इदमद्य महद्दुःखं धर्मकृच्छ्रं वृकोदर ।
दृष्ट्वैव त्वां महाप्राज्ञ अनङ्गेनाभिचोदिता ।
युधिष्ठिरं च मां चैव वरयामास धर्मतः ।
धर्मार्थं देहि पुत्रं त्वं स नः श्रेयः करिष्यति ।
प्रतिवाक्यं तु नेच्छामि द्वाभ्यां वचनं कुरु ।

89

After 1. 143. 26, Ds S ins.:

यथा च सुकृती स्वर्गे मोदतेऽप्सरसा सह ।
स तथा परमप्रीतस्तया रेमे महाद्युतिः ।
शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्नन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।
रमयन्ती ततो भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
सा रेमे तेन संहर्षादतृप्यन्ती मुहुर्मुहुः ।
अहःसु विचरन्ती सा निशाकालेषु पाण्डवम् ।
आनीय वै स्वके गेहे दर्शयामास मातरम् ।
भ्रातृभिः सहितो नित्यं स्वपते पाण्डवस्तदा ।
कुन्त्याः परिचरन्ती सा तस्याः पार्श्वेऽवसन्निशाम् ।

88

M om. lines 1–4 and the colophon. — For the details of the colophon cf. v. l. 1. 143. 18. — For lines 5–7, M subst.:

एवमुक्त्वा तदा तत्र हिडिम्ब्या सह भारत ।

89

M om. lines 1–6. — (L. 5) – (var.) 1. 143. 27^{ab}. — (L. 7) G1.2 M रमयंती (for विचरन्ती).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कामांश्च मुखवासादीनानयिष्यति भोजनम् ।
तस्यां राज्यां व्यतीतायामाजगाम महाव्रतः ।
पाराशर्यो महाप्राज्ञो दिव्यदर्शी महातपाः ।
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सस्नुषा चैव माधवी ।

90

This passage was found to be only a *repetition* (with v. l.) of 1. 145. 25–37, and is therefore not cited here *in extenso*. The passage is followed by a colophon (*adhy. no.* 61).

91

After 1. 148. 5, S ins.:

पुरुषादकेन रौद्रेण भक्ष्यमाणा दुरात्मना ।
अनाथा नगरी नाथं त्रातारं नाधिगच्छति ।
गुहायां च वसंस्तत्र बाधते सततं जनम् ।
स्त्रियो बालांश्च वृद्धांश्च यूनश्चापि दुरात्मवान् ।
अत्र मन्त्रैश्च होमैश्च भोजनैश्च स राक्षसः ।
ईडितो द्विजमुख्यैश्च पूजितश्च दुरात्मवान् ।
यदा च सकलानेवं प्रसूदयति राक्षसः ।
अथैनं ब्राह्मणाः सर्वे समये समयोजयन् ।
मास्मान्कामाद्वधी रक्षो दास्यामस्ते सदा वयम् ।
पर्यायेण यथाकाममिह मांसोदनं प्रभो ।
अन्नं मांससमायुक्तं तिलचूर्णसमन्वितम् ।
सर्पिषा च समायुक्त व्यञ्जनैश्च विभूषितम् ।
स्रजश्चित्रास्तिलान्पिण्डाल्लाँजापूपसुरासवान् ।
श्रुताश्रुतान्पानकुम्भान्स्थूलमांसं श्रुताश्रुतम् ।
सर्पिःकुम्भांश्च विविधानन्यांश्च विविधान्बहून् ।
अद्य सिद्धैः समायुक्तैस्तिलचूर्णैः समाकुलान् ।
कुलात्कुलाच्च पुरुषं बलीवर्दौ च कालकौ ।
प्राप्स्यसि त्वमसंक्रुद्धो रक्षोभागं प्रकल्पितम् ।
तिष्ठेह समयेऽस्माकमित्ययाचन्त तं द्विजाः ।
बाढमित्येव तद्रक्षस्तद्वचः प्रत्यगृह्णत ।
परचक्राच्च बिभ्यंश्च रक्षणं स करोति च ।
तस्मिन्भागे विनिर्दिष्टे चास्थितः समयं बली ।

92

For 1. 151. 1, D_5 (see footnotes) S subst.:

वैशंपायनः ।
अथ राज्यां व्यतीतायां भीमसेनो महाबलः ।
ब्राह्मणं समुपागम्य वाक्यं चेदमुवाच ह ।
भीमसेनः ।
आपदस्त्वां मोचयेयं सपुत्रं ब्राह्मणप्रिय ।
मा भैषी राक्षसात्तस्मान्मां ददातु बलिं भवान् ।
इह मामाशितं कर्तुं प्रयतस्व द्विजोत्तम ।
अथात्मानं प्रदास्यामि तस्मै घोराय रक्षसे ।
त्वरध्वं किं विलम्बध्वं मा चिरं कुरुतानघाः ।
व्यवस्येयं मम प्राणैर्युष्मान्रक्षितुमद्य वै ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्तस्तु भीमेन ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
सुहृदां तत्समाख्याय ददावन्नं सुसंस्कृतम् ।
पिशितोदनमाजह्रुरथास्मै पुरवासिनः ।
सघृतं सोपदंशं च सूपैर्नानाविधैः सह ।
तदशित्वा भीमसेनो मांसानि विविधानि च ।
मोदकानि च मुख्यानि चित्रोदनचयान्बहून् ।
ततोऽपिबद्दधिघटान्सुबहून्द्रोणसंमितान् ।
तस्य भुक्तवतः पौरा यथावत्समुपार्जितम् ।
उपजह्रुर्भूतभागं समृद्धमनसस्तदा ।
ततो राज्यां व्यतीतायां सव्यञ्जनदधिप्लुतम् ।
समारुह्यान्नसंपूर्णं शकटं स वृकोदरः ।
प्रययौ तूर्यनिर्घोषैः पौरैश्च परिवारितः ।

91

(L. 1) Hypermetric! T_1 G_3 पुरुषादेन रौद्रेण ; T_2 G_{4-6} M तेनेयं पुरुषादेन. — (L. 7) M स कुलान्येव. — (L. 8) M (except M_3) संन्ययोज°. — G_6 M om. lines 11–12. — (L. 13) T_1 G_{1-3} पिंडाल्लाँजांस्तथापूपान्सूपं बहुविधोदनं. — M om. lines 14–16. — (L. 14) $G_{1.2}$ °श्रुतानि मांसानि पानपूर्णघटानपि. — After line 14, $G_{1.2}$ ins.:

वन्यमाहिषवाराहं भाल्लूकं च श्रुताश्रुतम् ।

— (L. 17) M °षं युवानं बलिन्नं प्रभरे. — For lines 18–19 T_1 G_{1-3} subst. एतद्भागं प्रदास्यामः समये यदि तिष्ठसि. — (L. 20) M वचः प्रतिगृहीतवान्. — (L. 21) T_1 $G_{1.2}$ परचक्राटवीकेभ्यः ; G_3 °क्रात्तु भूतेभ्यो ; M °क्राटवीभ्यश्च.

92

D_5 (which has many v. l. mostly ignored here) ins. lines 2–17 of this passage after 1. 151. 1^{ab}, and lines 19–46 after 1^{cd}. — (L. 2) T G (G_3 om.) एतद् (for चेदम्). — (L. 5) M °ह मामशितं क°. T_1 स्वके गृहे ; G_3 M सकृद्गृहे ; G_6 भवद्गृहे (for द्विजो°). — After line 5, D_5 ins.:

श्रमेण मे गता रात्रिर्भुक्त्वा तु बलवानहम् ।

(L. 17) G_4 महाभागं ; M भृतं भागं. — (L. 41) $G_{1.2}$ M °ज्यं हि ($G_{1.2}$ स्यात्) शवस्पर्शे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आत्मानमेषोऽन्नभृतो राक्षसाय प्रदास्यति ।
तरुणोऽप्रतिरूपश्च दृढ औदरिको युवा ।
वाग्भिरेवंप्रकाराभिः स्तूयमानो वृकोदरः ।
चुचोद स बलीवर्दौ युक्तौ सर्वाङ्गकालकौ ।
वादित्राणां प्रणादेन ततस्तं पुरुषादकम् ।
अभ्यगच्छत्सुसंहृष्टः स तत्र मनुजैर्वृतः ।
°संप्राप्य स च तं देशमेकाकी समुपाययौ ।
पुरुषादभयाद्भीतस्तत्रैवासीज्जनव्रजः ।
स गत्वा दीर्घमध्वानं दक्षिणामभितो दिशम् ।
यथोपदिष्टमुद्देशे ददर्श विटपद्रुमम् ।
केशमज्जास्थिमेदोभिर्बाहूरुचरणैरपि ।
आर्द्रैः शुष्कैश्च संकीर्णमभितोऽथ वनस्पतिम् ।
गृध्रकङ्कबलच्छन्नं गोमायुगणसंकुलम् ।
उग्रगन्धमचक्षुष्यं श्मशानमिव दारुणम् ।
तं प्रविश्य महावृक्षं चिन्तयामास वीर्यवान् ।
यावन्न दृश्यते रक्षो बकस्तु बलदर्पितः ।
आचितं विविधैर्भोज्यैरन्नैर्गिरिनिभैरिदम् ।
शकटं सूपसंपूर्णं यावद्द्रक्ष्यति राक्षसः ।
तावदेव हि भोक्ष्येऽहं दुर्लभं वै पुनर्भवेत् ।
विप्रकीर्येत सर्वं हि प्रयुद्धे मयि रक्षसा ।
अभोज्यं च शवं स्पृष्ट्वा निगृहीते बके भवेत् ।
स त्वेवं भीमकर्मा तु भीमसेनोऽभिलक्ष्य च ।
उपविष्टः शनैरन्नं प्रभुङ्क्ते स्म परं वरम् ।
ते ततः सर्वतोऽपश्यन्द्रुमानारुह्य नागराः ।
नारक्षो बलिमश्नीयादेवं बहु च मानवाः ।
भुङ्क्ते ब्राह्मणरूपेण बकोऽयमिति चाब्रुवन् ।
स तं हसति तेजस्वी तदन्नमुपयुज्य च ।

93

M ins. after 1. 151. 18: T G, after 1. 151. 20:

जग्राह भीमः पाणिभ्यां गृहीत्वा चैनमाक्षिपत् ।
आक्षिप्तो भीमसेनेन पुनरेवोत्थितो हसन् ।
आलिङ्ग्यापीड्य चैवैनं न्यहनद्वसुधातले ।
भीमो व्यसर्जयच्चैनं समाश्वसिहि चेत्यपि ।
आस्फोटयामास बली उत्तिष्ठेति च सोऽब्रवीत् ।
समुत्पत्य ततः क्रुद्धो रूपं कृत्वा महत्तरम् ।
विरूपः सहसा तस्थौ तर्जयित्वा वृकोदरम् ।
अहसद्भीमसेनोऽथ राक्षसं भीमदर्शनम् ।
भीमसेनस्तु जग्राह ग्रीवायां भीमदर्शनम् ।
भुजाभ्यां जानुनैकेन पृष्ठे समभिपीडयत् ।
ततः क्रुद्धो विसृज्यैनं स भीमस्तस्य रक्षसः ।
स्वां कटीमीषदुत्क्षिप्य बाहू चैव परामृशत् ।
तस्य बाहू समादाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
उत्क्षिप्य चावधूयैनं पातयन्बलवान्भुवि ।
तं तु वामेन पादेन क्रुद्धो भीमपराक्रमः ।
उरस्येनं समाजघ्ने भीमस्तु पतितं भुवि ।
स संक्रुद्धः समुत्पत्य भीममभ्यहनद्भृशम् ।
व्यात्ताननो दीप्तजिह्वो बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ।
तेनाभिद्रुत्य क्रुद्धेन भीमो मूर्ध्नि समाहतः ।
मुष्टिना जानुना चैव वामपार्श्वे समाहतः ।
एवं निहन्यमानः सन्राक्षसेन बलीयसा ।
रोषेण महताविष्टो भीमो भीमपराक्रमः ।
ततः क्रुद्धः समुत्पत्य भीमो जग्राह राक्षसम् ।
तावन्योन्यं पीडयन्तौ पुरुषादवृकोदरौ ।
मत्ताविव महानागावन्योन्यं विचकर्षतुः ।
बाहुविक्षेपशब्दैश्च भीमराक्षसयोस्तदा ।
वेत्रकीयपुरी सर्वा वित्रस्ता समपद्यत ।
तयोर्वेगेन महता तत्र भूमिरकम्पत ।
पादपान्वीरुधश्चैव चूर्णयामासतुश्च तौ ।
समागतौ च तौ वीरावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
अश्मभिः पादवेगैश्च चूर्णयामासतुस्तदा ।
अथ तं लोळयित्वा तु भीमसेनो महाबलः ।

93

(L. 3) T_1 G_{1-3} M आविध्य (for आपीड्य). — (L. 5) M उत्तिष्ठस्वेति चाब्र°. — (L. 6) M transp. समुत्पत्य and ततः क्रुद्धः. — (L. 7) M सहसोत्तस्थौ. — (L. 9) $G_{1.2}$ अंसे (G_2 असौ) गृहीत्वा पाणिभ्यां पृष्ठतश्च व्यवस्थितः. — (L. 10) M बाहु° (for भुजा°). $G_{1.2}$ जानुभ्यां पीडयित्वाथ पातयामास भूतले. — (L. 11) $G_{1.2}$ राक्षसं क्रोधदीपितम्; M भीमस्तस्य तु रक्षसः. — For lines 17–19 $G_{1.2}$ subst.:

क्रुद्धः सोऽपि समुत्पत्य वेगेन महता रुषा ।
उद्धृत्य पाणियुगलं भीमस्योरस्यपातयत् ।
व्यात्ताननेन घोरेण लम्बजिह्वेन रक्षसा ।
दक्षिणं बाहुमुद्यम्य तेनाभिद्रुत्य वेगितः ।
क्रुद्धेन भीमो भीमेन वेगान्मूर्ध्नि समाहतः ।

— (L. 20) $G_{1.2}$ जानुभ्यां चैव मुष्टिभ्यां. G_{3-6} वामे पार्श्वे समर्पितः. — (L. 25) M व्यपकर्षतुः. — (L. 28–29) =(var.) 1. 151. 20. — After line 30, $G_{1.2.4}$ ins.:

गिरिभिर्गिरिशृङ्गैश्च पाषाणैः पर्वतच्युतैः ।

— (L. 31) $G_{1.2.4}$ अन्योन्यं ताडयन्तौ तौ; M आत्मनः पादवेगेन. — After line 31, $G_{1.2.4}$ ins.:

आयामविस्तराभ्यां च परितो योजनत्रयम् ।
निर्महीरुहपाषाणं गिरिकुञ्जलतावधम् ।
चक्रतुर्युद्धदुर्मत्तौ कूर्मपृष्ठोपमां महीम् ।
मुहूर्तमेवं संयुध्वा समं रक्षःकुरूत्तमौ ।
ततो रक्षोविनाशाय मतिं कृत्वा वृकोदरः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अगृह्णात्परिरभ्यैनं बाहुभ्यां भरतर्षभ ।
जानुभ्यां परिजग्राह भीमसेनो बकं बलात् ।
विस्फुरन्तं महाकायं विचकर्ष महाबलः ।
विकृष्यमाणो भीमेन कर्षंश्च युधि पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ।

94

After adhy. 155, D_4 marg. *sec. m.* ins.:

ब्राह्मण उवाच ।
ततः सा ववृधे बाला याज्ञसेनी द्विजोत्तम ।
क्रमेण यौवनं प्राप्ता मन्मथानलदीपिका ।
दृष्ट्वा तामनवद्याङ्गीं द्रुपदो हृष्टमानसः ।
यदृच्छया संचरन्तीमास्थाने समभाषत ।
अर्जुनाय ददामीति हृदयं व्यावृणोत्तदा ।
श्रुत्वा द्रुपदराजस्य वचनं व्यथितस्तदा ।
मन्त्री वसुप्रदो नाम शनैरिदमभाषत ।
कुन्त्या सह महेष्वासाः पाण्डवा राजसत्तम ।
दग्धा जतुगृहे सुप्ता दुर्योधनधिया रहः ।
अर्जुनाय कथं दद्याः पाञ्चालीं पृषतात्मजाम् ।
तस्य वाक्यं तु नृपतिः श्रुत्वा प्रव्यथितोऽभवत् ।
व्यथितं द्रुपदं दृष्ट्वा पुरोधा ज्ञानसागरः ।
जानामि शकुनाद्राजन्न दग्धास्तेत्यभाषत ।
हृष्टोऽथ नृपतिः प्राह द्रष्टव्यास्ते कथं द्विज ।
ज्ञानसागर उवाच ।
स्वयंवरेण द्रष्टासि तत्कुरुष्व नराधिप ।
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
ततः संघोषयामास दुहितुश्च स्वयंवरम् ।
फाल्गुने मासि सप्तम्यामितः सप्ततिमेऽहनि ।
मञ्चांश्च कारयामास राजयोग्यान्बहून्नृपः ।
मेरुमन्दरसंकाशान्स्वर्णरत्नपरिच्छदान् ।
द्रुपदश्च धनुश्चित्रं दुरानामं क्षितीश्वरैः ।
कारयामास शुल्कार्थमर्जुनस्य दिदृक्षया ।
मत्स्ययन्त्रं च कृतवान्दूरे वर्णपरिष्कृतम् ।
अनेन धनुषा यो वै शरेणेमं जलेचरम् ।
पातयिष्यति यो जायां पाञ्चालीं स्वां करिष्यति ।
इतस्तदुत्सवदिनं समीपे वर्तते द्विजाः ।
राजानो राजपुत्राश्च पृथिव्यां ये विलासिनः ।
प्रयान्ति च तथा विप्राः सूतमागधबन्दिनः ।
अहं तदुत्सवं द्रष्टुं यामि द्रव्यार्जनाय च ।
भवतां गमने बुद्धिः प्रयतध्वं द्विजोत्तमाः ।
इति वः सर्वमाख्यातं यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।

95

After adhy. 155, S ins. the foll. addl. adhy.:

ब्राह्मणः ।
श्रुत्वा जतुगृहे वृत्तं ब्राह्मणाः सपुरोहिताः ।
पाञ्चालराजं द्रुपदमिदं वचनमब्रुवन् ।
धार्तराष्ट्राः सहामात्या मन्त्रयित्वा परस्परम् ।
पाण्डवानां विनाशाय मतिं चक्रुः सुदुष्कराम् ।
दुर्योधनेन प्रहितः पुरोचन इति श्रुतः ।
वारणावतमासाद्य कृत्वा जतुगृहं महत् ।
तस्मिन्गृहे सुविश्वस्तान्पाण्डवान्पृथया सह ।
अर्धरात्रे महाराज दग्धवान्स पुरोचनः ।
अग्निना तु स्वयमपि दग्धः क्षुद्रो नृशंसवत् ।
एतच्छ्रुत्वा तु संहृष्टो धृतराष्ट्रः सबान्धवः ।
श्रुत्वा तु पाण्डवान्दग्धान्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
अल्पशोकः प्रहृष्टात्मा शशास विदुरं तदा ।
पाण्डवानां महाप्राज्ञ कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।
एतावदुक्त्वा करुणो धृतराष्ट्रस्तु मारिषः ।
अद्य पाण्डुर्मृतः क्षत्तः पाण्डवानां विनाशने ।
अहो विधिवशादेव गतास्ते यमसादनम् ।
इत्युक्त्वा प्रारुदत्तत्र धृतराष्ट्रः ससौबलः ।
श्रुत्वा भीष्मेण विधिवत्कृतवानौर्ध्वदेहिकम् ।
पाण्डवानां विनाशाय कृतं कर्म दुरात्मना ।
एवं कार्यस्य कर्ता तु न दृष्टो न श्रुतः पुरा ।
एतद्वृत्तं महाराज पाण्डवान्प्रति नः श्रुतम् ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां यज्ञसेनो महामतिः ।
यथा तज्जनकः शोचेदौरसस्य विनाशने ।

दन्तान्कटिकटीकृत्य दष्ट्वा च दशनच्छदम् ।
नेत्रे संवृत्य विकटं तिर्यक्प्रैक्षत राक्षसम् ।
अथ जानुप्रहारैश्च मुष्टिभिर्वज्रसंनिभैः ।
घोरैः पादप्रहारैश्च क्षोभयामास राक्षसम् ।

— After line 33, $G_{1.2}$ ins.:

जानुभ्यां पार्श्वयोः कुक्षौ पृष्ठे वक्षसि जघ्निवान् ।
भग्नोरुपादकूर्चैश्च विस्रंसद्देहबन्धनः ।
प्रस्वेदो दीर्घनिःश्वासो निर्यज्जिह्वाक्षितारकः ।
अजाण्डास्फोटनं कुर्वन्नाक्रोशश्छ्वाससंचयैः ।
भूमौ निपत्य लुलुठे दण्डाहत इवोरगः ।

Lines 34–37 *repeat* (with v. l.) 1. 151. 17[cd], 18[cd], and 19. — (L. 34) T_1 G_3 M बाहु° (for जानु°). — (L. 36) $G_{1.2}$ M °माणो वेगेन पाण्डवेन बलीयसा.

95

After line 15, T_1 $G_{2.5.6}$ M_{6-8} ins.:

तस्माद्भागीरथीं गत्वा कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।

— (L. 18) T_1 $G_{2.3}$ M विदुरः (for विधिवत्). — (L. 34)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथातप्यत पाञ्चालः पाण्डवानां विनाशने ।
समाहूय प्रकृतयः सहिताः सर्वबान्धवैः ।
कारुण्यादेव पाञ्चालः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
अहो रूपमहो धैर्यमहो वीर्यं च शिक्षितम् ।
चिन्तयामि दिवारात्रमर्जुनं प्रति बान्धवाः ।
भ्रातृभिः सहितो मात्रा सोऽदह्यत हुताशने ।
किमाश्चर्यमितो लोके कालो हि दुरतिक्रमः ।
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यामि सांप्रतम् ।
अन्तर्गतेन दुःखेन दह्यमानो दिवानिशम् ।
याजोपयाजौ सत्कृत्य याचितौ तु मयानघाः ।
भारद्वाजस्य हन्तारं देवीं चाप्यर्जुनस्य वै ।
लोकस्तद्वेद यच्चैव तथा याजेन नः श्रुतम् ।
याजेन पुत्रकामीयं हुत्वा चोत्पादिताबुभौ ।
धृष्टद्युम्नश्च कृष्णा च मम तुष्टिकराबुभौ ।
किं करिष्यामि ते नष्टाः पाण्डवाः पृथया सह ।
इत्येवमुक्त्वा पाञ्चालः शुशोच परमातुरः ।
दृष्ट्वा शोचन्तमत्यर्थं पाञ्चालं चेदमब्रवीत् ।
पुरोधाः सत्त्वसंपन्नः सम्यग्विद्याविशेषवान् ।
वृद्धानुशासने युक्ताः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
मया दृष्टमिदं सत्यं शृणु त्वं मनुजाधिप ।
ब्राह्मणैः कथितं सत्यं वेदेषु च मया श्रुतम् ।
बृहस्पतिमतेनाथ पौलोम्यापि पुरा श्रुतम् ।
नष्ट इन्द्रो बिसग्रन्थ्यामुपश्रुत्या विदर्शितः ।
उपश्रुतिर्महाराज पाण्डवार्थे मया श्रुता ।
यत्र वा तत्र जीवन्ति पाण्डवास्ते न संशयः ।
मया दृष्टानि लिङ्गानि इहैवैष्यन्ति पाण्डवाः ।
यन्निमित्तमिहायान्ति तच्छृणुष्व नराधिप ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणां कन्यादाने प्रदर्शितः ।
स्वयंवरस्तु नगरे घुष्यतां राजसत्तम ।
यत्र वा निवसन्तस्ते पाण्डवाः पृथया सह ।
दूरस्था वा समीपस्थाः स्वर्गस्था वापि पाण्डवाः ।
श्रुत्वा स्वयंवरं राजन्समेष्यन्ति न संशयः ।
तस्मात्स्वयंवरो राजन्घुष्यतां मा चिरं कृथाः ।
श्रुत्वा पुरोहितेनोक्तं पाञ्चालः प्रीतिमांस्तदा ।
घोषयामास नगरे द्रौपद्यास्तु स्वयंवरम् ।
पुष्यमासे तु रोहिण्यां शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ।
दिवसैः पञ्चसप्तत्या भविष्यति स्वयंवरः ।
देवगन्धर्वयक्षाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ।
स्वयंवरं द्रष्टुकामा गच्छन्त्येव न संशयः ।
तव पुत्रा महात्मानो दर्शनीया विशेषतः ।
यदृच्छया तु पाञ्चाली गच्छेद्वा मध्यमं पतिम् ।
को हि जानाति लोकेषु प्रजापतिविधिं शुभम् ।
तस्मात्सपुत्रा गच्छेथा ब्राह्मणि यदि रोचते ।
नित्यकालं सुभिक्षास्ते पाञ्चालास्तु तपोधने ।
यज्ञसेनस्तु राजासौ ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
ब्रह्मण्या नागराः सर्वे ब्राह्मणाश्चातिथिप्रियाः ।
नित्यकालं प्रदास्यन्ति आगन्तॄणामयाचितम् ।
अहं च तत्र गच्छामि ममैभिः सह शिष्यकैः ।
एकसार्थाः प्रयातास्मो ब्राह्मण्या यदि रोचते ।

वैशंपायनः ।

एतावदुक्त्वा वचनं ब्राह्मणो विरराम ह ।

Colophon.

96

After adhy. 157, S (except G_6) ins.:

वैशंपायनः ।

ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्गच्छतोऽपश्यन्पाञ्चालान्सगणान्बहून् ।
अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः पाण्डवान्धर्मचारिणः ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ।

युधिष्ठिरः ।

प्रयातानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।
भवन्तो नोऽभिजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ।
गच्छन्तो नस्तु पाञ्चालान्द्रुपदस्य पुरीं प्रति ।
इच्छामो भवतो ज्ञातुं महत्कौतूहलं हि नः ।

ब्राह्मणाः ।

एकसार्थं प्रयाताः स्म वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्राप्यद्भुतसंकाश उत्सवो भविता महान् ।
ततस्तु यज्ञसेनस्य द्रुपदस्य महात्मनः ।
यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयंवरे ।
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी यशस्विनी ।

$G_{2.3}$ M तथार्जुने (for अर्जुनस्य वै). — (L. 46) T_1 G_3 °सुतेनाहं; $G_{2.6}$ M_{6-8} °मुखेनाथ (for °मतेनाथ). — After line 63, T_1 G_1 M_{6-8} ins.:

तत्रस्थस्तदहं श्रुत्वा स्वगृहोत्सवबान्धवः ।
अर्थार्थी त्वरितो द्रष्टुं यामि यास्यथ सत्तमाः ।

— (L. 71, 73) T_1 $G_{1.2.6}$ M_{6-8} आमंत्रणम् (for आगन्तॄणाम्), and ब्राह्मणि (for ब्राह्मण्या). Colophon. *Adhy.* no.: T_1 162; T_2 $G_{2.4.5}$ 115; G_1 117; G_3 112; G_6 M 116.

96

(L. 6) M भवंतो हि (M_8 °तोभि-; M_5 °तोपि) विजानंतु. — (L. 11) $G_{2.3}$ M यशसेनस्य दुहिता (for the prior half). — After line 12, G_4 ins.:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ।
जातो यः पावकाच्छूरः सशरः सशरासनः ।
सुसमिद्धान्महाभागः सोमकानां महारथः ।
तस्मिन्संजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष मृत्युश्च शिष्यश्च भारद्वाजस्य जायते ।
स्वसा तस्य तु वेद्याश्च जाता तस्मिन्महामखे ।
स्त्रीरत्नमसितापाङ्गी श्यामा नीलोत्पलं यथा ।
तां यज्ञसेनस्य सुतां द्रौपदीं परमस्त्रियम् ।
गच्छामस्तत्र वै द्रष्टुं तं चैवास्याः स्वयंवरम् ।
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो धृतव्रताः ।
तरुणा दर्शनीयाश्च बलवन्तो दुरासदाः ।
महारथाः कृतास्त्राश्च समेष्यन्तीह भूमिपाः ।
ते तत्र विविधं दानं विजयार्थे नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ।
प्रतिलभ्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे ।
यं च सा क्षत्रियं रङ्गे कुमारी वरयिष्यति ।
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।
नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ।
एतत्कौतूहलं तत्र दृष्ट्वा वै प्रतिगृह्य च ।
सहास्माभिर्महात्मानो मात्रा सह निवर्त्स्यथ ।
दर्शनीयांश्च वः सर्वानेकरूपानवस्थितान् ।
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं पतिम् ।
अयमेकश्च वो भ्राता दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं महत् ।
युधिष्ठिरः ।
परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं तत्र स्वयंवरम् ।
द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवम् ।

☞ This passage is really an anticipation (in a variant form) of our adhy. 175. All S MSS. hitherto examined read it in fact at *both* places, here (i. e. after adhy. 157) and in its proper place (i. e. after adhy. 174). The printed editions of the S recensions, however, generally avoid this (seemingly unnecessary) repetition by erroneously reading the adhy. only at its first occurence in S MSS., namely, after adhy. 157; only the Grantha edition (Sarfojīrājapuram) *repeats* the adhy. in its proper place, and is in this respect a more correct representative of the Southern tradition. — The remark at the end of the footnotes to adhy. 156 to the effect that passage No. 96 of this App. is ins. in S (except G6) *after adhy. 156* is erroneous and should be deleted.

97

D4 (marg. *sec. m.*) T2 G (except G3) ins. after 1. 165. 40: T1, after 1. 165. 41[ab]:

विश्वामित्रस्ततो दृष्ट्वा क्रोधाविष्टः स रोदसी ।
ववर्ष शरवर्षाणि वसिष्ठे मुनिसत्तमे ।
घोररूपांश्च नाराचान्क्षुरान्भल्लान्महामुनिः ।
विश्वामित्रप्रयुक्तांस्तान्वैणवेन व्यमोचयत् ।
वसिष्ठस्य तदा दृष्ट्वा कर्मकौशलमाहवे ।
विश्वामित्रोऽपि कोपेन भूयः शत्रुनिपातनः ।
दिव्यास्त्रवर्षं तस्मै स प्राहिणोन्मुनये रुषा ।
आग्नेयं वारुणं चैन्द्रं याम्यं वायव्यमेव च ।
विससर्ज महाभागे वसिष्ठे ब्रह्मणः सुते ।
अस्त्राणि सर्वतो ज्वाला विसृजन्तः प्रपेदिरे ।
युगान्तसमये घोराः पतंगस्येव रश्मयः ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ब्रह्मशक्तिप्रयुक्तया ।
यष्ट्या निवारयामास सर्वाण्यस्त्राणि स स्मयन् ।
ततस्ते भस्मसाद्भूताः पतन्ति स्म महीतले ।
अपोह्य दिव्यान्यस्त्राणि वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ।
निर्जितोऽसि महाराज दुरात्मन्गाधिनन्दन ।
यदि तेऽस्ति परं शौर्यं तद्दर्शय मयि स्थिते ।
विश्वामित्रस्तथा चोक्तो वसिष्ठेन नराधिपः ।
नोवाच किंचिद्व्रीडाढ्यो विद्रावितमहाबलः ।

☞ In T1 G2 this passage is followed by a *repetition* of 41[ab].

98

After 1. 176. 29[ab], D4 (suppl. fol. *sec. m.*) ins.:

मैत्रे मुहूर्ते तत्तस्या राजदाराः पुराविदः ।
पुत्रवत्यः सुवसनाः प्रतिकर्मोपचक्रमुः ।
स्वर्णपात्रे च कौशेयं दूर्वासिद्धार्थसंयुतम् ।
निधाय तैलं स्नानार्थं निन्युर्बाला हरिप्रियाः ।

दर्शनीया पृथुश्रोणी अर्थरूपा बृहत्स्तनी । — (L. 16) M पावकात्तु (for 'सोम°'). — (L. 22) M संगच्छाम वयं द्रष्टुं. — (L. 29) M प्रतिगृह्य. — (L. 32) G1–3 M (M5 om.) समवेता महा°. — (L. 34) M बहूनब्दान् (for महात्मानो). — (L. 35) M देवरूपान् (for एक°). — (L. 37) M (except M5) °मेकतरो भ्राता. — (L. 38) M निर्यत्नवानपि जयेत्. — Colophon is om. in M. *Adhy. no.:* T2 G4.5 117; G1 119; G2 136; G3 115.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोध्रकल्कहृताभ्यङ्गतैलं कालेयचन्दनम् ।
चतुष्काभिमुखीं निन्युरभिषेकाय योषितः ।
वैडूर्यमणिपीठेषु निविष्टां द्रौपदीं तदा ।
सतूर्यं स्नापयांचक्रुः स्वर्णकुम्भस्थितैर्जलैः ।
तां निवृत्ताभिषेकां च दुकूलद्वयधारिणीम् ।
निन्युर्मणिस्तम्भयुतां वेदीं वै सुपरिष्कृताम् ।
निवेश्य प्राङ्मुखीं हृष्टां विस्मिताक्षाः प्रसाधिकाः ।
केनानुकारणेनेमामित्यन्योन्यं व्यलोकयन् ।
धूपोष्मणा च केशानामार्द्रभावं व्यपोहयन् ।
बबन्धुरस्या धम्मिल्लं माल्यैः सुरभिगन्धिभिः ।
दूर्वामधूकरचितं माल्यं तस्या ददुः करे ।
चक्रुश्च कृष्णागरुणा पत्रभङ्गं कुचद्वये ।
रेजे सा चक्रवाकाङ्का स्वर्णदीर्घसरिद्वरा ।
अलकैः कुटिलैस्तस्या मुखं विकसितं बभौ ।
आसक्तभृङ्गं कुसुमं शशिबिम्बं जिगाय तत् ।
कालाञ्जनं नयनयोराचारार्थं समादधुः ।
भूषणै रत्नखचितैरलंचक्रुर्यथोचितम् ।
माता च तस्याः पृषती हरितालमनःशिलाम् ।
अङ्गुलीभ्यामुपादाय तिलकं विदधे मुखे ।
अलंकृतां वधूं दृष्ट्वा योषितो मुदमाययुः ।
माता न मुमुदे तस्याः पतिः कीदृग्भविष्यति ।
सौविदल्लाः समागम्य द्रुपदस्याज्ञया ततः ।
एनामारोपयामासुः करिणीं कुथभूषिताम् ।
ततोऽवाद्यन्त वाद्यानि मङ्गलानि दिवि स्पृशन् ।
विलासिनीजनश्चापि प्रवरं करिणीशतम् ।
माङ्गल्यगीतं गायन्त्यः पार्श्वयोरुभयोर्ययुः ।
जनापहरणे यत्ताः प्रतिहार्यः पुरो ययुः ।
कोलाहलो महानासीत्तस्मिन्पुरवरे तदा ।
धृष्टद्युम्नो ययावग्रे हयमारुह्य भारत ।
द्रुपदो रङ्गदेशे तु बलेन महता युतः ।
तस्थौ व्यूह्य महानीकं पालितं दृढधन्विभिः ।
तस्यां वराङ्ग्यामायन्त्यां मञ्चस्था नृपसत्तमाः ।
तां दृष्ट्वा मन्मथाविष्टा विलासान्विदधुः किल ।
कश्चिद्भ्रामयन्भ्रूयः कमलं सुमनोहरम् ।
लोलपत्रं चलद्भृङ्गं परिवेष्टितकेसरम् ।
कश्चिद्विलासी गलितं लग्नमङ्गदकोटिभिः ।
प्रालम्बमकरोदंसे साचीकृतमुखाम्बुजम् ।
लिलेख पीठं पादेन हैमं तिर्यङ्मुखत्विषा ।
केतकीदलमन्योऽपि प्रियं कर्णविभूषणम् ।
नखाग्रैः पाटयामास कुशालेखविशारदैः ।
कश्चित्कमलशोणेन नखेन स्वस्तिपाणिना ।
रत्नाङ्गुलीयप्रभया विद्धानक्षानवासृजत् ।
यथाभा तस्य विमला स्वस्थानाच्चलिता तथा ।
कश्चिद्व्यापारयामास कररत्नाङ्गुलीयकम् ।
भूयानेवंविधांस्तत्र द्रौपदी कमलेक्षणा ।
नीलोत्पलमयं देशं कुर्वाणेवावलोकयत् ।

99

T_2 G_{3-5} ins. after 1. 181. 25: G_6, after 1. 181. 24: D_4 (marg. *sec. m.*) T_1 G_1, after 1. 181. 26^{ab}:

ततो राजसमूहस्य पश्यतो वृक्षमारुजत् ।
ततस्तु भीमं संज्ञाभिर्वारयामास धर्मराट् ।
आकारज्ञस्ततो भ्रातुः पाण्डवोऽपि न्यवर्तत ।
धर्मराजश्च कौरव्यं दुर्योधनममर्षणम् ।
एतस्मिन्नन्तरेऽविध्यद्बाणेन नतपर्वणा ।
दुर्योधनममित्रघ्नं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
ततो दुर्योधनः क्रुद्धो दण्डाहत इवोरगः ।
प्रत्ययुध्यत राजानं यत्नं परममास्थितः ।
छित्त्वा राजा धनुः सज्यं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
अभ्यवर्षच्छरौघैस्तं स हित्वा प्राद्रवद्रणम् ।
दुःशासनस्तु संक्रुद्धः सहदेवेन पार्थिव ।
युद्ध्वा च सुचिरं कालं धनुषा स महारथः ।
विसृज्य च धनुः संख्ये वर्म चादाय भास्वरम् ।
असिमाकाशसंकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ।

99

There appears to have been a short lacuna after line 4 in an exemplar, which has been filled up differently in different MSS. The variant readings follow.

D_4 (which om. line 4) ins. after line 3: T_2 $G_{1.5}$, after line 4:

ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो दुर्योधनमयोधयत् ।
ततो दुर्योधनस्तं तु वारयामास च त्रिभिः ।
वरमात्रे जिते तस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।;

— After line 4, T_1 G_6 ins.:

सुमहच्चापमादाय द्रुपदस्य निवेशने ।
धनुषी यमयोर्दत्त्वा योधयामास पाण्डवः ।
ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो राजा तत्र महायशाः ।
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो राजानं समयोधयत् ।
भीतो दुर्योधन इति वारयामास च त्रिभिः ।;

while $G_{3.4}$ ins.:

जितमात्रे जिते त्वस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।
आयोधनाद्रणे राजन्पश्यतां च महीभृताम् ।
दुर्योधनो धर्मसुतं तौ यमावप्ययोधयत् ।
कर्णे पराजिते यत्र मया तत्र कथं भवेत् ।
चिन्तयन्तमिति ज्ञात्वा राजा विप्राकृतिस्तदा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Harid...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विकर्णचित्रसेनाभ्यां निगृहीतश्च कौरवः ।
दुःषहो नकुलाच्चापि अपकृष्टश्च कौरवैः ।
निवर्तन्तां भवन्तो वै कुतो विप्रेषु विग्रहः ।
न चेमे केवलं विप्रा न चैषां मानुषं बलम् ।
द्वावत्र ब्राह्मणौ क्रूरौ द्वाविन्द्रसदृशौ बले ।
ये वा के वा नमस्तेभ्यो गच्छामः स्वपुरं वयम् ।
एवं संभाष्य ते वीरा विनिवर्तन्त कौरवाः ।
प्रजहुर्ब्राह्मणास्तत्र समेतं राजमण्डलम् ।
प्रयातास्ते ततस्तत्र क्षत्रिया रणमूर्धनि ।
ब्राह्मणाश्च जयं प्राप्ताः कन्यामादाय निर्ययुः ।

100

D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. after adhy. 188: K_4 (with a few additions, some omissions and many variants), after 1. 189. 49:

व्यासः ।

मा भूद्राजंस्तव तापो मनःस्थः
पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
मातुरेषा पार्थिव प्रार्थिता स्या-
त्पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
याजोपयाजौ धर्मरतौ तपोभ्यां
तौ चक्रतुः पञ्चपतित्वमस्याः ।
सा धर्मतः पाण्डुपुत्रैरवाप्ता
भार्या कृष्णा मोदतां वै कुलं ते ।
लोके नान्यो नाथवांस्त्वद्विशिष्टः
सर्वारीणामप्रधृष्योऽसि राजन् ।
भूयस्तु मे शृण्विदं त्वं विशोको
यथागमं पञ्चपतित्वमस्याः ।
एषा नाळायनी पूर्वं मौद्गल्यं स्थविरं पतिम् ।
आराधयामास तदा कुष्ठिनं तमनिन्दिता ।
त्वगस्थिभूतं कटुकं लोलमीर्ष्युं सुकोपनम् ।
सुगन्धेतरगन्धाढ्यं वलीपलितधारिणम् ।
स्थविरं विकृताकारं शीर्यमाणनखत्वचम् ।
उच्छिष्टमुपभुञ्जाना पर्युपास्ते महाव्रता ।
ततः कदाचिदङ्गुष्ठो भुञ्जानस्य व्यशीर्यत ।
अन्नादुद्धृत्य तच्चान्नमुपायुङ्क्ताविशङ्किता ।
तेन तस्याः प्रसन्नेन कामव्याहारिणा तदा ।
वरं वृणीष्वेत्यसकृदुक्ता वव्रे वरं तदा ।

ऋषिः ।

नास्मि वृद्धो न कटुको नेर्ष्युर्नैवातिकोपनः ।
न च दुर्गन्धवदनो न कृशो न च लोलुपः ।
कथं त्वां रमयामीह कथं त्वां वासयाम्यहम् ।
वद कल्याणि भद्रं ते यथा त्वं मनसेच्छसि ।

व्यासः ।

सा तमक्लिष्टकर्माणं वरदं सर्वकामदम् ।
भर्तारमनवद्याङ्गी प्रसन्नं प्रत्युवाच ह ।

नाळायनी ।

पञ्चबाणातिविद्धाहं मन्मथस्य महामते ।
पञ्चधा मां विभक्तात्मा भगवाँल्लोकविश्रुतः ।
रमय त्वमचिन्त्यात्मन्पुनश्चैकत्वमास्थितः ।

व्यासः ।

तां तथेत्यब्रवीद्धीमान्ब्रह्मर्षिर्वै महातपाः ।
स पञ्चधानुभूत्वा तां रमयामास सर्वशः ।
नाळायनीं सुकेशान्तां सुद्गलश्चारुहासिनीम् ।
आश्रमेष्वधिकं चापि पूज्यमानो महर्षिभिः ।
विचचार यथाकामं कामरूपवपुः पुनः ।
यदा ययौ दिवं चापि तत्र देवर्षिभिः सह ।
सुधामृतरसाहारः सुरलोके चचार ह ।
पूज्यमानस्तथा शच्या शक्रस्य भवनेष्वपि ।
महेन्द्रसेनया सार्धं पर्यधावद्दिरंसया ।
सूर्यस्य च रथं दिव्यमारुह्य भगवान्प्रभुः ।
पर्युपेत्य पुनर्मेरुं मेरौ वासमरोचयत् ।
आकाशगङ्गामाप्लुत्य तया सह तपोनिधिः ।
अंशुजालेषु चन्द्रस्य उवास च यथानिलः ।
गिरिरूपं यदा दध्रे स महर्षिस्तदा पुनः ।
तत्प्रभावेन सा तस्य मध्ये जज्ञे महानदी ।
यदा पुष्पाकुलः सालः संजज्ञे भगवानृषिः ।
लतात्वमथ संपेदे तमेवाभ्यनुवेष्टती ।
पुपोष च वपुर्यस्य तस्य तस्यानुगं पुनः ।
सा पुपोष समं भर्तुः स्कन्धेनापि चचार ह ।
ततस्तस्य च तस्याश्च तुल्या प्रीतिरवर्धत ।
तथा हि भगवांस्तस्याः प्रसादादृषिसत्तमः ।
विजज्ञुषी च सा तत्र दैवयोगेन भामिनी ।
स च तां तपसा देवीं रमयामास योगतः ।

— After line 9, T_1 G_6 ins.:

नाराचेन सुतीक्ष्णेन कायावरणभेदिना ।
हृदि विव्याध भूयोऽस्य बाहोरुरसि चार्पयत् ।

— (L. 13) D_4 T_2 $G_{1.5.6}$ जानुभ्यामेव कौरवः (for the posterior half). — (L. 14) D_4 T_2 $G_{1.5.6}$ पांडवं त्वभिदुद्राव सोऽसिं जग्राह चर्म च.

100

D_4 $G_{2.5.6}$ om. (? hapl.) lines 4–6. — (L. 17) T $G_{3.4}$ नैर्ष्यो वा नाति°; G_1 नेर्ष्यर्नैवाति°; G_2 नेष्टं नैवाति°. — K_4 D_4 $G_{2.5.6}$ M_6 om. line 23. — (L. 27) K_4 स चैव पंचधा भूत्वा; G_6 स पंचधावपुर्भू°. — Colophon. *Adhy. no.*: D_4 (after corr.) 200; T_1 196; D_4 (before

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

एकपत्नी पुरा भूत्वा सदैवाग्रे यशस्विनी ।
अरुन्धतीव सीतेव बभूवातिपतिव्रता ।
दमयन्त्याश्च मातुः सा विशेषमधिकं ययौ ।
एतत्तथ्यं महाराज मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ।
एषा नाळायनी जज्ञे दैवयोगेन केनचित् ।
राजंस्तवात्मजा कृष्णा वेद्यां तेजस्विनी शुभा ।
तस्मिंस्तस्या मनः सक्तं न शशाक कदाचन ।
तथा प्रणिहितो ह्यात्मा तस्यास्तस्मिन्द्विजोत्तमे ।
द्रुपदः ।
ब्रूहि तत्कारणं येन ब्रह्मज्ञाता तपस्विनी ।
सुता ममाध्वरे कृष्णा सर्ववेदविदां वर ।

Colophon.

व्यासः ।
शृणु राजन्यथा ह्यस्या दत्तो रुद्रेण वै वरः ।
यदर्थं चैव संभूता तव यज्ञे यशस्विनी ।
अहं ते कथयिष्यामि कृष्णायाः पौर्वदेहिकम् ।
इन्द्रसेनेति विख्याता पुरा नाळायनी शुभा ।
मौद्गल्यं पतिमासाद्य चचार विगतज्वरा ।
मौद्गल्यस्य महर्षेश्च रममाणस्य वै तया ।
संवत्सरगणा राजन्व्यतीयुः क्षणवत्तदा ।
ततः कदाचिद्धर्मात्मा तृप्तः कामाद्व्यरज्यत ।
अन्विच्छन्परमं ब्रह्म त्यागधर्मपरोऽभवत् ।
उत्ससर्ज स तां विप्रः सा तदा चापतद्भुवि ।
मौद्गल्यो राजशार्दूल तपोभिर्भावितः सदा ।
कामभोगातुराभ्येत्य वचनं चेदमब्रवीत् ।
इन्द्रसेना ।
प्रसीद भगवन्मह्यं न मामुत्स्रष्टुमर्हसि ।
अवितृप्तास्मि ब्रह्मर्षे कामानां कामसेवनात् ।
मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।
ऋषिः ।
यस्मात्त्वं मयि निःशङ्का ह्यवक्तव्यं प्रभाषसे ।
आचरन्ती तपोविघ्नं तस्माच्छृणु वचो मम ।
भविष्यसि नृलोके त्वं राजपुत्री यशस्विनी ।
पाञ्चालराजस्य सुता द्रुपदस्य महात्मनः ।
भवितारस्तु ते तत्र पतयः पञ्च विश्रुताः ।
तैः सार्धं मधुराकारैश्चिरं रतिमवाप्स्यसि ।
व्यासः ।
सैवं शप्ता तु विमना वनं प्राप्ता यशस्विनी ।
भोगैरतृप्ता देवेशं तपसाराधयत्तदा ।
निराशीर्मारुताहारा निराहारा तथैव च ।
अनुवर्तमाना त्वादित्यं तथा पञ्चतपाभवत् ।
तीव्रेण तपसा तस्यास्तुष्टः पशुपतिः स्वयम् ।
वरं प्रादात्तदा रुद्रः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
भविष्यति परं जन्म मानुषेषु वराङ्गने ।
भविष्यन्ति च ते भद्रे पतयः पञ्च सुव्रताः ।
महेन्द्रवपुषः सर्वे महेन्द्रसमविक्रमाः ।
तत्रस्था च महत्कर्म सुराणां त्वं करिष्यसि ।
नाळायनी ।
एकः खलु मया भर्ता वृतः पञ्चापि मे कथम् ।
भविष्यन्ति ममैकस्याः पतयस्तद्ब्रवीहि मे ।
महेश्वरः ।
पञ्चकृत्वस्त्वया ह्युक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्ति सुखावहाः ।
नाळायनी ।
धर्म एकः पतिः स्त्रीणां पूर्वमेव प्रकल्पितः ।
बहुपत्नीकता पुंसां धर्मश्च पितृभिः कृतः ।
स्त्रीधर्मः पूर्वमेवायं निर्मितो मुनिभिः पुरा ।
सहधर्मचरी भर्तुरेका एकस्य चोच्यते ।
एको हि भर्ता नारीणां कौमार इति लौकिकः ।
आपत्सु च नियोगेन संतानार्थे परः स्मृतः ।
गच्छेत या तृतीयं तु तस्या निष्कृतिरुच्यते ।
चतुर्थे पतिता धर्मात्पञ्चमे वर्धकी भवेत् ।
एवं गते धर्मपथे न वृणे बहुपुंस्कताम् ।
अलोकाचरितात्तस्मात्कथं मुच्येय संकरात् ।
महेश्वरः ।
अनावृताः पुरा नार्यो ह्यासञ्शुध्यन्ति चार्तवे ।
सकृदुक्तं त्वया नैतन्नाधर्मस्ते भविष्यति ।
नाळायनी ।
यदि मे पतयः पञ्च वरमिच्छामि तैर्मिथः ।
कौमारं च भवेत्सर्वैः संगमे संगमे च मे ।
पतिशुश्रूषया चैव सिद्धिः प्राप्ता पुरा मया ।
भोगेच्छा च मया प्राप्ता स च भोगश्च मे भवेत् ।

corr.) T_3 G_{4-6} 148; $G_{1.3}$ 150; G_2 147; M_6 149. — After line 60, K_4 ins.:

कृष्णा मतिमतां श्रेष्ठ तव सा पूर्वमीरिता ।

— (L. 66) D_4 T_1 $G_{5.6}$ M_6 तप्तुकामो (for तृप्तः कामाद्). D_4 $G_{1.2.5.6}$ M_6 om. lines 70, 73–74. — After line 111, G_1 ins.:

दुर्भगा लप्स्यसे सिद्धिं भोगेन बहुजन्मताम् ।

— After line 116, K_4 ins.

एवं कृत्वा महत्कार्यं मनुष्येषु वराङ्गना ।
गमिष्यसि हि ताँल्लोकान्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

Colophon. *Adhy. no.:* D_4 201; T_1 177; T_3 G_{4-6} 149; $G_{1.3}$ 151; G_2 148; M_6 150.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महेश्वरः ।
रतिश्च भद्रे सिद्धिश्च न भजेते परस्परम् ।
अभोगा लप्स्यसे सिद्धिं योगेनापि महत्त्वताम् ।
अन्यदेहान्तरे च त्वं रूपभाग्यगुणान्विता ।
पञ्चभिः प्राप्य कौमारं महाभागा भविष्यसि ।
गच्छ गङ्गाजलस्था च नरं पश्यसि यं शुभे ।
तमानय ममाभ्याशं सुरराजं शुचिस्मिते ।
व्यासः ।
इत्युक्ता विश्वरूपेण रुद्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम गङ्गामुद्दिश्य पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।

Colophon.

101

After the (additional) colophon following 1. 189. 40, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins. the foll. addl. adhy.:

व्यासः ।
इदं चापि पुरावृत्तं तन्निबोध च भूमिप ।
कीर्त्यमानं नृपर्षीणां पूर्वेषां दारकर्मणि ।
नितन्तुर्नाम राजर्षिर्बभूव भुवि विश्रुतः ।
तस्य पुत्रा महेष्वासा बभूवुः पञ्च भूमिपाः ।
साल्वेयः शूरसेनश्च श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ।
तिन्दुसारोऽतिसारश्च क्षत्रियाः क्रतुयाजिनः ।
नातिचक्रमुरन्योन्यमन्योन्यस्य प्रियंवदाः ।
एतान्नैतन्तवान्पञ्च शैब्या चात्र स्वयंवरे ।
अवाप सा पतीन्वीरान्भौमाश्वी मनुजाधिपान् ।
वीणेव मधुराराावा गान्धारस्वरमूर्च्छिता ।
उत्तमा सर्वनारीणां भौमाश्वी ह्यभवत्तदा ।
यस्या नैतन्तवाः पञ्च पतयः क्षत्रियर्षभाः ।
बभूवुः पृथिवीपालाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
तेषामेकाभवद्भार्या राज्ञामौशीनरी नृप ।
भौमाश्वी नाम भद्रं ते तदा रूपगुणान्विता ।
पञ्चभ्यः पञ्चधा पञ्च दायादान्सा व्यजायत ।
तेभ्यो नैतन्तवेभ्यस्तु राजशार्दूल वै तदा ।
पृथगाख्याभवत्तेषां मत्स्यानां पञ्चधा भुवि ।
यथावत्कीर्त्यमानांस्ताञ्शृणु मे राजसत्तम ।
साल्वेयाः शूरसेनाश्च श्रुतसेनाश्च पार्थिवाः ।
तिन्दुसारातिसाराश्च वंशा एषां नृपोत्तम ।
एवमेकाभवद्भार्या भौमाश्वी भुवि विश्रुता ।

Colophon.

102

After 1. 189. 46, T_3 $G_{2-4.6}$ ins.:

सैव नाळायनी भूत्वा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मौद्गल्यं पतिमासाद्य शिवाद्वरमवाप्य च ।,

which is followed by 1. 189. 47^{ab}. T_3 G_{2-4} cont.:

शृणु गुह्यं महीपाल वदतः सावधानतः ।
संश्रद्धत्स्व वचो मह्यं ततः पश्यसि पाण्डवान् ।
हत्वा वृत्रं सुरपतिस्त्वाष्ट्रं स्वर्गात्स ह च्युतः ।
ब्रह्महत्यामवाप्याथ धर्मादिरहितस्तदा ।
ऐन्द्रो धर्मो यममगाद्बलं वायुमथाविशत् ।
वीर्यं वरं ज्ञानरूपे नासत्यावभिजग्मतुः ।
ह्रीश्च लक्ष्मीश्च कीर्तिश्च संनतिर्मतिरेव च ।
एता विनिर्गता इन्द्राद्वाग्देवीं ताः समाश्रिताः ।
पूर्वेन्द्रवरदानाच्च महेशस्याज्ञया नृप ।
धर्मादीन्पाण्डवान्विद्धि ह्रियाद्या द्रौपदीं तथा ।
तदिमे पाण्डवा राजन्निन्द्र एको न संशयः ।
एकैव द्रौपदी राजन्पौलोमी ते न संशयः ।
शृणु गुह्यतमं चान्यद्रहस्यं देवनिर्मितम् ।
यच्छ्रुत्वा संशयस्तेऽद्य शतधा विफलिष्यति ।
सद्योजातमुखादीनि मुखानि च महेशितुः ।
पाण्डवाः पञ्च यानि स्युः पार्वती द्रौपदी त्वियम् ।
इदमन्यद्रहस्यं ते देवगुह्यं सनातनम् ।
भवतः प्रत्ययार्थं च निःसंशयकरं महत् ।
चत्वारश्च भुजा विष्णोः शङ्खचक्रादिलाञ्छिताः ।
धर्मराजश्च भीमश्च यमौ च नृपसत्तम ।
अर्जुनस्तु स्वयं विष्णुः पाञ्चाली कमलावती ।
चतस्रो मूर्तयो विष्णोः स्वयं विष्णुश्च सिन्धुजा ।
चतुरः पाण्डवाञ्जिष्णुं कृष्णां विद्धि महीश्वर ।
चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूहो वासुदेवादिभिः सह ।
अवतीर्णो महीं विष्णुः पाञ्चाली कमला स्वयम् ।
पञ्चायतनसंज्ञश्च पञ्चमूर्तिः सदाशिवः ।
निवृत्तादिलयान्पञ्च पाञ्चालीं विद्धि भूमिप ।
वस्मात्ते संशयो मा भूत्पाण्डवेभ्यः प्रदीयताम् ।
कृष्णा तव सुता राजन्पञ्चभिः पूर्वसंभवात् ।
पञ्चाग्नयः पाण्डवाः स्युः स्वाहा कृष्णा प्रकीर्तिता ।

☞ The passage is followed by a *repetition* of 1. 189. 47^{ab} (v. l. ततो for हि सा), a sure indication that the passage is interpolated !

101

In the footnotes to 1. 189. 40, the number of lines in this passage is erroneously stated to be 25; the correct number is 22. — Colophon. *Adhy. no.*: D_4 200; T_1 199; T_3 G_{4-6} 151; $G_{1.3}$ 153; G_2 150; M_6 152.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

103

After 1. 192. 7, K_4 D_4 (both on suppl. fol; *sec. m.*) S ins.:

धार्मिकान्वृत्तसंपन्नान्मातुः प्रियहिते रतान् ।
यदा तानीदृशान्पार्थानुत्सादयितुमर्हति ।
वैशंपायनः ।
ततः स्वयंवरे वृत्ते धार्तराष्ट्राः स्म भारत ।
मन्त्रयन्ते ततः सर्वे कर्णसौबलदूषिताः ।
शकुनिः ।
कश्चिच्छत्रुः कर्शनीयः पीडनीयस्तथा परः ।
उत्सादनीयाः कौन्तेयाः सर्वे क्षत्रस्य मे मताः ।
एवं पराजिताः सर्वे यदि यूयं गमिष्यथ ।
अकृत्वा संविदं कांचित्तद्वस्तप्स्यत्यसंशयम् ।
अयं देशश्च कालश्च पाण्डवोद्धरणाय नः ।
न चेदेवं करिष्यध्वं लोके हास्या भविष्यथ ।
यमेते संश्रिता वस्तुं कामयन्ते च भूमिपम् ।
सोऽल्पवीर्यबलो राजा द्रुपदो वै मतो मम ।
यावदेतान्न जानन्ति जीवतो वृष्णिपुंगवाः ।
चैद्यश्च पुरुषव्याघ्रः शिशुपालः प्रतापवान् ।
एकीभावं गता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना ।
दुराधर्षतरा राजन्भविष्यन्ति न संशयः ।
यावत्त्वचलतां सर्वे प्राप्नुवन्ति नराधिपाः ।
तावदेव व्यवस्यामः पाण्डवानां वधं प्रति ।
मुक्ता जतुगृहाद्भीमादाशीविषमुखादिव ।
पुनर्यदिह मुच्यन्ते महन्नो भयमाविशेत् ।
तेषामिहोपयातानामेषां च पुरवासिनाम् ।
अन्तरे दुष्करं स्थातुं मेषयोर्महतोरिव ।
हलधरप्रगृहीतानि बलानि बलिनां स्वयम् ।
यावन्न कुरुसेनायां पतन्ति पतगा इव ।
तावत्सर्वाभिसारेण पुरमेतद्विनाश्यताम् ।
एतदत्र परं मन्ये प्राप्तकालं नरर्षभाः ।
वैशंपायनः ।
शकुनेर्वचनं श्रुत्वा भाषमाणस्य दुर्मतेः ।
सौमदत्तिरिदं वाक्यं जगाद परमं ततः ।
प्रकृतीः सप्त वै ज्ञात्वा आत्मनश्च परस्य च ।
तथा देशं च कालं च षड्विधांश्च नयेद्गुणान् ।
स्थानं वृद्धिं क्षयं चैव भूमिं मित्राणि विक्रमम् ।
समीक्ष्याथाभियुञ्जीत परं व्यसनपीडितम् ।
ततोऽहं पाण्डवान्मन्ये मित्रकोशसमन्वितान् ।
बलस्थान्विक्रमस्थांश्च स्वकृतैः प्रकृतिप्रियान् ।
वपुषा भुवि भूतानां नेत्राणि च मनांसि च ।
श्रोत्रं मधुरया वाचा रमयत्यर्जुनो नृणाम् ।
न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन भेजिरे ।
यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ।
न ह्ययुक्तं न चासक्तं नामृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य भारती ।
तानेवं गुणसंपन्नान्संपन्नान्राजलक्षणैः ।
न तान्पश्यामि ये शक्ताः समुच्छेत्तुं यथाबलात् ।
प्रभावशक्तिर्विपुला मन्त्रशक्तिश्च पुष्कला ।
तथैवोत्साहशक्तिश्च पार्थेष्वभ्यधिका सदा ।
मौलमित्रबलानां च कालज्ञो वै युधिष्ठिरः ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनेति युधिष्ठिरः ।
अमित्रं यतते जेतुं न रोषेणेति मे मतिः ।
परिक्रीय धनैः शत्रून्मित्राणि च धनानि च ।
मूलं च सुदृढं कृत्वा हन्त्यरीन्पाण्डवस्ततः ।
अशक्यान्पाण्डवान्मन्ये देवैरपि सवासवैः ।
एषामर्थे सदा युक्तौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
श्रेयश्च यदि मन्यध्वं मन्मतं यदि वो मतम् ।
संविदं पाण्डवैः सार्धं कृत्वा याम यथागतम् ।
गोपुराट्टालकैरुच्चैरुपतल्पशतैरपि ।
गुप्तं पुरवरं श्रेष्ठमेतदद्भिश्च संवृतम् ।
तृणधान्येन्धनरसैस्तथा यन्त्रायुधौषधैः ।
युक्तं ह्युरुकवाटैश्च द्रव्यागारतुपादिकैः ।
भीमोच्छ्रितमहाचक्रं बृहदट्टालसंवृतम् ।
दृढप्राकारनिर्यूहं शतघ्नीजालसंवृतम् ।
ऐष्टको दारवो वप्रो मानुषश्चेति यः स्मृतः ।
प्राकारकर्तृभिर्वीरैर्नृगर्भस्तत्र पूजितः ।
तदेतन्नरगर्भेण पाण्डरेण विराजते ।
सालेनानेकतालेन सर्वतः संवृतं पुरम् ।
अनुरक्ताः प्रकृतयो द्रुपदस्य महात्मनः ।
दानमानार्चिताः सर्वे बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
प्रतिरुद्धानिमाञ्ज्ञात्वा राजभिर्भीमविक्रमैः ।
उपयास्यन्ति दाशार्हाः समुद्यम्योच्छ्रितायुधाः ।
तस्मात्संधिं वयं कृत्वा धार्तराष्ट्रस्य पाण्डवैः ।
स्वराष्ट्रमेव गच्छामो यथाप्तं वचनं मम ।
एतन्मम मतं सर्वैः क्रियतां यदि रोचते ।
एतच्च सुकृतं मन्ये क्षेमं चापि महीक्षिताम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
सौमदत्तेर्वचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनो वृषा ।
उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
नीतिपूर्वमिदं सर्वमुक्तं वचनमर्थवत् ।

103

(L. 17) T_1 यावत्प्रबलतां; $G_{5.6}$ यावदत्वरतां; M_6 यावद्बलवतां. — T_1 $G_{2.4}$ M_6 नाम्नु°. Colophon. *Adhy. no.:* D_4 205; T_1 203; T_3 G_{4-6} 155; $G_{1.3}$ 157; G_2 153; M_6 156.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वचनं नाभ्यसूयामि श्रूयतां मद्वचःस्थितिः ।
द्वैधीभावो न गन्तव्यः सर्वकर्मसु मानवैः ।
द्विधाभूतेन मनसा ह्यन्यत्कर्म न सिध्यति ।
संप्रयाणासनाभ्यां तु कर्शनेन तथैव च ।
नैतच्छक्यं पुरं हन्तुमाक्रन्दोऽस्याप्यशोभनः ।
अवमर्दनकालोऽत्र मतश्चिन्तयतो मम ।
यावन्नो वृष्णयः पार्ष्णीं न गृह्णन्ति रणप्रियाः ।
प्रभवन्तो हृष्टतुष्टाः स्वबाहुबलशालिनः ।
प्राकारमवमृद्नन्तु परिघाः पूरयन्त्वपि ।
प्रस्रावयन्तु सलिलं क्रियतां विषमं समम् ।
तृणकाष्ठेन महता खातमस्य प्रपूर्यताम् ।
घुष्यतां राजसैन्येषु परेषां यो हनिष्यति ।
नागमश्वं पदातिं वा दानमानं स लप्स्यते ।
नागे दश सहस्राणि पञ्च चाश्वपदातिषु ।
रथे वै द्विगुणं नागाद्वसु दास्यन्ति पार्थिवाः ।
यश्च कामसुखे सक्तो बालश्च स्थविरश्च यः ।
अयुद्धमनसो ये च ते तु तिष्ठन्तु भीरवः ।
प्रदरश्च न दातव्यो न गन्तव्यमचोदितैः ।
यशो रक्षत भद्रं वो जेष्यामो वै वयं पुरम् ।
अनुलोमाश्च नो वाताः सर्वतो मृगपक्षिणः ।
अग्नयश्च विराजन्ते शस्त्राणि कवचानि च ।
ततः कर्णवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रप्रियैषिणः ।
निर्ययुः पृथिवीपालाश्चालयन्तः परान्रणे ।
न हि तेषां मनःसक्तिरिन्द्रियार्थेषु सर्वशः ।
यथा पुनररिघ्नानां प्रसवो युद्ध एव च ।
वैकर्तनपुरोवातः सैन्धवोर्मिमहास्वनः ।
दुःशासनमहामत्स्यो दुर्योधनमहाग्रहः ।
स राजसागरो भीमो भीमघोषप्रदर्शनः ।
अभिदुद्राव वेगेन पुरं तदपसव्यतः ।
तदनीकमनाधृष्यं शस्त्राग्निज्वालदीपितम् ।
समुत्कूलितमाज्ञाय चुक्रुशुर्द्रुपदात्मजाः ।
ते मेघसमनिर्घोषैर्बलिनः स्यन्दनोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगरद्वारात्रासयन्तः परान्रणे ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सुमित्रः प्रियदर्शनः ।
चित्रकेतुः सुकेतुश्च ध्वजसेनश्च वीर्यवान् ।
पुत्रा द्रुपदराजस्य बलवन्तो जयैषिणः ।
द्रुपदश्च महावीर्यः पाण्डरोष्णीषकेतनः ।
पाण्डरव्यजनच्छत्रः पाण्डरध्वजवाहनः ।
सपुत्रगणमध्यस्थः शुशुभे राजसत्तमः ।
चन्द्रमा ज्योतिषां मध्ये पौर्णमास्यामिवोदितः ।
अथोद्धूतपताकाग्रमजिह्मगतिमव्ययम् ।
द्रुपदानीकमायान्तं कुरुसैन्यमभिद्रवत् ।
तयोरुभयतो जज्ञे भैरवस्तुमुलः स्वनः ।
बलयोः संप्रहरतोः स्रवन्त्योः सरितोरिव ।
प्रकीर्णरथनागाश्वैस्तान्यनीकानि सर्वशः ।
ज्योतींषि विप्रकीर्णानि सर्वतः प्रचकाशिरे ।
उत्कृष्टभेरीनिनदे संप्रवृत्ते महारवे ।
अमर्षिता महात्मानः पाण्डवा निर्ययुस्ततः ।
रथान्वै मेघनिर्घोषान्युक्तान्परमवाजिभिः ।
धन्विनो ध्वजिनः शुभ्रानास्थाय भरतर्षभाः ।
ततः पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा रथस्थानात्तकार्मुकान् ।
नृपाणामभवत्कम्पो वेपथुर्हृदयेषु च ।
निर्यातेष्वथ पार्थेषु द्रौपदं तद्बलं रणे ।
आविशत्परमो हर्षः प्रमोदश्च जयं प्रति ।
स मुहूर्तं व्यतिकरः सैन्यानामभवद्भृशम् ।
ततो द्वन्द्वमयुध्यन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ।
जघ्नतुः समरे तस्मिन्सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
जयद्रथश्च कर्णश्च पश्यतः सव्यसाचिनः ।
अर्जुनः प्रेक्ष्य निहतौ सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
जयद्रथसुतं तत्र जघान पितुरन्तिके ।
वृषसेनादवरजं सुबाहुं वै धनंजयः ।
कर्णपुत्रं महावीर्यं रथनीडादपातयत् ।
तौ सुतौ निहतौ दृष्ट्वा राजसिंहौ तरस्विनौ ।
नामृष्येतां महाबाहू प्रहारमिव सद्गजौ ।
तौ जग्मतुरसंभ्रान्तौ फल्गुनस्य रथं प्रति ।
प्रतिमुक्ततलत्राणौ त्रायमाणौ परस्परम् ।
संनिपातस्तयोरासीत्फल्गुनेन महामृधे ।
वृत्रशम्बरयोः संख्ये वज्रिणेव महारणे ।
त्रीन्हयाञ्जघ्नतुस्तत्र फल्गुनस्य नरर्षभौ ।
ततः किलिकिलाशब्दः कुरूणामभवत्तदा ।
तान्हयान्निहतान्दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
निमेषान्तरमात्रेण रथमश्वैरयोजयत् ।
उपयातं रथं दृष्ट्वा दुर्योधनपुरःसरौ ।
सौबलः सौमदत्तिश्च समेयातां परंतपौ ।
तैः पञ्चभिरदीनात्मा भीमसेनो महाबलः ।
अयुध्यत बलैर्वीरैरिन्द्रियार्थैरिवेश्वरः ।
तैर्निरुद्धो न संत्रासं जगाम समितिंजयः ।
पञ्चभिर्द्विरदैर्मत्तैर्निरुद्ध इव केसरी ।
तस्य ते युगपत्पञ्च पञ्चभिर्निशितैः शरैः ।
सारथिं वाजिनश्चैव निन्युर्वैवस्वतक्षयम् ।
हताश्वात्स्यन्दनश्रेष्ठादवरुह्य महारथः ।
चचार विविधान्मार्गानसिमुद्यम्य पाण्डवः ।
अश्वस्कन्धेषु चक्रेषु युगेष्वीषासु चैव ह ।
व्यचरत्पातयञ्शत्रून्सुपर्ण इव भोगिनः ।

— (L. 99) K_4 D_4 T_1 G_1 M_6 यथा परपुरघ्नानां. K_4 D_4 G_5 प्रसभो; T_1 प्रभवं; G_1 प्रसभं; G_6 प्रसहो; M_6 प्रसंगो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विधनुष्कं विकवचं विरथं च समीक्ष्य तम्।
अभिपेतुर्नरव्याघ्रमर्जुनप्रमुखा रथाः।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च यमौ च युधि दुर्जयौ।
तस्मिन्दाशरथे युद्धे प्रवृत्ते शरवृष्टिभिः।
रथा ध्वजाः पताकाश्च सर्वमन्तरधीयत।
तत्प्रवृत्तं चिरं कालं युद्धं सममिवाभवत्।
रथेनाथ महाबाहुरर्जुनोऽभ्यपतत्पुनः।
तमापतन्तं दृष्ट्वैव महाबाहुर्धनुर्धरः।
कर्णोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठो वारयामास सायकैः।
स तेनाभिहतः पार्थो वासविर्वज्रसंनिभान्।
त्रीञ्शरान्संदधे क्रुद्धो वधे कर्णस्य पाण्डवः।
तैः शरैराहतं कर्णं ध्वजयष्टिमुपाश्रितम्।
अपोवाह रथेनाशु सूतः परपुरंजयम्।
ततः पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रान्महद्भयम्।
विवेश समुदग्रांश्च पाञ्चालान्प्रसमीक्ष्य च।
तत्प्रकम्पितमत्यर्थं दृष्ट्वा वै सौबलो बलम्।
गिरा गम्भीरया वीरः समाश्वासयतासकृत्।
धार्तराष्ट्रैस्ततः सर्वैर्दुर्योधनपुरःसरैः।
धृतं तत्पुनरेवासीद्बलं पार्थप्रकम्पितम्।
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमो भीमपराक्रमः।
अक्रुध्यत्स महाबाहुरगारं जातुषं स्मरन्।
ततः संग्रामशिरसि ददर्श विपुलद्रुमम्।
आयामभूतं तिष्ठन्तं स्कन्धपञ्चाशदुन्नतम्।
महास्कन्धं महोत्सेधं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम्।
चित्रमाल्याम्बरधरं पताकाशतशोभितम्।
सालमुद्यम्य पाणिभ्यामुद्धृत्य च रणे बली।
अभिपेदे परान्संख्ये वज्रपाणिरिवासुरान्।
भीमसेनभयार्तानि फल्गुनाभिहतानि च।
न शेकुस्तान्यनीकानि धार्तराष्ट्राभिरक्षितुम्।
तानि संभ्रान्तयोधानि श्रान्तवाजिगजानि च।
दिशः प्राकालयद्भीमो दिवीवाभ्राणि मारुतः।
तान्निवृत्तान्निरानन्दान्हतवारणवाजिनः।
नानुसस्रुर्न चाजघ्नुर्नोचुः किंचिच्च दारुणम्।
स्वमेव शिबिरं जग्मुः क्षत्रियाः शरविक्षताः।
परेऽप्यभिययुर्हृष्टाः पुरं पौरसुखावहाः।
मुहूर्तमभवद्वैरं तेषां वै पाण्डवैः सह।
यावत्तद्युद्धमभवन्महद्देवासुरोपमम्।
सुवृत्तं चक्रिरे सर्वे सुप्राप्तामब्रुवन्वधूम्।
कृतार्थं द्रुपदं चोचुर्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम्।
शकुनिः सिन्धुराजश्च कर्णदुर्योधनावपि।
तेषां तदभवद्दुःखं हृदि वाचा तु नाब्रुवन्।
ततः प्रयाता राजानः सर्व एव यथागतम्।
धार्तराष्ट्रा हि ते सर्वे गता नागपुरं तदा।
प्रागेव पुररोधात्तु पाण्डवैरश्वसादिनः।
प्रेषिता गच्छतारिष्टानस्मानाख्यात शौरये।
ते त्वदीर्घेण कालेन गत्वा द्वारवतीं पुरीम्।
ऊचुः संकर्षणोपेन्द्रौ वचनं वचनक्षमौ।
कुशलं पाण्डवाः सर्वानाहुः सान्धकवृष्णयः।
आत्मनश्चाक्षतानाहुर्विमुक्ता जातुषाद्गृहात्।
समाजे द्रौपदीं स्माहुर्लब्धां राजीवलोचनाम्।
आत्मनः सदृशीं सर्वे शीलवृत्तसमाधिभिः।
तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णस्तानुवाचोत्तरं वचः।
सर्वमेतदहं जाने वधात्तस्य तु रक्षसः।
तत उद्योजयामास केशवश्चतुरङ्गिणीम्।
सेवां समुपयात्तूर्णं पाञ्चालनगरं प्रति।
ततः संकर्षणश्चैव केशवश्च महाबलः।
यादवैः सह सर्वैश्च पाण्डवानभिजग्मतुः।
पितृष्वसारं संपूज्य द्रुपदं च यथाविधि।
द्रौपदीं भूषणैः शुभ्रैर्भूषयित्वा महाधनैः।
न्यायतः पूजिता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना।
रेमिरे पाण्डवैः सार्धं पाञ्चालनगरे तदा।

Colophon.

104

After 1. 197. 29, T_3 G_{2-4} ins.:

अजय्याः पाण्डवा युद्धे हरेण हरिणापि वा।
त्रैलोक्येनापि भूपाल किमु तैः खलु मानवैः।
दैवानुकूलाः कौन्तेया दैवं तेषां परायणम्।
प्रत्यक्षमेतत्सर्वेषां मुक्ता जतुगृहानलात्।
जित्वा गन्धर्वराजानं धौम्यं प्राप्य पुरोहितम्।
पाञ्चालनगरं प्राप्य हत्वा लक्ष्यमानुषम्।
अनम्यं धनुरानाम्य शिरोभिः सह भूभृताम्।
चैद्यमागधकर्णाद्यैः किं कृतं तत्र भूमिपैः।
आरूढमूलाः पार्थाश्च दरिद्रा निर्धना इति।
जेतुं शक्या न मन्येथा अजय्याः पाण्डवाः सुरैः।
यावत्तिष्ठति लोकेऽस्मिन्कृष्णो यादववंशजः।
मुरारिः केशिहन्ता च लीलामानुषविग्रहः।
प्रणतार्तिहरो योगी केशवः क्लेशनाशनः।
भक्तानुवत्सलो भक्तस्वान्तवेश्मगृही तथा।
चतुःसागरपर्यन्तां केवलं पृथिवीं न हि।
धर्मात्मजो महाराज तावत्त्रैलोक्यमर्हति।
अलं कर्णानया बुद्ध्या नोत्साहय सुयोधनम्।
शकुने गच्छ मा गाधं निरयं कौरवैः सह।
पाण्डवाश्च वयं सर्वे भूमिपालाः सबान्धवाः।

Colophon of No. 103. *Adhy.no.:* K_4 D_4 206; T_1 204; T_3 G_{4-6} 156; G_1 158; G_2 154; G_3 M_6 157.

120

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृष्ण्यन्धकपुरोगाश्च यादवाः सहकेशवाः ।
सर्वे संभूय जीवाम सपुत्रपशुबान्धवाः ।
बोधयध्वं तथा यूयं तथैव शरदां शतम् ।
मा पुत्रवशगो भूप तव पुत्रः सुदुर्मतिः ।
आनीय पाण्डवान्साधून्पुत्रांश्च सह सर्वशः ।
अभेदेन निरीक्षस्व न भेदं चक्षुषोः कुरु ।
मनसा स्नेहपूर्णेन निर्भेदो नखमांसवत् ।

धृतराष्ट्रः ।

पार्थिवार्थे प्रियं ब्रूहि नाप्रियं सूतनन्दन ।
पुत्र त्वं च न मे ब्रूहि पार्थानामहितं क्वचित् ।
दुर्योधनमसन्मार्गान्निवर्तय महामते ।

105

After 1. 199. 9, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

पृथायास्तु तथा वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ।
पादौ स्पृष्ट्वा पृथायास्तु शिरसा च महीं गतः ।
दृष्ट्वा तु देवरं कुन्ती शुशोच च मुहुर्मुहुः ।

कुन्ती ।

वैचित्रवीर्यं ते पुत्राः कथंचिज्जीवितास्त्वया ।
त्वत्प्रसादाज्जतुगृहे त्राताः प्रत्यागतास्तव ।
कूर्मश्चिन्तयते पुत्रान्यत्र वा तत्र वा गतः ।
चिन्तया वर्धयेत्पुत्रान्यथा कुशलिनस्तथा ।
तव पुत्रास्तु जीवन्ति त्वं त्राता भरतर्षभ ।
यथा परभृतः पुत्रानरिष्टा वर्धयेत्सदा ।
तथैव तव पुत्रास्तु मया तात सुरक्षिताः ।
दुःखास्तु बहवः प्राप्तास्तथा प्राणान्तिका मया ।
अतः परं न जानामि कर्तव्यं ज्ञातुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा दुःखार्ता शुशोच परमातुरा ।
प्रणिपत्याब्रवीत्क्षत्ता मा शोच इति भारत ।

विदुरः ।

न विनश्यन्ति लोकेषु तव पुत्रा महाबलाः ।
अचिरेणैव कालेन स्वराज्यस्था भवन्ति ते ।
बान्धवैः सहिताः सर्वैर्मा शोकं कुरु माधवि ।

106

After 1. 199. 11, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।
जाम्बूनदपरिष्कारान्प्रभिन्नकरटामुखान् ।
अधिष्ठितान्महामात्रैः सर्वशस्त्रसमन्वितान् ।
सहस्रं प्रददौ राजा गजानां वरवर्मिणाम् ।
रथानां च सहस्रं वै सुवर्णमणिचित्रितम् ।
चतुर्युजां भानुमच्च पाञ्चालः प्रददौ तदा ।
सुवर्णपरिबर्हाणां वरचामरमालिनाम् ।
जात्यश्वानां च पञ्चाशत्सहस्रं प्रददौ नृपः ।
दासीनामयुतं राजा प्रददौ वरभूषणम् ।
ततः सहस्रं दासानां प्रददौ वरधन्विनाम् ।
हैमानि शय्यासनभाजनानि
द्रव्याणि चान्यानि च गोधनानि ।
पृथक्पृथक्चैव ददौ स कोटिं
पाञ्चालराजः परमप्रहृष्टः ।
शिबिकानां शतं पूर्णं वाहान्पञ्चशतं वरान् ।
एवमेतानि पाञ्चालो जन्यर्थे प्रददौ धनम् ।
हरणं तत्र पाञ्चाल्या ज्ञातिदेयं तु सौमकिः ।
धृष्टद्युम्नो ययौ तत्र भगिनीं गृह्य भारत ।
नानद्यमानो बहुभिस्तूर्यशब्दैः सहस्रशः ।

Here follows a colophon, which is followed by वैशंपायनः.

107

After the additional colophon following 1. 199. 22, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

दुर्योधनस्य महिषी काशिराजसुता तदा ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां वधूभिः सहिता तदा ।
पाञ्चालीं प्रतिजग्राह द्रौपदीं श्रीमिवापराम् ।
पूजयामास पूजार्हां शचीं देवीमिवागताम् ।
ववन्दे तत्र गान्धारीं माधवी कृष्णया सह ।
आशिषश्च प्रयुक्त्वा तु पाञ्चालीं परिषस्वजे ।
परिष्वज्य च गान्धारी कृष्णां कमललोचनाम् ।
पुत्राणां मम पाञ्चाली मृत्युरेवेत्यमन्यत ।
सा चिन्त्य विदुरं प्राह युक्तितः सुबलात्मजा ।

105

In the footnotes to 1. 199. 9 the passage is erroneously stated as containing 18 lines; the correct number is 17. — (L. 5) D_4 T_1 $G_{1.2}$ M मृताः (for त्राताः). — (L. 8) D_4 $G_{1.2}$ M त्वद्भक्त्या (for त्वं त्राता). — G_1 M om. lines 13–17.

106

Line 11 = (var.) 1931*. — (L. 15) Some MSS. सोमकिः. — Colophon om. in T_1 G_1 M_6. *Adhy. no.:* D_4 214; T_2 G_4 165; G_2 162; G_3 166; $G_{5.6}$ 164.

107

(L. 3) G_{2-4} $M_{3.5}$ साध्वीं श्रियमिवापरां,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

कुन्तीं राजसुतां क्षत्तः सवधूं सपरिच्छदाम् ।
पाण्डोर्निवेशनं शीघ्रं नीयतां यदि रोचते ।
करणेन मुहूर्तेन नक्षत्रेण तिथौ शुभे ।
यथा सुखं तथा कुन्ती रंस्यते स्वगृहे सुतैः ।
तथेत्येव तदा क्षत्ता कारयामास तत्तदा ।
पूजयामासुरत्यर्थं बान्धवाः पाण्डवांस्तदा ।
नागराः श्रेणिमुख्याश्च पूजयन्ति स्म पाण्डवान् ।
भीष्मद्रोणौ तथा कर्णो बाह्लीकः ससुतस्तदा ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य अकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ।
एवं विहरतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
नेता सर्वस्य कार्यस्य विदुरो राजशासनात् ।

108

☞ In entire supercession of the remarks in the footnotes (p. 789) to 1. 199. 24–25 regarding this passage, substitute the following.

After 1. 199. 25, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

केशवो यदि मन्येत तत्कर्तव्यमसंशयम् ।;

and after 1. 199. 26^{ab}:

वासुदेवेन संमन्त्र्य पाण्डवाः समुपाविशन् ।

धृतराष्ट्रः ।

अभिषेकस्य संभारान्क्षत्तरानय माचिरम् ।
अभिषिक्तं करिष्यामि अद्यैव कुरुनन्दनम् ।
ब्राह्मणा नैगमश्रेष्ठाः श्रेणिमुख्याश्च सर्वशः ।
आहूयन्तां प्रकृतयो बान्धवाश्च विशेषतः ।
पुण्याहं वाच्यतां तात गोसहस्रं तु दीयताम् ।
ग्राममुख्याश्च विप्रेभ्यो दीयन्तां सहदक्षिणाः ।
अङ्गदे मकुटं क्षत्तर्हस्ताभरणमेव च ।
मुक्तावलीं च हारं च निष्कादीन्कुण्डलानि च ।
कटिबन्धं च सूत्रं च तथोदरनिबन्धनम् ।
अष्टोत्तरसहस्रं च ब्राह्मणाधिष्ठिता गजाः ।
जाह्नवीसलिलं शीघ्रमानयन्तां पुरोहिताः ।
अभिषेकोदकक्लिन्नं सर्वाभरणभूषितम् ।
औपवाह्योपरिगतं दिव्यचामरवीजितम् ।
सुवर्णमणिचित्रेण श्वेतच्छत्रेण शोभितम् ।
जयेति द्विजवाक्येन स्तूयमानं नृपैस्तथा ।
दृष्ट्वा कुन्तीसुतं श्रेष्ठमाजमीढं युधिष्ठिरम् ।
प्रीताः प्रीतेन मनसा प्रशंसन्तु पुरे जनाः ।
पाण्डोः कृतोपकारस्य राज्यं दत्त्वा ममैव च ।
प्रतिक्रिया कृतमिदं भविष्यति न संशयः ।

वैशंपायनः ।

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता साधु साध्वित्यभाषत ।

श्रीवासुदेवः ।

युक्तमेतन्महाराज कौरवाणां यशस्करम् ।
शीघ्रमद्यैव राजेन्द्र यथोक्तं कर्तुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा वार्ष्णेयस्त्वरयामास तं तदा ।
यथोक्तं धृतराष्ट्रेण कारयामास कौरव ।
तस्मिन्क्षणे महाराज कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
आगम्य कुरुभिः सर्वैः पूजितः ससुहृद्गणैः ।
मूर्धावसिक्तैः सहितो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
कारयामास विधिवत्केशवानुमते तदा ।
कृपो द्रोणश्च भीष्मश्च धौम्यश्च व्यासकेशवौ ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च चातुर्वैद्यपुरस्कृताः ।
अभिषेकं तदा चक्रुर्भद्रपीठे सुसंयतम् ।
जित्वा तु पृथिवीं कृत्स्नां वशे कृत्वा नरर्षभान् ।
राजसूयादिभिर्यज्ञैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
स्नात्वा ह्यवभृथस्नानं मोदन्तां बान्धवैः सह ।
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे आशीर्भिः प्रत्यपूजयन् ।
मूर्धाभिषिक्तः कौरव्यः सर्वाभरणभूषितः ।
जयेति संस्तुतो राजा प्रददौ धनमक्षयम् ।
सर्वमूर्धावसिक्तैश्च पूजितः कुरुनन्दनः ।
औपवाह्यमथारुह्य दिव्यच्छत्रेण शोभितः ।
राज्ञामनुगतो राजा महेन्द्र इव दैवतैः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य नगरं नागसाह्वयम् ।
प्रविवेश तदा राजा नागरैः पूजितो भृशम् ।
मूर्धावसिक्तं पाण्डुसुतमभ्यनन्दन्त पाण्डवाः ।
गान्धारिपुत्राः शोचन्तः सर्वे ते सह बान्धवैः ।
ज्ञात्वा शोकं तु पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्नृपम् ।
समक्षं वासुदेवस्य कुरूणां च समक्षतः ।
अभिषेकं त्वया प्राप्तं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
गच्छ त्वमद्यैव नृप कृतकृत्योऽसि कौरव ।
आयुः पुरूरवा राजन्नहुषश्च ययातिना ।
तत्रैव निवसन्ति स्म खाण्डवाख्ये नृपोत्तम ।
राजधानी तु सर्वेषां पौरवाणां महाभुज ।
विनाशितं मुनिगणैर्लोभान्मुनिसुतस्य तु ।
तस्मात्त्वं खाण्डवप्रस्थं पुरं राष्ट्रं च वर्धय ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतनिश्चयाः ।
त्वद्भक्त्या जन्तवश्चान्ये भजन्त्येव पुरं शुभम् ।
पुरं राष्ट्रं समृद्धं वै धनधान्यैः समावृतम् ।

108

(L. 41) D_4 G_1 M_{6-8} रराज राजानुगतैः. — (L. 44) T_3 G_{2-4} मूर्द्धाभिषिक्तं पांडोस्तु सुतमभ्यर्णपांडवाः ($G_{2.4}$ °बांधवाः). — (L. 53) T_1 G (except $G_{4.5}$) बुध° (for मुनि°). — Line 59 is a *repetition* of 1. 199. 26^{ab}.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्माद्गच्छस्व कौन्तेय भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
वैशंपायनः ।

Then follows a *repetition* of 1. 199. 26^{ab}; and finally:

रथैर्नागैर्हयैश्चापि सहितास्तु पदातिभिः ।

109

After 1. 199. 35^{ab}, S ins.:

पुरीं सर्वगुणोपेतां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः ।
तोरणद्वारसुमुखां द्वात्रिंशद्वारसंयुताम् ।
वर्धमानपुरद्वारां प्रविवेश महाद्युतिः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषाः श्रूयन्ते बहवो भृशम् ।
जयेति ब्राह्मणगिरः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ।
औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
कृतमङ्गलसत्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
प्रविश्य भवनं राजा सत्कारैरभिपूजितः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।
ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणायुतम् ।
गोधनैश्च समाकीर्णं सस्यवृद्धिस्तदाभवत् ।

110

After 1. 199. 49, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

ततस्तु विश्वकर्माणं पूजयित्वा विसृज्य च ।
द्वैपायनं च संपूज्य विसृज्य च नराधिप ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्राजा गन्तुकामं कृतक्षणम् ।
तव प्रसादाद्वार्ष्णेय राज्यं प्राप्तं मयानघ ।
प्रसादादेव ते वीर शून्यं राष्ट्रं सुदुर्गमम् ।
तवैव तत्प्रसादेन राज्यस्थास्तु भवामहे ।
गतिस्त्वमन्तकाले च पाण्डवानां तु माधव ।
मातास्माकं पिता देवो न पाण्डुं विद्महे वयम् ।
ज्ञात्वा तु कृत्यं कर्तव्यं पाण्डवानां त्वयानघ ।
श्रीवासुदेवः ।
त्वत्प्रभावान्महाभाग राज्यं प्राप्तं स्वधर्मतः ।
पितृपैतामहं राज्यं कथं न स्यात्तव प्रभो ।
धार्तराष्ट्रा दुराचाराः किं करिष्यन्ति पाण्डवान् ।
यथेष्टं पालय महीं सदा धर्मधुरं वह ।
धर्मोपदेशः संक्षेपाद्ब्राह्मणान्भर कौरव ।
अद्यैव नारदः श्रीमानागमिष्यति सत्वरः ।
आदत्स्व तस्य वाक्यानि शासनं कुरु तस्य वै ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ततः कुन्तीमभिवाद्य जनार्दनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा गमिष्यामि नमोऽस्तु ते ।
कुन्ती ।
जातुषं गृहमासाद्य मया प्राप्तं च केशव ।
आर्येणापि तव ज्ञातं कुन्तिभोजेन चानघ ।
त्वया नाथेन गोविन्द दुःखं प्राप्तं महत्तरम् ।
किं पुनस्त्वमनाथानां दरिद्राणां विशेषतः ।
सर्वदुःखानि शाम्यन्ति तव संदर्शनान्मम ।
स्मरस्यैतान्महाप्राज्ञ तेन जीवन्ति पाण्डवाः ।
वैशंपायनः ।
करिष्यामीति चामन्त्र्य अभिवाद्य पितृष्वसाम् ।
गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवः सहानुगः ।

111

After 1. 200. 9^{ab}, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः ।
तथा नक्षत्रजुष्टेन सुपर्णचरितेन च ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशेन सेवितेन महर्षिभिः ।
नभःस्थलेन दिव्येन दुर्लभेनातपस्विनाम् ।
भूतार्चितो भूतधरां राष्ट्रं नगरमालिनीम् ।
अवेक्षमाणो द्युतिमानाजगाम महातपाः ।
सर्ववेदान्तगो विप्रः सर्वविद्यासु पारगः ।
परेण तपसा युक्तो ब्राह्मेण तपसा वृतः ।
नये नीतौ च नियतो विश्रुतश्च महामुनिः ।
परात्परतरं प्राप्तो धर्मात्समभिजग्मिवान् ।
भावितात्मा गतरजाः शान्तो मृदुरृजुर्द्विजः ।
धर्मेणाभिगतः सर्वैर्देवदानवमानवैः ।
क्षीणकर्मसु पापेषु भूतेषु विविधेषु च ।
सर्वथा कृतमर्यादो देवेषु विविधेषु च ।
शतशः सोमपा यज्ञे पुण्यकर्मकृदग्निचित् ।
ऋक्सामयजुषां वेत्ता न्यायवृत्तान्तकोविदः ।

109

In the footnotes to 1. 199. 35^{ab} the number of lines in this passage is erroneously stated to be 18; the correct number is 16.

110

(L. 20) D_4 $G_{5.6}$ °ण चापि न ज्ञातं; T_1 °णापि च न ज्ञा°; G_3 M_6 °ण च न चाज्ञा°.

111

(L. 13) D_4 T_1 $G_{5.6}$ M_{6-8} भूयेषु; G_1 नयेषु (for भूतेषु).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋजुरारोहवान्शुक्लो भूयिष्ठपथिकोऽनवः ।
श्लक्ष्णया शिखयोपेतः संपन्नः परमत्विषा ।
अवदाते च सूक्ष्मे च दिव्ये च रुचिरे शुभे ।
महेन्द्रदत्ते महती बिभ्रत्परमवाससी ।
जाम्बूनदमये दिव्ये गण्डूपदमुखेन वै ।
भ्रय्यर्कसदृशे दिव्ये धारयन्कुण्डले शुभे ।
राजतच्छत्रमुच्छ्रित्य चित्रं परमवर्चसम् ।
प्राप्य दुष्प्रापमन्येन ब्रह्मवर्चसमुत्तमम् ।
भवने भूमिपालस्य बृहस्पतिरिवाप्लुतः ।
संहितायां च सर्वेषां स्थितस्योपस्थितस्य च ।
द्विपदस्य च धर्मस्य क्रमधर्मस्य पारगः ।
गाथासामानुसामज्ञः साम्नां परमवल्गुनाम् ।
आत्मना सर्वमोक्षिभ्यः कृतिमान्कृत्यवित्तथा ।
योक्ता धर्मे बहुविधे मनो मतिमतां वरः ।
विदितार्थः स्वसमयच्छेत्ता निगमसंशयान् ।
अर्थनिर्वचने नित्यं संशयच्छिदसंशयः ।
प्रकृत्या धर्मकुशलो नानाधर्मविशारदः ।
लोपेनागमधर्मेण संक्रमेण च वृत्तिषु ।
एकशब्दांश्च नानार्थानेकार्थांश्च पृथक्छ्रुतीन् ।
पृथगर्थाभिधानं च प्रयोगाणामवेक्षिता ।
प्रमाणभूतो लोकस्य सर्वाधिकरणेषु च ।
सर्ववर्णविकारेषु नित्यं सकलपूजितः ।
स्वरे स्वरे च विविधे वृत्तेषु विविधेषु च ।
समस्थानेषु सर्वेषु समाम्नायेषु धातुषु ।
उद्देश्यानां समाख्याता सर्वमाख्यातमुद्दिशन् ।
अभिसंधिषु तत्त्वज्ञः पदान्यङ्गान्यनुस्मरन् ।
कालधर्मेण निर्दिष्टं यथार्थं च विचारयन् ।
चिकीर्षितं च यो वेत्ता यथा लोकेन संवृतम् ।
विभाषितं च समयं भाषितं हृदयंगमम् ।
आत्मने च परस्मै च स्वरसंस्कारयोगवान् ।
एषां स्वराणां ज्ञाता च बोद्धा प्रवचनस्वरान् ।
विज्ञाता उक्तवाक्यानां एकतां बहुतां तथा ।
बोद्धा च परमार्थांश्च विविधांश्च व्यतिक्रमान् ।
अभेदतश्च बहुशो बहुशश्चापि भेदतः ।
वचनानां च विविधानादेशांश्च समीक्षिता ।
नानार्थकुशलस्तत्र तद्धितेषु च कृत्स्नशः ।
परिभूषयिता वाचां वर्णतः स्वरतोऽर्थतः ।
प्रत्ययांश्च समाख्याता नियतं प्रतिधातुकम् ।
पञ्च चाक्षरजातानि स्वरसंज्ञानि यानि च ।

☞ In the footnotes to 1. 200. 9, in the remarks regarding the present passage, for "27 lines" read "55 lines"; deleting "— [ed]) S आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः", as well as the *wavy line* under 9[cd] of the constituted text.

112

After 1. 209. 24[abc], Ñ$_2$ D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

चित्रवाहनमब्रवीत् ।
चित्राङ्गदायाः शुल्कं च गृहेमं बभ्रुवाहनम् ।
अनेन तु भविष्यामि ऋणान्मुक्तो जनाधिप ।
चित्राङ्गदां पुनर्वाक्यमब्रवीत्पाकशासनिः ।
इहैव भव भद्रे त्वं बभ्रुवाहनवर्धना ।
इन्द्रप्रस्थनिवासं मे आगता तत्र रंस्यसे ।
कुन्तीं युधिष्ठिरं भीमं भ्रातरौ मे कनीयसौ ।
आगता तत्र पश्येथा अन्यानपि च बान्धवान् ।
बान्धवैः सहिता भद्रे नन्दसे त्वमनिन्दिते ।
धर्मे स्थितः सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
जित्वा तु पृथिवीं सर्वां राजसूयं करिष्यति ।
तत्रागच्छन्ति राजानः पृथिव्यां नृपसंज्ञिताः ।
बहूनि रत्नान्यादाय आगमिष्यति ते पिता ।
एकसार्थं प्रयातासि चित्रवाहनसेनया ।
द्रक्ष्यामि राजसूये त्वां पुत्रं पालय मा शुचः ।
बभ्रुवाहननामा तु मम प्राणो बहिश्चरः ।
तस्माद्भरस्व पुत्रं वै पूरुवंशविवर्धनम् ।
चित्रवाहनदायादं धर्मात्पौरवनन्दनम् ।
पाण्डवानां प्रियं पुत्रं तस्मात्पालय सर्वदा ।
विप्रयोगेन संतापं मा कृथास्त्वमनिन्दिते ।
चित्राङ्गदामेवमुक्त्वा.

113

After 1. 210. 2, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

चिन्तयामास रात्रौ तु गदेन कथितां कथाम् ।

— (L. 14) Some MSS. वेदेषु (for देवेषु). — (L. 27) D_4 $G_{5.6}$ M_{6-8} सर्वस्य (for धर्मस्य). — (L. 44) D_4 $G_{5.6}$ श(D$_4$ व)र्करीतेन (for यथा लोकेन). — (L. 51) D_4 $G_{2.5.6}$ वनानां विविधानां च देशानां च समी°.

112

(L. 2) Ñ$_2$ D_4 T_1 M (except M_8) त्वं (for च). — (L. 3) D_4 T_1 M ऋणमुक्तो. — (L. 10) Ñ$_2$ D_4 G_1 M कौंतेयोथ (for कुन्ती°). — (L. 11) D_4 G_1 M कृत्स्नां (for सर्वां). — After line 21, D_4 T_1 $G_{5.6}$ ins.:

सागरानूपमाश्रितः ।
स्थानं दूरं समाप्लुत्य दत्त्वा बहुधनं तदा ।
केरलान्समतिक्रम्य.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुभद्रायाश्च माधुर्यं रूपसंपद्गुणानि च ।
प्राप्तुं तां चिन्तयामास क उपायो भवेदिति ।
वेषवैकृतमापन्नः परिव्राजकरूपधृक् ।
कुकुरान्धकवृष्णीनामज्ञातो वेषधारणात् ।
भ्रममाणश्चरन्भैक्षं परिव्राजकवेषवान् ।
येन केनाप्युपायेन प्रविश्य च गृहं महत् ।
दृष्ट्वा सुभद्रां कृष्णस्य भगिनीमेकसुन्दरीम् ।
वासुदेवमतं ज्ञात्वा करिष्यामि हितं शुभम् ।
एवं विनिश्चयं कृत्वा दीक्षितस्तु तदाभवत् ।
त्रिदण्डी मुण्डितः कुण्डी अक्षमालाङ्गुलीयकः ।
योगभारं वहन्पार्थो वटवृक्षस्य कोटरम् ।
प्रविशन्नेव बीभत्सुर्वृष्टिं वर्षति वासवे ।
चिन्तयामास देवेशं केशवं क्लेशनाशनम् ।
प्रणतार्तिहरं शंभुं मायारूपेण वञ्चकम् ।
केशवश्चिन्तितं ज्ञात्वा दिव्यज्ञानेन दृष्टवान् ।
शयानः शयने धन्ये सत्यभामासहायवान् ।
केशवः सहसा राजञ्जहास च ननन्द च ।
पुनः पुनः सत्यभामा चाब्रवीत्पुरुषोत्तमम् ।
सत्यभामा ।
भगवंश्चिन्तयाविष्टः शयने शयितः सुखम् ।
भवान्बहुप्रकारेण जहास च पुनः पुनः ।
श्रोतव्यं यदि वा कृष्ण प्रसादो यदि चेन्मयि ।
वक्तुमर्हसि लोकेश तच्छ्रोतुं कामये ह्यहम् ।
श्रीभगवान् ।
पितृष्वसायाः पुत्रो मे भीमसेनानुजोऽर्जुनः ।
तीर्थयात्रां गतः पार्थः कारणात्समयात्तदा ।
तीर्थयात्रासमाप्तौ तु निवृत्तो निशि भारतः ।
सुभद्रां चिन्तयानस्तु तदर्थं चापि मां पुनः ।
चिन्तयन्नेव तां भद्रां यतिरूपधरोऽभवत् ।
यतिरूपप्रतिच्छन्नो द्वारकां प्राप्य माधवीम् ।
येन केनाप्युपायेन दृष्ट्वा तु वरवर्णिनीम् ।
वासुदेवमतं ज्ञात्वा प्रयतिष्ये मनोरथम् ।
एवं व्यवसितः पार्थो यतिलिङ्गेन पाण्डवः ।
छायायां वटवृक्षस्य वृष्टिं वर्षति वासवे ।
योगभारं वहन्नेव मानसं दुःखमास्थवान् ।
ईदृशं मां विजानाति माधवो यदि मां स्मरन् ।
वैशंपायनः ।
भ्रातरं तव पश्येति सत्यभामामदर्शयत् ।
तत उत्थाय शयनात्प्रस्थितो मधुसूदनः ।

114

S ins. after 1. 212. 1^{cd} (T3 G2.4 after 7^{ab}): D4 (suppl. fol. *sec. m.*), after 2^{ab}:

चिन्तयानस्ततो भद्रामुपविष्टः शिलातले ।
रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ।
सालतालाश्वकर्णैश्च बकुलैरर्जुनैस्तथा ।
चम्पकाशोकपुंनागैः केतकैः पाटलैस्तथा ।
कर्णिकारैरशोकैश्च अङ्कोलैरतिमुक्तकैः ।
एवमादिभिरन्यैश्च संवृते स शिलातले ।
पुनः पुनश्चिन्तयानः सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ।
यदृच्छया चोपपन्नान्वृष्णिवीरान्ददर्श ह ।
बलदेवं च हार्दिक्यं साम्बं सारणमेव च ।
प्रद्युम्नं च गदं चैव चारुदेष्णं विडूरथम् ।
भानुं च निशठं चैव पृथुं विपृथुमेव च ।
तथान्यांश्च बहून्पश्यन्हृदि शोकमधारयत् ।
ततस्ते सहिताः सर्वे यतिं दृष्ट्वा समुत्सुकाः ।
वृष्णयो विनयोपेताः परिवार्योपतस्थिरे ।
ततोऽर्जुनः प्रीतमनाः स्वागतं व्याजहार सः ।
आस्यतामास्यतां सर्वै रमणीये शिलातले ।
इत्येवमुक्ता यतिना प्रीतास्ते यादवर्षभाः ।
उपोपविविशुः सर्वे सुस्वागतमिति ब्रुवन् ।
ततस्तेषु निविष्टेषु वृष्णिवीरेषु पाण्डवः ।
आकारं गूहमानस्तु कुशलप्रश्नमब्रवीत् ।
सर्वत्र कुशलं चोक्त्वा बलदेवोऽब्रवीदिदम् ।
प्रसादं कुरु मे विप्र कुतस्त्वं चागतो ह्यसि ।
त्वया दृष्टानि पुण्यानि वदस्व वदतां वर ।
पर्वतांश्चैव तीर्थानि वनान्यायतनानि च ।
वैशंपायनः ।
तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत ।
आपगानां वनानां च कथयामास यादवे ।
ताः कथाः कथयन्नेव कथान्ते जनमेजय ।
कथां धर्मसमायुक्तां वृष्णिवीरे न्यवेदयत् ।
श्रुत्वा धर्मकथां पुण्यां वृष्णिवीरोऽभ्यपूजयत् ।
ततस्तु यादवाः सर्वे मन्त्रयन्ति स्म भारत ।
अयं देशातिथिः श्रीमान्यतिलिङ्गधरो द्विजः ।
आवासं कमुपाश्रित्य वसेत निरुपद्रवः ।
इत्येवमब्रुवंस्ते वै रौहिणेयं तु यादवाः ।
ददृशुः कृष्णमायान्तं सर्वे यादवनन्दनम् ।
एहि केशव तातेति रौहिणेयोऽब्रवीद्वचः ।

113

D4 T3 G1 M6–8 om. line 35. — After line 35, G3.6 ins.:

किंचिद्वाचमवष्टभ्य आप्तैः कतिपयैर्जनैः ।

114

(L. 40) D4 पांडव; T1 M6 माधवः (for मां वद). — (L. 47) T1 G1.2 M6–8 वाग्मी. — After line 51, T1 ins.:

निःसीमतररूपोऽयं सुभद्रापि तथाविधा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यतिलिङ्गधरो विद्वान्देशातिथिरयं द्विजः ।
वर्षारात्रनिवासार्थमागतो नः पुरं प्रति ।
स्थाने यस्मिन्निवसति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।
श्रीभगवान् ।
त्वयि स्थिते महाभाग परवानस्मि धर्मतः ।
स्वयं तु रुचिरे स्थाने वसतामिति मां वद ।
वैशंपायनः ।
सुप्रीतस्तेन वाक्येन परिष्वज्य जनार्दनम् ।
बलदेवोऽब्रवीद्वाक्यं चिन्तयित्वा महाबलः ।
आरामे तु वसेद्धीमांश्चतुरो वर्षमासकान् ।
कन्यापुरे सुभद्राया भुक्त्वा भोजनमिष्टतः ।
लतागृहेषु वसतामिति मे धीयते मतिः ।
लब्धानुज्ञास्त्वया तत्र मन्यन्ते सर्वयादवाः ।
वासुदेवः ।
बलवान्दर्शनीयश्च वाग्विच्छ्रीमान्बहुश्रुतः ।
कन्यापुरसमीपे तु न युक्तमिति मे मतिः ।
गुरुः शास्ता च नेता च शास्त्रज्ञो धर्मवित्तमः ।
त्वयोक्तं न विरुध्येऽहं करिष्यामि वचस्तव ।
शुभाशुभस्य विज्ञाने नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
बलदेवः ।
अयं देशातिथिः श्रीमान्सर्वधर्मविशारदः ।
धृतिमान्विनयोपेतः सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
यतिलिङ्गधरो ह्येष को विजानाति मानसम् ।
त्वमिमं पुण्डरीकाक्ष नीत्वा कन्यापुरं शुभम् ।
निवेदय सुभद्रायै मद्वाक्यपरिचोदितः ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पानैश्च अन्यैरिष्टैश्च पूजय ।
Colophon.
वैशंपायनः ।
स तथेति प्रतिज्ञाय सहितो यतिना हरिः ।
कृत्वा तु संविदं तेन प्रहृष्टः केशवोऽभवत् ।
पर्वते तौ विहृत्यैव यथेष्टं कृष्णपाण्डवौ ।
तां पुरीं प्रविवेशाथ गृह्य हस्ते च पाण्डवम् ।
प्रविश्य च गृहं रम्यं सर्वभोगसमन्वितम् ।
पार्थमावेदयामास रुक्मिणीसत्यभामयोः ।
हृषीकेशवचः श्रुत्वा ते उभे ऊचतुर्भृशम् ।
मनोरथो महानेष हृदि नः परिवर्तते ।
कदा द्रक्ष्याम बीभत्सुं पाण्डवं गृहमागतम् ।
इति चिन्तयमानानां पार्थो दुःखमपानुदत् ।
प्राप्तमज्ञातपूजाभिरुत्तमाभिरपूजयत् ।
स तं प्रियातिथिश्रेष्ठं समीक्ष्य यतिमागतम् ।
सोदर्यां भगिनीं कृष्णः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
अयं देशातिथिर्भद्रे संयतो व्रतवानृषिः ।
प्राप्नोतु सततं पूजां तव कन्यापुरे वसन् ।
आर्येण च परिज्ञातः पूजनीयो यतिः सदा ।
तस्माद्भरस्व वार्ष्णेयि भक्ष्यैर्भोज्यैर्यतिं सदा ।
एष यद्यदृषिर्ब्रूयात्कार्यमेव न संशयः ।
सखीभिः सहिता भद्रे भवास्य वशवर्तिनी ।
पुरापि यतयो भद्रे ये भैक्षार्थमनुव्रताः ।
ते बभूवुर्दशार्हाणां कन्यापुरनिवासिनः ।
तेभ्यो भोज्यानि भक्ष्याणि यथाकालमतन्द्रिताः ।
कन्यापुरगताः कन्याः प्रयच्छन्ति यशस्विनि ।
सा तथेत्यब्रवीत्कृष्णं करिष्यामि यथात्थ माम् ।
तोषयिष्यामि वृत्तेन कर्मणा च द्विजर्षभम् ।
एवमेतेन रूपेण कंचित्कालं धनंजयः ।
उवास भक्ष्यैर्भोज्यैश्च भद्रया परमार्चितः ।
तस्य सर्वगुणोपेतां वासुदेवसहोदराम् ।
पश्यतः सततं भद्रां प्रादुरासीन्मनोभवः ।
गूहयन्निव चाकारमालोक्य वरवर्णिनीम् ।
दीर्घमुष्णं निशश्वास पार्थः कामवशं गतः ।
न कृष्णां रूपतो मेने वासुदेवसहोदराम् ।
प्राप्तां हृदीन्द्रसेनां वा साक्षाद्वा वरुणात्मजाम् ।
अतीतसमये काले सोदर्याणां धनंजयः ।
न सस्मार सुभद्रायाः कामाङ्कुशनिवारितः ।
क्रीडारतिपरां भद्रां सखीजनशतैर्वृताम् ।
प्रीयते स्मार्जुनः पश्यन्स्वाहामिव हुताशनः ।
पाण्डवस्य सुभद्रायाः सकाशे तु यशस्विनः ।
समुत्पत्तिः प्रभावश्च गदेन कथितः पुरा ।
श्रुत्वा चाशनिनिर्घोषं केशवेनापि धीमता ।
उपमामर्जुनं कृत्वा विस्तरः कथितः पुरा ।
क्रुद्धमत्तप्रलापश्च वृष्णीनामर्जुनं प्रति ।
पौरुषाण्युपमां कृत्वा प्रावर्धन्त धनुष्मताम् ।
अन्योन्यकलहे चापि विवादे चापि वृष्णयः ।
अर्जुनोऽपि न मे तुल्यः कुतस्त्वमिति तेऽब्रुवन् ।
जातांश्च पुत्रान्गृह्णन्त आशिषो वृष्णयोऽब्रुवन् ।
अर्जुनस्य समो वीर्ये भव तात धनुर्धरः ।
तस्मात्सुभद्रा चकमे पौरुषाद्भरतर्षभम् ।
सत्यसंधस्य रूपेण चातुर्येण च मोहिता ।
चारणातिथिसंघानां गदस्य च निशम्य सा ।

बलवानिन्द्रियग्रामो न जाने किं भविष्यति ।
— After line 55, T1 (which om. lines 56–57) ins.:
कृष्णः ।
कन्यापुरेऽस्यतेर्वासः सुखोदर्कोऽथवा भवेत् ।
सुखोदर्को भवेद्वापि नाहं जाने यदूद्वह ।
भवता परवानस्मि यावदाचन्द्रतारकम् ।

Colophon om. in T1. *Adhy. no.:* D4 229; T3 G4 180; G1.5.6 M6 179; G2 177; G3 181. — (L. 129)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अदृष्टे कृतभावाभूत्सुभद्रा भरतर्षभे ।
कीर्तयन्ददृशे यो यः कथंचित्कुरुजाङ्गलम् ।
तं तमेव सदा भद्रा बीभत्सुं साभिपृच्छति ।
अभीक्ष्णशः परिप्रश्नादभीक्ष्णश्रवणात्तथा ।
प्रत्यक्ष इव भद्रायाः पाण्डवः समपद्यत ।
भुजौ भुजगसंकाशौ ज्याघातेन किणीकृतौ ।
पार्थोऽयमिति पश्यन्त्या निःसंशयमजायत ।
यथारूपं हि शुश्राव सुभद्रा भरतर्षभम् ।
तथारूपमवेक्ष्यैनं परां प्रीतिमवाप सा ।
सा कदाचिदुपासीनं पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ।
कथं देशाः कथं शैला नानाजनपदाः कथम् ।
सरांसि सरितश्चैव वनानि च कथं यते ।
दिशः काश्च कथं प्राप्ताश्चरता भवता सदा ।
स तथोक्तस्तदा भद्रां बहुनर्मानृतं ब्रुवन् ।
उवाच परमप्रीतस्तस्या बहु तथा कथाः ।
निशम्य विविधं तस्य लोके चरितमात्मनः ।
कथापरिगतो भावः कन्यायाः समपद्यत ।
पर्वसंधौ च कस्मिंश्चित्सुभद्रा भरतर्षभम् ।
रहस्येकान्तमासाद्य हृष्यमाणाभ्यभाषत ।
यतिना चरता लोकान्खाण्डवप्रस्थवासिनी ।
कच्चिद्भगवता दृष्टा पृथास्माकं पितृष्वसा ।
भ्रातृभिः प्रयतैः सर्वैः कच्चिदार्यो युधिष्ठिरः ।
कच्चिद्धर्मपरो भीमो धर्मराजस्य धीमतः ।
निवृत्तसमयः कच्चिदपराधाद्धनंजयः ।
नियमे कामभोगानां वर्तमानः प्रियेतरे ।
क्व नु पार्थश्चरत्यद्य बह्वीर्दुर्वसतीर्वसन् ।
सुखोचितो ह्यदुःखार्हो दीर्घबाहुररिंदमः ।
कच्चिच्छ्रुतो वा दृष्टो वा पार्थो भगवतार्जुनः ।
निशम्य वचनं तस्यास्तामुवाच हसन्निव ।
आर्ये पृथा च कुशला सपुत्रा च सहस्नुषा ।
प्रीयते पश्यती पुत्रान्कुरुक्षेत्रं च पश्यती ।
अनुज्ञातस्तु मात्रा च सोदर्यैस्तु धनंजयः ।
द्वारकामावसत्येको यतिलिङ्गेन पाण्डवः ।
पश्यन्ती सततं कस्मान्नाभिजानासि माधवि ।
निशम्य वचनं तस्य वासुदेवसहोदरा ।
निःश्वासबहुला तस्थौ क्षितिं विलिखती तदा ।
ततः परमसंहृष्टः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
अर्जुनोऽहमिति प्रीतस्तामुवाच धनंजयः ।
यथा तव गतो भावः श्रवणान्मयि भामिनि ।
त्वद्गतः सततं भावस्तथा शतगुणो मम ।
प्रशस्तेऽहनि धर्मेण भद्रे स्वयमहं वृतः ।
सत्यवानिव सावित्र्या भविष्यामि पतिस्तव ।
एवमुक्त्वा ततः पार्थः प्रविवेश लतागृहम् ।
ततः सुभद्रा ललिता लज्जाभावसमन्विता ।
मुमोह शयने दिव्ये शयाना नतथोचिता ।
कन्यापुरे च संवृत्तं ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
शशास रुक्मिणीं कृष्णो भोजनादिकमर्जुने ।
तदा प्रभृति तां भद्रां चिन्तयन्वै धनंजयः ।
आस्ते स्म स तदारामे कार्येणैव सहाभिभूः ।
सुभद्रापि न च स्वस्था पार्थं प्रति बभूव सा ।
कृशा विवर्णवदना चिन्ताशोकपरायणा ।
निःश्वासपरमा भद्रा मानसेन मनस्विनी ।
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति केनचित् ।
न नक्तं न दिवा शेते बभूवोन्मत्तदर्शना ।
एवं शोकपरां भद्रां देवकी वाक्यमब्रवीत् ।
मा शोकं कुरु वार्ष्णेयि धृतिमालम्ब शोभने ।
निवेदयिष्ये त्वां रामे कृष्णे चैव नरर्षभे ।
पश्चाज्जानासि ते वार्तां मा शोकं कुरु माधवि ।
एवमुक्त्वा च सा माता भद्रायाः प्रियकामिनी ।
निवेदयामास तदा भद्रामानकदुन्दुभेः ।
रहस्येकासना तत्र भद्रास्वस्थेति चाब्रवीत् ।
आरामे तु यतिः श्रीमानर्जुनः सोऽथ नः श्रुतः ।
अक्रूराय च कृष्णाय आहुकाय च सत्यके ।
निवेद्यतां महाप्राज्ञ श्रोतव्यं यदि बान्धवैः ।

वैशंपायनः ।

वसुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा अक्रूराहुकयोस्तदा ।
निवेदयित्वा कृष्णाय मन्त्रयामास नैकधा ।
इदं कार्यमिदं कृत्यमिदमेवं विनिश्चितम् ।
अक्रूरश्चोग्रसेनश्च सत्यकश्च गदेन च ।
पृथुश्रवाश्च कृष्णश्च सहिताः शिनिना सह ।
रुक्मिणी सत्यभामा च देवकी रोहिणी तथा ।
वासुदेवेन सहिताः पुरोहितमते स्थिताः ।
विवाहं मन्त्रयामासुर्द्वादशेऽहनि भारत ।
अज्ञातं रौहिणेयस्य उद्धवस्य च भारत ।
विवाहं तु सुभद्रायाः कर्तुकामो गदाग्रजः ।
महादेवस्य पूजार्थं महोत्सवमिति ब्रुवन् ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं सुभद्रार्तिप्रशान्तये ।
नगरे घोषयामास हितार्थं सव्यसाचिनः ।

D_4 प्रथितैः; T_1 $G_{1.6}$ M_{6-8} प्रीयते (for प्रयतैः). — (L. 137) $G_{2.5.6}$ कुशलिनी (for च कुशला). D_4 T_1 G_1 M_{6-8} आर्या कुशलिनी कुंती. D_4 T_1 G (except $G_{3.4}$) सहपुत्रा (for सपुत्रा च). — (L. 156) D_4 G_6 M_{6-8} कार्श्येनेव; T_1 कार्श्येजेन. G_1 कामेन भृशपीडितः. — After line 181, $G_{5.6}$ ins.:

उमासखस्य देवस्य ब्रह्मविश्वेशरूपिणः ।

— (L. 182) $G_{5.6}$ व्याजेन मधुसूदनः (for the posterior

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इतश्चतुर्थे त्वहनि अन्तर्द्वीपं तु गम्यताम् ।
सदारैः सानुयात्रैश्च सपुत्रैश्च सबान्धवैः ।
गन्तव्यं सर्ववर्णैश्च गन्तव्यं सर्वयादवैः ।
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथा चक्रुश्च सर्वशः ।
ततः सर्वदशार्हाणामन्तर्द्वीपे तु भारत ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं बभूव परमोत्सवः ।
कृष्णरामाहुकाक्रूरप्रद्युम्नशिनिसत्यकाः ।
समुद्रं प्रययुर्हृष्टाः कुकुरान्धकवृष्णयः ।
युक्तयन्त्रपताकाभिर्वृष्णयो ब्राह्मणैः सह ।
समुद्रं प्रययुर्नौभिः सर्वे पुरनिवासिनः ।
ततस्त्वरितमागम्य दाशार्हगणपूजितम् ।
सुभद्रा पुण्डरीकाक्षमब्रवीद्यतिशासनात् ।
कृत्यवान्द्वादशाहानि स्थाता स भगवानिह ।
तिष्ठतस्तस्य कः कुर्यादुपस्थानविधिं प्रति ।
तामुवाच हृषीकेशः कस्त्वदन्यो विशेषतः ।
तमृषिं प्रत्युपस्थातुमितो नार्हति मानवः ।
त्वमेवास्मन्मतेनास्य महर्षेर्वशवर्तिनी ।
कुरु सर्वाणि कार्याणि कीर्तिं धर्ममवेक्ष्य च ।
तस्य चातिथिमुख्यस्य सर्वेषां च तपस्विनाम् ।
संविधानपरा भद्रे भव त्वं वशवर्तिनी ।

वैशंपायनः ।

एवमादिश्य भद्रां च रक्षां च मधुसूदनः ।
ययौ शङ्खप्रणादेन भेरीणां च महास्वनैः ।
ततस्तद्द्वीपमासाद्य दानधर्मपरायणाः ।
उग्रसेनमुखाः सर्वे विज ुः कुकुरान्धकाः ।
सप्तयोजनविस्तार आयतो दशयोजनम् ।
बभूव स महाद्वीपः सपर्वतमहावनः ।
सेतुपुष्करिणीजालैराक्रीडः सर्वसात्वताम् ।
वापीपल्वलसंघैश्च काननैश्च मनोरमैः ।
वासुदेवसमैर्द्वीपः स सर्वैः कुकुरान्धकैः ।
बभूव परमोपेतस्त्रिविष्टप इवामरैः ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं दानधर्मपरायणाः ।
उग्रसेनमुखाः सर्वे विजह्रुः कुकुरान्धकाः ।
विचित्रमाल्याभरणाश्चित्ररूपानुलेपनाः ।
विहाराभिमुखाः सर्वे यादवाः पानसंयुताः ।
सुनृत्तगीतवादित्रै रममाणास्ततोऽभवन् ।
तत्र याते दशार्हाणामृषभे शार्ङ्गधन्वनि ।
सुभद्रोद्वाहनं पार्थः प्राप्तकालममन्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धकपुरात्तस्मादपयानं च पाण्डवः ।
विनिश्चित्य ततः पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
शृणु भद्रे यथाशास्त्रं यथार्थमृषिभिः कृतम् ।
कन्यायास्तु पिता भ्राता माता मातुल एव च ।
पितृभ्राता गुरुश्चापि दाने तु प्रभुतां गताः ।
महोत्सवं पशुपतेर्द्रष्टुकामः पिताहुकः ।
अन्तर्द्वीपं गतो भद्रे पुत्रैः पौत्रैः सबान्धवैः ।
मम चैव विशालाक्षि विदेशस्थास्तु बान्धवाः ।
तस्मात्सुभद्रे गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो भवेत् ।
समागमे तु कन्यायाः क्रियाः प्रोक्ताश्चतुर्विधाः ।
तेषां प्रवृत्तिं साधूनां शृणु माधवि तद्यथा ।
वरमाहूय विधिना पितृदत्ता यथार्थिने ।
सा पत्नी तु बुधैरुक्ता सा तु वश्या पतिव्रता ।
भृत्यानां भरणार्थाय आत्मनः पोषणाय च ।
दारे स्थिते गृहीता सा भार्या चेति बुधैर्मता ।
धर्मतो वरयित्वा तु आनीय स्वं निवेशनम् ।
न्यायेन दत्ता तारुण्ये दाराः पितृकृता भवेत् ।
जनयेद्या तु भर्तारं जाया इत्येव नामतः ।
दाराः पत्नी च भार्या च जाया चेति चतुर्विधाः ।
चतस्र एवाग्निसाक्ष्याः क्रियायुक्तास्तु धर्मतः ।
गान्धर्वेण विवाहेन रागात्पुत्रार्थकारणात् ।
आत्मनानुगृहीता या सा तु वश्या प्रजावती ।
गान्धर्वस्तु क्रियाहीनो रागादेव प्रवर्तते ।
सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ।
मयोक्तमक्रियं चापि कर्तव्यं माधवि त्वया ।
अयनं चैव मासश्च ऋक्षं पक्षस्तथा तिथिः ।
करणं च मुहूर्तं च लग्नसंपद्यथाद्य वै ।
विवाहस्य विशालाक्षि प्रशस्तं चोत्तरायणम् ।
वैशाखश्चैव मासानां पक्षाणां शुक्ल एव च ।
नक्षत्राणां तथा हस्तस्तृतीया च तिथिष्वपि ।
लग्नो हि मकरः श्रेष्ठः करणानां बवस्तथा ।
मैत्रो मुहूर्तो वैवाह्य आवयोः शुभकर्मणि ।
सर्वसंपदियं भद्रे अद्य रात्रौ भविष्यति ।
भगवानस्तमभ्येति तपनस्तपतां वरः ।
नारायणो हि सर्वज्ञो नानुबुध्येत विश्वकृत् ।
धर्मसंकटमापन्ने किं नु कृत्वा शुभं भवेत् ।
मनोभवेन कामेन मोहितं मा प्रलापिनम् ।
प्रतिवाक्यं तु मे देहि किं न वक्ष्यसि माधवि ।

---

half). — D_4 T_1 $G_{5.6}$ om. line 183. — L. 216 = line 208 above. Colophon om. in T_3 G_{2-4}. *Adhy. no.:* D_4 230; T_1 226; $G_{1.5.6}$ M_6 180. — After line 224, G (except $G_{5.6}$) M_{6-8} ins.:

विवाहं बहुधा वत्से वर्णानां धर्मसंयुतम्।

— (L. 236) D_4 G_1 M_{6-8} मृते (for स्थिते). G_1 M_{6-8} या (for सा). G_{2-4} दाने गृहीता या नारी. G (except $G_{5.6}$) M_{6-8} सा भार्या (for भार्या च). — After line 238, D_4 G_1 M_{6-8} read lines 242–43. — After line 260, G_{2-4} ins.:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Coll

वैशंपायनः ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा चिन्तयन्ती जनार्दनम् ।
नोवाच किंचिद्वचनं बाष्पदूषितलोचना ।
रागोन्मादप्रलापी स्यादर्जुनो जयतां वरः ।
चिन्तयामास पितरं प्रविश्य च लतागृहम् ।
चिन्तयानं तु कौन्तेयं ज्ञात्वा शच्या शचीपतिः ।
सहितो नारदाद्यैस्तु मुनिसिद्धाप्सरोगणैः ।
अरुन्धत्या वसिष्ठेन आजगाम कुशस्थलीम् ।
चिन्तितं च सुभद्रायाश्चिन्तयित्वा जनार्दनः ।
निद्रयापहृतज्ञानं रौहिणेयं विना तदा ।
सहाक्रूरेण शिनिना सत्यकेन गदेन च ।
वसुदेवेन देवक्या आहुकेन च धीमता ।
आजगाम पुरीं रात्रौ द्वारकां स्वजनैर्वृतः ।
पूजयित्वा तु देवेशं नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।
कुशलप्रश्नमुक्त्वा तु देवेन्द्रेणाभियाचितः ।
वैवाहिकक्रियां कृष्णस्तथेत्येवमुवाच ह ।
आहुको वसुदेवश्च सहाक्रूरः ससात्यकिः ।
अभिप्रणम्य शिरसा पाकशासनमब्रुवन् ।
देवदेव नमस्तेऽस्तु लोकनाथ जगत्पते ।
वयं धन्याः स्म लोकेषु बान्धवैः सहिता विभो ।
कृतप्रसादास्तु वयं तव वाक्येन विश्वजित् ।
एवमुक्त्वा प्रसाद्यैनं पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः ।
पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।
अभिषेकं ततः कृत्वा महेन्द्रः पाकशासनिम् ।
लोकपालैस्तु सहितः सर्वैर्देवैरभिष्टुतः ।
किरीटाङ्गदहाराद्यैर्हस्ताभरणकुण्डलैः ।
भूषयित्वा तु तं पार्थं द्वितीयमिव वासवम् ।
पुत्रं परिष्वज्य तदा प्रीतिमाप पुरंदरः ।
शची देवी तथा भद्रामरुन्धत्यादिभिस्तदा ।
कारयामास वैवाह्यं मङ्गल्यं यादवस्त्रियः ।
सहाप्सरोभिर्मुदिता भूषणैश्चाभ्यपूजयन् ।
पौलोमीमिव मन्यन्ते सुभद्रां देवयोषितः ।
ततो विवाहो ववृधे कृतः सर्वगुणान्वितः ।
तस्याः पाणिं गृहीत्वा तु मन्त्रहोमपुरस्कृतम् ।
यथा तस्यैव हि पिता शच्या इव शतक्रतुः ।
सा जिष्णुमधिकं भेजे सुभद्रा चारुदर्शना ।
पार्थस्य सदृशी भद्रा रूपेण वयसा तथा ।
सुभद्रायाश्च पार्थोऽपि सदृशो रूपलक्षणैः ।
इत्यूचुश्च तदा देवाः प्रीताः सेन्द्रपुरोगमाः ।
एवं निवेश्य देवास्तु गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।
आमन्त्र्य यादवान्सर्वे विप्रजग्मुर्यथागतम् ।
यादवाः पार्थमामन्त्र्य अन्तर्द्वीपं गतास्तदा ।
वासुदेवस्तदा पार्थमुवाच यदुनन्दनः ।
द्वाविंशद्दिवसान्पार्थ इहोष्य भरतर्षभ ।
मामकं रथमारुह्य सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।
सुभद्रया सुखं पार्थ खाण्डवप्रस्थमाविश ।
यादवैः सहितः पश्चादागमिष्यामि भारत ।
यतिवेषेण निरतो वस त्वं रुक्मिणीगृहे ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा प्रचक्राम अन्तर्द्वीपं जनार्दनः ।
कृतोद्वाहस्तदा पार्थः कृतकार्योऽभवत्तदा ।
तस्यां चोपगतो भावः पार्थस्य सहसागतः ।
स तया युयुजे वीरो भद्रया भरतर्षभः ।
अभिनिष्पन्नया रामः सीतयेव समन्वितः ।
स हि जिष्णुर्विजज्ञे तां ह्रीं श्रियं संनतिक्रियाम् ।
द्वादशानां वरस्त्रीणां रूपेणासदृशीं सतीम् ।
स प्रकृत्या श्रिया दीप्तः संदिदीपे तयाधिकम् ।
उद्यत्सहस्रदीप्तांशुः शरदीव दिवाकरः ।
सा तु तं मनुजव्याघ्रमनुरक्ता मनस्विनी ।
कन्यापुरगता भूत्वा तत्परा समपद्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धकपुरात्तत्र अपयानं धनंजयः ।
विनिश्चित्य तया पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
द्विजानां गणमुख्यानां यथार्हं प्रतिपादय ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च कामैश्च प्रयच्छ प्रतियास्यताम् ।
आत्मनश्च समुद्दिश्य महाव्रतसमापनम् ।
गच्छ भद्रे स्वयं तूर्णं महाराजनिवेशनम् ।
तेजोबलजवोपेतै रत्नैर्हयवरोत्तमैः ।
सैन्यसुग्रीवसंयुक्तं रथं तूर्णमिहानय ।
क्रीडार्थमिति भाषित्वा सखीभिः सुभगे सह ।
क्षिप्रमादाय पर्येहि रथं सर्वायुधानि च ।
अनुकर्षान्पताकाश्च तूणीरांश्च धनूंषि च ।
सर्वांत्रथवरे कुर्याः सोत्सेधाश्च महागदाः ।

बहुप्रकारमुक्तापि अर्जुनेन महात्मना ।
तत्सर्वं वितथीकृत्य चिन्तयन्ती जगद्गुरुम् ।

— **After line 317, M6-8 ins.:**

शच्यहल्या चेन्द्रसेना दमयन्ती यथा रतिः ।
सीता च रुक्मिणी कृष्णा सत्यभामा तिलोत्तमा ।
अरुन्धती च यथा.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैशंपायनः ।

अर्जुनेनैवमुक्ता तु सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
जगाम नृपतेर्वेश्म सखीभिस्त्वरिता सह ।
क्रीडार्थमिव तत्रस्थान्रक्षिणो वाक्यमब्रवीत् ।
रथेनानेन यास्यामि महाव्रतसमापनम् ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन सायुधेन च शार्ङ्गिणः ।
सुभद्रयैवमुक्ते तु जनाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
रथेनानेन भद्रे त्वं यथेष्टं क्रियतामिति ।
योजयित्वा रथवरं कल्याणैरभिभाष्य ताम् ।
यथोक्तं सर्वमारोप्य सखीभिः सह भामिनी ।
क्षिप्रमादाय कल्याणी सुभद्रार्जुनमब्रवीत् ।
रथोऽयं रथिनां श्रेष्ठ आनीतस्तव शासनात् ।
स्वस्ति याहि यथाकामं कुरून्कौरवनन्दन ।
निवेद्य तं रथं भर्तुः सुभद्रा भद्रसंमता ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ हृष्टा तदा सा विविधं वसु ।
स्नेहवन्ति च भोज्यानि प्रददावीप्सितानि च ।
यथाकामं यथाश्रद्धं वस्त्राणि विविधानि च ।
तर्पिता विविधैर्भक्ष्यैस्तान्यवाप्य वसूनि च ।
ब्राह्मणाः स्वगृहं जग्मुः प्रयुज्य परमाशिषः ।
सुभद्रया तु विज्ञप्तः पूर्वमेव धनंजयः ।
रश्मिप्रग्रहणे पार्थ न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
तस्मात्सा पूर्वमारुह्य रश्मीञ्जग्राह माधवी ।
सोदरा वासुदेवस्य कृतस्वस्त्ययना हयान् ।
वर्जयित्वा तु तल्लिङ्गं समुच्छ्रितमहाधनुः ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं शुक्लवासा धनंजयः ।
महेन्द्रदत्तमकुटं तथा ह्याभरणानि च ।
अलंकृत्य तु कौन्तेयः प्रयातुमुपचक्रमे ।
ततः कन्यापुरे घोषस्तुमुलः समपद्यत ।
दृष्ट्वा रथगतं पार्थं खड्गपाणिं धनुर्धरम् ।
अभीशुहस्तां सुश्रोणीं अर्जुनेन रथे स्थिताम् ।
ऊचुः कन्यापुरे कन्या वासुदेवसहोदराम् ।
सर्वे कामाः समृद्धास्ते सुभद्रे भद्रभाषिणि ।
वासुदेवप्रियं लब्ध्वा भर्तारं वीरमर्जुनम् ।
सर्वसीमन्तिनीनां त्वं श्रेष्ठा कृष्णसहोदरे ।
यस्मात्सर्वमनुष्याणां श्रेष्ठो भर्ता तवार्जुनः ।
उपपन्नस्त्वया वीरः सर्वलोकमहारथः ।
स्वस्ति याहि गृहं भद्रे सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता प्रहृष्टाभिः सखीभिः परिनन्दिता ।
भद्रा भद्रजवोपेतान्पुनरश्वानचोदयत् ।
ततश्चामरहस्ता सा सखी कुब्जाङ्गनाभवत् ।
ततः कन्यापुरद्वारात्सघोषमभिनिःसृतम् ।
ददृशुस्तं रथश्रेष्ठं जना जीमूतनिःस्वनम् ।
सुभद्रासंगृहीतस्य रथस्य महतो रवम् ।
मेघस्वनमिवाकाशे शुश्रुवुः पुरवासिनः ।
सुभद्रया च संपन्ने तिष्ठन्रथवरेऽर्जुनः ।
प्रबभौ परयोपेतः कैलास इव गङ्गया ।
पार्थः सुभद्रासहितो विरराज महारथः ।
पार्थस्येव पिता शक्रो यथा शच्या समन्वितः ।
सुभद्रां प्रेक्ष्य धर्मेण ह्रियमाणां यशस्विनीम् ।
चक्रुः किलिकिलाशब्दमासाद्य बहवो जनाः ।
दाशार्हाणां कुलस्य श्रीः सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
अभिकामा सकामेन पार्थेन सह गच्छति ।
अथापरे हि संक्रुद्धा गृह्णीत घ्नत माचिरम् ।
इति संवार्यमाणानां स नादः सुमहानभूत् ।
स तेन जनघोषेण वीरो गज इवार्दितः ।
ववर्ष शरवर्षाणि न तु कंचन रोषयत् ।
मुमोच निशितान्बाणान्दीप्यमानान्स्वतेजसा ।
प्रासादवरसंघेषु हर्म्येषु भवनेषु च ।
प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च ।
मुमोच निशितान्बाणान्न च कंचन रोषयत् ।
क्षोभयित्वा पुरश्रेष्ठं गरुत्मानिव सागरम् ।
प्रेक्षन्रैवतकद्वारं निर्ययौ भरतर्षभः ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

शासनात्पुरुषेन्द्रस्य बलेन महता बली ।
गिरौ रैवतके नित्यं बभूव विपृथुश्रवाः ।
प्रवासे वासुदेवस्य तस्मिन्हलधरोपमः ।
संबभूव तदा गोप्ता पुरस्य पुरवर्धनः ।
प्राप्य पाण्डवनिर्याणं निर्ययौ विपृथुश्रवाः ।
निशम्य पुरनिर्घोषं स्वमनीकमचोदयत् ।
सोऽभिपत्य तदाध्वानं ददर्श पुरुषर्षभम् ।
निःसृतं द्वारकाद्वारादंशुमन्तमिवाम्बुदात् ।
सविद्युतमिवाम्भोदं प्रेक्ष्य बाणधनुर्धरम् ।
पार्थमासाद्य योधानां विस्मयः समपद्यत ।
उदीर्णरथनागाश्वमनीकमभिवीक्ष्य तत् ।
उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
संग्रहीतुमभिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।
युध्यमानस्य संग्रामे रथं तव नरर्षभ ।
ओजस्तेजोद्युतिबलैराचितस्य महात्मनः ।
पार्थस्य वै सारथित्वे भवेथा इत्यशिक्षयन् ।

Colophon om. in T_1. *Adhy. no.*: D_4 231; T_3 $G_{1,4-6}$ M_{6-8} 181; G_2 179; G_3 182. — (L. 329) D_4 T_1 $G_{1,5}$ M_{6-8} शुक्लैः; $G_{2,6}$ श्लक्ष्णैः (for रत्नैः). — (L. 357) D_4 T_1 G_1 M_{6-8} व्यत्ययित्वा; $G_{5,6}$ प्रतिलब्ध्वा. — T_3 G_{2-4}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवमुक्तः प्रियां प्रीतः प्रत्युवाच नरर्षभः ।
चोदयाश्वानसंसक्तान्विशन्तु विपृथोर्बलम् ।
बहुभिर्युध्यमानस्य तावकानां जिघांसतः ।
पश्य बाहुबलं भद्रे शरान्विक्षिपतो मम ।
एवमुक्ता ततो भद्रा पार्थेन भरतर्षभ ।
चुचोद चाश्वान्विस्रब्धा ततस्ते विविशुर्बलम् ।
तदाहतमहावाद्यं समुदग्रध्वजायुतम् ।
अनीकं विपृथोर्हृष्टं पार्थमेवान्ववर्तत ।
रथैर्बहुविधैर्हृष्टाः सदश्वैश्च महाजवैः ।
किरन्तः शरवर्षाणि परिवव्रुर्धनंजयम् ।
तेषामस्त्राणि संवार्य दिव्यैरस्त्रैर्महास्त्रवित् ।
आवृणोन्महदाकाशं शरैः परपुरंजयः ।
तेषां बाणान्महाबाहुर्मकुटान्यङ्गदान्यपि ।
चिच्छेद निशितैर्बाणैः शरांश्चैव धनूंषि च ।
युगानीषा वरूथानि यन्त्राणि विविधानि च ।
अजिघांसन्परान्पार्थश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
निर्धनुष्कान्विकवचान्विरथांश्च महारथान् ।
कृत्वा पार्थः प्रियां प्रीतः प्रेक्ष्यतामित्यदर्शयत् ।
सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं सुभद्रा पार्थमब्रवीत् ।
अवाप्तार्थास्मि भद्रं ते याहि पार्थ यथासुखम् ।
संसक्तं पाण्डुपुत्रेण समीक्ष्य विपृथुर्बलम् ।
त्वरमाणोऽभिसंक्रम्य स्थीयतामित्यभाषत ।
तत्तु सेनापतेर्वाक्यं नात्यवर्तन्त यादवाः ।
सागरे मारुतोद्धूता वेलामिव महोर्मयः ।
ततो रथवरात्तूर्णमवरुह्य नरर्षभः ।
अभिगम्य नरव्याघ्रं प्रहृष्टः परिषस्वजे ।
सोऽब्रवीत्पार्थमासाद्य दीर्घकालमिदं तव ।
निवासमभिजानामि शङ्खचक्रगदाधरात् ।
न मेऽस्त्यविदितं किंचिद्यद्यदाचरितं त्वया ।
सुभद्रासंप्रयोगेन प्रीतस्तव जनार्दनः ।
प्राप्तस्य यतिलिङ्गेन द्वारकां तु धनंजय ।
विसृष्टा सर्ववृष्णीनामृषभेण च सोदरा ।
त्वमिमां वीर दाशार्हीं शचीमिव शचीपतिः ।
भक्तां गुणवतीं भद्रां सदा सत्कर्तुमर्हसि ।
बन्धुर्भव सुभद्राया गतिश्च त्वं धनंजय ।
बन्धुमानसि रामेण महेन्द्रावरजेन च ।
मामेव हि सदाकार्षीन्मन्त्रिणं मधुसूदनः ।
अन्तरेण सुभद्रां च त्वां च तात धनंजय ।
इमं रथवरं दिव्यं सर्वशस्त्रसमन्वितम् ।
इदमेवानुयात्रं च निर्दिश्य गदपूर्वजः ।
अन्तर्द्वीपं तदा वीर यातो वृष्णिसुखावहः ।
दीर्घकालावरुद्धं त्वां संप्राप्तं प्रियया सह ।
पश्यन्तु भ्रातरस्तत्र वज्रपाणिमिवामराः ।
आगते तु दशार्हाणामृषभे शार्ङ्गधन्वनि ।
भद्रामनुगमिष्यन्ति रत्नानि च वसूनि च ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं सुखी भव धनंजय ।
नष्टशोकैर्विशोकस्य सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते ।
वैशंपायनः ।
ततो विपृथुमामन्त्र्य पार्थः प्रीतोऽभिवाद्य च ।
कृष्णस्य मतमास्थाय कृष्णस्य रथमास्थितः ।
पूर्वमेव तु पार्थाय कृष्णेन विनियोजितम् ।
सर्वरत्नसुसंपूर्णं सर्वभोगसमन्वितम् ।

115

After 1. 213. 12^{ab}, K_4 (marg. *sec. m.*) D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

उद्योगं कृतवन्तस्ते भेरीं संनाद्य यादवाः ।
अर्जुनस्तु तदा श्रुत्वा भेरीसंनादनं महत् ।
कौन्तेयस्त्वरमाणस्तु सुभद्रामभ्यभाषत ।
आयान्ति वृष्णयः सर्वे ससुहृज्जनबान्धवाः ।
त्वदर्थं योद्धुकामास्ते मदरक्तान्तलोचनाः ।
प्रमत्तानशुचीन्मूढान्सुरामत्तान्नराधमान् ।
वामिनो वाशिनादींस्तु करिष्यामि शरोत्तमैः ।
उताहो वा मदोन्मत्तान्नयिष्यामि यमक्षयम् ।
एवमुक्त्वा प्रियां पार्थो न्यवर्तत महाबलः ।
निवर्तमानं दृष्ट्वैव सुभद्रा त्रस्ततां गता ।
एवं मा वद पार्थेति पादयोः पतिता तदा ।
सुभद्रा नु कलिर्जाता वृष्णीनां निधनाय च ।
एवं ब्रुवन्तः पौरास्ते जनवादं जनाः प्रभो ।
मम शोकं विवर्धन्ति तस्मात्पापं न चिन्तय ।
परिवादभयान्मुक्ता त्वत्प्रसादाद्भवाम्यहम् ।
एवमुक्तस्ततः पार्थः प्रियया भद्रया तदा ।
गमनाय मतिं चक्रे पार्थः सत्यपराक्रमः ।
स्मितपूर्वं तदाभाष्य परिष्वज्य प्रियां तदा ।
उत्थाप्य च पुनः पार्थो याहि याहीति सोऽब्रवीत् ।
ततः सुभद्रा त्वरिता रश्मीन्संगृह्य पाणिना ।
चोदयामास जवनाञ्शीघ्रमश्वान्कृतत्वरा ।
ततस्तु कृतसंनाहा वृष्णिवीराः समाहिताः ।

---

om. line 393. Colophon. *Adhy. no.*: D_4 232; T_1 228; T_3 $G_{1, 4-6}$ M_{6-8} 182; G_2 180; G_3 183. — (L. 410) D_4 G_1 M_{6-8} अन्वितस्य; T_1 ऊर्जितस्य; G_2 अर्चितस्य; $G_{3, 6}$ अजितस्य.

115

K_4 om. lines 1, 8, 16–19, 24–25 and 28 to end. — (L. 7) D_4 M_{6-8} वमनं पानशाटीनां; T_1 वमनं पानशमनं; G_1 वमनं पानमत्तानां; G_5 corrupt; G_6 om. partly

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्यानयार्थं पार्थस्य जवनैस्तुरगोत्तमैः ।
राजमार्गमनुप्राप्तं दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ।
प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च ।
अर्जुनस्य शरान्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गताः ।
केशवस्य वचस्तथ्यं मन्यमानास्तु यादवाः ।
अतीत्य शैलं रैवतकं श्रुत्वा तु विपृथोर्वचः ।
अर्जुनेन कृतं श्रुत्वा गन्तुकामास्तु वृष्णयः ।
श्रुत्वा दूरं गतं पार्थं न्यवर्तन्त नराधिपाः ।
पुरोद्यानान्यतिक्रम्य विशालं च गिरिव्रजम् ।
सानुं मुञ्जावतं चैव वनान्युपवनानि च ।
पुण्येष्वानर्तराष्ट्रेषु वापीपद्मसरांसि च ।
प्राप्य धेनुमतीतीर्थमश्वरोधसरः प्रति ।
प्रेक्ष्यावर्तं ततः शैलमर्बुदं च नगोत्तमम् ।
आराच्छृङ्गमुपस्थाय तीर्त्वा कारवतीं नदीम् ।
प्राप्य साल्वेयराष्ट्राणि निषधानभ्यतीत्य च ।
देवापृथुपुरं पश्यन्सर्वतः सुसमाहितः ।
तमतीत्य महाबाहुर्देवारण्यमपश्यत ।
पूजयामासुरायान्तं देवारण्यमहर्षयः ।
स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
अतीत्य च तथा पार्थः सुभद्रासारथिस्तदा ।
कौरवं विषयं प्राप्य विशङ्कः समपद्यत ।
सोदर्याणां महाबाहुः सिंहाशयमिवाशयम् ।
दूरादुपवनोपेतां दाशार्हप्रतिमां पुरीम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

क्रोशमात्रे पुरस्यासीद्गोष्ठः पार्थस्य शोभनः ।
तत्रासीयात्स बीभत्सुर्निविष्टो यदुकन्यया ।
ततः सुभद्रां सत्कृत्य पार्थो वचनमब्रवीत् ।
गोपालिकानां वेषेण गच्छ त्वं वृजिनं पुरम् ।
कामव्याहारिणी कृष्णा रोचतां ते वचो मम ।
दृष्ट्वा तु परुषं ब्रूयात्सह तत्र मया गताम् ।
अन्यवेषेण तु गतां दृष्ट्वा सा त्वां प्रियं वदेत् ।
यत्तु सा प्रथमं ब्रूयान्न तस्यास्ति निवर्तनम् ।
तस्मान्मानं च दर्पं च व्यपनीय स्वयं व्रज ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुभद्रा प्रत्यभाषत ।
एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं पार्थ भाषसे ।
सुभद्राया वचः श्रुत्वा सुप्रीतः पाकशासनिः ।
गोपालान्स समानीय त्वरितो वाक्यमब्रवीत् ।
तरुण्यः सन्ति यावन्त्यस्ताः सर्वा व्रजयोषितः ।
आगच्छन्तु गमिष्यन्त्या भद्रया सह संगताः ।
इन्द्रप्रस्थं पुरवरं कृष्णां द्रष्टुं यशस्विनीम् ।
एतच्छ्रुत्वा तु गोपालैरानीता व्रजयोषितः ।
ततस्ताभिः परिवृतां व्रजस्त्रीभिरनिन्दिताम् ।

116

After 1. 213. 20, D_4 (suppl. fol., *sec. m.*) S ins.:

ततः सुभद्रां वार्ष्णेयीं परिष्वज्य शुभाननाम् ।
अङ्के निवेश्य मुदिता वासुदेवं प्रशस्य तु ।
ततः किलिकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
हर्षादानर्तयोधानामासाद्य वृजिनं पुरम् ।
देवपुत्रप्रकाशास्ते जाम्बूनदमयध्वजाः ।
पृष्ठतोऽनुययुः पार्थं पुरुहूतमिवामराः ।
गोभिरुष्ट्रैः सदश्वैश्च युक्तानि बहुला जनाः ।
ददृशुर्यानमुख्यानि दाशार्हपुरवासिनाम् ।
ततः पुरवरे यूनां प्रहर्षः समजायत ।
प्रभासादागतं पार्थं दृष्ट्वा स्वमिव बान्धवम् ।
सोऽभियाय पुरश्रेष्ठं दाशार्हगणसंवृतः ।
पौरैः पुरवरैः प्रीत्या परया चाभिनन्दितः ।
प्राप्य चान्तःपुरद्वारमवरुह्य धनंजयः ।
ववन्दे धौम्यमासाद्य मातरं च धनंजयः ।
स्पृष्ट्वा च चरणौ राज्ञो भीमस्य च धनंजयः ।
यमाभ्यां वन्दितो हृष्टः सस्वजेऽभिननन्द च ।
ब्राह्मणप्रमुखान्सर्वान्भ्रातृभिः सह संगतः ।
यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ।
तत्रस्थान्यनुयात्राणि प्रदाय गुरवे वधूम् ।
पूजयांचक्रुरासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
पुरस्तादेव तेषां तु स महात्मा महायशाः ।
पूजनार्होऽभवद्राजा यथैव गदपूर्वजः ।
पाण्डवेन यथार्हं ते पूजार्हेण सुपूजिताः ।
न्यविशन्ताभ्यनुज्ञाता राज्ञा तुष्टा यशस्विना ।
तामदीनामदीनार्हां सुभद्रां प्रीतिवर्धिनीम् ।
साक्षाच्छ्रियममन्यन्त पार्थाः कृष्णसहोदराम् ।
गुरूणां श्वशुराणां च देवराणां तथैव च ।
सुभद्रा स्वेन वृत्तेन बभूव परमप्रिया ।

(meaning?). — After line 27, K_4 ins.:

स्तूयमानोऽपि तैश्चापि निवृत्तः पुरुषर्षभः ।

— (L. 35) Some MSS. अंबुदं. — Colophon om. in T_1. *Adhy. no.:* D_4 234; T_3 G_{4-6} M_{6-8} 184; G_1 183; G_2 182; G_3 185.

116

(L. 10) T_1 $G_{1.5.6}$ M_{6-8} प्रवासाद्. — After line 26, T_1 ins.:

ते उभे रूपसंपन्ने कृष्णाभद्रे पुरौकसः ।
रूपं नैतादृशं लोके विद्यतेऽत्र विसिस्मिरे ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

117

After 1. 214. 17, S ins.:

विहरन्खाण्डवप्रस्थे काननेषु च माधवः ।
पुष्पितोपवनां रम्यां ददर्श यमुनां नदीम् ।
आलयं सर्वभूतानां खाण्डवं खड्गचर्मभृत् ।
ददर्श स तु तं देशं सहितः सव्यसाचिना ।
ऋक्षगोमायुसंघुष्टं हंससारसनादितम् ।
शाखामृगगणैर्जुष्टं निकेतं सर्वरक्षसाम् ।
द्वीपिगोमायुसिंहर्क्षवराहरुरुवारणैः ।
नानामृगसहस्रैश्च पक्षिभिश्च समावृतम् ।
माननार्हं च सर्वेषां देवदानवरक्षसाम् ।
आलयं पन्नगेन्द्रस्य तक्षकस्य महात्मनः ।
वेणुशाल्मलिमाल्याङ्कैरुपेतं वेत्रसंवृतम् ।
शाकपद्मकतालैश्च शतशाखैश्च रोहिणैः ।
निरुद्देशतमप्रख्यमावृतं गजसंस्थितैः ।
गुल्मैः कीचकवेणूनामाशीविषनिषेवितम् ।
विगतार्कमहाभोगवततिद्रुमसंकटम् ।
स्नुहिवेत्रकुलिङ्गाक्षैर्हिन्तालैश्च समावृतम् ।
व्यालदंष्ट्रिगणाकीर्णं वर्जितं सर्वमानुषैः ।
रक्षसां भुजगेन्द्राणां पक्षिणां च महालयम् ।
भूतानां सर्वदेवेशः सर्वलोकविभागवित् ।
पीताम्बरधरो देवस्तद्वनं बहुधा चरन् ।
सद्रुमस्य सयक्षस्य सभूतगणपक्षिणः ।
खाण्डवस्य विनाशं तं ददर्श मधुसूदनः ।

Colophon.

118

After 1. 215. 11, N ins.:

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
रक्ष्यमाणं महेन्द्रेण नानासत्त्वसमायुतम् ।
न ह्येतत्कारणं ब्रह्मन्स्वल्पं संप्रतिभाति मे ।
यद्ददाह सुसंक्रुद्धः खाण्डवं हव्यवाहनः ।
एतद्विस्तरशो ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
खाण्डवस्य यथा दाहः पुरा समभवन्मुने ।

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
कथामिमां नरश्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनीम् ।
पौराणः श्रूयते तात राजा हरिहयोपमः ।
श्वेतकिर्नाम विख्यातो बलविक्रमसंयुतः ।
यज्वा दानपतिर्धीमान्यथा नान्योऽस्ति कश्चन ।
ईजे स च महासत्रैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
तस्य नान्याभवद्बुद्धिर्दिवसे दिवसे नृप ।
सत्रे क्रियासमारम्भे दानेषु विविधेषु च ।

117

(L. 9) T$_1$ वनार्हाणां च; G$_1$ नानार्हाणां च; G$_{5.6}$ माननार्हस्य; M मानार्हस्य च. — (L. 11) G$_2$ M °शाल्मलिबिल्वार्कैः; G$_5$ शब्दतमालिंगैः; G$_6$ °शाल्मलितर्ह्लिंगैः. — (L. 13) T$_1$ खरक्रोडैः; G$_1$ -समुद्रस्थां; M -समप्रख्यं. — (L. 14) T$_1$ G$_1$ M कंटक° (for कीचक°). — (L. 15) T$_1$ विहगैश्च समाकीर्णं प्रतानक्रमसंकटं; G$_{1.2}$ विहगौघमहाभासवृतान° (G$_2$ °हिंताल); G$_{5.6}$ °कैं महाभोगवितान°; M$_{3.5}$ विहितार्कमहारश्मिप्रतान°; M$_{6-8}$ विहारार्थमसंबाधप्रतान°. — After line 16, T$_1$ ins.:

नानाकण्टकवृक्षैश्च तथा कण्टककुञ्जकैः ।
कण्टकीकुञ्जगुल्मैश्च कण्टकाचितभूतृणैः ।
निम्नोन्नतप्रदेशैश्च तीक्ष्णपाषाणसंकुलम् ।
अत्यगाधमहागर्तैर्वनापगमहाभयम् ।

Colophon. *Adhy. no.:* T$_1$ 222; T$_3$ G$_{4-6}$ M 188; G$_1$ 187; G$_2$ 186; G$_3$ 190.

118

For the addl. lines given here, cf. passage No. 121 and the notes thereon. — After line 1, Ñ$_1$ D$_5$ ins.:

कस्य वा विप्रियं कर्तुं कस्य वा प्रियमेव च ।

D$_5$ cont.: N$_1$ subst. for line 3: K$_2$ ins. after line 3:

न ह्यल्पे कारणे वह्निर्निर्बन्धं कर्तुमर्हति ।
दहनं प्रति विप्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मतिः ।

— (L. 6) Some MSS. transp. यथा and पुरा. — After line 6, Ñ$_1$ ins.:

तथा मे कारणं ब्रूहि परं कौतूहलं यतः ।

— After वैशं°, Ñ$_{1.2}$ K$_2$ ins.:

शृणु मे ब्रुवतो राजन्सर्वमेतद्यथातथम् ।
यन्निमित्तं ददाहाग्निः खाण्डवं पृथिवीपते ।,

a stanza copied faithfully by almost all printed ed.! — (L. 7) K$_{0.2}$ D$_{1.5}$ पुराणां; Ñ V$_1$ B Da Dn D$_4$ पौराणीं. K$_{0.2}$ Ñ V$_1$ B Da Dn D$_4$ °संस्तुतां; K$_4$ °सत्तमं; D$_1$ °संमतं; D$_5$ °संयुतां. — (L. 8) Ś$_1$ विदाहिनीं; K$_{0.4}$ B (except B$_1$) D$_4$ विनाशनीं. — (L. 9) K$_{0.3.4}$ Ñ$_2$ Dn D$_5$ राजन् (for तात). — After line 9, K$_{2-4}$ Ñ$_1$ ins.:

इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा विपुलदक्षिणः ।

— After line 11, K (except K$_1$) Ñ$_1$ D$_5$ ins.:

जग्राह दीक्षां स नृपस्तदा द्वादशवार्षिकीम् ।
तस्य सत्रे तदा तस्मिन्समागच्छन्महर्षयः ।
वेदवेदाङ्गविद्वांसो ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।

— (L. 12) Some MSS. transp. स and च. Ś$_1$ महासत्त्वैः; K$_1$ °सत्त्वः; Ñ$_2$ V$_1$ B$_{3.6}$ D (except D$_1$) °यज्ञैः. — After line 14, K (except K$_1$) Ñ$_2$ Dn D$_5$ ins.:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये ।
सत्रमाहर्तुकामस्य संवत्सरशतं किल ।
ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्तुं महात्मनः ।
स तु राजाकरोद्यत्नं महान्तं ससुहृज्जनः ।
प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशाः ।
ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्त्वतन्द्रितः ।
ते चास्य तमभिप्रायं न चक्रुरमितौजसः ।
स चाश्रमस्थान्राजर्षिस्तानुवाच रुषान्वितः ।
यद्यहं पतितो विप्राः शुश्रूषायां न च स्थितः ।
आशु त्याज्योऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सितः ।
तन्नार्हथ क्रतुश्रद्धां व्याघातयितुमुत्तमाम् ।
अस्थाने वा परित्यागं कर्तुं मे द्विजसत्तमाः ।
प्रपन्न एव वो विप्राः प्रसादं कर्तुमर्हथ ।
सान्त्वदानादिभिर्वाक्यैस्तत्त्वतः कार्यवत्तया ।
प्रसादयित्वा वक्ष्यामि यन्नः कार्यं द्विजोत्तमाः ।
अथवाहं परित्यक्तो भवद्भिर्द्वेषकारणात् ।
ऋत्विजोऽन्यान्गमिष्यामि याजनार्थं तपोधनाः ।
एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स पार्थिवः ।
यदा न शेकू राजानं याजनार्थं परंतप ।
ततस्ते याजकाः क्रुद्धास्तमूचुर्नृपसत्तमम् ।
तव कर्माण्यजस्रं वै वर्तन्ते पार्थिवोत्तम ।
ततो वयं परिश्रान्ताः सततं कर्मवाहिनः ।
श्रमादस्मात्परिश्रान्तान्स त्वं नस्त्यक्तुमर्हसि ।
बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासंभावितोऽनघ ।
गच्छ रुद्रसकाशं त्वं स हि त्वां याजयिष्यति ।
साधिक्षेपं वचः श्रुत्वा संक्रुद्धः श्वेतकिर्नृपः ।
कैलासं पर्वतं गत्वा तप उग्रं समास्थितः ।
आराधयन्महादेवं नियतः संशितव्रतः ।
उपवासपरो राजा दीर्घकालमतिष्ठत ।
कदाचिद्द्वादशे काले कदाचिदपि षोडशे ।
आहारमकरोद्राजा मूलानि च फलानि च ।
ऊर्ध्वबाहुस्त्वनिमिषस्तिष्ठन्स्थाणुरिवाचलः ।
षण्मासानभवद्राजा श्वेतकिः सुसमाहितः ।
तं तथा नृपशार्दूलं तप्यमानं महत्तपः ।
शंकरः परया प्रीत्या दर्शयामास भारत ।
उवाच चैनं भगवान्स्निग्धगम्भीरया गिरा ।
प्रीतोऽस्मि राजशार्दूल तपसा ते परंतप ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ।
प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षिः प्रत्यभाषत ।
यदि मे भगवान्प्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः ।
स्वयं मां देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम् ।
उवाच भगवान्प्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः ।
नास्माकमेतद्विषये वर्तते याजनं प्रति ।
त्वया च सुमहत्तप्तं तपो राजन्वरार्थिना ।
याजयिष्यामि राजंस्त्वां समयेन परंतप ।

रुद्र उवाच ।

समा द्वादश राजेन्द्र ब्रह्मचारी समाहितः ।
सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ।
कामं प्रार्थयसे यं त्वं मत्तः प्राप्स्यसि तं नृप ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मनुजाधिपः ।
तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरम् ।
दृष्ट्वैव च स राजानं शंकरो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ।
तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा ।
याजनं ब्राह्मणानां तु विधिदृष्टं परंतप ।
अतोऽहं त्वां स्वयं नाद्य याजयामि परंतप ।
ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तमः ।
दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयिष्यति ।
मन्नियोगान्महातेजाः संभाराः संभ्रियन्तु ते ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम् ।
स्वपुरं पुनरागम्य संभारान्पुनरार्जयत् ।
ततः संभृतसंभारो भूयो रुद्रमुपागमत् ।

ऋत्विग्भिः सहितो धीमानेवमीजे स भूमिपः ।
ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमव्याकुललोचनाः ।
कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्ते नराधिपम् ।
ततः प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः ।
चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रपेदुश्च ते क्रतुम् ।
ततस्तेषामनुमते तद्विप्रैस्तु नराधिपः ।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ।

— (L. 25) Ñ$_{2}$ B$_{6}$ Dn अद्य तां; Da उद्यतां (for उत्तमाम्). — (L. 31) Some MSS. द्विजोत्तमाः (for तपो°). — After line 39, K$_{4}$ ins.:*

अन्यः को वा याजयिता तस्माच्छर्वादृते प्रभो ।

— (L. 43) K$_{2}$ भूत्वा; Ñ$_{3}$ B$_{1}$ Dn D$_{4}$ राजन्. — (L. 49) K$_{2}$ Ñ$_{2.3}$ Dn D$_{4}$ परमप्रीत्या. — Ś$_{1}$ K$_{1}$ Ñ$_{3}$ V$_{1}$ B$_{3.5.6}$ Da Dn om. line 50. — (L. 51) MSS. नृपशार्दूल, and नरशा° also. — After line 61, Ś$_{1}$ K$_{1.3.4}$ Ñ$_{1}$ V$_{1}$ B$_{3.6}$ D$_{1.4}$ ins. an addl. colophon. — After line 67, K$_{4}$ ins.:

भर्गं पशुपतिं स्थाणुमादिदेवं नरेश्वरम् ।
पुनः प्रसादयामास तपोभिर्नियमैः शुभैः ।

— (L. 70) Ś$_{1}$ K$_{1}$ त्वयैव स्वेन; K$_{2}$ D$_{1}$ त्वयेहानेन; Ñ$_{1}$ D$_{2}$ त्वयेह श्रेष्ठ-; N$_{2}$ B$_{1}$ Dn D$_{1}$ त्वयेहाद्येन. — After line 78,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संभृता मम संभाराः सर्वोपकरणानि च ।
त्वत्प्रसादान्महादेव श्वो मे दीक्षा भवेदिति ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
दुर्वाससं समाहूय रुद्रो वचनमब्रवीत् ।
एष राजा महाभागः श्वेतकिर्द्विजसत्तम ।
एनं याजय विप्रेन्द्र मन्नियोगेन भूमिपम् ।
बाढमित्येव वचनं रुद्रमृषिरुवाच ह ।
ततः सत्रं समभवत्तस्य राज्ञो महात्मनः ।
यथाविधि यथाकालं यथोक्तं बहुदक्षिणम् ।
तस्मिन्परिसमाप्ते तु राज्ञः सत्रे महात्मनः ।
दुर्वाससाभ्यनुज्ञाता विप्रतस्थुः स्म याजकाः ।
ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महौजसः ।
सोऽपि राजा महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ।
ततो भगवतो वह्नेर्विकारः समजायत ।
तेजसा विप्रहीणश्च ग्लानिश्चैनं समाविशत् ।
स लक्षयित्वा चात्मानं तेजोहीनं हुताशनः ।
जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् ।
तत्र ब्रह्माणमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।
तेजसा विप्रहीणोऽस्मि बलेन च जगत्पते ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादेन स्वात्मनः प्रकृतिं स्थिराम् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भगवान्सर्वलोककृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ।
त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्धाराहुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिराविशत् ।
तेजसा विप्रहीणत्वात्सहसा हव्यवाहन ।
मा गमस्त्वं व्यथां वह्ने प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
पुरा देवनियोगेन यत्त्वया भस्मसात्कृतम् ।
आलयं देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम् ।
तत्र सर्वाणि सत्त्वानि निवसन्ति विभावसो ।
तेषां त्वं मेदसा तृप्तः प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
गच्छ शीघ्रं प्रदग्धुं त्वं ततो मोक्ष्यसि किल्बिषात् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं परमेष्ठिमुखाच्च्युतम् ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रदुद्राव हुताशनः ।
आगम्य खाण्डवं दावमुत्तमं जवमास्थितः ।
सहसा प्रज्वलत्यग्निः क्रुद्धो वायुसमीरितः ।
प्रदीप्तं खाण्डवं दृष्ट्वा ये स्म तत्र निवासिनः ।
परमं यत्नमातिष्ठन्पावकस्य प्रशान्तये ।
करैस्तु करिणः शीघ्रं जलमादाय सत्वराः ।
सिषिचुः पावकं क्रुद्धाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
बहुशीर्षास्तथा नागाः शिरोभिर्जलवृष्टयः ।
मुमुचुः पावकाभ्याशे सत्वराः क्रोधमूर्च्छिताः ।
तथैवान्यानि सत्त्वानि नानाप्रहरणोद्यमैः ।
विलयं पावकं शीघ्रमनयन्भरतोत्तम ।
अनेन तु प्रकारेण भूयो भूयश्च प्रज्वलन् ।
सप्तकृत्वः प्रशमितः खाण्डवे हव्यवाहनः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

स तु नैराश्यमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः ।
पितामहमुपागच्छत्संक्रुद्धो हव्यवाहनः ।
तच्च सर्वं यथावृत्तं ब्रह्मणे संन्यवेदयत् ।

Ko.$_{3.4}$ D$_5$ ins.:

उवाच च महीपालः प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।

— (L. 85) K$_1$ B$_1$ मुनिर्; Ñ$_2$ B$_{3.5.6}$ Da Dn त्वृषिर्. — (L. 87) Dn D$_4$ यथाकामं यथोक्तं च सत्रं सुबहु°. — (L. 91) Ñ$_2$ B$_{1.6}$ Dn D$_4$ राजन् (for राजा). — After line 91, Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ D$_1$ (marg. *sec. m.*).$_5$ ins.:

पूज्यमानो महाभागैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
वन्दिभिः स्तूयमानश्च नागरैश्चाभिनन्दितः ।
एवंवृत्तः स राजर्षिः श्वेतकिर्नृपसत्तमः ।
कालेन महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
ऋत्विग्भिः सहितः सर्वैः सदस्यैश्च समन्वितः ।
तस्य सत्रे पपौ वह्निर्हविर्द्वादश वत्सरान् ।
सततं चाज्यधाराभिरेकाग्रे तत्र कर्मणि ।
हविषा च ततो वह्निः परां तृप्तिमगच्छत ।
न चैच्छत्पुनरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
पाण्डुवर्णो विवर्णश्च न यथावत्प्रकाशते ।

— After line 96, Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ Dn$_3$ D$_{1.2.5}$ ins.:

भगवन्परमा प्रीतिः कृता मे श्वेतकेतुना ।
अरुचिश्चाविशत्तीव्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।

— (L. 99) K$_3$ B$_5$ °त्वा तु भगवान्; Ñ$_2$ B$_1$ Dn D$_4$ °त्वा हुतवहात्. — (L. 104) Ñ$_2$ B$_{1.3}$ Dn D$_{2.4.5}$ यथा (for व्यथां). — After line 104, Ko.$_4$ Ñ$_{1.2}$ B$_3$ Da D$_{1.2.5}$ ins.:

अरुचिं नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्य वै ।

Ko.$_4$ D$_5$ cont.:

ब्रवीतु तमुवाचाथ भगवन्तं हुताशनः ।
तमुवाच ततो ब्रह्मा खाण्डवं त्वं दहेर्यदि ।

— After line 108, Ko.$_{3.4}$ D$_{2.5}$ ins.:

मत्प्रसादाद्रुचिः सम्यक्त्वयि वह्ने भविष्यति ।

— (L. 113) Ko Ñ$_{2.3}$ B$_1$ Dn प्राज्वलच्च; K$_2$ Ñ$_1$ प्राज्वलत्; K$_3$ प्राद्रवच्च; K$_4$ प्रज्वलच्च; B$_6$ Da प्रज्वलत्; D$_{1.2}$ प्रज्वलन्. K$_2$ B$_6$ Da वह्निः; Ñ$_1$ क्रुद्धः; D$_{1.2}$ तत्र (for अग्निः). — (L. 114) Ñ$_{2.3}$ B$_6$ Dn D$_{2.4}$ स्युः (for स्म). — (L. 118) Ñ$_2$ V$_1$ B$_{3.6}$ D (except D$_{1.2.5}$) जलसंततिं. — (L. 121) Ñ$_{1.2}$ B$_6$ D (except D$_5$) भरतर्षभ. Colophon. *Adhy. no.*: Dn$_3$ 222; D$_4$ 138; D$_5$ 173. *S'loka no.*:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उवाच चैनं भगवान्मुहूर्तं स विचिन्त्य तु ।
उपायः परिदृष्टो मे यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।
खाण्डवं दावमद्यैव मिषतोऽस्य शतक्रतोः ।
नरनारायणौ यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो ।
संप्राप्तौ मानुषं लोकं कार्यार्थं हि दिवौकसाम् ।
अर्जुनं वासुदेवं च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
तावेतौ सहितौ वह्ने खाण्डवस्य समीपतः ।
तौ त्वं याचस्व साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च ।
ततो धक्ष्यसि तं दावं रक्षितं त्रिदशैरपि ।
तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यतः ।
देवराजं च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं त्वरितो हव्यवाहनः ।
कृष्णपार्थावुपागम्य यमर्थं त्वभ्यभाषत ।
तं ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम ।

☞ Cf. Nos. 120–121 below. The passage appears to be lacking in the Jav. version! See further the note (p. 841) under 1. 215. 11.

119

After 1. 216. 25, Ko.4 D4 (marg. *sec. m.*).5 ins.:

तदाग्नेरनुमोदाय सखा सख्युः प्रियंकरः ।
उवाच पार्थं वार्ष्णेयः प्रीयमाणो धनंजयम् ।
अजितस्त्वमजेयश्च जेता त्वमसि पाण्डव ।
अजितः फाल्गुनेत्युक्त्वा रश्मीनादाय वीर्यवान् ।
जितमित्येव बीभत्सुं प्रत्युवाच जनार्दनः ।
प्रदक्षिणं परिक्रम्य करेण रथमस्पृशत् ।
प्रीयमाणो रथे तस्मिन्नभवत्कृष्णसारथिः ।
पावकाय नमस्कृत्य ववन्दे गाण्डिवं धनुः ।
रथमास्थाय बीभत्सुश्चक्रेऽधिज्यं महद्धनुः ।
मौर्वी कृष्णस्य बाहुभ्यां विसृजन्भृशदारुणम् ।
कूजन्ती सापतत्तूर्णं सिंहीव मृगगृद्धिनी ।

120

Before 1. 217. 1, T3 G2-4 ins.:

जनमेजयः ।
किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं वद ब्राह्मणसत्तम ।
वैशंपायनः ।
श्वेतो नाम महाराज आसीदिक्ष्वाकुवंशजः ।
यजतस्तस्य राज्ञस्तु सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
निरन्तराज्यधारौघैर्दूयमानो विभावसुः ।
तत्र पाण्डुच्छविरभूत्पाण्डुरोगेण धिष्ठितः ।
नान्यस्य हविरादातुं शक्तोऽभूद्धव्यवाहनः ।
श्रान्तः श्रान्ततनुर्नित्यं ततो ब्रह्माणमागमत् ।
गत्वा पितामहं देवं नमस्कृत्वा च पावकः ।
विज्ञापयामास तदा स्वशरीरस्य वेदनाम् ।
ब्रह्मोवाच तदा ज्ञात्वा दग्ध्वा खाण्डवसत्रकम् ।
अरोगः सिद्धतेजाश्च भविष्यसि न संशयः ।
उक्तमात्रे तदा तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
खाण्डवं दग्धुकामः सन्गत्वा दग्धुं प्रचक्रमे ।
वनपालैस्तदा देवैः शमितो वारिणागमत् ।
सप्तकृत्वो विघातं च वह्नेः खाण्डवदाहकम् ।
ततो ब्रह्माणमगमत्पुनर्ज्ञापितवान्प्रभुम् ।
तेनापि च समादिष्टस्त्वद्धि पाण्डरविग्रहः ।
नरनारायणौ यौ तु द्वापरे कृष्णफल्गुनौ ।
भविष्यन्तौ महात्मानौ खाण्डवस्य समीपतः ।
तौ प्रार्थय महाशूरौ साहाय्यं ते करिष्यतः ।

☞ This is an abbreviated version of the Śvetaki episode interpolated in N after 1. 215. 11; cf. passage No. 118 above. Its occurrence here in the few MSS. (T3 G2-4) in which it is found is somewhat irrelevant. Here the king is called Śveta, but in passage No. 118 he is called Śvetaki; while in the next passage (No. 121) the king's name is given as Śvetaketu!

Dn3 8124. — (L. 126) Ñ3 B5 Dn D4 यथान्यायं. S1 Ko.1.3 Dn D1.4 स (for सं-). — (L. 128) Some MSS. अनघ (for अनल). — After line 128, Ko.3.4 Ñ1.2 B6 D1.2.4 ins.:

कालं च कंचित्क्षमतां ततः संधक्ष्यते भवान् ।
भविष्यतः सहायौ ते नरनारायणौ तदा ।
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
एवमस्त्विति तं वह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
कालस्य महतो राजंस्तस्य वाक्यं स्वयंभुवः ।
अनुस्मृत्य जगामाथ पुनरेव पितामहम् ।

122

अब्रवीच्च तदा ब्रह्मा यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।

— (L. 129) Ñ2 Dn D4 शचीपतेः (for शत°). — (L. 131) Ñ2 Dn D1.5 मानुषे लोके. — (L. 133) K3 Ñ3 B1.3.5 D1 चेह; Ñ2 Dn D1.5 एहि (for वह्ने). B6 Da तावुभौ हि स्थितावत्र. — (L. 139) Ko.4 D5 चाभ्य°; Ñ1 B6 Da D1.2 प्रत्य°; B1 अभ्य° (for त्वभ्य°).

120

Line 1 = line 1 of passage No. 118. With lines 18 and 20, cf. lines 130 and 133, of the same passage.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

121

After adhy. 225, Ś$_1$ Ko.$_{1.4}$ ins. an addl. adhy. (which is the *final* adhy. of the parvan in these MSS.):

जनमेजय उवाच ।
ददाह भगवान्वह्निः किमर्थं खाण्डवं च तत् ।
कस्य वा विप्रियं कुर्वन्कस्य वा प्रियकाम्यया ।
न ह्यल्पे कारणे वह्निर्निर्बन्धं कर्तुमर्हति ।
दहनं प्रति विप्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मतिः ।
वैशंपायन उवाच ।
शृणु मे भावितो राजन्सर्वमेव यथातथम् ।
यन्निमित्तं ददाहाग्निः खाण्डवं पृथिवीपते ।
बभूव राजा राजेन्द्र श्वेतकेतुरिति श्रुतः ।
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा विपुलदक्षिणः ।
जग्राह दीक्षां स नृपस्तदा वर्षसहस्रकीम् ।
ऋत्विग्भिः सहितो धीमानयजज्जनमेजय ।
तस्य सत्रे तदा तस्मिन्समागच्छन्महर्षयः ।
वेदवेदाङ्गविद्वांसो ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।
ततस्तु ऋत्विजस्तस्य धूमव्याकुललोचनाः ।
कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्ते नराधिपम् ।
ततः प्रसादयामास ऋत्विजः स महीपतिः ।
चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रसीदुश्च तस्य ते ।
ततस्तेषामनुमते विघ्नितस्तु नराधिपः ।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ।
सत्रेण महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
ऋत्विग्भिः सहितः सर्वैः ससदस्यैः समन्वितः ।
सत्रे पपौ हव्यवाहः सहस्रं परिवत्सरान् ।
स तेन हविषा वह्निः परां तृप्तिमगच्छत ।
न चैच्छदग्निरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
अरुचिश्चाविशत्तस्य ततोऽगात्स पितामहम् ।
स पितामहमासाद्य एतदर्थं न्यवेदयत् ।
भगवन्परमा तृप्तिः कृता वै श्वेतकेतुना ।
अरुचिश्चाविशत्तीव्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।
तमब्रवीत्तदा वह्निं सर्वभूतपितामहः ।
अरुचिं नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्यसे ।
ब्रवीतु तमुवाचाथ ब्रह्माणं हव्यवाहनः ।
अब्रवीत्तं ततो ब्रह्मा खाण्डवं त्वं दहेर्यदि ।
तत्र ह्यनेके रिपवः सुराणां निवसन्त्युत ।
मत्प्रसादाद्रुचिः सम्यक्तव वह्ने भविष्यति ।
कालं च कंचित्क्षमतां ततस्त्वद्धक्ष्यते भवान् ।
मानुष्येऽपि च संभूतौ नरनारायणावृषी ।
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
एवमस्त्विति तं वह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
तदस्य महतो राजंस्तच्च वाक्यं स्वयंभुवः ।
अनुस्मृत्य जगामाथ दावं दग्धुं च हव्यवाट् ।
एतत्ते कथितं राजन्यथैतदभवत्पुरा ।
दहनाद्यत्र मुक्तोऽसौ मयो नागोऽथ शार्ङ्गकाः ।

Colophon.

☞ This is a variant version of the Śvetaki episode; cf. passages No. 118 and 120 above, and the notes thereon. It will be noticed that the episode is actually *repeated* (in variant forms) in the four MSS. Ś$_1$ Ko.$_{1.4}$ of the Kas'mīrī version, a repetition faithfully reflected in the Bhāratamañjarī (Kāvyamālā ed., pp. 107 and 112)!

121

(L. 1) Ś$_1$ K$_4$ अग्निः (for वह्निः). Ś$_1$ वनं (for च तत्). — (L. 5) Ko.$_4$ ब्रुवतो (for भावितो). — Ko (? hapl.) om. lines 15-17; K$_1$ om. lines 25-27. — (L. 35) Ko.$_4$ मानुषेषु (for मानुष्येऽपि), and उभौ (for ऋषी). — (L. 39) Ko कालस्य महतो; K$_4$ कालेन महता. — After line 40, Ko.$_4$ ins.:

स ददर्श तदा वीरौ यमुनातीरमाश्रितौ ।
नरनारायणौ देवौ पुराणौ पुरुषोत्तमौ ।
ताभ्यां च सहितो दावमदहद्धव्यवाहनः ।

— (L. 42) K$_1$ दावतो (for दहनाद्). Ko.$_4$ मुक्तास्ते. — With lines 2-6, 8-23, 26-27, 29-31, 33-40 cf. the addl. lines given in the footnotes to passage No. 118.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from the Javanese version of the Ādi, and compared with the three main current editions of the Mahābhārata: the Critical Edition, the Calcutta Edition (*editio princeps*), and the Madras Edition (i. e. P. P. Subrahmanya Sastri's "Southern Recension"). Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=); difference between them is indicated by either ± or ~, the former shows close proximity (implying only some trifling addition or omission or both), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase). Quite a number of phrases and passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our editions.

All important Sanskrit excerpts in the Javanese version have been listed here; only isolated words and phrases (such as भृगुकुलवंश, अन्धीभूत, तापसरूप, अस्तमानकाल etc.) have been ignored. It will be noted that the vast majority of the quotations in the Javanese version can be quite definitely and clearly identified in the text of the Critical Edition itself; only two short extracts have been traced to the "additional" passages belonging to the Northern tradition only (and therefore not included in the critical text); but *there is not a solitary passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern "additions"*, given in the footnotes to the text and in Appendix I. The conclusion is inevitable that the source of the Javanese version of the Ādi is the Northern recension, a conclusion suggested already by the Javanese sequence of the S'akuntalā and Yayāti episodes, which is the characteristic Northern sequence.

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
अविघ्नमस्तु । Page 1 जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः । परस्य सुकार्थी पठयित्वा वामदाख्य सकलजगतां शिवमिति ॥ (१)	= 1^{*ab} . .	. .	cf. Dhyāna-s'loka in MS. ग . .
श्रोताञ्जलिपुटरवयवं वीतभवान् भारताख्यानम् । मृषादुक्त महाभवतां वृष्णिकृष्णद्वैपायनमिदम् ॥ (२)	. .	. .	. .
दद्यात्सुफलजगतादयः पशुपतिपण्डित कृष्ण जगत्वमवितन् । सर्वश्लोकं पवायमानः कविमुक्तः पाराशर्यः विवृत्तान्येति ॥ (३)	cf. latter half of 13*	. .	cf. Dhyāna-s'loka 10
आदिः सभावनविराट-उद्योगमाख्यं भीष्मद्विजार्कसुतशल्यगदाश्वसोप्ति । स्त्रीप्रस्थानि मुशलशान्तिक तथाश्रमं च स्वर्गान्तमष्टदशपर्व निरुक्तसंख्यम् ॥ (४) } . .	. .	. .	. .

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

		Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
		I			
Page	2	प्रथमं च तदनुश्रूयताम्	. .	. .	. .
		जनमेजययज्ञस्य सर्पसत्र महात्मना ।	± 1. 8^{ab}	± 9^{cd}	± 1. 8^{ab}
		त्रैतद्वापरयोः सन्धौ	± 2. 3^{a}	± 272^{a}	± 2. 3^{a}
	3	तर्पण विपुल रक्तस्नापनाञ्जलि	. .	. .	. .
		तस्मात्समन्तपञ्चकम्	. .	. .	. .
		कलिद्वापरयोः सन्धौ	± 9^{b}	± 282^{b}	± 9^{b}
		अष्टादशेषु पर्वसु अक्षौहिण्यापि मन्यते।	. .	. .	. .
		एको रथो गजश्चैव नराः पञ्च पदातयः। त्रयश्चैव तुरंगाश्च पत्तिरेवाभिधीयते ॥	± 15	± 289	± 15
	4	नवेन्द्रियाग्निमुखशून्यशशाङ्कसंघः	. .	. .	. .
		आकाशचन्द्ररसषट्पवनः	. .	. .	. .
		त्रिषु वर्षेषु तत्वाय कृष्णद्वैपायनो वशी। महाभारतमाख्यानं कृतं पदार्थमुक्तिका ॥	± 56. 32	± 2333	± 51. 33,53
	5–6	Contents of the different parvans (17 !)		.	
		II			
	7	तत् शास्त्रमेवमागमत्	. .	. .	. .
		अयं मे दारकोवैश्कृताङ्गि भवनै चातिभोक्ति [यस्मादभिहतोऽनपकारी]	. .	. .	. .
		तस्मादद्दष्टभयमागमिष्यते	± 3. 8	± 670	± 3. 9
	8	ततः प्रस्तुतो दिग्जयः	~ 18	~ 682	~ 20
		III			
	8	अयोध्याविषया श्रम्यः धौम्यब्राह्मणसंस्थितः।	~ 19	~ 684	~ 21
	9	यस्मात्केदारखण्डे त्वं धारणेनासि संस्थितः। तस्मादुद्धारको भूत्वा उद्दालकस्त्वमारुणिः ॥	~ 29	~ 695	~ 29
		श्रेयोऽवाप्स्यसि यो सिद्धिरस्तु	~ 30	~ 696	~ 30
		स्वयमाश्रमयमकोपजीवन	. .	. .	. .
	11	चक्षुररोग्यं भवति	. .	. .	. .
		सिद्धिशास्त्रानुग्रहोमि	. .	. .	. .
	12	उपाध्यायेनानुज्ञातः	cf. 83	cf. 743	cf. 87
	13	मूत्रपुरीषं भक्षयस्व	cf. 102	cf. 762	cf. 108
		लघुः देहो अतः	. .	. .	. .
		यस्मादशुच्यन्नं ददासि	cf. 126	cf. 779	cf. 132
	14	यस्मादन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि	cf. 127	cf. 780	cf. 133
		न चिरात् शपथं मम	. .	. .	. .
		ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णवाक्शरः। विपरीतक्षत्रिय	± 132^{abc}	± 786^{abc}	± 138^{abc}
		न शक्तोऽहं शापमन्यथा कर्तुम्	cf. 133	cf. 787	cf. 139
	16	तथा सुखमुपलभ्यते	. .	. .	. .
	17	वज्राहत इवाचलः	± 187^{d}	± 842^{d}	± 186^{d}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Page	Javanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	IV	= 5. 3^{ab}	= 865^{ab}	= 4. 13^{ab}
18	तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छमि भार्गवम् ।	± 8. 17^{d}	± 958^{d}	± 7. 19^{d}
21	प्रेक्षणीयतराकृति	. .	. .	. .
22	सन्ध्यहोरात्रकालात्मा	. .	. .	. .
	यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्	= 9. 4^{d}	= 967^{b}	± 8. 4^{d}
	संजीवतु मम प्रिया	± 6^{d}	± 970^{b}	± 7^{d}
	आयुर्नास्ति गतायुषः	. .	. .	. .
	पूर्वकर्मफलं च तत्	± 10^{a}	± 973^{c}	± 11^{a}
	आयुषोऽर्धं प्रदेहि त्वम्			
	V			
23	नागतार्क्ष्योद्भवस्तत्र	. .	. .	. .
	क्षीरोदोच्चैःश्रवास्तथा	. .	. .	. .
24	जरातिक्षयमित्याहुः जरत् कारुणिकस्य तद्भयम् जरत्कारुरिति स्मृतः	~ 36. 3-4	~ 1657	~ 32. 3-4
25	के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः।	= 41. 6^{ab}	= 1818^{ab}	= 37. 6^{ab}
	तापसः कृतबलेन	. .	. .	. .
	तपव्रतकर्म वयम्	. .	. .	. .
	उमरम्भं कृतं कर्म सन्तानं प्रेक्षये व्रतो ।	~ 16^{d}	~ 1829^{b}	~ 16^{d}
26	नरः दुष्कृतिनो यथा	± 13. 17^{b}	± 1039^{b}	± 10. 13^{b}
	यानि भूतानि सन्तीह जङ्गमानि स्थिराणि च।	± 42. 11^{ab}	± 1859^{ab}	± 38. 11^{ab}
28	अयुक्तो मर्यादः स्त्रीणां	. .	. .	. .
29	आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीकं कथया मि ते ।	± 14. 4^{ab}	= 1072^{ab}	= 11. 4^{ab}
30	पूर्वदेशे तु उत्पन्नं तत्र पुत्रमदृश्यते ।	± 15^{cd}	± 1085^{cd}	± 16^{cd}
	स होमेऽपि कुतो मता	. .	. .	. .
	तस्माद्दासी भविष्यसि	= 17^{d}	= 1087^{d}	= 18^{d}
31	उत्साहकार्यपीडिताः	. .	. .	. .
	एकादश सहस्राणि	= 16. 3^{a}	= 1114^{a}	= 13. 3^{a}
	अधो भूमेः सहस्राणि	± 3^{c}	± 1114^{c}	± 3^{c}
33	ततः क्षीरादभूद्धृतम्	= 27^{d}	= 1139^{d}	= 40^{d}
	देवा यतस्ततो जग्मुः	± 36^{c}	± 1148^{c}	± 52^{c}
	धन्वन्तरिस्ततो देवः	= 37^{a}	= 1149^{a}	± 53^{a}
	ममेदमिति जल्पताम्	= 38^{d}	= 1150^{d}	= 54^{d}
	अनवद्याङ्गवयवा	. .	. .	. .
	सर्वे तद्गतमानसाः	= 40^{d}	= 1157^{d}	= 56^{d}
34	क्षणाद्विचिन्तितमात्रो गतः	~ 17. 20^{a}	~ 1178^{a}	~ 14. 21^{a}
	ज्वलितहुताशनप्रभम्	± 21^{a}	± 1179^{a}	± 22^{a}
	आदित्ये लोहितरक्ते	± 15^{d}	± 1173^{d}	± 17^{b}
	अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते।	= 14^{cd}	= 1172^{cd}	= 15^{cd}

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

		Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
		VI			
Page	35	भक्षति रविचन्द्रौ	~ 17. 8^{cd}	~ 1166^{cd}	~ 14. 9^{cd}
		उच्चैःश्रवाश्वमुत्पाद्यः	. .	. .	. .
		श्वेत एवाश्वराजश्च	± 18. 3^{a}	± 1191^{a}	± 15. 3^{a}
		सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ।	= 8^{ab}	= 1196^{ab}	= 8^{ab}
	36	एतस्मिन्नन्तरे काले गरुडस्य समुद्भवः ।	± 20. 4^{ab}	± 1239^{ab}	± 17. 4^{ab}
		गरुडो बलवान् तेषां मम तुल्य सुतेजसा ।	± 8^{cd}	± 1245^{cd}	± 8^{cd}
		त्वमृषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ।	= 10^{ab}	= 1249^{cd}	= 10^{ab}
	37	त्वं प्रभु प्रभुस्तपनः	± 10^{c}	± 1249^{c}	± 10^{c}
		त्वं नस्राणमनुत्तमं	= 10^{d}	= 1252^{b} (!)	= 13^{b}
		मातुरन्तिकमागच्छत्	= 21. 1^{c}	= 1279^{c}	= 18. 2^{a}
		दासीभूतास्म्यहं पुत्र	± 23. 9^{a}	± 1316^{a}	± 20. 9^{a}
	38	पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्र सूर्यश्च पृष्ठतः । शिरसि मारुतश्चाग्निः सर्वदेव शरीरकः. ॥	± 24. 8	± 1333	± 20
	39	वयं मे ब्राह्मणो वद्यः	± 25. 2^{c}	± 1341^{c}	± 21. 2^{c}
		पापेष्वपि रतः सदा	= 2^{d}	= 1341^{d}	= 2^{d}
	40	हस्तित्वं समवाप्स्यसि	= 16^{d}	= 1361^{b}	= 19^{d}
		कच्छपस्त्वं भविष्यसि	± 17^{d}	± 1362^{b}	± 20^{d}
		कूर्मस्त्रियोजनदेहः	~ 24^{c}	~ 1369^{a}	~ 27^{c}
		षड् उच्छ्रितो योजनानि गजो द्वा द्विगुणायतः ।	± 24^{ab}	± 1368^{cd}	± 27^{ab}
		शतयोजनमायतं	± 32^{b}	± 1382^{b}	± 35^{b}
	41	मरीचिः पिबेत्	. .	. .	. .
		भक्षयामास गरुडः तौ उभौ गजकच्छपौ ।	= 26. 26^{cd}	= 1413^{cd}	= 22. 27^{cd}
	42	अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः ।	= 27. 18^{ab}	= 1453^{ab}	= 23. 18^{ab}
		न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं	= 19^{a}	= 1454^{a}	= 19^{a}
		भवतीन्द्रस्तु पथगः	~ 20^{ab}	~ 1455^{ab}	~ 20^{ab}
		पतङ्ग बालकिल्यानि तपसः फलमञ्ज्ञकाः ।	~ 27	~ 1462	~ 27
	43	सुस्राव शोणितमन्धकः	± 28. 15^{d}	± 1485^{d}	± 24. 15^{d}
		तीक्ष्णधारमयस्मयं	= 29. 2^{d}	= 1497^{d}	= 25. 2^{d}
		सदा चानिमिषेक्षणौ	= 7^{b}	= 1501^{b}	= 7^{b}
	44	अपि च दीप्तलोचनः	± 5^{d}	± 1499^{d}	± 5^{d}
		वरदोऽस्मीति खेचर	± 13^{b}	± 1507^{b}	± 13^{b}
		अजरश्चामरश्च स्यां अमृतेन विनाप्यहम् ।	= 14^{cd}	= 1508^{cd}	= 14^{cd}
		सुरेषां पत्र वक्ष्यामि	~ 20^{a}	~ 1515^{c}	~ 20^{c}
	45	इदमानीतममृतं	= 30. 15^{a}	= 1536^{c}	= 26. 15^{a}
		स्नाता मङ्गलसंयुक्ताः	= 15^{c}	= 1537^{a}	= 15^{c}
		VII			
	48	यायावरकुलोत्पन्न	± 34. 12^{a}	± 1633^{a}	± 30. 12^{a}
		ततः प्रभृति नागिनीं वासुकिः पर्यरक्षत ।	± 35. 2^{ab}	± 1642^{ab}	± 31. 2^{ab}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	VIII	~ 45. 12^{a}	~ 1945^{c}	~ 41. 13^{c}
Page 48	गोविन्दप्रियः संयुक्तः	± 15^{d}	= 1949^{b}	= 15^{d}
49	षष्टिवर्षाण्यपालयत्	= 36. 9^{a}	= 1665^{a}	= 32. 9^{a}
	यथा पाण्डुर्महाबाहुः	= 37. 7^{b}	= 1698^{b}	± 33. 7^{b}
	क्षुत्पिपासाश्रमातुरः	= 36. 24^{d}	= 1683^{d}	= 32. 26^{d}
	मा शृङ्गिन्गर्वितो भव	~ 37. 3^{cd}	~ 1694^{cd}	~ 33. 3^{cd}
50	पितुः कण्ठेऽपि दुन्दुभी	= 10^{c}	= 1701^{c}	= 10^{c}
	कोपसंरक्तनयनः	= 4^{d}	= 1695^{d}	= 4^{d}
	पश्य मे तपसो बलं	~ 14^{ab}	~ 1705^{ab}	~ 14^{ab}
	मर्तव्यं सप्तरात्रेण	= 17^{c}	= 1708^{c}	= 17^{a}
	श्रुत्वेमां धर्षणां तात	= 20^{d}	= 1711^{b}	= 20^{b}
51	नैष धर्मस्तपस्विनां	= 38. 34^{d}	= 1760^{d}	± 34. 37^{d}
	द्विजो भूत्वा वयोतिगः	= 35^{c}	= 1761^{c}	= 38^{c}
	क्व भवांस्त्वरितो याति	= 36^{a}	= 1762^{a}	= 39^{a}
52	नृपं कुरुकुलोत्पन्नं	. .	. .	. .
54	किंचिदूनो युधिष्ठिरः	= 47. 14^{cd}	= 2029^{ab}	= 43. 15^{cd}
55	स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः।	~ 21^{ab}	~ 2036^{ab}	~ 22^{ab}
	श्वसन्तश्च महोष्टिमान्	± 50. 1^{ab}	± 2097^{a}	± 45. 30^{a}
56	साक्षात्सोमस्य यज्ञोऽपि वरुणस्य यज्ञः	± 15	± 2111^{b}	± 45^{b}
	कृष्णः सर्वगुणोपेतः	± 16^{b}	± 2112^{b}	± 46^{b}
	रामो यथास्त्रशास्त्रवित्	± 16^{d}	± 2112^{d}	± 46^{d}
	दुष्प्रेक्षणीयंश्च भगीरथोपमं बलं	= 51. 1^{b}	= 2114^{b}	± 46. 1^{b}
	नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे			
57	सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष। जनमेजययज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर॥	cf. 463*	± 2190	
	सत्रं ते विरमत्वेतत् न पतेयुरिहोरगाः।	= 51. 17^{cd}	= 2135^{cd}	= 23^{cd}
	सुवर्णं रजतं गाश्च यत्तदन्यद् द्विजोत्तम।	± 19^{ab}	± 2137^{ab}	± 25^{ab}
58	धनं शतसहस्राणि	~ 53. 11^{cd}	~ 2176^{cd}	~ 48. 11^{cd}
	अहं प्रातः सुप्रशनामरूपः लोकेन्द्रमिन्द्रो मानवेतरेपि। धर्माख्यानं येन च युक्तमेदं तेषांश्च युस्मद् धनमेव किंचित्॥	± 20	± 2186	± 20
	IX			
58	किं नाम सर्पसत्रेऽस्मिन् पतिता हव्यवाहने।	± 52. 1^{ab}	± 2142^{ab}	± 47. 1^{ab}
59	सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च।	= 2^{ab}	= 2143^{ab}	= 2^{ab}
	योजनस्य तु विस्ताराः	± 21^{c}	± 2164^{a}	± 22^{a}
	सप्तशीर्षास्त्रिशीर्षांश्च पञ्चशीर्षास्तथा परे।	± 20^{ab}	± 2162^{cd}	± 20^{b}
	शतसहस्रशः पात	. .	. .	. .
60	जयो जयेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा। महीं विजयते कृत्स्नां शत्रूंश्चैव पराजयेत्॥	± 56. 19	± 2302^{cd}–03^{ab}	± 51. 21
	श्रावयेद्ब्राह्मणाञ्श्राद्धे	± 29^{ab}	= 2318^{a}	± 49^{ab}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

		Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page	60	अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धं	= 29^c	= 2318^c	± 49^c
		उपावर्तेत्पितॄन् हि तत्	± 29^d	± 2318^d	± 49^d
		X			
	63	अस्माद्धि निकृतो महत्	. .	. .	. .
		द्वीपे संस्थः स्वयं बलं	± 57. 71^c	± 2416^a	± 53. 154^a
		पुनः कन्या भविष्यति	± 63^d	± 2408^b	± 121^d
	65	इदं तु श्रोतुमिच्छामि कुरूणां वंशमादितः।	± 62. 2^{ab}	± 2800^{ab}	± 59. 2^{ab}
		पृथिव्याः सागरान्तायाः	± 3^c	± 2801^c	± 79. 2^c
		पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां	= 64. 22^a	= 2869^a	= 81. 27^a
		वानरर्क्षनिषेवितां	= 21^d	= 2868^d	= 26^d
	69	सह सत्त्वानिवाशयन्	. .	. .	. .
		चक्राङ्कितकरतलः	± 68. 4^c	± 2991^c	± 85. 19^a
		यौवराज्येऽभिषिच्यतां	= 15^d	= 3004^b	= 86. 25^d
		यौवराजन्सुपुत्रकः	. .	. .	. .
		कस्य त्वं दुष्टतापसि	= 18^d	= 3006^d	
	70	एकोऽहमस्मीति	± 27^a	± 3015^a	± 38^a
		साक्षात्पश्यति कर्माणि	~ 30^c	~ 3018^c	~ 42^c
		आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥	± 29	± 3017	= 41
		परिपत्य यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः।	= 52^{ab}	± 3040^{ab}	± 74^{ab}
		पितुरालिङ्गतेऽङ्गानि किमिहास्त्वधिकं सुखम्॥	± 52^{cd}	± 3040^{cd}	± 74^{cd}
	71	अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम्।	= 78^{ab}	± 3066^{ab}	± 114^{ab}
		कथयन्ती न लज्जसे	= 76^b	= 3064^b	= 112^b
		यथेष्टं गम्यतां त्वया	= 80^d	= 3068^d	± 124^b
		भरस्व पुत्रं दुश्वन्त	± 69. 29^c	± 3102^c	± 88. 2^c
		सत्यमाह शकुन्तला	= 30^d	= 3103^d	= 2^d
	72	येनेदं भारतं कुलं	= 49^b	= 3122^b	= 12^b
		XI			
	72	शुश्रुमस्तत्र मां विप्र पूर्वांशसंभवे समः	. .	. .	. .
		शृणु राजन्मम सोमं	. .	. .	. .
	73	पुर द्वैपायनव्रते	. .	. .	. .
		पञ्च वर्षाणि चिराणि	~ 71. 25^a	~ 3209^a	~ 60. 28^a
	74	तं विना न हि जीवेयं	± 29^c	± 3214^c	± 33^c
		मृतं संजीवयाम्यहं	= 30^b	= 3215^b	± 34^b
		आयुष्यः न चिरं मृतः	. .	. .	. .
	75	अथ प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः	± 42^a	± 3237^a	± 58^a
		तव पश्येत्सविदितं नास्मि शक्ता समुद्भवः	. .	. .	. .
	76	यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चित्	= 54^a	= 3250^a	= 71^a
		मांस रानं तथा मोहात्पास्यति दुर्बुद्धिः ब्रह्महत्या निशापयेत्	~ 54^{bc}	~ 3250^{bc}	~ 71^{bc}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

		Javanese Text.	Crit. Ed.			Cal. Ed.		Mad. Ed.		
Page	77	भक्तिमत्यन्तावर्जितः	±	72.	7^{d}	±	3262^{d}	±	61.	7^{d}
		गुरुपुत्रीन्तव मम	~		16^{cd}	~	3271^{cd}	~		18^{cd}
		विद्यासिद्धिं न ते अतः	=		19^{cd}	=	3274^{cd}	±		21^{cd}
		ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ।	=	73.	17^{a}	=	3295^{a}	±	62.	20^{a}
	78	का त्वं ताम्रनखी श्यामा	=		19^{c}	=	3297^{c}	=		22^{c}
		तस्य शुक्रस्य कन्याहं	. .			. .		. .		
	79	हे वर्जितं विशातोऽहं	±	75.	9^{ab}	=	3341^{ab}	=	64.	16^{ab}
	80	प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम् ।	=	76.	33^{ab}	=	3392^{ab}	=	65.	45^{ab}
		वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।	=	77.	12^{d}	±	3408^{d}	=	66.	20^{d}
	81	कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति								
		न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥	=		16	=	3412	±		25
		देवयानीमहं दासीं	. .			. .		. .		
	82	वाश्यं दासी नृपेन हि	. .			. .		. .		
		मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष ।	=	78.	35^{cd}	=	3459^{cd}	±	67.	60^{cd}
		तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ।	=		30^{cd}	=	3454^{cd}	±		54^{cd}
	83	भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः	=		33^{d}	=	3457^{d}	. .		
		अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ।	=		34^{cd}	=	3458^{cd}	=		59^{cd}
		जरेयं न विशेच्च मां	±		37^{d}	=	3461^{d}	±		62^{d}
		नाहं मृषा ब्रवीम्येतत्	=		38^{a}	=	3462^{a}	±		63^{a}
		सितस्माश्रवयेदिय	~	79.	5^{a}	~	3471^{a}	~	68.	5^{a}
		तां जरां नाभिकामये	=		6^{d}	=	3472^{d}	±		6^{d}
	84	यत्त्वं मे हृदयाज्जातो	=		7^{a}	=	3474^{a}	±		7^{a}
		तस्मादराज्यभुक्तात	±		7^{c}	±	3474^{c}	±		7^{c}
		तस्मात्प्रजा समुच्छेदं	=		11^{c}	=	3478^{c}	=		12^{c}
		तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ।	=		18^{cd}	=	3485^{cd}	. .		
		जरादोषस्त्वयोक्तोयं तस्मात्त्वं प्रतिमासते ।	±		22^{cd}	±	3490^{cd}	±		19^{cd}
	85	प्रीतोऽस्मि तव रूपेण गृहाण यौवनं सोऽहम् ।	±	80.	10^{ab}	±	3516^{ab}	±	69.	10^{cd}
		भ्रातरोऽन्याधिपाः स्मृताः	±	82.	5^{d}	±	3555^{d}	±	71.	5^{d}
		अब्भक्षः शरदस्त्रिशद्	=	81.	14^{c}	=	3548^{c}	=	70.	17^{a}
		वायुभक्षः पुनः पुनः	±		15^{a}	±	3549^{a}	±		17^{c}
		एकपादस्तु षण्मासान्	±		16^{ab}	±	3550^{ab}	±		18^{cd}
	86	केनापि तुल्यस्तपसा ययाते	±	83.	1^{d}	±	3564^{d}	±	72.	1^{d}
		नाहं देवमनुष्येषु	=		2^{a}	=	3565^{a}	=		2^{a}
		क्षीणे पतितास्यराजन्	±		3^{d}	±	3566^{d}	±		3^{d}
		तवेदं दौहित्र इति	. .			. .		. .		
		कस्य त्वं युवा वासवतुल्यरूपो भगवन्	±		7^{a}	±	3570^{a}	±		7^{a}
	87	अहं ययातिनामो नहुषपुत्रः	±	84.	1^{a}	±	3577^{a}	±	73.	1^{a}
		पूरोः पिता सर्वभूतावमानात्	=		1^{b}	=	3577^{b}	=		1^{b}
		यं लोकविधिः सुरेन्द्र शान्तिफलं	. .			. .		. .		
		क्रीणीष्वैतांस्तृणकेनापि राजन्	±	88.	3^{c}	=	3666^{c}	±	77.	3^{c}

123

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	XII			
Page 88	यदोर्जातास्तु यादवाः तुर्वशोर्यवनाः स्मृताः । द्रुह्योश्च सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥	± 80. 26	± 3533	± 69. 32
89-90	Geneology of the Pāṇḍavas	. .	. .	. .
92	सुष्ठुः लोचनमाकृति	. .	. .	. .
	शान्तस्य जज्ञे संतानः	= 92. 18^{c}	= 3882^{c}	= 90. 21^{c}
93	दिव्याभरणभूषितां	= 27^{b}	= 3891^{b}	= 49^{d}
	संवत्सरान्गतान्मासान्	± 42^{cd}	± 3906^{cd}	± 91. 1^{ab}
94	यत्समयं कृतं राज्ञा	± 48^{d}	± 3912^{d}	± 11^{d}
	स्थिरयौवन सहस्र दश जीवन्ति	~ 93. 19^{cd}	~ 3938^{cd}	~ 92. 20^{cd}
95	स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति	= 39^{d}	= 3959^{d}	= 43^{d}
	षट् त्रिंशद्धि न संगमः	. .	. .	. .
96	वीरं पुत्रं गृहाणेमं	~ 94. 36^{cd}	~ 4005^{cd}	~ 93. 37
97	सत्यं वादं हि ते पुत्रं	. .	. .	. .
	ब्रह्मचर्याद्य मे मूलं पुत्रकार्यं भविष्यति ।	~ 88^{ab}	~ 4060^{ab}	~ 94. 66^{ab}
	भीष्मोऽयं निग्रहं श्रुवान् (sic).	. .	. .	. .
98	सत्यवत्या मते स्थितः	= 95. 5^{d}	= 4071^{d}	= 95. 6^{d}
	प्रमादादमृतमतुः देहक्षि (sic) धर्मवादिनः ।	~ 96. 11^{cd}	~ 4091^{ef}	~ 96. 17^{cd}
102	रोगपीडितयक्षाभिभूतसंगमः	~ 57^{d}	~ 4142^{d}	~ 98. 7^{d}
103	पाणिग्राहस्य तनय	= 98. 5^{a}	= 4177^{a}	= 99. 10^{a}
	अयोग्यस्ते भगवन्त	. .	. .	. .
	भरात्यन्तस्तव रेतः	~ 10^{a}	~ 4183^{a}	~ 15^{c}
104	सर्वभूतहितं कर्म	~ 15^{b}	~ 4191^{b}	~ 20^{b}
	विनिकल्पं तपोकर्म तव दर्श प्रवक्ष्यामि	. .	. .	. .
105	मुखाश्रुपाता यथेच्छा	. .	. .	. .
	भीष्मस्य मम संमतं	~ 99. 32^{cd}	~ 4255^{cd}	~ 101. 38^{cd}
	तत्पुत्रे संशयः प्रयम् (sic)	. .	. .	. .
	यथा सद्यः प्रपद्यते	± 40^{a}	± 4262^{a}	± 45^{a}
	मित्रवरुणमत्रयः	~ 38^{b}	~ 4260^{b}	~ 43^{b}
	विरूपोऽहं विसहितं	~ 42^{c}	~ 4265^{c}	~ 47^{c}
106	नागायुतसमप्राणः	= 100. 9^{a}	= 4282^{a}	± 102. 11^{c}
	मातुः विगुणहेतुना	~ 10^{cd}	~ 4283^{cd}	. .
	सोऽप्रिये न शोकं शल्यः कुतं वाधकमात्मजम् ।	. .	. .	. .
	पाण्डुरस्य तु संदेहः	. .	. .	. .
106-7	यस्मात्पाण्डोस्तु पुत्रकः तस्मात्पाण्डुः भविष्यति	~ 17	~ 4291^{ab}	~ 19
	XII (bis)			
107	किं कृतं कर्म धर्मेण	= 101. 1^{a}	= 4305^{a}	= 103. 1^{a}
	कश्चिद्ब्राह्मण दण्डं स्मृत्	. .	. .	. .
108	मौनव्रत सदाकाल प्रतिपत्ति निगद्यते ।	~ 3^{d}	~ 4307^{d}	~ 4^{d}
	पातङ्गानां सुचेः पुच्छं निशितं दर्भघातकम् ।	~ 24^{ab}	~ 4332^{ab}	~ 32^{ab}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

		Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page	108	अल्पदोषस्त्वापराधो धर्मं दण्डस्य दुष्कृतः। शूद्रयोनौ भविष्यसि	~ 101. 25	~ 4333	~ 103. 34
	109	चतुर्वर्णेषु दोषे च भविष्यादिति पातकः। परे न कुर्वते पापं	~ 26^{cdef}	~ 4334^{cdef}	~ 36
			~ 27^{e}	~ 4335^{e}	~ 37^{c}
		यमो विदुरजन्मना	~ 28^{a}	~ 4336^{a}	~ 38^{a}
		सर्वकुशलगुणनिपुण	cf. 104. 1^{a}	cf. 4382^{a}	cf. 105. 1^{a}
	110	यदुश्रेष्ठ	cf. 2^{a}	cf. 4383^{a}	cf. 2^{a}
		पितृव्रतयुशेषाय	= 4^{b}	± 4384^{b}	± 4^{b}
		देवतातिथिपूजने	cf. App. I, No. 58	cf. 4393–94	. .
	111	वेदाहमिति तत्सर्वम् अस्ति मे दर्शनं देवं	± 104. 13^{b}	± 4402^{b}	± 105. 24^{d}
		बन्धुपक्षभयात्सदा	= 15^{c}	= 4404^{c}	± 27^{c}
		वसुना सह जातोऽयं			
		XIII			
	112	कथं पुत्रशतं जज्ञे	= 107. 3^{a}	= 4485^{a}	. .
		संवत्सरद्वयम्	cf. 9^{a}	cf. 4491^{a}	cf. 110. 24^{a}
	113	मन्त्रमात्रेण मासजैः	. .	. .	. .
		जन्मतश्च प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः।	± 24^{cd}	± 4506^{cd}	± 40^{cd}
		यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तथा। तस्मिन्नहनि भीमोऽपि प्रजज्ञे सुमहाबलः॥	cf. 1142*	± 4507^{cdef}	. .
	114	युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः। प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः।	= 26	= 4511	~ 69
		अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति।	= 27^{ab}		± 70^{ab}
	115	List of names of the 100 Kauravas (totalling 781)			
		आयुः स च स्यादधिकः	. .	. .	. .
	116	अरण्ये नित्य सततं	. .	. .	. .
		अहं किंदमतुनामः	± 109. 26^{a}	± 4585^{a}	± 106. 65
		त्वयाहं हिंसितो यस्मात्	= 25^{a}	= 4583^{a}	± 64^{a}
		प्राप्य स्वेच्छहितं सदा	~ 28^{cd}	~ 4588^{ab}	~ 68^{cd}
	117	इष्टं दत्तं तपस्तप्तं	= 111. 24^{a}	= 4668^{a}	= 108. 23^{a}
	118	अष्टमे गच्छति स्वामी	~ 112. 31^{cd}	~ 4712^{cd}	~ 68^{cd}
	119	व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या	= 113. 17^{a}	= 4732^{a}	= 109. 43^{a}
		भ्रूणहत्याकृतं परं	± 17^{c}	± 4732^{c}	± 43^{c}
		अनुज्ञाता त्वया देवं	= 37^{a}	= 4751^{c}	= 67^{c}
	120	संवत्सरं गतं मासे	~ 114. 1^{a}	~ 4759^{a}	~ 110. 14^{a}
		इन्द्रदेवसमायुक्तं ज्येष्ठो शुक्लाष्टमे मासे। दिवामध्यगते सूर्यो तिथौ पूर्णे सुपूजिते॥	± 4	± 4764	± 20
		एष धर्मविधिः श्रेष्ठः	± 6^{a}	± 4766^{a}	± 22^{c}
		सर्वबलिनां श्रेष्ठः	± 10^{c}	± 4773^{a}	± 50^{c}
		शिला वज्रे विचूर्णितो	± 11^{d}	± 4775^{d}	± 54^{d}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Page	Javanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 121	यस्मिन्काले तु भीमेति जज्ञे भरतसत्तम। दुर्योधनश्च जयते	± 114. 14^{abc}	± 4776^{cd}–77^{ab}	± 110. 66
	अप्रमेयबलोत्साहः	= 17^{c}	= 4779^{b}	= 113. 3^{c}
	जातमात्रे कुमारे तु	= 28^{a}	= 4792^{a}	= 17^{a}
	कार्तवीर्यसमः कुन्ति	= 29^{a}	= 4794^{a}	± 19^{a}
122	रूपसत्त्वगुणोपेतौ	= 115. 18^{a}	± 4852^{a}	± 114. 23^{c}
	अनुसंवत्सरं जाताः	= 21^{c}	= 4856^{a}	~ 35^{a}
123	कामभोगान्परित्यज्य	= 117. 20^{c}	= 4918^{c}	= 116. 24^{a}
124	व्यतीतं चाश्रमे स्थितः	. .	. .	. .
	बालक्रीडाय तत्पराः	~ 119. 14^{cd}	~ 4978^{cd}	119. 2^{cd}
	यथैके परिके शतम् एक एवं विधन्यतः	~ 17	~ 4981	~ 5
	विश्रान्तो मदमोहितः	± 33^{b}	± 5016^{b}	± 22^{b}
125	जातः सह शरैः	± 120. 2^{d}	± 5072^{d}	± 121. 2^{d}
	कृपं जातः परीप्सुश्च	. .	. .	. .
126	वेदोपवेदसर्वास्त्रः सर्वास्त्रकुशल	. .	. .	. .
	द्रोणे समभवद् द्रोणः	± 121. 5^{a}	± 5106^{a}	± 122. 14^{a}
	अश्वत्थाकाशे जातः प्रतिशब्दाश्वगतं अश्वत्थामेति बालोऽयं	~ 14	~ 5116	~ 22
127	नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य हीनदीनो वरः सखा। नाराजा संगते राज्ञा सखिपूर्वास्मसंगते॥	± 122. 9	± 5144	± 123. 11
128	मम कार्यमिति किंचित्	~ 42^{a}	~ 5216^{a}	~ 124. 59^{c}
129	त्वत्समो भविता लोके	= 123. 6^{c}	= 5237^{c}	= 125. 6^{c}
	विमोक्षादानसंधाने	= 14^{c}	= 5245^{c}	= 16^{c}
130	यदि शिष्योऽसि मे पुत्र	± 33^{c}	± 5264^{c}	± 35^{c}
	पक्ष्याकृति गङ्गस (sic)	. .	. .	. .
132	समदाविव कुञ्जरौ	= 124. 31^{d}	= 5344^{d}	127. 43^{d}
133	अनाहूतोपदृष्टानाम्	± 126. 18^{a}	± 5396^{a}	± 129. 17^{a}
	सभेयं समसमृध्या	~ 19^{a}	~ 5397^{a}	~ 18^{a}
	बलं धर्मोऽनुवर्तते	= 19^{d}	= 5397^{d}	= 18^{d}
134	सुशक्तिरप्रमेयश्च	. .	. .	. .
	अङ्गनाथो भविष्यति	~ 35^{cd}	~ 5414^{cd}	~ 36^{cd}
135	न ते महाक्षत्रियसूतद्वन्द्वः प्रतोदो गृह्यतां तेन	~ 127. 6	~ 5424	~ 130. 6
	XIV			
136	क्षमिणो ब्राह्मणा वयं	= 128. 8^{d}	= 5505^{d}	= 131. 76^{d}
137	श्रुतं मे जग(? °ल्प)तां वाक्यं	± 129. 12^{a}	± 5666^{a}	± 135. 12^{a}
138	अलोहं निशितं शस्त्रं	= 133. 19^{c}	= 5755^{a}	= 140. 20^{a}
	आग्नेयमिति हे भीम	~ 134. 14^{ab}	~ 5781^{cd}	~ 141. 14^{cd}
143	तीक्ष्णदंष्ट्रोज्ज्वलाननः	= 140. 2^{d}	± 5963^{d}	= 148. 2^{d}
	वारणौ षष्टिहायनौ	= 141. 23^{d}	= 6005^{d}	± 149. 23^{d}
144	उदासीनो निरीक्षस्व	= 142. 20^{a}	= 6026^{a}	= 150. 21^{a}
	किमनेन चिरं कालं	± 21^{a}	± 6027^{a}	± 24^{a}
146	बालोऽपि यौवनं प्राप्तः	= 143. 31^{a}	= 6076^{a}	± 153. 30^{a}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Javanese Text			Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page	146	घटोपमः कचोकेशी तस्माद्घटोत्कच (नाम)	~ 143. 34	~ 6079	~ 153. 33
	147	भीमसेनार्जुनबलात्	= 144. 14^{c}	= 6095^{c}	= 14^{a}
		अर्धं भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः।	= 145. 6^{cd}	= 6105^{cd}	± 154. 10^{cd}
			± 147. 21^{a}	± 6201^{a}	± 156. 23^{a}
	148	मा पिता क्रन्द मा मातर्	± 22^{cd}	± 6202^{cd}	± 24^{cd}
		अनेनाहं वधिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम्।	. .	. .	. .
	150	श्रुत्वं (sic) हे राक्षसाः सर्वे			
		XV			
	152	एष द्रोणस्य मृत्यवे	± 155. 40^{d}	± 6397^{b}	± 162. 68^{d}
		साक्षादग्नि महाबल	. .	. .	. .
		आज्याहोतिफलं लभेत्	. .	. .	. .
		कृष्णा नीलोत्पलाक्षिणी	± 42^{a}	± 6399^{a}	± 70^{a}
			= 42^{b}	= 6399^{b}	= 70^{b}
	153	नीलकुञ्चितमूर्धजा	~ 43^{ab}	~ 6400^{cd}	~ 71^{ab}
		पद्मकेसरगन्धनम् अस्याः श्रुत्वा तथा क्रोशात्	~ 49^{ab}	~ 6406^{ef}	~ 78^{ab}
		धृष्टत्वात् धर्माद्युत्संभवात्			
	154	पतिं देहि (5 times), धर्मज्ञः, शूरः, बलवान्, कृतविद्या, प्रियंवदः	~ 157. 10 ff.	~ 6430 ff.	~ 164. 22 ff.
	156	कामवर्णः कामगमः	± 158. 51^{a}	± 6489^{a}	± 167. 17^{a}
		शतसंख्या सुसिद्धेच्छा	. .	. .	. .
		तत्प्रवृत्तिः मित्रदृढम्	. .	. .	. .
	158	अस्मृत स्मृत हे नाथ	. .	. .	. .
	160	क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम्।	= 165. 28^{ab}	= 6676^{ab}	± 173. 52^{ab}
	161	तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि।	= 166. 9^{cd}	= 6708^{cd}	= 174. 15^{cd}
	163	यस्मादसदृशः शापः	= 35^{a}	= 6734^{a}	= 41^{a}
	164	परमात्मन्महाद्विजात्	. .	. .	. .
	165	सुदासोऽहं महाभाग	± 168. 8^{a}	± 6774^{a}	± 176. 8^{a}
	167	उर्वं भित्वोज्जातः मध्याह्न इव भास्करः	~ 169. 21^{abcd}	~ 6815	~ 177. 23
	168	आपोमयं जगत्सर्वं	± 171. 18^{b}	± 6859^{b}	. .
	177	कुम्भकारस्य शालायां	= 176. 6^{e}	= 6950^{c}	= 181. 6^{c}
	178	शृण्वन्तु पार्थिवाः सर्वे धृष्टद्युम्न इहो वचः। तदिदं धनुश्च लक्ष्यमिमे पञ्च बाणाः।	~ 34	~ 6978	~ 35
		भग्नाद्धर्षस्य दर्पस्य	~ 179. 7^{a}	~ 7040^{a}	~ 183. 7^{a}
	180	कस्त्वं यथा क्षत्र धनुर्धरज्ञः	~ 181. 16	~ 7101	~ 184. 20
		नास्मि कर्ण धनुर्वेदो	= 19^{e}	= 7104^{c}	= 26^{a}
		ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः	= 19^{c}	= 7105^{a}	. .
	181	कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः।	= 183. 4^{cd}	= 7150^{cd}	± 185. 25^{cd}
		स्वेच्छापि दृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् स्तथैव तस्याप्यनु रौहिणेयः॥	± 5^{ab}	± 7151^{ab}	± 26^{ab}
	182	समो वयं भुक्तिरन्नं दमनम्	. .	. .	. .
	183	वयं हि क्षत्रिया राजन्	= 187. 9^{a}	= 7226^{a}	= 188. 9^{a}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 184	एकस्य भार्या विहिताः	± 187. 26^{a}	± 7244^{a}	± 188. 28^{a}
185	यथा [च] प्राह कौन्तेयः तथा धर्मो न संशयः ।	= 188. 19^{cd}	= 7271^{cd}	± 56^{cd}
186	स्थाणुरिवावतस्थे	± 189. 16^{d}	± 7291^{d}	± 190. 16^{d}
187	पञ्च रात्रीः पुनः कन्या	~ 190. 14^{cd}	~ 7342^{cd}	~ 191. 39^{cd}
189	न रोचते विग्रहो मे	= 195. 1^{a}	= 7441^{a}	± 195. 76^{a}
	XVI			
193	एकशीलसमाचारौ	= 201. 4^{c}	= 7624^{a}	= 200. 3^{c}
	आत्ममांसानि होमन्तौ	± 8^{a}	± 7627^{e}	± 7^{a}
	अग्रण्ये च पितामहाः	. .	. .	. .
194	प्रणष्टनृपतिद्विजा	= 202. 22^{b}	= 7673^{b}	= 52^{b}
	सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदेति महातपाः ।	± 203. 10^{ef}	= 7689^{cd}	± 68^{cd}
	तिलं तिलं समानीय	= 17^{a}	= 7696^{a}	± 77^{a}
196	द्रौपद्या नः सहासीनानन्योऽन्यं योऽभिदर्शयेत् ।	± 204. 28^{ab}	= 7740^{cd}	± 123^{ab}
197	का च त्वं कस्य वात्मजा	± 206. 17^{d}	± 7792^{d}	= 202. 17^{d}
	ऐरावतकुलोत्पन्नः	± 18^{a}	± 7793^{a}	± 18^{a}
200	ग्राहभूता त्वं	. .	. .	. .
202	दुहिता बसुदेवस्य	= 211. 18^{a}	= 7923^{c}	= 206. 19^{a}
	कमिवैषा न मोहयेत्	. .	. .	. .
203	कैलासशिखरोपमः । नीलवासा	± 212. 20^{bc}	± 7950^{bc}	± 209. 50^{bc}
	कः कुर्यात्पुरुषो भुवि	= 213. 4^{d}	= 7966^{d}	= 210. 5^{d}
	XVII			
205	अभीतो मन्युः तस्मादभिमन्युनामः	~ 60	~ 8027	~ 212. 3
	कृष्णस्य सदृशः शौर्ये	± 70^{a}	± 8037^{a}	± 13^{a}
	एकवर्षान्तरे पुत्राः द्रौपदेया तपस्विनः ।	± 79^{ab}	± 8046^{ab}	± 22^{ab}
	तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासाः	± 214. 31^{ab}	± 8081^{ab}	± 214. 15^{ab}
206	पावकाग्न्याशनं दद्यात्	. .	. .	. .
207	पाणिमेष्यति ते पुनः	= 216. 24^{d}	= 8199^{f}	= 135^{d}
	दैत्यान्तकरणीं घोरां	= 25^{c}	= 8200^{e}	= 136^{c}
	युगान्ताग्निसमप्रभाः	± 32^{a}	± 8208^{a}	± 144^{d}
209	नात्र सखा ते संस्थितः	± 219. 13^{a}	± 8300^{a}	± 216. 14^{a}
211	त्वमन्तः सर्वभूतानां रूपस्वरूपपावकः ।	± 220. 22^{cd}	± 8353^{cd}	± 68^{cd}
	त्वां धर्माहुश्च साधनं त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ॥	± 23^{ab}	± 8354^{ab}	± 69^{ab}
213	सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो	= 223. 16^{a}	= 8419^{a}	= 217. 34^{a}
	शिवस्नाता भवास्माकं मासानद्य विनाशय ।	= 18^{cd}	= 8421^{cd}	= 36^{cd}
	XVIII			
214	परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ । ******** सहिताः समुपाविशन् ॥	± 225. 19	± 8479	± 218. 53

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

☞ In the article entitled "On the South-Indian Recension of the Mahābhārata", Prof. Winternitz has given, in parallel columns, extracts from a Grantha MS. (Whish 65) belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, with the corresponding passages of the Bombay ed. (Śaka 1799); *Ind. Ant.* 27 (1898). 69–81, 92–104, 122–133. The extracts comprise (according to the Bombay text) 1. 1. 1–150, 252–275; 2. 33–205, 370–396; 3. 186–188; 5. 30 to 6. 1; 8. 25; 12. 4 to 13. 6^{a}; 14. 6 to 15. 11; 16. 22–25; 20. 10–16; 21. 14 to 22. 12; 23. 21^{b}–27; 26. 5 to 27. 4; 59. 9–10. — In the *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908, Prof. Lüders has published a specimen of the constituted text of the first 67 stanzas of the Ādi, together with the collations of 29 MSS. (belonging to 6 different "versions") selected from Mbh. MSS. deposited in the following European Libraries: India Office; British Museum; Royal Asiatic Society (London); Bibliothèque Nationale (Paris); Königl. Bibliothek, Berlin; University Library, Edinburgh; University Library, Cambridge; Bodleian (Oxford); Königl. Universitätsbibliothek, Göttingen; Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen. — Our important MS. K_1 (India Office 2137) was included in this Apparatus Criticus.

The introductory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. is missing in S; it is therefore surely not original. It is retained here merely as an old maṅgala.

☞ At the end of the footnotes (p. 5, column 1) to the salutational stanza (नारायणं नमस्कृत्य etc.), it has been erroneously stated that "$M_{1.2.4}$ do not contain any introd. portion"; the fact is that the introductory portion was, through oversight, not collated at that time, and now, unfortunately, those particular MSS. are not available at the Institute for collation.

1 Dev. reads सूत: (as in text), *not* सौति: (as in the Vulgate).

3 [a]) In the footnotes, for "D_{1-3}" read "$D_{1-3, 5-8}$", since D_4 (which om. the whole of 3^{ab}) does not contain the word in question at all.

5 For the reading लोमहर्षणि:, cf. 1. 2. 70; 4. 3; 5. 1; and v. l. of these stanzas.

8 The reading of M (like that of T G) is सूत: (and *not* सूत उ); in fact, the whole of S has सूत: here, as elsewhere, in the sequel.

11 [e]) Recurs *verbatim* at B. 5. 79. 1. — [f]) Recurs in the Gītā (1. 25^{b}).

15 In the footnotes, add "S om. ऊचु:".

19 For the reading समितां, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS.* (NS.) 4. 158 ff.

23 Recurs at 1. 56. 12 with S reading! — With line 3 of 21*, cf. 1. 69. 23^{ab} (सर्ववेदाधिगमनं सर्व°).

26 For 22*, cf. Rām. 1. 3. 2 (ed. Bombay = Gorresio).

29 [cd]) Cf. Manu 1. 11^{ab} (यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्), with नित्यं in the posterior half, like D_{14} S (except T_1 G_{4-6}).

30 [d]) The two Arjunamis'ra MSS., which (erroneously) read परमेष्ठ्यथ (as in text), are contaminated from the Vulgate; the true Arj. reading, as follows quite conclusively from the comm. itself, is परमेश्वर: (as in B_2 D_{c-3} C_d). Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 167 ff.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

37 Recurs at B. 12. 233. 40, with the S reading in the first pāda यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि (but there again with v. l. यथर्तावृतु° in some MSS.), and another variant in the last pāda. Śaṁkarācārya cites the stanza as here, but with the S reading in the first pāda in his Bhāṣya on the Brahma Sūtra (1. 3. 30), Ānandās'rama ed. p. 313; but here again, one MS. reads (as in text) यथर्तावृतु°. The Ācārya, a Southerner, cites probably according to the S tradition. There is an echo of this stanza in Manu (1. 30):

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥

42 ^{d}) For a discussion of the variants आत्मवान् and एव च, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 161 ff.

49 For the reading संक्षेपं, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 164 f.

53 For the Gaṇes'a interpolation in passage No. 1 of App. I, cf. Winternitz, *JRAS.* 1898. 380 ff.; Venkatachellam, *Notes of a Study*, 24 ff.; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1144.

57 ^{cd}) = 1. 54. 21^{cd}.

60 Line 1 of 27* = (var.) 1. 56. 13^{ab} (v. l. शतसहस्रं हि for °सहस्राख्यं), where it, no doubt, originally belongs. — Line 2, which has been framed up as a counterpart of 61^{cd}, is *repeated* in S later, being subst. (together with 4 other lines) for 1. 56. 13^{cd} (cf. 486*). It is a mystery how this Southern interpolation (27*) has insinuated itself into our ed. of the Vulgate text, when it is found neither in Nīl. MSS., nor in the Cal. ed.!

62 In अनुक्रमणिं, which is in apposition to अध्यायं, there is an irregular shortening of the ī of °क्रमणीं, *metri causa;* cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 165 ff. — 62^{e} = 199^{a}.

63 28* = (var.) 1. 57. 75^{cd} (v. l. प्रकाशिताः for प्रकीर्तिताः). — 29* = (var.) B. 18. 5. 54–55. For 29*, cf. also, Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 80.

64 = (var.) B. 18. 5. 56 (v. l. for 64^{cd}: रक्षो यक्षान्शुको मर्त्यान्वैशंपायन एव तु). It is interesting to note that when the name of Vais'ampāyana is mentioned along with these three other evangelists, as in this stanza from the Svargārohaṇa, or in the Vulgate text (30*), or finally in the Southern recension (31*), it is each time introduced in a different manner!

65–66 = (var.) B. 5. 29. 52–53 (v. l. सुयोधनो for दुर्योधनो; शाखा for शाखाः both times; माद्रीपुत्रौ for माद्रीसुतौ; and त्वहं for कृष्णो).

79 ^{a}) Text shows the reading of K1. The unusually large number of variants for a perfectly simple and straight forward pāda, suggests that there was in it an original hiatus (ते अधीत्याखिलान्), which is not preserved in any MS. collated but which may be perfectly confidently adopted in the text as an emendation.

81 ^{a}) The Nīl. reading (as follows plainly from the comm.) must be क्षान्त्या, though the MSS. read कुन्त्या (as in text). — For the reading कुन्त्या, cf. 1. 2. 213, where कुन्ती is described as गुरुशुश्रूषणे रता.

87 N MSS. ins. line 2 of 34* again after 1. 105. 18^{ab}; but it is lacking in S *at both places.*

91 ^{d}) = B. 2. 49. 4^{b} (cf. 7^{b} also).

96 ^{cd}) = 184^{ab}.

102 The number of यदाश्रौषं stanzas is given by Vimalabodha (who came after Devabodha) in his Viṣamas'lokaṭīkā (Bombay Govt. Colln. MS. No. 84 of 1869–70, fol. 8a) as 67; the constituted text contains only 57 stanzas of that type.

104 Stanzas 35*–38* coming after 104, which grossly disturb the sequence of the events of the narrative and partly repeat what has already been said in 102–104, represent plainly an *entirely independent* opening of the यदाश्रौषं passage, the opening, in fact, of a *variant version.* This passage thus throws unexpected and valuable light on one ancient method of preserving variant versions: the different versions were simply *juxtaposed*, with absolute disregard of perspective. — That K1.3.4.6 contain some of these interpolated verses, shows that these MSS. of the K group are contaminated from the other Northern versions.

106 ^{c}) Cf. B. 2. 67. 31^{c} (दुःशासनो नाथवतीमनाथवत्).

125 द्रुमरूपः = प्रधानभूतः (Dev.).

129 The idea of this stanza seems to have been suggested by B. 6. 20. 2^{ab} (केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू केषां सेनां श्वापदाश्चाभपन्त ।). For a discussion of the readings of this stanza, cf. Winternitz, *Indol. Prag.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 171-175.

131 For "संसप्तकान्" of the text (which is a misprint), read "संशप्तकान्" (cf. 1. 2. 56, 160). In the footnotes, add the foll. v. l., which were omitted through oversight: Ko. 2-4. 6 B4 Da Dn1. n3 Dr1. r3. r4 D1-4. 6. 7. 10. 14 T1 संसप्तकान्; K1 B1-3 Dn2 Dr2 D5. 8. 9. 11. 12 T2 G (G1. 2 om.) संशप्त°; V1 शंसप्त°; K5 D13 missing. Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 169 f.

136 उपवृत्तान् = भूमौ लुठितान् (Dev.).

139 It is possible (though by no means necessary, since such absolutives are extremely common in the epics), to read (with Nīl.) धनुष्कोव्याऽऽस्तुद्य.

162 The prior half of 59* is one of the epic iterata. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, parallel phrases, No. 143.

168 ^{e}) In the footnotes, for "चैय" read "चैव".

173 Kaṅka (name of a king) is mentioned again in B. 2. 14. 59; for Duliduha, cf. Hariv. 1. 819; for both cf. also Kirfel, *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, Index of names.

180 ^{a}) For the reading पुत्रैर्मेद्धृत्तमाः, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 175 ff.

184 ^{ab}) = 96^{cd}.

191 66* = Lines 22-23 and 3-4 of passage No. 3 of App. I.

192 Cf. lines 4-5 of 494* (in adhy. 56):

देवा ब्रह्मर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ।

194 ^{cd}) = (var.) B. 7. 10. 77 (v. l. प्रवदन्ति for कथ°).

199 ^{a}) = 1. 1. 62^{c}. Cf. the note on stanza 62 above (p. 984).

201 ^{b}) For the reading अमृतं (v. l. अनृतं), cf. Edgerton, *JAOS.* 48. 189; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1142 f; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 169 ff.

202 Cf. Lüders, *loc. cit.* 1142 f.

203 = (var.) 1. 56. 29. — In the v. l. of 203^{c}, after "except Dr1. r2. r4;" ins. "for Da see above;". — Many of stanzas 203-209 recur at K. 18. 5. 40 ff.

204 Cf. Vāyu 1. 201; and Padma 5. 2. 52.

205 = (var.) 1. 56. 17^{cd}-18^{ab}.

208 ^{a}) = K. 3. 61. 17^{a}. — ^{c}) In the footnotes, for "V1 B D", read "V1 B D (for D14 see above)". For 69*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 93.

209 ^{a}) Cf. further, Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 179 ff. The stanza recurs (*verbatim*) at K. 18. 5. 45.

2

1 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

2 In the footnotes, for 'T G सूतः," read "S सूतः". — For the reading of 2^{ab}, cf. Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 181 f.

4 ^{a}) Cf. 1. 55. 42 (and v. l.).

6 71* = (var.) B. 3. 83. 29 ff. — सिपिधुः = शिश्रितवन्तः or निपिद्धवन्तः (Dev.).

10 In 72*, read "निधनं" for "नधनं".

13 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

14 ^{b}) = 149^{b}.

15 In the footnotes, for "K1 T G" read "K1 S". — The entire stanza is cited (with v. l.) in the Jav. version.

29 The readings of this stanza have been discussed at length by Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 182 ff.

33 In the footnotes, for "1. 1. 16^{ab}," read "1. 1. 16^{cd}".

34 In आदिवंशावतारणं there appears to be a lengthening of the final of त *metri causa*; elsewhere the sub-parvan is called अंशावतरण (cf. 1. 61. 101 f.). — Cf. also Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, p. 153 f.

42 With 77*, cf. 43^{ab}.

46 ^{b}) Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 186 f.

49 ^{a}) Hypermetric! The N MSS. show various attempts to make the pāda normal. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, p. 253 f.

70 For a discussion as to whether the parvan number 100 is to be taken as exact, or only approximate, see Edgerton, *JAOS.* 48. 189 f.; Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS.* (NS.) 4. 172 ff.; and Venkatachellam Iyer, *op. cit.* pp. 108 ff. — For लोमहर्षणिना, cf. the v. l. of लोमहर्षणि, in 1. 1. 5, 8; 4. 3; 5. 1.

71 ^{a}) In the footnotes, for "D (except D2. 14) B (except B4)" read (in reverse order) "B (except

124

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

B1) D (except D2. 14)". It would have been better to join 71ab on to 70, and 71cd on to 72, making two three-lined stanzas out of 70-72.

84 Line 2 of 100* = (var.) line 19 of 476* (adhy. 55).

85 The spurious line 102*, which is found only in Nīl. MSS. and there it is ins. after 101*, is, curiously enough, placed in all printed ed. (containing that line) after 83ab! Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 170.

89 For the reading °शासनम्, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 187 f.

95-6 Though this adhy. is missing in Ś1, stanzas 95-6 are cited in that codex at the end of the Ādi. The only important variant in Ś1 is in 95e: त्रिंशच्चैव तथाध्याया for अष्टादशैव चाध्याया. See facsimile of fol. 155a of the S'āradā codex, opposite p. 880. — Cf. Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 188 ff.

102 Add "Da Dn Dr" to the list of MSS. reading द्रौपदीं. Cf. B. 2. 72. 3. See also Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 171. Cf. further B. 3. 293. 2.

103-4 The stanzas are cited (with v. l.) in the S'āradā codex, at the end, in the colophon of its Sabhā.

135 cd) Cf. Ruben, *Acta Orient.* 8. 251; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 277 ff. — In the v. l. of 135ef, for "D (except D2. 14)" read "D (except D2; for D14 see above)".

149 b) = 14b.

159 d) In the footnotes, after "अस्मिन्पर्वणि" and "तस्मिन्पर्वणि", add "कीर्तिताः (*or* ता)".

177 श्लोकाग्रं = श्लोकसंख्या (Dev.).

235 Cf. Vāyu 1. 200; and Padma 5. 2. 51.— 186* = (var.) 1. 56. 21.

Towards the end of his comment on adhy. 2, Dev. cites the foll. mnemonic stanzas:

19एकोनविंशतिकपर्वभिरादिपर्व
ख्यातं सभा 9नवभिरष्टभिरष्टयुक्तैः16 ।
आरण्यकं ननु विराटकथा 4चतुर्भि-
11रेकाधिकैर्दशभिरुद्यमभामनन्ति ॥ १
भीष्मं तु 5पञ्चभिरथो गुरुरष्ट8संख्यै-
1रेकेन कर्णमथ शल्यकथा चतुर्भिः4 ।
सौप्तं 3त्रिभिस्तदनु 5पञ्चभिरङ्गनानां
शान्तिश्च4तुर्भिरनुशासनमेककेन1 ॥ २
2द्वाभ्यामुशन्ति हयमेधमथाश्रमाख्य-
माहुस्त्रि3भिर्मुसलपर्व तथैककेन1 ।
1एकैकशो1 गमननाकगती 2द्वयाभ्यां
वंशो हरेरिति कृता 100शतपर्वसंख्या ॥ ३

These stanzas are also cited (with slight v. l.) in the comm. of Arj.

3

This adhy. (with the exception of the As'vin hymn) has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie* (revised ed. by Garbe Liepzig, 1909[3]), with collations of two Berlin MSS., No. 392 and 401 of Weber's Catalogue. — Cf. also W. Porzig's translation of this adhy. in *Das Schlangenopfer* (Ind. Erzähler, Bd. 15 = Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. II).

38 Cf. Weller, *ZII.* 7. 92.

60 For the metre of the As'vin hymn, cf. Weller, *loc. cit.*

66, 70 For the interpolations 195*, 196*, cf. Weller, *ZII.* 7. 94.

86 Perhaps the spelling Utaṅka (of Bengali MSS. and the Cal. ed.) or Udaṅka (of the Southern rec.) is to be preferred in view of 1. 46. 25 अस्य चर्येरुत्तङ्कस्य (– ⏑ – – | – – – ⏑̱), where उत्तङ्कस्य is distinctly harsh, while उतङ्कस्य or उदङ्कस्य would give a better line (*pathyā*).

94 = (var.) Manu 2. 111 (v. l. अधर्मेण च यः प्राह for 94a; and वा for च in 94d).

138 For 204*, 205*, cf. K. 14. 58. 30 ff. (particularly 34, 36-39).

150 d) In the footnotes, for "षड्‌ वै" read "षड्‌ वै".

164 The correct reading मनागसि मया न शप्तः (a *lect. diff.*) was already given by Böhtlingk in his *Chresthomathie* (p. 63).

179 a) Cf. Weller, *ZII.* 7. 92.

185 b) = (var.) 1. 46. 36d.

5

6 216* contradicts 1. 60. 40:

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः ।

26 With regard to the MSS. containing 220*, it should be remembered that T2 G2. 4. 5 are *conflated*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

MSS., contaminated from some Northern source; cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 269 ff. — The passage is actually missing in $Ko_{2.4}$ D_5 T_2 $G_{1.3.6}$ M; and is unquestionably an interpolation; *contra*, Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 126, who regards the omission as due to scribe's negligence. That there was nothing more of Agni's speech in that adhy. after stanza 26, is plainly shown by the form in which Agni's curt answer has been effectively expressed: भृगोरित्यब्रवीच्छनैः. The point of this answer appears in the next adhy., in Bhṛgu's own words (1. 6. 9):

केनासि रक्षसे तस्मै कथितेह जिहीर्षवे ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्यां चारुहासिनीम् ॥

The Rakṣas *suspected* (1. 5. 22) that she was Bhṛgu's wife, and wanted Agni merely to confirm the surmise. The little story appears completely distorted in the Vulgate, owing to the attempt made to interpolate into it an element of casuistic discussion, converting it into a moralistic parable.

6

8 In the footnotes, for "fol. 10^{a}" read "fol. 10 a".

7

10 °) The reading देवतानां, which is documented directly by K_1 B G_3 $M_{2.4}$ with many D MSS., and indirectly by Dn_3 G_2 $M_{3.5}$, is perhaps to be preferred to the text reading त्रिदशानां, which may be a fanciful innovation.

25 Add "Dn" to the list of MSS. (B_{3-5} $D_{1.3-5}$), which ins. 222* after 25. — For 222*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 126.

8

Böhtlingk's *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig, 1909[3]) contains collations of two Berlin MSS. already mentioned for adhy. 8–11, edited there by him. — Cf. also the Appendices to Porzig's translation of the Ruru episode (*Das Schlangenopfer*).

9

5 For 233*, cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 263. Also Weller, *ZII.* 7. 92.

16 भविष्ये = भविष्यत्पुराणे (Dev.)!

13

10 In line 2 of 250*, for "यत्र सायंगृहो" read "यत्रसायंगृहो" (cf. 1. 41. 1). The phrase recurs at B. 12. 262. 44^{d}.

34 In the list of MSS. which ins. 37^{ab} after 255*, for "D (except $D_{2.5}$)" read "$D_{1.3.4}$". — For 255*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 126.

Colophon. The Southern recension, in beginning a fresh count of adhy. with the Āstīkaparvan (see the details of the Southern colophons on p. 116), seems to have preserved a valuable reminiscence of the time when the epic *began* with the Āstīkaparvan (cf. मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे 1. 1. 50); to which then the first twelve adhy. (of this ed.) appear to have been gradually added.

14

The story of Kadrū and Vinatā has been partly edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie.* The Notes contain collations of two Berlin MSS. already mentioned (see above, adhy. 3 and 8). — The Appendices to W. Porzig's translation of the Āstīka episode, cited above, contain collations of the ed. and some valuable text-critical remarks.

15

9 उद्विद्धं = उन्नतं (Dev.).

16

Stanzas 18–35, 37–40, recur (almost *verbatim*) in Matsyap. 249. 69–82; 250. 1–4; 251. 5–8 (Ānandās'rama ed.). See notes on the next adhy. also. — The Mañj. (1. 103 f.) mentions the same *seven* jewels (Soma, S'rī, Surā, Turaga, Kaustubha, Dhanvantari, and Amṛta) mentioned in 33–37.

17

The whole of this adhy. recurs (almost *verbatim*) in Matsyap. 251. 9–36. The Purāṇa has a certain number of readings in this passage, agreeing with S, which seem to be better than the text readings. Is there secondary interrelationship between S and Matsyap., or has S (and the Matsyap.) here preserved the original readings, which are corrupted in N?

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

19

6 Dev.: निबध्यतेऽसिन्निति निबन्धनं (v. l. of च बन्धनं).

20

1 In the stimulating article entitled "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell'edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana II) published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930), F. Belloni-Filippi has sought to prove, with much probability, on *intrinsic* evidence, that passage No. 13 of App. I, which is missing in K1 Ñ B T G3.6 M (being found only in K0.2-4 V1 marg. D, and in the 4 *conflated* Grantha MSS. G1.2.4.5) is, in fact, an interpolation; that the lacuna in the MSS., in which the passage is missing, is only apparent; and that the *textus simplicior* (which agrees with the constituted text) is quite in order. — For G1.2.4.5, see Sukthankar, "Epic Studies III" *ABI*. 11. 269 ff.

2 [e]) Hypermetric! Hence the variants. Text as in K0-3 Ñ3 D2 T G1-5 M.

8 For 297*, 298* (and also 301* further on), cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

21

1 Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

4 [a])=(var.) 1. 19. 5[e]. — In the footnotes, for "Suparṇādhyāya, 5. 2", read "Suparṇādhyāya 7. 2".

23

4 [a]) This is the reading of K0 G2.4.5 M. I conjecture that the original reading was probably उपजिघ्रन्निरिवाकाशं (hypermetric!), since all other groups contain the adverb of comparison (इव).

6 [d]) In the footnotes, in "Da D (except D2-5)", *delete* "Da".

11 [a])=B. 3. 180. 10[a]. Cf. Charpentier, *OLZ*. 1930. 1039.

24

4 The interesting maxim, 314* (गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः), which is faithfully transmitted in all old printed ed. (as well as in many new) was found only in Ñ B3! The ed. have all copied the line probably from the *editio princeps*!

25

7 For a discussion of the interpolations 324*, 326*, 327* and of the position of G1.2.4.5, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8. 249 ff.; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 269 ff.

28 [e]) In the footnotes, for "G2-4.6" read "G2.4-6". — Before "K (except K3)", add " — [d]) ".

26

For stanzas 1-3, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8. 255 f.; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 279 ff.

42 [a]) In the footnotes, for "D (except D2.5.)" read "D (except D2.5)".

28

14 [d]) In regard to विक्षिप्ताः in 15[a], the reading व्यक्षिपत् (given in footnotes) is perhaps to be preferred, against MS. evidence, to व्याक्षिपत् of the text.

19 The omission of 19[ab] in Ś1 K1.4 supports rather the S sequence, in which 18[ab] and 19[ab] are contiguous, the omission in Ś1 K1.4 being then haplographic. If that be so, the S sequence of stanzas must be regarded as the original one.

29

23 [e]) In regard to 1. 30. 7[b], perhaps the reading आनन्त्यम् (for अनन्तम् of the text) is to be preferred.

30

2 [ab])=B. 5. 168. 34[ab].

31

The list of the Nāgas given here should be compared with a longer list given in Udyoga 103 (Bom. ed.) with which our list has many names in common.

32

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. in the notes to his ed. of this adhy. in his *Sanskrit-Chresthomathie*.

Colophon. The first adhy. no. (43) which appears in the S'ārada MS., is at the end of this adhy.; it is, inexplicably, already (43-32=) 11 adhy. in advance of our enumeration!! The other adhy. numbers. in the colophons of this adhy. are: (in N

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

MSS.) 29, 33, 34, 36; and (in S MSS.) 19, 20, 21: that is, all below 36!

34

6 Dev.: तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति नागा इति शेषः ।

36

8 The story of Parikṣit has been ed. by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie*. The notes contain collations of two Berlin MSS.

12 ^{a}) The wrong reading पर्यन्वेपं तत॰ has crept into the text through oversight. Substitute for it पर्यन्वेपंस्तत॰, the reading of Ś1 K G1-3.6 M1-4.

22 Adopt the reading एषिवान् (for ईषिवान्), which is better documented than the text reading.

37

26 For line 10 of 402*, cf. Hopkins, *JAOS.* 11. 256.

38

9 ^{cd}) = B. 3. 29. 43^{ab}.

25 In the footnotes, before "K3 मृत्युभयाद्राजा", add " — ^{a}) ".

41

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. in the notes to his ed. of adhy. 41–44, in his *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig 1909^3).

22 ^{a}) The text reading यत्तु (based on Ś1 K1-4 B1.3 D2.4-7 T G3 M2.4) is perhaps only a mislection; the reading यं तु (which is equally well supported) seems preferable.

43

2 In 419*, noteworthy is the (prose) direction ऋषिरुवाच (resp. ऋषिः), because the *usual* reference in this section reads जरत्कारुरुवाच (resp. जरत्कारुः)! — For line 3, cf. 7 f. below.

46

10 427* = 1. 37. 13^{cd}.

25 For उत्तङ्कस्य, see above the note on 1. 3. 86. — In the v. l. of 430*, for "Nīlp संहत॰", read "Nīlp संहृत॰".

26 It is not impossible that stanzas 26–32, which are missing in Ś1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5, are also an interpolation! They appear to have crept into the Southern MSS. T G (except G3) M (except M1.5) by contamination from some late Northern source. Here again, perhaps, the Kas'mīrī MSS. should have been followed!

34 The remark दुर्धरमित्यादिः etc. in the v. l. of 431* is no part of the comm. of Nīl. (as erroneously stated in the footnotes); it is only a gloss by the editors (of the Bombay ed.), which was mistaken for a remark by Nīl.

47

9 ^{a}) In the footnotes, read "ब्रह्मविदः" for "बह्मविदः".

50

2 In the footnotes, for "reads", substitute "read"; and for "G6 यथातथं", read "G3 यथातथं".

53

6 The (corrupt) excerpt in the footnotes from the comm. of Dev. should be read thus: गां चक्रं चान्तरा उक्षणो रथाङ्गस्य मध्ये सभय इति यावत् ।

34 ^{d}) Perhaps the reading कथ्यति (for सुतज of the text), is on the whole, to be preferred, in the sense (कथ्यमाने) given by Dev. & Arj. The reading सर्वरत्नमयीमिमां of the printed editions was not found in *any* MS.! The reading of Nīl. is as in text!!

54

10 ^{a}) Hypermetric!

55

8 Add, in the constituted text, a *wavy line* below the letters श्च सह सौबलः of 8^b, and below the whole of 8^{cd} (since S has a v. l. which is equally valid).

11 ^{ab}) = (var.) 1. 119. 35.

56

19 ^{ab}) Recurs at B. 5. 136. 18, there applied to the episode Vidulāputrānus'āsana, which shows that Jaya is a *generic* name applicable to different works, and not a specific name of the Mbh. at all, as believed by some writers. — This and several of the foll. stanzas recur in the last chapter of the epic (often with minor v. l.).

57

11 ^{cd}) Cf. 1. 58. 19^{cd}.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

21 [b]) हास(? read हास्य)रूपेण = क्रीडावताररूपेण (Dev.).

38 In line 2 of 513*, read "पुंनागैः" for "पुन्नागैः".

49 [f]) In the footnotes, for "Ñ V1 Dn3" read "Ñ1 V1 Dn3".

102-3 For the readings of the names, cf. 1. 90. 82.

59

12 =(var.) Bṛhaddevatā 5. 144 (v. l. दनायुः for अनायुः, विश्वा for प्रावा, वरिष्टा for अरिष्टा, सुरभिर्विनता for विनता कपिला). It should not be supposed that the Bṛhaddevatā stanza is *necessarily* the original of our stanza.

25 [d]) For the v. l. of this pāda given in the footnotes, substitute: "G4 कौपथ° (for कापथ°). N (Ś1 missing) कुपटः कपट° (N2 कुपटः पटक°; Ñ3 कपटा कपदा°); G3 कुपशः कोपद°".

47 There appears to have been some confusion in the original between the progeny of Prāvā (or Prādhā) and Ariṣṭā. For 47[c], MSS. point to the reading प्रावासूत महाभागा, which has been adopted in the text, and which was probably the original reading. But the progeny alloted here to Prāvā may be that of Ariṣṭā, who otherwise would be without progeny, *remaining wholly unnamed*. K MSS. try to smuggle in Ariṣṭā (or Variṣṭā) in 46, while the Grantha MSS. bring her in at stanza 47. On the whole, the latter course seems the best. We may adopt for 47[c] the reading of T1 G1-3 अरिष्टासूत सुभगा, which itself is probably an old emendation!

54 The names of Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 61, with which the present adhy. is intimately associated.

60

34 In the footnotes, for "B° MSS. रीक्षे" read "B MSS. °रीक्षे".

61

57 [b]) In the footnotes, for "दानव°", "नाम य°", and "भूमिप°", read "दानवः", "नाम यः", and "भूमिपः" respectively; and, finally, for "दुर्जय°" read "नामतः".

Colophon. For the limits of the sub-parvan Ādivaṁs'āvataraṇa, cf. the remarks of Bühler (re Bhāratamañjarī, which apply equally well to the constituted text) in *Ind. Stud.* 2. 38. According to Dev. also, the Aṁs'āvataraṇa ends with this adhy.!

62

2 In the lines 2 and 6 from the bottom of the left column of the footnotes and in line 6 from the top of the right column, for "1-19" read "1-16". — Further, the remarks (in lines 5 ff. of the left hand column of the footnotes) with reference to M apply *equally well* to G1. 5. In other words, in G1. 5 (as in M) adhy. 61 is immediately followed by (the *first* occurrence of) 1. 89. 1-16, the passage occurring *twice* in G1. 5 (as in M), once immediately *before*, and again immediately *after* the Yayāti episode. The *repetition* in G1. 5 M may prove to be a factor of considerable text-critical importance, though it is difficult to evaluate and interpret it precisely just at present.

3 In an Appendix to his translation of the S'akuntalā episode (*Liebesgeschichten*. Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII), W. Porzig has given collations of three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527, and ms. orient. fol. 324). Another Appendix contains some text-critical observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed. — D. van Hinloopen Labberton, *JRAS*. 1913. 11-19, has given an English translation of the Jav. version.

4 Belloni-Filippi, *Giornale della Soc. As. Ital.* (NS.) 2. 135-140, has discussed the readings of the constituted text of adhy. 62-69, giving at the same time the collations of the Padma Purāṇa version (3. 1-5) of the S'akuntalā episode.

10 [b]) = 1. 102. 2[b] (*q. v.*). The reading सद्वंति of Cd, given in the footnotes, stands probably for मद्वंति. Cf. also, Belloni-Filippi, *op. cit.* p. 137. — Dev.: वसुमती धनवती भूमिर्वसुमतीति पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः।

14 [cd]) Dev.: धर्मपरैरभिप्रायैः पुनः पुनरवधारितं समीपे कुर्वन् नाविदितं नाप्यधार्मिकतया विदितम्।

63

18 [b]) For *karpaṇa* (a kind of spear), cf. Belloni-Filippi, *op. cit.* p. 137.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

64

2 ईरिणं = ऊषरं (Dev.).

8 ^{a}) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

65

34 Dev.: अतिक्रुद्धः प्रतिससर्जेलस्त्वयः ।

66

12 ^{a}) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

67

4 = 1. 161. 13.

11–12 11^{cd}–12^{ab} = (var.) B. 13. 44. 9.

23 In the footnotes, delete "(T_2 G_{1-6} after 24)".

24 Delete the entire passage: " — After 24, T_2 G_{1-6}...cf. v. l. 23".

30 ^{c}) In regard to निधाय of S, the reading of K D_5 निधाय कायकं तच्च (a *lect. diff.*) seems preferable and should be adopted; the reading of the Vulgate विनिधाय ततो भारं is probably only an emendation, the substitution of an easy reading.

68

6 In the note (p. 303) enclosed within square brackets for "encerpted" read "excerpted".

9 In the footnotes, for "61 lines" read "62 lines".

14 For 632*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 143 (note on stanza 3003 of the Cal. ed.).

26 = B. 5. 42. 37.

27 ^{d}) Adopt the reading तस्यान्तिके, which is slightly better than the text reading; यस्य of the text appears to have been influenced by यो in the previous line (correction communicated by Edgerton, privately).

31 ^{d}) Add "Dn" to the list of MSS. which read वियात°.

63 ^{a}) Cf. Charpentier, *OLZ*. 1932. 278.

69

1 Cf. Charpentier, *OLZ*. 1932. 279.

7 इतरं = अधरं (Dev.).

26 Dev.: त्वादृशो आत्मनो मम नास्ति संगतम् ।

29–30 Recur (with v. l.) at 1. 90. 31–32, and in many Purāṇas. Cf. Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p. 539 (where it occurs with the same v. l.). The reading (of many S and a few N MSS.) माता भस्त्रा (with transposition) seems preferable, and might be adopted.

70

Cf. Matsyap. 24. 55–71, which also contains a *summary* of the Yayāti episode.

28 प्रियवाससि = जायायां (Dev.).

44 For 693*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 392, 396. Cf. also Porzig, *Liebesgeschichten* (Ind. Erzähler, Bd. XII), p. 110: "Diese genealogische Sage muss dann einmal, wie so viele alte Sagen und Märchen in den Brāhmanas, im Sinne der asketischen Moral umgebogen worden sein, wobei nun eine gāthā über die Eitelkeit der Welt zum eigentlichen Höhepunkt wurde".

46 For 695*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 397 (stanza 97).

71

1 For reference to the Purāṇic versions of the Yayāti episode (besides the Matsyap.), cf. Kirfel, *op. cit.*, pp. 387 ff. — Cf. also Gaya Prasad Dixit, "The story of Yayāti as found in the Mahābhārata and in the Matsyapurāṇa: a textual comparison", *Proc. and Trans. of the Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), 1. 721 ff. — The Appendix to the German translation of the episode by W. Porzig (*op. cit.*) contains some textual observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed.. — Another appendix of the same work gives collations of three Berlin MSS. (Chambers 570, 527, and ms. or. fol. 324) for the Yayāti episode.

24 अनुगायमाना = अनुगवदाचरन्ती (Dev.).

73

12 समुच्छ्रयः = अहंकारः (Dev.).

23 It may be noted that 731* and 735* (which mention the arrival of Ghūrṇikā) were found in only *one* of the six MSS. collated for the Anandā-s'rama ed. (p. 51) of the Matsyapurāṇa!

74

1 For this and the foll. stanzas, cf. Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM.* 20 (1906). 323, 357 f.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

75

15 768* = 1. 107. 32. — संग्रहीत्री = धात्री (Dev.).

78

23 ^{e}) The reading तूर्णं (for त्वरितं) of the printed ed. in this hypermetric pāda was not found in *any* MS. hitherto consulted!

79

5-6 For 824* and 826*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 387 (stanza 26), 388 (stanza 29).

18 829* is missing even in the Purāṇic parallels! See Kirfel, *op. cit.* p. 390. Cf. this passage with lines 15-17 of 830*.

80

8 For 838*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 392 (stanza 63).

9 For 840*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 112; and Kirfel, *op. cit.* p. 396 (stanzas 89 ff.).

82

6-8 = (var.) B. 12. 299. 15, 16, 8; see next note. — Dev.: रुशतीं अकल्याणीं हिंस्रामिति यावत्.

11 Recurs (with the same v. l. ना for वा) at B. 12. 299. 9; see previous note.

85

19 विवक्षा = संदेहः (Dev.).

24 = B. 5. 33. 73.

87

5 This stanza, which seems to make a fresh beginning to the conversation between Yayāti and his grandsons, seems to link up directly with the end of adhy. 83; the intervening eschatological discourse between Yayāti and Aṣṭaka, which is in part most obscure and incoherent, and so clumsily worded as to be almost unintelligible, has all the appearance of being an old interpolation; cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 28. See adhy. 88, where Aṣṭaka *again* asks Yayāti who he is and compare Yayāti's reply (stanza 21) with 1. 84. 1. In the original story, the grandsons Aṣṭaka and others offer their merit to Yayāti, of course without knowing that their strange visitor is their maternal grandsire Yayāti. — Stanzas 6-7 repeat partly what has been said above in adhy. 84. in a slightly different form.

12 ^{cd}) Cf. 17^{ef} below, and 1. 83. 4^{cd}.

88

12 Passage No. 52 of App. I is ins. in D_4 on suppl. fol.

19 Dev.: ह्रीरेवाकार्यप्रवृत्तौ निषेधो यस्य स ह्रीनिषेधः.

21 प्रकाशः = प्रकटः (Dev.).

89

1 Like M, $G_{4.5}$ *repeat* stanzas 1-16 of this adhy., reading the passage both before and after its Yayāti episode. See the note on 1. 62. 2 above (p. 990).

16 Like M_{6-8}, the two occurrences of the adhy. in $G_{4.5}$ have separate colophons and separate numbers (10 and 30 respectively).

90

The two genealogies (adhy. 89-90) differ, the first having many names as in Purāṇas but probably currupt in places; and the second omitting Raudrās'va and Ṛceyu, but inserting a group of ten kings (Sārvabhauma, Jayatsena and so on) between Ahaṁyāti and Matināra. For a discussion of the comparative reliability of the divergent accounts, see Pargiter, *Ancient Ind. Hist. Trad.* pp. 110 ff.; and Pradhan, *Chronology of Ancient Ind.*, pp. 69 ff.

92

7 वक्तव्या = विवादयोग्या (Dev.).

24 In the footnotes, for "27 lines" read, "28 lines".

93

14 For 953*, cf. 1. 165. 13^{ab} and v. l.

94

39 With lines 1 and 3 of 974*, cf. 19^{ab} and 20^{ab} of the same adhy.

96

6 Of the Northern Mbh. editions, the interpolation 998* is actually found in Ganpat Krishnaji's ed. (Bombay, Śaka 1799), Lele's ed. (Wai, Śaka 1818), Gopal Narayan's ed. (Bombay 1913),

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Chitrashala ed. (Poona 1929), C. V. Vaidya's ed. (Bombay 1932), — all of which ed. have copied, blindly and uncritically, one from the other! As has been pointed out in the footnotes, the passage is wanting even in MSS. of Nīl.

53 In the footnotes, for "129 lines" read "125 lines".

98

6 For the Purāṇic versions of the story of Mamatā and Dīrghatamas, see Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, pp. 526 ff.

13 It is worth noting that the addl. passage 1036* (which is ins. only in $K_{3.4}$ $\tilde{N}_2$ B D) is *not* found even in the Purāṇic versions; cf. Kirfel, *op. cit.*, p. 527.

17 For 1038*, cf. the Purāṇic version (Kirfel, *op. cit.* p. 527 f.), which is more explicit.

31 The Purāṇas have a slightly different version; cf. Kirfel, *op. cit.* p. 530.

32 B_1 Dn $D_{1.5}$ om. 32^{ab} (and *not* 32, as erroneously stated in the footnotes). Moreover, in consequence of that, 1042* is ins. in these MSS. *not* after 32^{ab} (as implied in the footnotes), but after 31. — For 1042*, cf. the Purāṇic versions (Kirfel, *op. cit.* p. 531).

99

8 After 8, almost all our modern ed. (the Cal. ed. is again an honourable exception!) ins. a line उक्तं जन्म कुलं मह्यमसि दाशसुतेत्यहम् ।, which is not found in any Northern MS. hitherto collated and which is but a v. l. of the Southern interpolation 1048*!

43 Line 1 of 1067* = (var.) 1. 100. 10^{ab}.

100

19 1080* = (var.) 1. 100. 7^{cd}.

30 Lines 1–2 of 1088* = (var.) 1. 102. 1.

101

N. B. Utgikar, *Proc. and Trans. of the Second Orient. Conf.* (Calcutta 1922), pp. 221 ff., has made a comparative study of the various versions of the Aṇī-Māṇḍavya story, giving reasons for the priority of the Mbh. version.

102

2 ^{b}) = 1. 62. 10^{b} (with the same v. l.).

104

4–7 Cf. 1. 113. 32 ff.

11 In the footnotes, add, at the beginning, "S om. 11^{ab}".

107

A part of this adhy. has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie.* The notes give collation of two Berlin MSS.

8 In line 6 of 1135*, for "द्" read "इद्".

108

16 ^{cd}) For the reading of this line, cf. the corresponding line of the Northern interpolation given as passage No. 41 of App. I. — संसर्गविद्या is mentioned again in B. 12. 230. 19:

संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ।

109

9 Dev.: बुध्यङ्ग इति पाठे तु बुद्धिरूपेणाङ्गेन रहितेत्यन्वयः ।

110

7 The stanzas 7–10, 12^{ab}, 13–19, 30–35 recur (with v. l.) in Śānti 9 (Bomb. ed.). The *important* variants are given here for ready reference. — 7 = (var.) B. 12. 9. 12 [v. l.: — ^{a}) क्षपयिष्ये कलेवरम्].

8 = (var.) ibid. 13 [v. l.: — ^{a}) पांसुभिः समभिच्छन्नः].

9 = (var.) ibid. 14 [v. l.: — ^{a}) निर्ममो भूत्वा (for निर्नमस्कारो)].

10 = (var.) ibid. 17 [v. l.: — ^{d}) सर्वेन्द्रियसुसंयतः].

12 ^{ab}) = (var.) ibid. 23^{ab} [v. l.: — ^{b}) त्रीनथ द्वे च पञ्च वा].

13 = (var.) ibid. 21, which reads:

अल्पं वा स्वादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातुचित् ।
अन्येष्वपि चरँल्लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥

— 1164* = (var.) ibid. 24^{ab} [v. l.: सति (for यदि)].

14 = (var.) ibid. 25 [v. l.: चिन्तयन् (for प्रध्यायन्)].

15 = (var.) ibid. 24^{cd}–25^{ab}.

16 = (var.) ibid. 26 [v. l.: — ^{c}) समभित्यज्य (for समतिक्रम्य). — ^{d}) निमेषादिष्व°].

17 = (var.) ibid. 27 [v. l.: — ^{a}) तेषु नित्यमसक्तश्च. — ^{b}) अपरित्यक्तसंकल्पः].

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

18 =(var.) ibid. 28 [v. l.: — a) विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यः].

19 =(var.) ibid. 37abc [v. l.: — a) धृत्वा (for वृत्त्या). — c) संस्थाप° (for संधार°)].

30 =(var.) ibid. 4 [v. l.: — a) हित्वा ग्राम्यसुखाचारं. — b) अरण्ये (for वल्कली). — d) मृगैः सह (for महावने)].

31 =(var.) ibid. 5 [v. l.: — a) जुह्वानोऽग्निं यथाकालं].

32 =(var.) ibid. 6 [v. l.: — b) °श्रमक्षमः. — c) विधिदृष्टेन (for दुश्चरेणेदं)].

33 =ibid. 10.

34 =(var.) ibid. 9 [v. l.: — c) आचरिष्यामि (for आचरञ्जातु)].

35 =(var.) ibid. 11 [v. l.: — cd) सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम्].

113

32 =(var.) 1. 104. 4.

33 ab)=ibid. 5ab. — cd)=(var.) ibid. 5cd.

114

31 Dev. cites कुरुलक्ष्म (=कुरुचिह्नं) as in text!

116

13 cd) In the footnotes, before "चुक्रोश" add "S". The line-reading given in the footnotes is that of S.

117

24 ab) In the footnotes, for "repectively" read "respectively".

30 a) Here two *bodies* (शरीरे) are mentioned, though only just above and in the previous chapter it was narrated that the bodies had been *cremated;* cf. Hopkins, *Ruling Caste*, p. 172 (footnote), and Meyer, *Sexual Life*, p. 236 (footnote 2).

119

6 Cited (as by Maharṣi Vyāsa) in Ānandavardhana's Dhvanyāloka (ed. Kāvyamālā), p. 155 (v. l. °दिवसा for °दिवस्नाः).

16 Dev.: काकनिला(*or* ली)यने क्रीडाविशेषे।

35 Stanzas 35–40 =(var.) B. 3. 12. 80–85 (*q. v.*).

43 In the footnotes, for "after 43", read "after 43:".

122

1 =(var.) 1. 154. 14.

9 =(var.) ibid. 15.

11 1353* =(var.) line 4 of 1375*.

37 =1. 154. 15.

Colophon. In the footnotes pertaining to the colophon (in line 3 of the para) for "49" read "47".

125

6 d) °निभस्वनं, which is documented by Ś1 K and a number of other MSS. of different versions, should have been adopted in the text.

126

34 Dev.: तत्कुलीनः तेषां राज्ञां कुले भवन्।

128

In the long explanatory note (p. 574) between adhy. 128 and 129, it has been stated that the Kaṇi(ṅ)kanīti is wholly ignored in the Telugu adaptation of the Mbh. by Nannaya Bhaṭṭa. That is an error; Nannaya clearly refers to this passage; but there remains plenty of evidence to make us suspect the adhy., besides its omission in K.

130

1 For "N" in line 1 of the footnotes, read "Ñ".

☞ In the sequel, in very many cases, the diacritical sign of Ñ has unfortunately come out only faintly or even broken off completely, in many copies, in the course of printing. The context generally shows whether one has to read N or Ñ.

133

18 At the end of the footnote pertaining to this stanza, for "(probably, 1458*)", read "(probably, 1457*)".

137

16 In the footnotes (p. 597), for "S (except G1.2)" read "S".

138

Colophon (p. 602). In the footnotes, for "जगृतह" read "जतुगृह".

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

139

Bopp's ed. of the Hiḍimbavadha included in *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel* (Berlin 1824) was, unfortunately, not accessible for consultation.

143

1 At the beginning of the footnote (p. 615), before "(M om. lines 3, 6)" add "S", which has dropped out.

10 At the end of the footnote, add a square bracket ( ]) after "(for -वदा)", concluding the v. l. of 1556*.

26 In the footnotes, for "liew" read "lieu". Delete: "and a colophon ... which S om.".

144

In the tabular conspectus at the end of this adhy. (p. 624), in the left-hand column, delete the word "Colophon", which occurs below the figures "19–20". See last note.

145

14 ^{ab})=(var.) 1. 150. 13^{cd}.

150

1 In the footnotes for "D_2" read "D_5", in line 5 of the para.

13 ^{cd})=(var.) 1. 145. 14^{ab}. — 1642*=(var.) ibid. 14^{cd}.

151

8 For examples of Word Haplology in the Ṛgveda, cf. Geldner, "Worthaplologie im Ṛgveda", in Festgabe Kaegi (1919).

156

Delete the para (marked by ☞) at the very end of the footnotes pertaining to this adhy. (p. 662). The addl. adhy. mentioned here is ins. in S (except G_6) *not* after adhy. 156, but after adhy. 157.

157

6 This amusing and popular little story occurs (with v. l.) twice in the course of the Ādi in the N recension (here and in adhy. 189), and three times in the S recension! — The repetition of adhy. 175 in S after adhy. 157 may prove to be a factor of great text-critical importance. It will be noticed that it occurs in S *just before and just after* the episode of the encounter of the Pāṇḍavas with the Gandharva Citraratha (alias Aṅgāraparṇa), containing the stories (*upākhyānas*) Tāpatya, Vāsiṣṭha and Aurva; and, therefore, it may prove to be a reminiscence of the interpolation of the entire Caitraratha episode. — For the text of the repeated passage see App. I, No. 96.

158

13 According to Dev., Vākā (or Rākā) is the name of a river.

24 ^{a}) Adopt the Southern spelling विमीपिका, which is more correct.

173

Colophon. For the limits of the Caitrarathaparvan, cf. Bühler, *Ind. Stud.* 2. 38.

175

In the para (marked by ☞) at the beginning of the footnotes (p. 713), for "adhy. 156" read "adhy. 157".

1 देवमहोत्सवः = स्वयंवरः (Dev.).

19 The (inorganic) third line 1805*, which occurs in only 3 of the MSS. collated, has proved to be very popular, and is found in almost all the older printed ed. except the Cal.!

180

16 In the footnotes, for the serial no. "1960*", read "1860*".

192

7 For the reading प्ररोचन- (for पुरोचन-) of $Ś_1$ K_1, cf. v. l. 1. 132. 2.

17 With the first line of 1945*, cf. the last line of 1947*.

24 Almost all the old ed. (except the Cal. ed.) contain the spurious (inorganic) line 1957*, which is a Southern interpolation, lacking even in Nīl. MSS.!

201

Bopp's ed. of the Sundopasundopākhyāna (Gild. Bibl. 97) was, unfortunately, not available for consultation.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

205

For the translation of the Arjunavanavāsa in his *Liebesgeschichten* (Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII), W. Porzig had collated three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527 and ms. orient. fol. 324), but his MSS. contained apparently no important variants.

206

2 चौक्षाः = शुचयः (Dev.).

210

15 [e]) = 1. 212. 3[a].

212

2 [d]) In the footnotes, for "Some" read "some".
3 [a]) = 1. 210. 15[e].

213

21 In the footnotes (with reference to 2074*), after "D_4 (suppl. fol. *sec. m.*)" add "S".

61 Dev.: वाशब्द उपमायां। वा = इव, as it is actually paraphrased in the other versions.

214

In the stanza (1. 214. 28) printed below the illustration facing p. 840, for कृष्णपाण्डवौ read पार्थमाधवौ (as in the constituted text).

215

2 [d]) Change the reading प्रयच्छताम् to प्रयच्छतम्, which suits the context better.

220

For the Śārṅgakopākhyāna, cf. E. Sieg, *Sagenstoffe des Ṛgveda*, pp. 44 ff., and especially p. 46. — Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. for the story of Mandapāla edited by him in his *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig 1909[3]).

224

19 [d]) In the reading of $Ś_1$ K_1 B_6 etc. for "°मनान्व" etc. read "°मानान्व" etc.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Appendix I and the Addenda et Corrigenda.*

Adhy. & Śl. No.	For	read
1. 65	दुश्शासनः	दुःशासनः
1. 121	शान्तनवं	शांतनवं
1. 128	शान्तनवे	शांतनवे
1. 131	संससका°	संशसका°
1. 147	दुश्शासनं	दुःशासनं
1. 161	प्राणान्त्यक्तु°	प्राणांस्त्यक्तु°
1. 161	मा चिरम्	माचिरम्
1. 162	तथा वादिनं	तथावादिनं
1. 210 (Colophon)	अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥	प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥ समाप्तमनुक्रमणीपर्व ॥
2. 50	°मतःपरम्	°मतः परम्
2. 78	शन्तनो°	शंतनो°
2. 79	तेजोंऽशानां	तेजोंशानां
2. 97	किङ्कराणां	किंकराणां
2. 167	नवशतानि	नव शतानि
2. 172	नवश्लोक°	नव श्लोक°
20. 10	त्वं ऋषि°	त्वमृषि°
24. 13	°रजोऽभ्र°	°रजोभ्र°
26. 14	तपोऽर्थिनः	तपोर्थिनः
36. 12	पर्यन्वेषं तत°	पर्यन्वेषंस्तत°
36. 23	संरंभी	संरम्भी
38. 34	वयोऽतिगः	वयोतिगः
39. 30	स्तअमभ्येति	अस्तमभ्येति
40. 10	पुरुरवाः	पुरूरवाः
44. 13	तस्माद्व्यतु	तस्माद्व्येतु
49. 3	किंनिमित्तं	किं निमित्तं
49. 23	दीप्तदाग्नेः	दीप्तादग्नेः
55. 23	शान्तनवेन	शांतनवेन
57. 40	स्कंदेद्रेत	स्कन्देद्रेत
57. 49	उज्जहु°	उज्जह्रु°
57. 52	°मोक्षवाप्स्यसि	°मोक्षमवाप्स्यसि
57. 57	तान्धीमां°	तां धीमां°
57. 76	शान्तनवो	शांतनवो
58. 4	त्रिः सप्तकृत्वः	त्रिःसप्तकृत्वः
59. 32	°पुङ्गवाः	°पुंगवाः
59. 48	अलंबुसा	अलम्बुसा
60. 3	भगवान्नुद्रा	भगवान्नुद्रा
61. 6	°पुङ्गवः	°पुंगवः
61. 68	शतंनोः	शंतनोः
64. 10	षट्पदैः	षट्पदैः
67. 1	सुव्यक्त रात्र°	सुव्यक्तं राज°
74. 7	यत्कुमारा	यत्कुमाराः
74. 10	श्रेयोऽर्थी	श्रेयोर्थी
76. 20	पुंभिः	पुम्भिः
77. 25	यथाकाम°	यथा काम°
83. 10	किंनिमित्तं	किं निमित्तं
88. 8	°पत्स्येह	°पत्स्ये ह
90. 2	किंतु	किं तु
93. 36	अनुसंवत्सरा°	अनु संवत्सरा°
108. 5	ऊर्णुनाभः	ऊर्णनाभः
110. 34	°चरज्जातु	°चरज्ञातु
123. 23	परिप्रपच्छुः	परिपप्रच्छुः
127. 21	भारत	भारत।
144. 13	जीव पुत्रि	जीवपुत्रि
146. 6	प्रवक्षा°	प्रवक्ष्या°
149. 6, 7	श्रेयो आत्म°	श्रेय आत्म°
161. 10	प्राणा	प्राणाः
167. 5	छित्वा	छित्त्वा
168. 14	वसिष्ठः सहितो°	वसिष्ठसहितो°
169. 15	धनभक्षयम्	धनमक्षयम्
169. 20	वामोरु°	वामोरू°
176. 33	वाक्यमुच्चै°	वाक्यमुच्चैः°
204. 28	°मन्योन्यं	°मन्योऽन्यं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; M. WINTERNITZ; R. ZIMMERMANN, S.J. AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RULER OF AUNDH

VOLUME 1

तेजस्वि नावधीतमस्तु

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other Distinguished Donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1933

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

THE

ĀDIPARVAN

BEING THE FIRST BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR
OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1933

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Fascicule 1 (pages 1–60) of this Volume appeared in 1927; fascicule 2 (pages 61–136) in 1928; fascicule 3 (pages 137–232) in 1929; fascicule 4 (pages 233–400) in 1930; fascicule 5 (pages 401–640) in 1931; fascicule 6 (pages 641–880) in 1932; and the concluding fascicule 7 in 1933

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26–28, Kolbhat Lane, Bombay

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CONTENTS OF VOLUME ONE

	PAGES
PROLEGOMENA	I–CX
A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA.	CXI–CXIII
CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS.	CXV–CXVII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS .	CXVIII
TEXT AND CRITICAL NOTES OF THE ĀDI .	1–881
APPENDIX I	883–970
APPENDIX II	971–982
ADDENDA ET CORRIGENDA	983–996
ERRATA	997

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME ONE

FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEX, FOL. 147 b. FRONTISPIECE

ILLUSTRATION TO	1. 1. 13	FACING PAGE		1
„	„ 1. 3. 159	„	„	88
„	„ 1. 39. 33	„	„	187
„	„ 1. 51. 16–17	„	„	222
„	„ 1. 57. 56	„	„	250
„	„ 1. 79. 30	„	„	360
„	„ 1. 94. 31	„	„	427
„	„ 1. 115. 25–26	„	„	517
„	„ 1. 116. 8	„	„	518
„	„ 1. 119. 39	„	„	533
„	„ 1. 123. 71	„	„	556
„	„ 1. 125. 16	„	„	562
„	„ 1. 155. 41	„	„	659
„	„ 1. 182. 4	„	„	738
„	„ 1. 214. 28	„	„	840
„	„ 1. 218. 40	„	„	853

FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEX, FOL. 155 a. „ „ 880

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

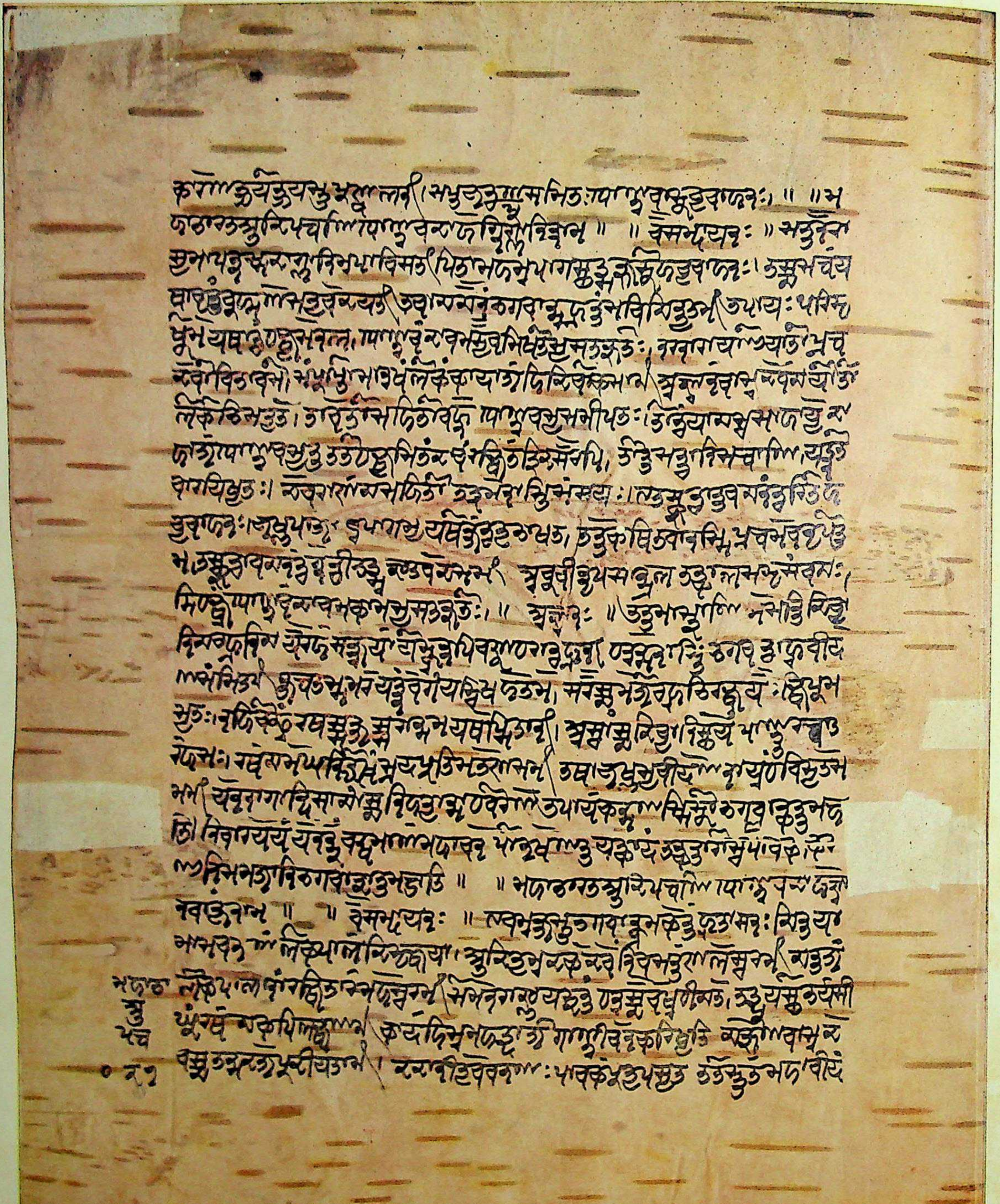

Śāradā Codex, fol. 147 b

Aundh State Press

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PROLEGOMENA

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.[1] It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M. Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India".[2] The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a *sine quâ non* for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists. "At first", writes Professor Winternitz himself,[3] "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism. Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of *one* critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned. This committee was not in favour of the said proposal. It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academies. The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academies". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun.

---

[1] See below. [2] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1 (1929). 58 ff. [3] ibid. p. 58.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

In furtherance of this project, then, Professor H. Lüders prepared a "Specimen" of a critical edition of the Mahābhārata (*Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908) with the funds provided for the purpose by the Königliche Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen.[1] The Specimen, which was meant only for private circulation,[2] consisted of 18 pages, comprising the constituted text (pp. 1–11) of the first 67 stanzas of the Ādiparvan with their various readings (printed as footnotes), an Appendix (pp. 12–17), on a similar plan, containing the text of the Brahmā-Gaṇeśa interpolation (with *its* variants), and finally a list (p. 18) of the 29 manuscripts, selected exclusively from European libraries, which formed the specimen *apparatus criticus*.[3] This little brochure, which must rank in the annals of Mahābhārata studies as the first tentative critical edition of the Mahābhārata, was laid before the Indian Section of the XVth International Congress of Orientalists, held in Copenhagen (1908). The tender seedling, planted with infinite care, did not, however, thrive in the uncongenial European soil. Twenty years later, in 1928, at the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, Professor Winternitz reported that, under the scheme of the International Association of Academies, "except this specimen (*Druckprobe*) nothing has been printed".[4]

However, in the interval some preliminary work, such as the classifying and collating of manuscripts had been done by Professor Lüders and some of his pupils (among them my fellow-student and friend Dr. Johannes Nobel, now Professor in the University of Marburg), by Professor Winternitz and his pupil Dr. Otto Stein, and by Dr. Bernhard Geiger (Vienna). The last great World War gave its quietus to this ambitious project, sponsored by the Associated Academies of Europe and America, and finally diverted the attention of European scholars from the Mahābhārata Problem.

After the war, the Bhandarkar Oriental Research Institute, then in its early infancy, enthusiastically undertook the work, making a fresh start, fortunately without realizing fully the enormousness of the project or the complicacies of the problem. At a meeting of the General Body of the Institute, held on July 6, 1918, Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Chief (now Ruler) of Aundh—the liberal and enthusiastic patron of diverse projects calculated to stimulate research, advance knowledge, and enhance Indian prestige—the president elect on the occasion, easily persuaded by a band of young and hopeful Sanskritists who had returned to India after completing their philological training abroad, with their heads full of new ideas, urged upon the audience the need of preparing a Critical and Illustrated Edition of the Mahābhārata, offering to contribute, personally, a lakh of rupees, by annual grants, towards the expenses of producing the edition.[5] The donor was warmly thanked for this princely

[1] It was printed by the firm of W. Drugulin.

[2] Professor Winternitz had sent me, in 1926, his copy, on loan, for perusal, which I returned to him almost immediately afterwards.

[3] The brochure did not contain any preface, or explanatory notes.

[4] See also the remarks of Professor A. A. Macdonell printed in the "Report of the Joint Session of the Royal Asiatic Society, Société Asiatique, American Oriental Society, and Scuola Orientale, Reale Università di Roma, September 3–6, 1919" in *JRAS.* 1920. 149. Cf. also *ABI.* 4. 145 ff.

[5] Cf. Bhavanrao Pandit Pratinidhi, *ABI.* 3 (1921–22). 1 f. Also *A Prospectus of a New and*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship. In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening *mantra* of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata:[1]

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth. Not as many favourable responses were received as might have been expected; but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere.

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand. The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged. Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works. Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India.

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes.[2] The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them. The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,[3] or else are eclectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text.

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things. What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this: a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account. Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

---

Critical Edition of the Mahābhārata (Poona 1919), published by the Institute, p. v.

[1] For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic. Cf. also Bühler-Kirste, *Ind. Stud.* No. 2, p. 4, n. 2; and Sylvain Lévi, *R. G. Bhandarkar Commemoration Volume*, p. 99.

[2] The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his *Aindra Grammarians*; cf. also his *Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180.

[3] Representing the Nīlakaṇṭha tradition.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

edition will, for the first time, render it possible for the reader to have before him the entire significant manuscript evidence for each individual passage. The value of this method for scientific investigation of the epic is obvious. Another feature of the new edition will be this. Since not even the seemingly most irrelevant line or stanza, actually found in a Mahābhārata manuscript collated for the edition, is on any account omitted, this edition of the Mahābhārata will be, in a sense, more complete than any previous edition.[1] It will be a veritable thesaurus of the Mahābhārata tradition.

Under the scheme outlined above, a tentative edition of the Virāṭaparvan was prepared by the late Mr. Narayan Bapuji Utgikar, M.A., and published by the Institute in 1923. Copies of this edition were distributed gratis among leading Sanskritists—Indian, European and American—with a view to eliciting from them a frank expression of their opinion on the method worked out by the then editor-in-chief. The opinions received were very favourable and highly encouraging. The valuable suggestions made by many eminent authorities have been to a great extent followed in the subsequent work.

COLLATION OF MANUSCRIPTS

Collation of the maunscripts is being done, regularly, not merely at the Institute, but also at the Visvabharati of Rabindranath Tagore in Bengal under the supervision of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, and at the Saraswathi Mahal in Tanjore under the supervision of M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B.A., B.L. These outside centres were at first intended chiefly for the collation of the Bengali and the Telugu-Grantha manuscripts respectively. But provision has now been made at the Institute itself for the collation of manuscripts written in any of the seven scripts (Śāradā, Nepālī, Maithilī, Bengali, Telugu, Grantha and Malayālam), besides Devanāgarī, which are ordinarily required for our Mahābhārata work.

The *entire* Mahābhārata stands now collated from a *minimum* of ten manuscripts; many parvans have been completely collated from twenty manuscripts; some from thirty; a few from as many as forty; while the first two adhyāyas of the Ādi, which have special importance for the critical constitution of the text of the entire epic, were collated from no less than sixty manuscripts.

The collation is done by a permanent staff of specially trained Shastris (Northern as well as Southern) and University graduates. For the purposes of collation, each Mahābhārata stanza (according to the Bombay edition of Ganpat Krishnaji, Śaka 1799) is first written out, in bold characters, on the top line of a standard, horizontally and vertically ruled foolscap sheet. The variant readings are entered by the collator horizontally along a line alloted to the manuscript collated, akṣara by akṣara, in the appropriate column, vertically below the corresponding portion of the original reading of the "Vulgate". On the right of each of these collation sheets, there is a column four inches wide reserved for remarks (regarding corrections, marginal additions etc.), and for "additional" stanzas found in the manuscripts collated, either immediately before or after

[1] The Institute intends to publish, as a supplement to this edition, a Pratīka Index of the Mahābhārata, which will be an alphabetical index of every single pāda of the text of the epic.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the stanza in question. Very long "additions" are written out on separate "śodhapatras" and attached to the collation sheets. The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence; firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled; and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme; it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved. Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a *single* parvan.

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Ādi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection. But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing. It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Ādi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows: Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,[1] Maithilī 1, Kannaḍa 1, and Nandināgarī 1.

Of these manuscripts of the Ādi about 70 (i. e. a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text. The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts. Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. At the same time a few other manuscripts (such as the Śāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently. A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

[1] Of these three, our Ś1 is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Śāradā characters, with Nīlakaṇṭha's commentary, in the Raghunatha Temple Library; cf. Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos. 3712–32, 3951–79. They represent probably the Nīlakaṇṭha version.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The choice of the critical apparatus is not an easy matter, owing to the astonishing bulk and the amazing variety of the material. The number of exact duplicates among these is decidedly small and almost negligible. An exception to this rule is formed only by manuscripts of commentators' versions, which show *inter se* little difference. So that what has been said by Kosegarten with respect to the manuscripts of the Pañcatantra, applies, generally speaking, equally well to the Mahābhārata manuscripts: *quot codices, tot textus*. Notwithstanding these difficulties, the choice of our critical apparatus has not been entirely arbitrary. Efforts were made to secure manuscripts written in as many different Indian scripts as possible, which is the same as saying, manuscripts belonging to as many different Indian provinces as possible. Old manuscripts, even though fragmentary and partly illegible, were selected in preference to modern-looking manuscripts, though complete, neatly written and well preserved. Within the version, discrepant types were chosen in preference to similar types.[1] Of the Nīlakaṇṭha version, only three were selected, though it is by far the most numerous group; because, firstly, it is one of the latest versions; and, secondly it has been edited several times already, though not as well as it should be; and, thirdly, there is little difference between the individual manuscripts of the group. The only important scripts unrepresented in our critical apparatus are: Kannaḍa, Uriyā and Nandināgarī.

Besides the manuscripts collated specially for this edition, I have made occasional use of the collations of manuscripts preserved in European libraries made by Theodor Goldstücker, photographic copies of which were presented to the Institute, for use in connection with this project, by the University of Strassburg, through the kind offices of the late Professor Émile Senart, as also of the collations intended for the edition planned by the International Association of Academies and made by the pupils of Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders, which have been placed at the disposal of the Institute in pursuance of a resolution on the subject passed by the Indian Section of the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, in 1928.[2]

Sixteen of the manuscripts collated bear dates, ranging from the 16th to the 19th century. The oldest dated manuscript of our critical apparatus is a Nepālī manuscript ($Ñ_3$) which bears a date corresponding to A.D. 1511. The other dates are: A.D. 1519 (K_3), 1528 (V_1), 1598 (D_2), 1620 (Da_2), 1638 (K_2), 1694 (K_4), 1701 (Dr_3), 1739 (K_0), 1740 (B_1), 1759 (B_3), 1786 (B_5), 1802 (D_5), 1808 (Dn_2), 1838 (M_3), and 1842 (M_8). The Nīlakaṇṭha manuscripts are not all dated, but they can scarcely be much anterior to the beginning of the eighteenth century, since Nīlakaṇṭha himself

---

[1] Consequently, our critical apparatus tends to reflect greater diversity in the material than what actually exists, but that was unavoidable.

[2] The Resolutions were worded as follows:

No. 2. That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MSS. collations made, and the funds collected, for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies, be now utilized for the purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.

No. 3. That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute. . . .

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents.

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are witten. Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic. Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written. This *principium divisionis* is not as arbitrary as it might at first sight appear. The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences. It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version.[1] The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect. It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions. Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamiśra, who was an Easterner; similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner. There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā[2] versions. On the other hand, a popular version like that of Nīlakaṇṭha may be copied in any script. I have come across manuscripts of the Nīlakaṇṭha (Devanāgarī) version written in Śāradā,[3] Bengali,[4] Telugu and Grantha scripts. Another cause of disturbance was this. Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones. In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the *differentiae* and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script.

---

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturztg*. 1929. 1140.

[2] Like our K1 (India Office, No. 2137).

[3] There are two such MSS. in the Raghunatha Temple Library, Jammu, Nos. 3712-32, 3958-79.

[4] Some of them were collated for the Institute at the Visvabharati.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Ādi are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(*a*) *North-western Group* (ν).

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76.

Devanāgarī Group allied to the (Śāradā or) Kaśmīrī Version (K).

K0 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Dated V. Saṁ. 1795 (ca. A.D. **1739**).

K1 = London, India Office Library, No. 3226 (2137).

K2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891-95. Dated V. Saṁ. 1694 (ca. A.D. **1638**).

K3 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Dated V. Saṁ. 1575 (ca. A.D. **1519**).

K4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (ca. A.D. **1694**).

K5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 1.

K6 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91.

(*b*) *Central Group* (γ).

Nepālī Version (Ñ).

Ñ1 = Nepal, in private possession.

Ñ2 = Nepal, in private possession.

Ñ3 = Nepal, in private possession. Dated Nepālī Saṁ. 632 (ca. A.D. **1511**).

Maithilī Version (V).

V1 = Nepal, Darbar Library, No. 1364. Dated La. Saṁ. 411 (ca. A.D. **1528**).

Bengali Version (B).

B1 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Dated Śaka 1662 (ca. A.D. **1740**).

B2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258.

B3 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Dated Śaka 1681 (ca. A.D. **1759**).

B4 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413.

B5 = Dacca, University Library, No. 485. Dated Śaka 1708 (ca. A.D. **1786**).

B6 = Dacca, University Library, No. 735.

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Arjunamiśra (Da).

Da1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879-80.

Da2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Dated V. Saṁ. 1676 (ca. A.D. **1620**).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn), the "Vulgate".

Dn1 = MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore.

Dn2 = Mysore, Oriental Library, No. 1064. Dated V. Saṁ. 1864 (ca. A.D. **1808**).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Dn_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895–1902.

Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr).

Dr_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246.
Dr_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199.
Dr_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701).
Dr_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339.

Devanāgarī Composite Version.

D_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A. 1879–80.
D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Dated V. Saṁ. 1654 (ca. A.D. 1598).
D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360.
D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126.
D_5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 4. Dated V. Saṁ. 1858 (ca. A.D. 1802).
D_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223.
D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269.
D_8 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329.
D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176.
D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.
D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340.
D_{12} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373.
D_{13} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191.
D_{14} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.
T_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
G_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823.
G_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838.
G_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.
G_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860.
G_7 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

Malayālam Version (M).

M_1 = MS. belonging to Chief of Idappalli, Cochin.
M_2 = Cochin, State Library, No. 5.
M_3 = Cochin, State Library, No. 1. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838).
M_4 = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochin.
M_5 = Cochin (Jayantamangalam); property of the Paliyam family.
M_6 = Malabar (Nareri Mana); in private possession.
M_7 = Cochin (Avaṇapparambu Mana); in private possession.
M_8 = Malabar Poomulli Mana Library, No. 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSRIPTS

Ś1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. Total number of folios 114 (some fragmentary), with about 24 lines to a page; size 12″ × 9½″. Clear Śāradā characters (of perhaps the 16th or 17th century). Birch-bark (bhūrjapatra).

This unique and valuable MS. was purchased for the Government of Bombay, by Bühler, in Kaśmīr. It is listed on p. xi, and cursorily described at p. 64, of his *Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit MSS. made in Kas'mīr, Rajputana, and Central India,* a report printed as Extra Number of the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* for 1877. The lines of writing of the MS. run parallel to the narrow side of the leaf. There are, on an average, 24 lines on a page, and 36 akṣaras (i. e. a little over a śloka) in a line. A page, therefore, contains, on an average, 26 (anuṣṭubh) stanzas. Each folio bears, on its reverse, in the left-hand margin, near the bottom, a cipher representing the serial number of the folio and a signature indicating the title of the work, as well as the name of the parvan. — The MS., which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā and Araṇya), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Araṇya being lost. The Ādi, which appears to have extended from the beginning of the volume up to fol. 154, is particularly fragmentary; a continuous text begins only from fol. 63 (our adhy. 82). Of the first 62 folios, the extant portion contains only the *lower* segments (with 10 to 15 lines of writing on each page) of fol. 24-25, 36-37, 39, 47-48, 53-57 and 61-62; the initial 23 folios as also 15 other intermediate folios (viz. 38, 40-46, 49-52, 58-60) are entirely missing; while only 10 of these folios are complete. Folio number 96 is repeated. The Ādi ends at fol. 154 a. The colophon repeats the stanzas of the Parvasaṁgraha giving the number of adhyāyas (230) in this parvan, as also its extent in "ślokas", i. e. granthas (7984). The writing is neat and careful; erasures and corrections are few and far between. Occasionally one comes across variant readings (cf. fol. 115 b), entered (probably by the same hand) in yet smaller letters between the lines; on fol. 116 a, there is a stanza written in the upper margin, which is meant to be added after 1. 162. 15, and which is found, otherwise, only in K1, in other words is an interpolation peculiar to Ś1 K1. Many of the *marginal* additions are glosses, which are rather numerous in the first 15 (extant) folios, evidently notes made from some commentary by a student who intended making a careful study of the text. In a few places—perhaps about half a dozen—corrections have been made with yellow pigment. Some of the adhyāyas bear (serial) numbers, written probably by a different hand; the first (legible) figure that we come across is 43, corresponding to adhy. 32 of our edition, involving a difference of 11 in our enumerations of adhyāyas! The last adhyāya number noted in this parvan is 100, corresponding to our adhy. 87: the difference between our enumerations thus rises to 13 in 55 adhyāyas. The Purāṇic *raconteur* is here called, throughout, Sūta, *not* Sauti. Moreover, the prose formula of reference generally omits उवाच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(resp. ऊचुः), and gives, as in S MSS., merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायनः. However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उवाच (resp. ऊचुः) do occur sporadically, e. g. 1. 94. 64 (fol. 73 a); 98. 1 (fol. 75 b); 99. 36 (fol. 77 a) etc.: it follows that the usual वैशंपायनः etc. are only *abbreviations*. The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition. The extant fragment begins (fol. 24 a) with the words कश्यपः । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिमं (cf. v. l. 1. 26. 10). — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā is given, facing p. 880.

K0

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895–1902. Folios 181, with about 15 lines to a page; size 14·7″ × 6·7″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1795 (ca. A.D. 1739). Old Indian paper.

The MS. contains the first three parvans written in the same hand, *the date coming at the end of the Araṇya*. The writing is clear and fairly correct; a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand; otherwise the margins are clean. The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally. On the last folio (181) of the Ādi is given, *in different hand*, a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form.

K1

London, India Office Library, No. 3226 (2137). Folios 169, with about 33 lines to a page; size 16¼″ × 9″. Devanāgarī characters; dated (possibly) 1783 A.D. Indian Paper.

A moderately trustworthy, though somewhat modern and very incorrect transcript of a Śāradā exemplar. Even the outward form and get-up of this MS. are suggestive of Kaśmīrī origin. The lines of writing, as in Śāradā (bhūrjapatra) MSS. run parallel to the narrow side of the folio. The signatures in the margin are like those found in Kaśmīrī books. The numerous clerical errors, which disfigure every page, betray the writer to be a professional scribe, not thoroughly familiar with the awkward Śāradā script, and still less so with the language of the text, easily misled by the deceptive similarity between certain letters of the Śāradā and Devanāgarī alphabets. He frequently writes म for स (e. g. मंकुले for संकुले); उ for त and ष for थ (e. g. उषा for तथा); द for ऋ (e. g. दृष्या for ऋष्या); श for म (e. g. प्रकाशं for प्रकामं) or for च (e. g. पांशली for पांचाली); medial उ for subscript व (e. g. सुर्ण for स्वर्णं); व्य for त्र; तु for र्त, त्त, त्र (e. g. आतुस्वरं, मतुमः, वैचितुवीर्य for आर्तस्वरं, सत्तमः and विचित्रवीर्य); श्य for च्य; श्व for च; medial उ for subscript त; भ for त (e. g. मभिः for मतिः); ष्ट for ष्य (e. g. शिष्टा for शिष्या). Margins are clean; very occasional corrections, in the body of the text, by yellow pigment. The pages from 42 to 45 are left blank, while 41 b and 46 a contain only a few lines of writing. Besides Ādi, the codex contains also Virāṭa, Bhīṣma and a portion of Anuśāsana (Dānadharma), breaking off at the first half of stanza 39 of adhy. 83 of the Bombay ed. According to statements at the end of the Bhīṣma and the beginning of the Anuśāsana, the MS. was written in V. Saṁvat 1839 (ca. A. D. 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmaṭha; but the writing of the volume is not quite uniform. It is, therefore, uncertain, in my opinion, whether the Ādi was written by this same Gopāla, in the said year; *contra* Eggeling, *Catalogue of the Skt. MSS.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

in the Library of the India Office, Part VI (1899), p. 1158, who regards the entire volume as written by the same scribe. The colophons, which are short, sporadically give the adhyāya numbers. This is the only MS. of the Ādi belonging to a European Library that was available for collation at the Institute and used for this edition! — The reference लो इ णिइ before stanza 8 of adhy. 1 indicates the intention of the scribe to "illuminate" the MS. by writing the alternate letters (म, र्ष, वाच), which are missing, in red ink.

K_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891–95. Folios 296 (of which 220, 226–30, 232–33, 239–40 appear to be written by a different hand), with about 11 lines to a page; size 10·8″ × 4·8″. Devanāgarī characters (with sporadic pṛṣṭhamātrās); dated V. Saṁ. 1694 (ca. A.D. **1638**). Indian paper.

Marginal corrections, as also other corrections in the body of the text, are made by using yellow pigment; the colophons give names of sub-parvans, adhyāya names, and adhyāya numbers sporadically. In the marginal notes one occasionally comes across variants and glosses, and additional passages from MSS. of the central sub-recension (γ). The first folio and a part of the second (the latter stuck on to the original torn) are written in a different hand. On fol. 186 b, three lines are left blank by the scribe. After the four stanzas of "phalaśruti" mentioned on p. 879, there follow two stanzas of the Parvasaṁgraha, giving the number of adhyāyas (218) and ślokas (8984) and, finally, the date: संवत् १६९४ वर्षे माघशुदि १० रवौ लिखितमिदं.

K_3

Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Folios 407. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1575 (ca. A.D. **1519**). Old Indian paper.

This MS. is from Gujarat. At the end of the MS. is given the date: Saṁvat 1575, śrāvaṇa, dark half, 5th day, Abhinandana. MS. written by Nāñjīka, son of the Nagar Pandit Kālīdāsa of village Kāndalāja, under Saṁkheṭakapura (modern Sankheda, in Baroda State). For further details, see the colophon given on p. 879.

K_4

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882–83. Folios 237 (not counting the suppl. folios), with about 15–16 lines to a page; size 14·9″ × 6″. Devanāgarī characters; dated Śaka 1616 (ca. A.D. **1694**), at the end of one of the subsequent parvans. Old Indian paper.

A carelessly written complete MS., with ळ for ल, throughout, which is a Southern trait; written by one hand, but preserved in the Collection in two bundles numbered 565 and 566. Supplementary folios at 2, 114, 150, 151, 205 include certain long passages (some from Southern sources), copied by the same hand; notable among them being the Brahmā–Gaṇeśa interpolation, whose point of insertion is indicated by a small mark made in the body of the text, and the marginal remark अत्र शोधपत्रमेकं (cf. v. l. 1. 1. 53). There are some excerpts in margins, intended as glosses. Marginal additions of lines and stanzas are frequent only in the first 35 folios, afterwards few and far between. Corrections are made with yellow pigment. Colophons frequently contain adhyāya names, sub-parvan names, but no adhyāya number. The copyist was Gaṇeśa, son of Trimbaka.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

K_5

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 1. Folios 28 (numbered 1–7 and 9–29), with about 11–13 lines to a page; size 12″ × 6″. Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old. Paper.

This MS. is incomplete, ending with 1. 3. 152. It was *collated at the Visvabharati*, up to 1. 2. 40, and was then reported to be missing.

K_6

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887–91. Folios 386, with about 8–10 lines to a page; size 12·2″ × 5·8″. Devanāgarī characters. Partly old Indian paper and partly modern European paper.

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand. In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning. On some folios (after fol. 105) yellow pigment has been used for correction. Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names; the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty. — Collated up to the end of adhy. 2 only.

$\tilde{N}_1$

MS. in Nepālī characters from Nepal, in private possession. No specifications of the MS. (such as measurements, number of folios etc.) are available.

It begins with a short eulogy (praśasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayasiṁharāma, at whose bidding the MS. was copied. For a king of that name we have the date (Nepālī) Saṁ. 516 (ca. A. D. 1395). In the praśasti, he is stated to have built (?) a temple of Paśupati in Nepal. Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C.I.E., D.P.I., Nepal, who had it collated, for the Institute, by *local Pandits*. — The praśasti reads:

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
वर्णप्रचाराय * * श्वमेध * * * * * * * * * * * * ।
[सत्त्वार्थ]चिन्तामणिकल्पवृक्षो विराजते श्रीजयसिंहरामः ॥
मत्वा तत्क्षणभङ्गुरं जगदिदं विद्युल्लताचञ्चलं
आत्मानं विनिवेश्य धर्मसरणौ दानादिसत्कर्मसु ।
येनाभ्यस्तममत्सरेण मनसा नित्यं हरिं ध्यायता
* * * * * * * * * * * * [? श्री]भारतं लेखितम् ॥
कायेन वाचा मनसा च यद्यत्पापं कृतं तस्य विनाशनाय ।
सुश्रद्धया श्रीजयसिंहरामो व्यलीलिखद्भारतमुत्तमं तत् ॥
प्रेते विष्णुसमागमाय नरकद्वारोपरोधाय च
क्रुद्धक्रूरयमास्यदर्शनप * * * * * * * * ।
एतल्लेखयति स्म पुण्यनिलयं श्रीभारताख्यं महत्
पारः श्रीजयसिंहरामसुकृती सत्त्वार्थचिन्तामणिः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कायवाङ्मानसैर्वित्तैर्विष्णौ भक्तिं करोति यः ।
स एव भगवान्विष्णुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
दानेनादित्यसूनुं त्रिदशपति[गुरुं] प्रज्ञया यो विजित्य
सौन्दर्येणाप्यनङ्गं रजनिकरमपि ह्रेपयन्नात्मदीप्त्या ।
दोर्दर्पेणापि भीमं दिवसकरमपि स्पर्धमानः प्रतापैः
स श्रीमान्भूमहेन्द्रो जयति पशुपतिस्थापनेनामरेन्द्रम् ॥

Collations begin at adhy. 3. — *Collated in Nepal.*

Ñ2

MS. in Nepālī characters from Nepal; in private possession. No further details of the MS. are available.

Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated for the Institute by *local Pandits.* — Collations begin at adhy. 3.

Ñ3

From a private library in Nepal. Nepālī characters, written in ink on palm-leaf.

Besides the Ādi, the MS. contains also Sauptika-Aiṣīka and Viśoka-Strī. The last folio of this bundle bears the date (Nepālī) Saṁ. 632 (ca. A.D. **1511**). Sent to the Institute for collation, through the kind offices of Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal). The MS. was returned to the owner after a hurried collation, and further details of the MS. are unfortunately not available. — Collations begin at adhy. 14.

V1

Nepal, Darbar Library, No. 1364. Maithilī characters; dated La. Saṁ. 411 (ca. A.D. **1528**). Palm-leaf.

No further details of the MS. are available. The MS. has two lengthy lacunae: 1. 68. 74 to 92. 13, and 96. 37 to 127. 21. — Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated, for the Institute by *local Pandits.*

B1

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Folios 207; size 28·2″ × 2″. Bengali characters; dated Śaka 1662 (ca. A.D. **1740**). Palm-leaf.

The name of the scribe, as given in a stanza following the last colophon, is Kṛṣṇarāmadvija. — *Collated at the Visvabharati.*

B2

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258. Folios 82, with about 5-6 lines to a page; size 25½″ × 2½″. Bengali characters. Palm-leaf.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 43. 13, in the middle of the Āstīka. — *Collated at the Visvabharati.*

B3

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Folios 199; size 19½″ × 4½″. Bengali characters; dated Śaka 1681 (ca. A.D. **1759**). Paper.

Name of the copyist, as given at the end of the MS., is Khelārāma Vipra. — *Collated at the Visvabharati.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

B_4

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413. Folios 164, with about 7–9 lines to a page; size 20″ × 5·2″. Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 90. 88, in the middle of Sambhavaparvan. — *Collated at the Visvabharati.*

B_5

Dacca, University Library, No. 485. Folios 366, with about 7 lines to a page; size 17″ × 3¾″. Bengali characters; dated Śaka 1708 (ca. A.D. 1786). Much faded old Indian yellow paper.

The MS., which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogra District, Bengal. Collations begin at adhy. 3. — *Collated at the Visvabharati.*

B_6

Dacca, University Library, No. 735. Folios 346, with about 7 lines to a page; size 19″ × 4½″. Bengali characters. Old Indian yellow paper.

Appearance, as well as the script of this MS. (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B_5; belongs apparently to the beginning of the 19th century. Neatly written and fairly correct; contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist. — Collations begin at adhy. 54. *Collated at the Visvabharati.*

Da_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879–80. Folios 416, with about 7–10 lines to a page; size 15½″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Text with commentary of Arjunamiśra; written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly. The MS. has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin. The text is written in three strips: the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text. The references to speaker (such as वैशंपायन उवाच) and colophons are written in red ink. The colophons give generally adhyāya and sub–parvan names. Ślokas are generally numbered; adhyāyas are almost regularly numbered from adhy. 45 to 109. The MS. is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमे°) उवाच. Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated.

Da_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Folios 415, with about 10 lines to a page; size 15·7″ × 6·6″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1676 (ca. A.D. 1620). Indian paper.

Text with commentary of Arjunamiśra. The MS. is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gopālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS. written:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावाकाङ्क्षितमर्थिनामुपनयन्निर्धार्य योग्यं फलं
साधुप्रत्ययनिर्मलप्रकृतिभागाख्यातसत्कर्मणि ।
स्फूर्जन्सत्त्वनिसर्गतोऽव्ययमते गोपालविद्वद्गुरो
यस्त्वां पश्यति तेन जीवनमिदं लोकान्तरं कल्पितम् ॥
सूक्त्या पीयूषवर्षी निरतिशयदयो दूरदर्शी वशीया-
नन्तर्वाणिप्रवीणैः परमगुरुतया वन्दनीयो वदान्यः ।
कुर्वाणः कीर्तिकान्त्या हरममृतकरं पारदं शारदं यः
श्रीमान्गोपालशर्मा जगति विजयते पुण्यकर्माग्रगण्यः ॥
निर्देशात्तस्य नानाविधविबुधगुणग्राहिणः शिक्षितानां
संतोषोत्कर्षबीजात्सरसमुनिकलाकल्पकल्याणसंवत् ।
मित्रे भौमाङ्गलग्ने प्रतिपदि सहसः सुद्यहं सौधमोदः
पर्वाद्यं चारुटीकासुघटितमखिलं ले[ख]यित्रे शुभं स्तात् ॥
प्रणेता शास्त्राणां निखिलनिगमानां प्रतिनिधि-
र्धुरीणः स्वे धर्मे गुरुभृगुभरद्वाजसदृशः ।
कृती शाब्दे शास्त्रे धरणिपतिपूजितमति-
र्वशी गोपालोऽयं जयति किल भट्टः पृथुयशाः ॥

The date of the MS. is given as a chronogram corresponding to V. Saṁvat 1676 (ca. A.D. 1620). Double daṇḍas in red ink are inserted indiscriminately in the middle of the text. The writing, which is full of mistakes, is uniform but not neat. No corrections are, however, to be seen, the MS. being, perhaps, not much used. Notwithstanding the fact that this MS. agrees, page for page, with Da1, there are many small differences between them; neither can be a direct copy of the other; they must go back to a more remote common source. It appears to be older, and is less corrupt, than Da1. In the numbering of the folios, figure 1 is repeated. The colophons contain the names of adhyāyas and sub-parvans generally; but śloka numbers or adhyāya numbers only sporadically. The MS. has a few blanks in the text and commentary.

Dn1

MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore. Folios 446, with about 8–10 lines to a page; size 18·2″ × 7·3″. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Folios 439, 442, 444–5 are written by a different hand. The commentary, and even the text, is sometimes continued on the margin. Sporadically one comes across corrections or readings noted in the margin; occasionally also corrections in the body are made by scoring out the portion to be deleted or by writing over, or with yellow pigment. The MS. is, on the whole, correct and very clearly written. Daṇḍas are marked in red ink. What would have been blanks in the space left for the text or commentary are often filled up by the addition of pious invocations such as श्रीराम जय राम । श्रीसांबसदाशिवाय नमः । etc. Adhyāyas are sporadically numbered and ślokas are regularly numbered in both the text and the commentary. The colophons give, in general, the adhyāya name or sub-parvan name. The last colophon contains the date: Īśvara saṁvatsara, mārgaśīrṣa śuddha 13, which cannot be identified.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

... Foundation Chennai and eGangotri

Dn2

Mysore, Oriental Library, No. 1064. Folios 448, with about 22 lines to a page; size $15\frac{1}{4}'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1864 (ca. A.D. 1808). Paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha.

Dn3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895–1902. Folios 683, with about 9 lines to a page; size $15{\cdot}2'' \times 7{\cdot}2''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Bold and clear letters; generally correct; margins are almost clean. Ślokas and adhyāyas are throughout numbered. As in Dn1, blanks were filled with invocations and names of various gods. The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even daṇḍas) are in red ink, but only up to fol. 470.

Dr1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199. Folios 306, with about 10–13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Folios 366, with about 11–13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701). Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS. dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339. Folios 108, with about 11–22 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition. The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

D_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879–80. Folios 30, with about 16–17 lines to a page; size 12″ × 7·15″. Devanāgarī characters. Fine cream-coloured paper.

For the first 140 folios or so, colophons and part references to speakers (such as वैशंपायन उ°) are generally in red ink; then occasionally. Colophons sporadically give adhyāya or sub-parvan name and number of adhyāyas (especially towards the end of the parvan); stanzas are *not* numbered. The MS. is generally correct; margins are clean. — *This is a complete MS. of Mbh.*, copied apparently from different exemplars; some parvans have the commentary of Nīlakaṇṭha, while others contain some old text tradition (e. g. "M" of the Tentative Edition of the Virāṭaparvan). The MS. is of modern date, being written on paper with water-marks. Some of the parvans bear dates at the end, but these seem to be copied from the originals; thus, Śānti (Mokṣadharma) has Śaka 1680, while Dānadharma has Śaka 1675. The last parvan bears the date: १६७७ युवानामसंवत्सरे.

D_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Folios 340, with about 10 lines to a page; size 13″ × 5½″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1654 (ca. A.D. 1598). Paper.

The MS. was written on Friday the 13th of Āṣāḍha śuddha of V. Saṁ. 1654, at Benares by a Brāhmaṇa called Govinda, and belonged to Vāsudevabhaṭṭa. — *Collated at Tanjore.*

D_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360. Folios 120, with about 10 lines to a page; size 14″ × 6¼″. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, breaking off at the end of adhy. 76 (of our edition), in the middle of the Yayāti episode, which, in this MS. (as in S MSS.), precedes the Śakuntalā episode. — *Collated at Tanjore.*

D_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126. Folios 235, with about 11 lines to a page; size 16″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Paper.

Many corrections and additions, the MS. being compared with another of the Southern recension, extracts from which have been written out on the margin, and on supplementary folios. — *Collated at Tanjore.*

D_5

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 4. Folios 246, with about 12–14 lines to a page; size 12″ × 5″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1858 (ca. A.D. 1802). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

D_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223. Folios 293, with about 12 lines to a page; size $14'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

An old MS., but with clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. *Collated at Tanjore.*

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269. Folios 262, with about 11 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{7}{8}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. *Collated at Tanjore.*

D_8

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329. Folios 196, with about 16–18 lines to a page; size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$. Devanāgarī characters. Paper.

A comparatively modern MS. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_9

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176. Folios 279, with about 11 lines to a page; size $15\frac{1}{2}'' \times 5\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Fol. 1–2 are badly damaged. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{10}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293. Folios 352, with about 10 lines to a page; size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Last leaf torn; well-preserved; clear and legible writing. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{11}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340. Folios 290, with about 11–18 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Written, perhaps, by four different scribes. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{12}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373. Folios 21, with about 12 lines to a page; size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, containing only the first two adhyāyas. — *Collated at Tanjore.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

D_{13}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191. Folios 221, with about 13 lines to a page; size 14·25″ × 6·05″. Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Fragmentary, folios 1–7 wanting; begins with भ्रूणहत्याकृतं पापं (1. 1. 205). Text very similar to Arjunamiśra's; neatly written and generally correct; marginal corrections are few and far between. Adhyāya names or sub-parvan names are given, but the ślokas or adhyāyas are not numbered. The reference to narrators is, at first, given at random as सौतिरुवाच and सूत उ°, but then the scribe settles down to सूत उ°. The collations are given, as a matter of fact, only from 1. 1. 205 to the end of adhy. 2.

D_{14}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266. Folios 1–121 (fol. 122–189 of this MS. are found under Viśrāmbāg II, No. 86), with about 15 lines to a page; size 18″ × 6½″. Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

MS. No. 267 of the same Collection is of Sabhā with commentary and written by the same hand. — Folio 79 is wanting. Carefully written, has very few corrections, which are made by use of yellow pigment, and a few marginal additions; gives, as a rule, numbers to ślokas and adhyāyas; also mentions generally sub-parvan and adhyāya names, — Collated up to the end of adhy. 2 only.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 195, with about 11 lines to a page; size 16·1″ × 2·3″. Telugu characters. Palm-leaf.

MS. kindly lent by His Holiness the Yatiraj Swami. Contains Ādi and Sabhā, written probably by the same hand; writing clear and correct; adhyāya ends are shown by a small floral (or spiral) design engraved in the right and left margins of the MS.; adhyāyas are regularly numbered, but *not* the ślokas. It is one of the few Southern MSS. which contain the (Northern) salutatory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865. Folios 400, with about 6 lines to a page; size 21″ × 1⅜″. Telugu characters. Palm-leaf.

Fragmentary; breaking off at the end of our adhy. 181 (corresponding to its adhy. 140); from adhy. 182, it is replaced in our critical apparatus by the next MS. T_3. — *Collated at Tanjore.*

T_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 164, with about 12 lines to a page; size 29½″ × 2¼″. Telugu characters. Palm-leaf.

An old MS., containing the first five parvans; script small, but clear. — Collations begin at adhy. 182; used only to supplement the portion missing in T_2. *Collated at Tanjore.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

G_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 110, with about 16–21 lines to a page; size 18·7″ × 1·8″. Grantha characters. Palm-leaf.

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae. The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G_2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 202, with about 15–17 lines to a page; size 14·5″ × 2·1″. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the first 4 parvans: Ādi, Sabhā, Araṇya and Virāṭa, written probably by the same hand. Slightly worm-eaten; but, on the whole, a well preserved old MS. with clear and legible writing.

G_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823. Folios 316, with about 10 lines to a page; size $16\frac{3}{4}$″ × $1\frac{3}{4}$″. Grantha characters. Palm-leaf. — *Collated at Tanjore.*

G_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838. Folios 477, with about 6 lines to a page; size 19″ × $1\frac{7}{8}$″. Grantha characters. Palm-leaf.

An old and well-preserved MS., with clear and legible writing, but many corrections. — *Collated at Tanjore.*

G_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851. Folios 320, with about 8 lines to a page; size 19″ × $1\frac{1}{2}$″. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS., with clear and legible writing. — *Collated at Tanjore.*

G_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860. Folios 324, with about 8 lines to a page; size $18\frac{1}{4}$″ × $1\frac{3}{8}$″. Grantha characters. Palm-leaf.

MS. written by Kāśīpati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — *Collated at Tanjore.*

G_7

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 217, with about 12–14 lines to a page; size 19·2″ × 2″. Grantha characters. Palm-leaf.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Clear and legible writing; worm-eaten in places. Being a conflated MS., it was discontinued after adhy. 2. It is one of the few Southern MSS. which begin with the (Northern) salutatory stanza, नारायणं नमस्कृत्य etc., added later in the narrow upper margin of the first folio, in very fine writing. Its place of insertion is indicated by a "haṁsapāda", inserted immediately after its first maṅgala stanza (9*). — Collated up to the end of adhy. 2 only.

M_1

MS. from the private library of the Chief of Idappalli, Cochin. Folios 79. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured on loan and got collated kindly by Prof. K. Rama Pisharoti. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan. — *Collated at Sanskrit College, Tripunittura, Cochin.*

M_2

Cochin, State Library, No. 5. Folios 122. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the Cochin State Library after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan.

M_3

Cochin, State Library, No. 1. Folios 166, with about 12-13 lines to a page; size 19·9″ × 1·6″. Malayālam characters; dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838). Palm-leaf.

A modern MS., perhaps less than 100 years old; adhyāya numbers and śloka numbers are given. The adhyāya ends are shown by a floral design, inscribed in the margins.

M_4

MS. from the private library of Kallenkara Pisharam, Cochin. Folios 57. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the owner immediately after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete, ending with adhy. 53, the final adhy. of the Āstīkaparvan.

M_5

MS. from the Paliyam MSS. Library, Cochin. Folios 245. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured for collation by courtesy of Mr. P. Anujan Achan, now Superintendent, Archaeological Department, Cochin State.

M_6

MS. from the private library of Nareri Mana, Malabar. Folios 163, with about 10 lines to a page; size 18″ × 1·6″. Malayālam characters. Palm-leaf.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Sarayu Foundation Chennai and eGangotri

Incomplete MS., adhy. 1–53 wanting (i. e. begins with the Ādivaṁśāvataraṇa sub-parvan); writing clear and legible; generally correct; margins are clean. — Collations begin from adhy. 54.

M_7

MS. from the private library of Avaṇapparambu Mana, Cochin. Folios 170, with about 10 lines to a page; size 20·5″ × 1·8″. Malayālam characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-eaten; probably not very old. — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged. — Collated from adhy. 54.

M_8

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 297. Folios 183, with about 10 lines to a page. Malayālam characters; dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842). Palm-leaf.

Collated from adhy. 54.

In view of the great unevenness of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table. Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are *specifically* mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

TABLE SHOWING THE MSS. COLLATED FOR DIFFERENT PORTIONS OF THE TEXT[1]

Adhyāya & Śloka	Northern Recension MSS.									South. Rec. MSS.		
1. 1–204		K_{0-6}		V_1	B_{1-4}	Da	Dn	Dr	$D_{1-12.14}$	$T_{1.2}$	G_{1-7}	M_{1-4}
1. 205–2. 39		K_{0-6}		V_1	B_{1-4}	Da	Dn	Dr	D_{1-14}	$T_{1.2}$	G_{1-7}	M_{1-4}
2. 40–191		$K_{0-4.6}$		V_1	B_{1-4}	Da	Dn	Dr	D_{1-14}	$T_{1.2}$	G_{1-7}	M_{1-4}
2. 192–243		$K_{0-4.6}$		V_1	B_{1-4}	Da	Dn	Dr	D_{1-14}	$T_{1.2}$	G_{2-7}	M_{1-4}
3. 1–44		K_{0-4}	Ñ$_{1.2}$	V_1	B_{1-5}	Da	Dn		D_{1-7}	$T_{1.2}$	G_{2-6}	M_{1-5}
3. 45–13. 45		K_{0-4}	Ñ$_{1.2}$	V_1	B_{1-5}	Da	Dn		D_{1-7}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	M_{1-5}
14. 1–26. 9		K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	B_{1-5}	Da	Dn		D_{1-7}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	M_{1-5}
26. 10–43. 13	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	B_{1-5}	Da	Dn		D_{1-7}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	M_{1-5}
43. 14–47. 19	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3-5}$	Da	Dn		D_{1-7}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	M_{1-5}
47. 20–53. 36	Ś$_1$	$K_{0.2-4}$	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3-5}$	Da	Dn		D_{1-7}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	M_{1-5}
54. 1–4	Ś$_1$	$K_{0.2-4}$	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3-6}$	Da	Dn		D_{1-5}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
54. 5–55. 3^a	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3-6}$	Da	Dn		D_{1-5}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
55. 3^b–60. 61^b		K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3-6}$	Da	Dn		D_{1-5}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
60. 61^c–61. 84^a	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3-6}$	Da	Dn		D_{1-5}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
61. 84^b–62. 2		K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3-6}$	Da	Dn		D_{1-5}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
62. 3–68. 19		K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3-6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
68. 20–74^a	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3-6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
68. 74^b–69. 41^c	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3-6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
69. 41^d–51	Ś$_1$	$K_{0-2.4}$	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3-6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
70. 1–71. 17^c	Ś$_1$	$K_{0-2.4}$	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3-6}$	Da	Dn		D_{1-5}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
71. 17^d–72. 8^b	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3-6}$	Da	Dn		D_{1-5}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
72. 8^c–22	Ś$_1$	$K_{0-2.4}$	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3-6}$	Da	Dn		D_{1-5}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
72. 23–74. 4		$K_{0-2.4}$	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3-6}$	Da	Dn		D_{1-5}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
74. 5–76. 35		K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3-6}$	Da	Dn		D_{1-5}	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
77. 1–78. 20^b		K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3-6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
78. 20^c–90. 88	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3-6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
90. 89–92. 13^d	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3.5.6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
92. 13^e–96. 37^b	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3.5.6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
96. 37^c–127. 21^a	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$		$B_{1.3.5.6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
127. 21^b–181. 40	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3.5.6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$
182. 1–225. 19	Ś$_1$	K_{0-4}	Ñ$_{1-3}$	V_1	$B_{1.3.5.6}$	Da	Dn		$D_{1.2.4.5}$	$T_{1.3}$	G_{1-6}	$M_{3.5-8}$

[1] D_{13} added at 1. 205. — K_5 discontinued from 2. 40. — G_1 has lacuna from 2. 192 to 3. 44. — K_6 Dr D_{8-14} G_7 discontinued, and Ñ$_{1.2}$ B_5 M_5 added, from 3. 1. — Ñ$_3$ added at 14. 1. — Ś$_1$ added at 26. 10. — B_2 ends at 43. 13. — K_1 has lacuna from 47. 20 to 54. 4. — $D_{6.7}$ $M_{1.2.4}$ discontinued, and B_6 M_{6-8} added, from 54. 1. — Ś$_1$ has lacuna from 55. 3^b to 60. 61^b, and from 61. 84^b to 68. 19. — D_3 (which transp. the Śakuntalā and Yayāti episodes) has lacuna from 62. 3 to 69. 51. — V_1 has lacuna from 68. 74^b to 92. 13. — K_3 has lacuna from 69. 41^d to 71. 17^c, and from 72. 8^c to 74. 4. — Ś$_1$ has lacuna from 72. 23 to 78. 20^b. — D_3 ends at 76. 35. — B_4 ends at 90. 88. — V_1 has lacuna from 96. 37^c to 127. 21^a. — T_2 ends at 181. 40. — T_3 begins from 182. 1.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by ... Foundation Chennai and eGangotri

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century: (i) the Javanese adaptation Bhāratam (ca. A.D. 1000), (ii) the Telugu adaptation Āndhra Bhāratamu by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (ca. A.D. 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation Bhāratamañjarī by the Kaśmīrī poet Kṣemendra (ca. A.D. 1050); as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A. D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual *lemmata* and the pāṭhāntaras cited. The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an adhyāya is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage. A case in point is the Kaṇikanīti, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but hase voked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha), and which is missing in the Kaśmīrī version.

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars[1] who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen parvans of the Mahābhārata have been traced so far; namely, Ādi, Virāṭa, Udyoga, Bhīṣma, Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna and Svargārohaṇa. Three of these (Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H. H. Juynboll, as early as 1893. The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the Ādi (with different readings) in Roman transcript.[2] Of the old Javanese Ādiparvan, only a few episodes have been as yet translated, to wit: the Parvasaṁgraha, the Pauṣya, the Amṛtamanthana, the story of Parikṣit and the Sauparṇa. Unfortunately these translations are not available in India; at least they were not available to me.

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers". The text prepared by Dr. Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate. But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

[1] Cf. D. van Hinloopen Labberton, "The Mahābhārata in Mediaeval Javanese", *JRAS*. 1913. 1 ff., and the literature cited there; also Kurt Wulff, *Den old javanske Wirataparva* (Copenhagen 1917). On the Mbh. in the island of Bali, cf. R. Friederich. *JRAS*. 1876. 176 f., 179 ff.

[2] *Adiparwa, Oudjavaansch Prozageschrift*, uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll. 'S-Gravenhage 1906.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

question how far the conjectural restorations by the editor correctly represent the original readings. It seems to me likely that in his reconstructions Dr. Juynboll was to a certain extent influenced by the wording of the Vulgate, which is certainly not always original. To give only one instance. On p. 70, the Javanese manuscripts read (in the Śakuntalā episode):

paripatyādayaḥ sunu, hāraṇireṇuguṇḍitaḥ /,

which is corrupt; it conveys no sense. In the text the editor gives:

pratipadya padā sūnur, dharaṇīreṇu gunthitaḥ /,

which is nearly the reading of the Calcutta edition (3040). Though the Javanese manuscripts are palpably corrupt, yet they have preserved the correct *paripatya* (for *pratipadya* of the Vulgate), which is the reading of the Śāradā and K manuscripts of our edition. We have here to thank the Vulgate for the *pratipadya* of Dr. Juynboll's text!

Notwithstanding, that the period from which this adaptation dates is comparatively speaking recent, it yet precedes the known date of the manuscripts by several centuries and is hence of considerable importance for critical purposes, as a witness[1] independent of and uninfluenced by the main line of our extant Indian witnesses. Most of the Sanskrit quotations of the Javanese text can be traced both in the Northern and the Southern recensions, as may be seen from our Appendix II, at the end of this volume, which contains a concordance of the Javanese extracts with the Critical Edition, the Calcutta Edition, and Sastri's Southern Recension. A few of the quotations are to be traced to the "additional" passages in the Northern manuscripts, but none to the specific Southern "additions". The conclusion is inevitable that the text of the Sanskrit Ādiparvan used by the Javanese writers must have belonged to the Northern recension, a conclusion already suggested by the sequence of the Śakuntalā and Yayāti episodes, which is the Northern sequence. This does not necessarily mean that the entire Javanese Bhāratam represents the Northern recension. It is quite likely that some of the parvans utilized by the Javanese adapters belonged to the Southern recension. The late Mr. Utgikar[2] was inclined to think that the Javanese Virāṭaparvan was of the Southern type. The point will have to be re-examined in the light of further evidence. The books were preserved and handed down separately; consequently the genesis of each parvan must be investigated separately.

The Telugu adaptation, the Āndhra Bhāratamu,[3] is a metrical epitome of the Mahābhārata, commenced by Nannaya Bhaṭṭa, a court poet of the Eastern Cālukya king Viṣṇuvardhana, who had his capital at Rajamundry, on the East Coast of India, and who appears to have ruled between 1022 and 1066.[4] The torso of the Telugu rendering left behind by Nannaya, consisting of a version of the first two parvans and of a part of the third, was completed many years later by two other poets. Nannaya's version is valuable for the light it throws on the condition of the Southern recension—or, strictly speaking, of the Telugu version—in the eleventh century of the Christian era, especially in view of

---

[1] Particularly valuable, as the Indian MSS. are mostly conflated.

[2] The Virāṭaparvan (Poona 1923), Introduction, p. XIII, and *ABI.* 2. 167 f.

[3] V. Ramasvami & Sons, Madras 1924–29.

[4] Cf. Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study of the Preliminary Chapters of the Mahābhārata* (Madras 1922), pp. 97–100.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasaṁgraha, giving the number of ślokas in each of the parvans of *his* Mahābhārata.[1] The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts. The poet is reported to have followed the original fairly closely. Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa.[2]

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra,[3] belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kaśmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century.[4] Bühler and Kirste have given in their *Indian Studies*, No. 2 (pp. 30 ff.), the results of a careful comparison of Kṣemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata. They show that Kṣemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter.[5] Of the omissions they note: adhy. 4, 24, 45–48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate. Of these, adhy. 4 is, as pointed out by Bühler and Kirste, a short introductory chapter, a variant of adhy. 1; adhy. 45–48 are a repetition (with variations) of adhy. 13–15; adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy. 94 is a variant of adhy. 95 (prose), which is selected by Kṣemendra for his purpose;[6] finally, stanzas 44 to end of adhy. 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of *these* adhyāyas is thus clear: they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler–Kirste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1–19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well. To these must be added the important omission of adhy. 140 of the Vulgate, the Kaṇikanīti, which is likewise omitted by Kṣemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kirste.

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement." They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate. This is correct up to a certain point. A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śāradā. On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kirste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative; and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical. That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

---

[1] The figures of Nannaya's Āndhra Bhāratamu are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p. XXX (Scheme of Slokas). They were first published by Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 311.

[2] Cf. Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 99.

[3] Ed. Kāvyamālā, No. 64 (1898).

[4] Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p. 136.

[5] op. cit. p. 30.

[6] As is done also by the redactors of the Javanese Bhāratam; cf. Labberton, *JRAS.* 1913. 7: "The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the *second*, that being the only one it knows".

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

follows, fully support the arrangement of the Mañjarī, whereas the divisions adopted in the Vulgate are secondary and quite corrupt.

The Persian translation[1] of the Mahābhārata, made in the reign of Emperor Akbar, being still unedited, could not be consulted. A very full account of this rendering has, however, been given by the late Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi in a paper read before the First Oriental Conference at Poona in November 1919 and published in the *Annals* of this Institute.[2] Of all the Sanskrit works Akbar got translated, the Mahābhārata, it appears, had his most earnest attention.

Several eminent poets and scholars had a hand in translating the Great Epic of India into Persian. The *Ā'īn-e-Akbarī* gives the following names: Naqīb Khān, Maulānā 'Abdu'l-Qādir Badāyūnī, and Shaikh Sulṭān of Thanesar, to which the *Muntakhab-u't-Tawārīkh* adds the names of Mullā Sherī, and Shaikh Faizī (the brother of Abu'l-Fazl).

"Badaoni translated", we are informed by Sir Jivanji,[3] on the authority of contemporaneous chronicles, "two out of the eighteen sections. Mullā Sherī and Naqīb Khān did a part of the work and the rest was completed by Sulṭān Hājī of Thanessar. Shaikh Faizī converted their 'rough translation into elegant prose and verse, but he did not complete more than two sections.' Sulṭān Hājī, then revised these two sections and verse. Not only did he do so, but he also revised his work which formed a large share of the work." Quoting Badāyūnī, Sir Jivanji continues: "The Hājī aforesaid revised these two sections, and as for the omissions which had taken place in his first edition, those defects he put right, and comparing it word for word was brought to such a point of perfection that not a fly-mark of the original was omitted"! The preface to this translation was from the pen of that gifted courtier of Akbar who has left us such an admirable account of the Emperor's reign, Abu'l-Fazl. This Persian version appears to have been a free rendering of the original, made by Muslim poets and scholars at the Court of Akbar, to whom the sense of the original had been explained by Hindu pandits, under the orders of the Emperor.

There are numerous other vernacular abstracts of the Mahābhārata besides the Telugu abstract mentioned above, but most of them are of a late date. Moreover, they are all far too free to be of much use to us in reconstructing the text of the Mahābhārata.

Besides these abstracts and adaptations, there are parallel versions of certain passages or even of whole episodes to be met with in other works. Thus we have a parallel version of the Śakuntalā episode (adhy. 62 ff.), in the Padmapurāṇa;[4] of the Yayāti episode (adhy. 71 ff.), in the Matsyapurāṇa;[5] of the story of Ruru (adhy. 8 ff.), in the Devībhāgavata; of a portion of Samudramanthana (adhy. 16 f.), again in the Matsyapurāṇa; of a portion of a cosmogonic passage (1. 60. 54 ff.), in the Rāmāyaṇa.

---

[1] Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 110; and A Ludwig, "Das Mahābhārata als Epos und Rechtsbuch" (Review), pp. 66 ff., 93 ff.

[2] Cf. vol. 6 (1924-25), pp. 84 ff. [3] *ABI.* 6. 95.

[4] Cf. Belloni-Filippi, "La leggenda Mahābhāratiana di Śakuntalā nell' edizione critica di Poona", *Giornale della Società Asiatica Italiana* (NS). 2 (1932). 135-140.

[5] Cf. Gaya Prasad Dixit, "A Textual Comparison of the Story of Yayāti as found in the Mahābhārata and the Matsyapurāṇa", *Proc. Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), vol. 1, pp. 721 ff.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Sarayu Foundation Chennai and eGangotri

There is more distant connection between our Sauparṇa (adhy. 14 ff.) and the pseudo-vedic Suparṇādhyāya.[1] Some of the stanzas of the Ādi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumārila Bhaṭṭa (e. g. our 1. 1. 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śaṁkara (e. g. our 1. 1. 37). A few of the sententious stanzas (e. g. our 1. 74. 1 ff.) recur, with variation, in Buddhist literature,[2] while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Ṛgveda (e. g. our 1. 53. 22 f.)[3], the Manusmṛti[4] (e. g. our 1. 3. 94) and the Bṛhaddevatā[5] (e. g. our 1. 59. 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana, as by Maharṣi Vyāsa. There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works. We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited. Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated. Then in the case of citations we must allow for failures of memory; since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these *local* versions. A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum; though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the *local* Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further.

[1] Cf. Jarl Charpentier, *Die Suparṇasage*, Uppsala 1920.

[2] Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Paralleln", *WZKM*. 20 (1906). 323, 357 f.

[3] Cf. Max Müller's edition of the Ṛgveda, vol. 4 (1892), p. 521, stanzas 5-8.

[4] 2. 111.

[5] Winternitz, "Bṛhaddevatā und Mahābhārata", *WZKM*. 20 (1906). 1 ff.; espcially, pp. 10 f., 28 f., 31 ff., 34.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PEDIGREE OF ĀDIPARVAN VERSIONS

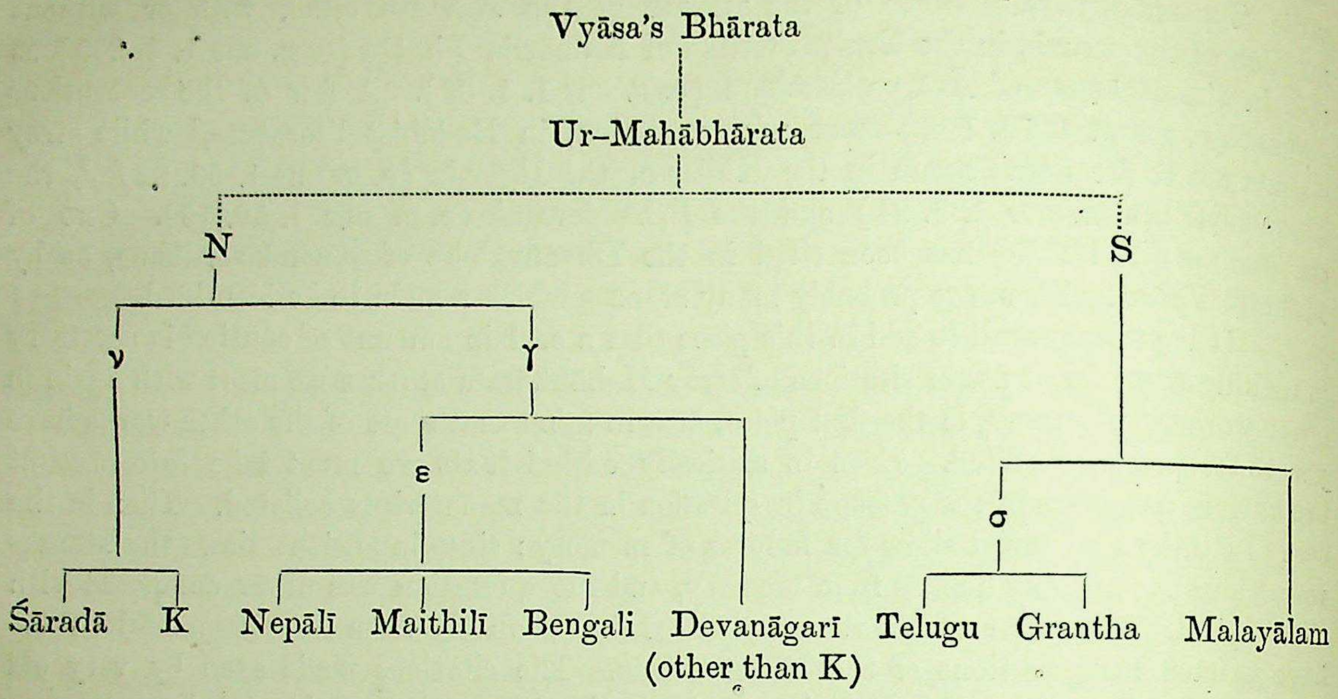

EXPLANATION OF THE SIGLA USED IN THE ABOVE PEDIGREE

N is the ultimate source from which all versions of the Northern recension are, directly or indirectly, derived.

ν is the lost archetype of the North–Western group, appreciably shorter than any of the other known versions (*textus simplicior*).

K is a specific Devanāgarī version allied to the Śāradā (or Kaśmīrī) version (sharply distinguished from other Devanāgarī versions), of which one MS. (K_1) is the direct copy of a Śāradā original. The version is largely contaminated from MSS. of the (central) sub–recension (ϒ), and in part, also from some unknown Southern sources. Exact provenance of the version is unknown.

ϒ is the intermediate (inflated) source from which all versions of the central sub–recension are derived (comprising the Eastern and Western groups), occupying a position intermediate between the North–Western and the Southern groups. It contains a considerable number of secondary additions (including repetitions), as also a very large number of verbal alterations and corruptions.

ε is the lost archetype of the Eastern group (comprising the Nepālī, Maithilī and Bengali versions), which is free from the additions and alterations made later in certain Devanāgarī MSS.

S is the ultimate source from which all versions of the Southern recension are, directly or indirectly, derived and which is appreciably longer than N, and far more elaborate (*textus ornatior*).

σ is the lost archetype of T G, containing a large number of corruptions and secondary additions, from which M is free.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Āryāvarta and the Dakṣiṇāpatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Dātavya Bhārata Kāryālaya. A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings.[1] We are told there that the appearance of his edition was hailed by *The Hindu* of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the *Mahabharata*", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr. Sreenivasa Sastrial. This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the *Advaita* and *Vāsishta-advaita* (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted". "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr. Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the *Mahābhārata*, omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work." One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work; or rather, just how early were the copies he was referring to. "Again, many verses", complained this Vaiṣṇava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr. Protapa Chandra Roy's edition" !

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest. He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the *Mahabharata*, how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India. . . .Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, *large interpolations have been inserted in this great work*.[2] To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is, except in a very few instances, simply impossible". With highly commendable

---

[1] Cf. the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbh. (1887). See also Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 33.

[2] Italics mine!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

objectivity, Roy then proceeds to enunciate a critical principle, which, simple—nay, obvious—as it is, many a reputable scholar of India will find difficult to appreciate even at the present day. *"I know of no method"*, wrote Roy, nearly fifty years ago, *"except that of taking that only as undoubtedly genuine which occurs in all the manuscripts of the East, the North, the West, and the South"*! "As far as my edition is concerned", he continued, "it is substantially based on that of the *Royal Asiatic Society* of Bengal, published about forty-five years ago under the superintendence of a few learned Pandits of Bengal aided, as I believe, by an English orientalist of repute. . . .Manuscripts had been procured from all parts of India (the South unexcepted) and these were carefully collated. Although edited with such care, I have not, however, slavishly followed the Society's edition. I have compared it carefully with the Maharājah of Burdwan's text in the Bengalee character which was edited with still greater care. About 18 manuscripts procured from different parts of India (the South not excepted) were carefully collated by the Burdwan Pundits before they admitted a single *sloka* as genuine. I have very frequently referred to this Burdwan edition also for checking the Society's text. . . .Besides the published texts, I have now and then referred to certain manuscripts. These, however, are all of Bengal. I am willing to consult any approved manuscript of Southern India. . . .I conclude by repeating that I have no complaint against Mr. Sreenivasa. On the other hand, I freely admit that an edition like the one projected by him will be a valuable accession to the libraries of all scholars in India and in countries out of India. Only the same remarks that he has applied to *my* edition will, I am confident, apply to *his*, when a Pundit of Northern or Western India takes it up for notice or review, unless, of course, the learned Sastrial includes, without critical examination, *every* passage bearing on both the *Advaita* and the *Cākta* worship. I may assure Mr. Sastrial, however, that in that case, in his attempt to please every body he will, like the painter in the fable, please none, particularly among readers of judgment and critical discrimination. The fact is, that the divergences of manuscripts are so great that it is perfectly impossible to produce an edition that could at once satisfy both *Aryāvarta* and *Dākshinātya*." That edition, alas, so bravely and enthusiastically planned by Mr. Sreenivasa Sastrial, to which reference is made in the above extract, appears never to have seen the interior of any printing establishment!

I have quoted Protap Chandra Roy *in extenso*, not merely because of the interesting sidelight his remarks throw on the question of the different editions of the Mahābhārata, projected or planned, in or just before his time, but also because of some remarkably sound principles of textual criticism, briefly, but clearly, propounded therein by him. Protap Chandra Roy had grasped the Mahābhārata Problem in all its essentials. But the time was not yet ripe for the actual preparation of a critical edition of the Mahābhārata.

The differences between the two recensions of the Mahābhārata must not be underrated. Between them there lies, to start with, the irksome barrier of scripts. It is no exaggeration to say that in India to the Northerners, the Southern versions written in Southern scripts, ordinarily speaking, were and are sealed books; on the other hand, the Southerners, with the possible exception of a few learned Pandits—who, in fact, after a half-hearted admission of epic poetry into the realm of literature, cheerfully leave the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four.[1] More surprising still is the fact that the Ādiparvan itself, the very *first* book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub divided in Southern *manuscripts* into three (Ādi, Āstika and Sambhava), or at least into two (Ādi and Sambhava) separate *major* parvans.[2] Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and *not* the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antaḥparvans). The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all. Only the Northern manuscripts, as a rule, mention *in their colophons* the names of the sub-parvans; the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan.[3] We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the sub-parvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasaṁgraha (Ādi 2) itself.[4]

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P. P. S. Sastri's *critical* edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books.[5] But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts. They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasaṁgraha: always a grave blunder; because, clearly, the data of the Parvasaṁgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text. The Parvasaṁgraha, *if* compiled, originally, on the basis of some Northern version,[6] would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasaṁgraha was first compiled.

---

[1] See the remarks of Burnell, *A Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180; and Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 122.

[2] In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Ādiparvan are *separately numbered*. In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy. 54 in all Southern MSS. except T_1 (which is a misch-codex), an adhyāya which marks the beginning of our Ādivaṁśāvataraṇa-parvan; in the colophons of the Southern MSS. it is called the *first* adhyāya of the Sambhavaparvan.

[3] On the other hand, the Southern MSS. (and in fact even most of the Northern MSS.) frequently mention the name of the Upākhyāna or the name of the adhyāya; but even this is never done regularly and systematically.

[4] The Parvasaṁgraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans. But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends.

[5] Thus, from these Southern ed., one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Ādi is divided into two parts (parvans) and that these parts have *separate numbering* of adhyāyas!

[6] This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1. 2. 72-233) follows the

5

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The difference between the recensions does not end there by any means, unhappily. The manuscripts of the two recensions show numerous other, big and small, discrepancies: discrepancies in the spelling of most ordinary words (e. g. N व्रीडा : S व्रीला or व्रीळा), especially of proper names (e. g. N नैमिष : S नैमिश); in the readings of words, phrases, lines, stanzas, groups of stanzas (passim); in the sequence of all these elements (passim); in the relative position of single adhyāyas or of a small group of adhyāyas (passim); in the relative sequence of whole episodes (e. g. the Śakuntalā and Yayāti episodes, Ādi 62 ff., and 70 ff.). What is more disconcerting still is that the recensions show also complicated displacements of portions of adhyāyas; cf., for example, the long notes on 1. 106. 11 (p. 474 f.), and 1. 144. 20 (p. 624). Besides these variations in spellings, readings and sequences, there are additions (or omissions, just as one may happen to regard them) of single lines (often "inorganic", i. e. such as can be added or omitted with no effect upon the grammar or continuity), of short passages (passim) and long passages comprising more than a hundred lines (cf. App. I, No. 55, a passage of 125 lines, setting forth the story of the Kāśī princess Ambā). These additions (respectively omissions) and verbal variants sometimes go to such a length that, at times, there emerges in the end an entirely different story. Compare, for instance, the two versions of the highly popular episode "Rape of Subhadrā" (Subhadrāharaṇa) in adhy. 211–212 of our edition and passage No. 114 of App. I (comprising over 460 lines!).[1] We find that the Southern version of this story is enriched with many entirely novel and startling features, such as Arjuna's masquerading as a peripatetic monk (yati), or his fierce battle with the Yādava forces led by Viprthu, which he, of course, routs, alone and unaided, or rather merely with the help of his newly acquired, valiant and resourceful wife, who acts as his charioteer!

A notable feature of the Southern recension is that it is considerably *longer* than the Northern. The constituted text of the Parvasaṁgraha (1. 2. 96) gives 7984 "ślokas" (that is, probably, what is technically called *granthas*) as the extent of the Ādi:

सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥

The extent of the Vulgate is computed to be about 8460 "stanzas". The length of the Southern text of the Ādi edited by Professor P. P. S. Sastri is given by himself as 9984 "stanzas", slightly in excess of his own Parvasaṁgraha figure (M. 1. 2. 102), which differs as regards this figure (as in many other figures in adhy. 2) from our edition. This latter figure (9984) is perhaps a trifle in excess of the presumable extent of the (normal) Southern recension, since P. P. S. Sastri's text contains some clear instances of interpolation (from Telugu, Tamil and even Northern sources),[2] which need not necessarily be put down to the already swollen account of the Southern recension. The difference between the Vulgate and Sastri's text is about 1524 "stanzas". But even the common Southern text, which will be appreciably shorter than Sastri's, may confidently be

eighteen-parvan division, which does not harmonize with the data of the colophons of the Southern MSS., which have the twenty-four-parvan division.

[1] Even the Śakuntalā episode gets a somewhat different colouring in the Southern recension.

[2] For instance the Śvetaki episode (M. 1. 214. 29-98½), which, in the form printed there, is missing in *all* MSS. of his own critical apparatus!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Chennai and eGangotri

reckoned to contain approximately 1300 "ślokas" (i. e. granthas) more than the longest Northern version of the Ādi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of *roman à thèse*. The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā *alias* Satyavatī: it was Uccaiḥśravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇḍu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇḍavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇḍu's hermitage; so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" adhyāya[1] in this recension, which gives us some new and interesting *chronological* details about the Pāṇḍavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇḍavas first arrived at the Court of Hāstinapura from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇḍu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugṛha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāñcāla King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension; and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

[1] Cf. App. I, No. 67, lines 47–62.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The Southern recension impresses us thus by its *precision, schematization, and thoroughly practical outlook.* Compared with it, the Northern recension is distinctly vague, unsystematic, sometimes even inconsequent, *more like a story rather naïvely narrated*, as we find in actual experience.

The Southern recension of the Ādi at least is thus not merely longer, but also fuller, more exuberent, more ornate than the Northern. It may therefore be fitly styled, in relation to the Northern, the *textus ornatior*.

Notwithstanding these and other discrepancies, there persists throughout, between the recensions, a distinct and undeniable family resemblance, and there can be not the slightest doubt that they both spring from a common source, albeit a distant and somewhat nebulous source. Follow the course of these divergent streams as far back as one will, the elusive source seems to recede still further and lose itself in the mists of antiquity.

It was pointed out above that a noteworthy feature of the Southern recension was that it was appreciably *longer* than the Northern. The character of the principal additions may be seen from the following list of some of the more important and lengthy passages peculiar to the Southern recension, whose texts are given in Appendix I.

(1) No. 9 (S except M_1): God Śiva (Rudra) drinks up the poison (hālāhala) which exudes from the mouth of Vāsuki, while the Devas and Asuras are churning the ocean for Ambrosia (samudramanthana); comprising 19 lines.

(2) No. 45–48 and 51: Additions to the Śakuntalā episode (together 231 lines).

(3) No. 52: Mādhavī is introduced on the scene during the discourse between Yayāti and his grandsons, in the Yayāti episode (43 lines).

(4) No. 55: Anticipation of the story of the Kāśī princess Ambā (125 lines).

(5) No. 59: Sūrya persuades Kuntī to have sexual intercourse (21 lines).

(6) No. 67: Details of the early life of the Pāṇḍavas in the Himalayan retreat (46 lines).

(7) No. 68–69: Pāṇḍu's death and many funeral orations (together 123 lines).

(8) No. 78 (S, and by conflation K_4 Da_1 Dn $D_{2.4.5}$): Details of a battle between the Kurus and the Pāñcālas, and capture of Drupada (119 lines).

(9) No. 79: Anticipation of the account of the birth of Draupadī and Dhṛṣṭadyumna; and account of the birth of Drupada (together 194 lines).

(10) No. 87–89: Additions to the Hiḍimba episode (69 lines).

(11) No. 91–93: Additions to the Bakavadha episode, including a detailed account of the fight between the two well-matched giants, Baka and Bhīma (106 lines).

(12) No. 95: Drupada bemoans the loss of the Pāṇḍavas, and is consoled by his Purohita; decides, at the advice of the Purohita, to celebrate the Svayaṁvara of Kṛṣṇā, in the hope that the Paṇḍavas might turn up (74 lines).

(13) No. 100: Story of Nāḷayanī narrated by Vyāsa to the Pāñcāla king, to justify the polyandrous marriage of the Pāṇḍavas (118 lines).

(14) No. 101: Story of Bhaumāśvī related on the same occasion (22 lines).

(15) No. 103: Mimic warfare between the Kauravas and Pāṇḍavas aided by Pāñcālas (219 lines).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

(16) No. 108: Dhṛtarāṣṭra crowns Yudhiṣṭhira king before despatching the Pāṇḍavas to Indraprastha (58 lines).

(17) No. 111: Description of Nārada, who comes to visit Yudhiṣṭhira (55 lines).

(18) No. 113–115: Expansion of the Subhadrāharaṇa (562 lines!).

(19) No. 116: Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).

These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Ādi, and which are likely to reappear in other parvans. These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them.

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

1. *Variants of isolated words or phrases*, (a) *unimportant and* (b) *important*.

(a) Unimportant, such as one comes across in line after line. They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for specific mention:

(i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g. S नैमिश (N नैमिष), रोमहर्षण (लोमहर्षण), अस्तीक (आस्तीक), इलिल (इलिन), हस्तिनपुर (हास्तिनपुर), उचथ्य (उतथ्य), महाभिषक् (महाभिष), त्रंसु (तंसु), etc., etc.

(ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g. S महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः (N °र्षेः पूजितस्येह सर्वलोके म°) 1. 1. 23; प्रतीपस्तु ततो राजा (ततः प्रतीपो राजा स) 92. 1; etc., etc.

(iii) unremitting variation of: monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, वै, तु, ह, हि, [अ]थ; common adverbs and conjunctions, such as ततः, तदा, तथा, तत्र, यतः, यदा, यथा, यत्र, अत्र, अतः, इतः, अथ, चापि, चैव; and prepositions अधि–अभि–वि–अति, प्रति–परि, अनु–उप, etc., etc.

(iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e. g. रोष–क्रोध–कोप; ऋषि–मुनि; प्रभु–विभु–(अ)भिभू; द्विज–विप्र; राज्य–राष्ट्र; पन्नग–भुजग; नरेश्वर–नरोत्तम–नराधिप–नरर्षभ; ब्रह्मवित्तम–द्विजसत्तम–वेदवित्तम–विप्रसत्तम; पन्नगेश्वर–पन्नगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम); अस्त्रविशारद–शस्त्रविशारद–शास्त्रविशारद–धर्मविशारद–वाक्यविशारद; यशस्विन्–तरस्विन्–तपस्विन्; समरदुर्मदौ–समरदुर्जयौ; कथयिष्यामि–संप्रवक्ष्यामि–कीर्तयिष्यामि; अमिततेजसा–अमितबुद्धिना; महाबल–महाभुज–महारथ–महायशाः; वराङ्गना–शुचिस्मिता; चारुदर्शना–चारुलोचना–चारुहासिनी–वरवर्णिनी–(अ)मरवर्णिनी; धर्मभृतां वर–शस्त्र(शास्त्र)विदां वर; असंशयं–न संशयः; etc., etc.

(v) substitution of equivalent epic iterata; e. g. उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यभाषत; परस्परजिघांसया, परस्परवधैषिणः; निःश्वसन्तं यथा नागं, श्वसन्तमिव पन्नगं; etc., etc. For other examples, see

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Hopkins's collection of "Parallel phrases in the two Epics" in the *Great Epic*, pp. 403 ff. (Appendix A).

(b) Important variants, which make a considerable difference in the sense, and of which the critique must take account. Of such variants, relatively speaking, there are only a few; e. g. discrepant divisions of the epic into parvans and adhyāyas; variants of the titles of the sub-parvans (e. g. S प्रायोपवेशन : N मृगस्वप्नभय), of the numbers of adhyāyas and ślokas in the Parvasaṁgraha (the figures for ślokas differ, at times, by thousands). — An example of a different character from another part of the Ādi is the variant वर्ष : मास in the stanzas which refer to the duration of Arjuna's exile. According to the Northern recension it is thirteen *years*; according to the Southern, only thirteen *months*! Cf. 1. 204. 28. स नो द्वादश वर्षाणि (S वै मासान्, मासानि etc.) ब्रह्म(S व्रत)चारी वने वसेत्; 205. 30 वने द्वादश वर्षाणि (S मासानां, मासानि, मासान् हि).[1] — Then we have in 1. 3. 21 the variant वद्धुं-वन्द्धं. How was the infinitive really made? — And so on.

2. *Larger variations between continuous passages, as a whole, the total extent remaining approximately the same.*

We find them (a) mostly in the long lists of names: e. g. of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (adhy. 108), of ancient kings (1. 1. 166 ff.), of serpents (1. 52. 5 ff.), of kings present at Draupadī's svayaṁvara (adhy. 177); but (b) also when there are transpositions of whole or parts of adhyāyas (e. g. the prose genealogy, adhy. 90); or again (c) when there is free paraphrase of a passage (passim).

3. *Expansion of the text in S without materially altering the nature of the contents or the course of the narrative.*

(a) By multiplication of the items of a list. For instance:

In adhy. 20, S (with K_4 marg. Dn D_4 marg.) adds seven lines of praise to an existing hymn (स्तोत्र), addressed to Garuḍa. In these lines, Garuḍa is identified, in turn, with all the principal gods, and with everything that is pre-eminent in the world:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ।
त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः ।
त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा ।
त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः ।
त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः ।
त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ।
त्वं गतिः सततं त्वत्तः कथं नः प्राप्नुयाद्भयम् ।

In adhy. 64, S (with K_4 Dn $D_{1.5}$) gives an additional short list of sciences in which the Ṛṣis in Kaṇva's penance grove were proficient:

586* शब्दच्छन्दोनिरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः ।
द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्च कार्यकारणवेदिभिः ।
जल्पवादवितण्डज्ञैर्व्यासग्रन्थसमाश्रितैः ।
नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम् ।

[1] Cf. Hopkins, *Ruling Caste in Ancient India*, p. 342 (footnote).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D_3) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger:

745* तस्मादक्रोधनः श्रेष्ठः कामक्रोधौ न पूजितौ ।
क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
तस्मादक्रोधने यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मकृत् ।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च ।
पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।
तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

In adhy. 165, a Southern passage expands in *hyperbolic* language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines:

1753* बाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
निष्ठानानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
कूपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इक्षून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् ।
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

In adhy. 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadrā's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world:

2082* काम्बोजाराट्टबाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।
2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।
मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।
पर्यङ्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

(b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses. For example:

(i) the miraculous birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna is narrated twice in S: in adhy. 155 and in App. I, No. 79 (after adhy. 128);

(ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahādeva for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than *three* times in the course of the Ādi; cf. adhy. 157, 189 and passage No. 100 (of App. I);[1]

(iii) account of the tragi-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīṣma to Śālva and Śālva to Bhīṣma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopākhyāna in Udyoga 173 ff. (Bom.

[1] In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 189 and 191.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ed.), apparently a favourite piece, is anticipated in passage No. 55 of App. I (cf. adhy. 96) and forms a bulky addition of 125 lines!

(iv) the future of the royal family, which is the subject-matter of the additional dialogue between Bhīṣma and his step-mother, Satyavatī, in S, in passage No. 57 (of App. I) is only a continuation and *repetition* (with v. l.) of the discourse between the same parties in adhy. 99.

(v) Sūrya's warning to Karṇa about the designs of Indra to supplicate Karṇa in the disguise of a Brahman, in passage No. 60 of App. I, which is an anticipation of the story told in Araṇya 300 (Bom. ed.).

(c) Additions in S, due to the explicit mention of the observance of the correct and complete Brahmanic ritual and ceremonial on the proper occasions. Thus, in adhy. 68, at the birth of Bharata:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वास्त्वकारयत् ।

In adhy. 92, at the birth of Śaṁtanu:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः ।
जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसत्कृतम् ।
शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।

In adhy. 100, at the birth of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu:

1084* तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्वशः ।
कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

In adhy. 115, we have, likewise, with reference to the Pāṇḍavas themselves (App. I, No. 67, lines 13–14, 20–27):

न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
* * * * *
तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् ।
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत ।
चौलोपनयादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।

In adhy. 124, at the royal tournament:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमभिवाद्य नरर्षभाः ।
चक्रुः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।
आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः ।
अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बलिपुष्पैः समर्चितान् ।
रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः ।

(d) Expansion in S of existing scenes by the addition of speeches or detailed descriptions and by other digressions. Examples:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

(i) in App. I, No. 9, in the account of the churning of the ocean (samudra-manthana), we are incidentally told of the drinking of poison by Śiva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning;

(ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśī, during the Svayaṁvara of his daughters;

(iii) passage No. 59 (of App. I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan;

(iv) in passages No. 68–69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇḍu: an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree. Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges: Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together.[1] Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre;

(v) passage No. 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking everything into consideration;

(vi) passage No. 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka;

(vii) 1737* adds a hymn (in Triṣṭubh metre and pseudo-vedic style) by Vasiṣṭha, addressed to Sūrya, when Vasiṣṭha presents himself before that luminary on behalf of Saṁvaraṇa;

(viii) 1828* ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;

(ix) passages No. 100–101 add to the existing stock two new ancedotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhiṣṭhira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans: these are the well-known legends of Nāḷāyanī and Bhaumāśvī;

(x) passage No. 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇḍu brothers when they left with Draupadī, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra. The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!

(xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā;

---

[1] This schematic treatment perhaps betrays the hand of the interpolator more clearly than anything else.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(xii) passage No. 112 contains the farewell of Arjuna to Citrāṅgadā, telling her that she must not give way to sorrow in his absence, as they would meet again soon at the Rājasūya, which is going to be performed by Yudhiṣṭhira: a prophetic utterance! And so on and so forth.

(e) Additions of little ethical, moral and sententious maxims, to which S, permeated as it is by a conscious didactic purpose, is particularly partial. We meet with the same old proverbs over and over again in S:

595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः ।

605* पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।

* * * * *

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।
अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रश्मिभिः ।
राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत् ।
क्रोधितो मन्युना हन्ति वज्रपाणिरिवासुरान् ।

780* परभार्या स्वसा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता स्नुषा ।
अपरा भिक्षुकास्वस्था अगम्याः कीर्तिता बुधैः ।

782* क्वचिदाशीविषो हन्याच्छस्त्रमन्यं निकृन्तति ।
यदृच्छयाग्निर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः ।

804* पुत्रार्थं भर्तृपोषार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत् ।
तस्या जन्म वृथा लोके गतिस्तस्या न विद्यते ।

833* गुरोर्वै वचनं पुण्यं स्वर्ग्यमायुष्करं नृणाम् ।
गुरुप्रसादात्त्रैलोक्यमन्वशासच्छतक्रतुः ।

856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शाठ्यं क्रोधं तथैव च ।
जैह्यं च मत्सरं वैरं सर्वत्रैतन्न कारयेत् ।
मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम् ।
क्षमावन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान् ।
शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तः क्रोशते नरः ।
दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्बलो बलवत्तरम् ।
रूपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनः ।
अकर्मी कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः ।

1019* वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।
निर्दिष्टा तु परस्यैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।

1101* बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।
न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः ।

1189* नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।
एवं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्मिते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1423* अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence. Examples:

App. I, No. 89 (lines 3-4) with reference to Hiḍimbā:

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्नन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।

No. 48 (lines 78-79), describing Śakuntalā:

करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमौ ।

No. 55 (lines 46-47), describing Ambā:

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

Then also 929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

1189* पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्भ्रातरं तथा ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्लिद्यते ततः ।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च सप्तविन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमाः ।
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।
विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Ādi. 1334* with 1335* reads:

व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा तामृषिश्चक्रमे ततः ।

Cf. also lines 73-74 of passage No. 100 (of App. I):

मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।[1]

4. *Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension.*

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative. In adhy. 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Duḥṣanta and Śakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history:

[1] These lines occur in three MSS. (क, ग, घ) of Sastri's edition (vol. 2), p. 1209.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः ।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः ।
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः ।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः ।

In adhy. 77, the marriage of Yayāti and Śarmiṣṭhā is celebrated semi-secretly, in a secluded corner of the Aśoka grove, in the palace grounds, with the usual *baksheesh* to the Brahmins, in the presence of counsellors, chaplains, priests and so on, but *unknown to Devayānī!* All this was done to legitimize Puru, the eponymous ancestor of the Pauravas:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव संवृतः ।
कृत्वा विवाहं विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

In passage No. 114 of App. I, Subhadrā and Arjuna were likewise secretly and hastily married in the presence of gods, ṛṣis, and elders, *while Balarāma was away from the scene*, to legitimize Abhimanyu (the father of the famous Parikṣit and grandfather of Janamejaya, to whom the epic was narrated). Cf. lines 281–286 of the passage:

महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः ।
पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।

Most Grantha manuscripts (G_{1-5} of our critical apparatus: क, ख and ग of Sastri's) have a passage to show that Parāśara and Matsyagandhā were secretly but regularly married. Cf. passage No. 36 of App. I, which is a somewhat lengthy passage describing with circumstantial detail the nuptial ceremony at which the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of the regular Hindu marital rite are scrupulously gone through, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest!

5. *Additions in S, due to the filling out of lacunae* (*real or imaginary*).

Examples of such additions are:

482* which gives a summary of the last five parvans of *our* Mahābhārata text, and passage No. 79 (of App. I) giving an account of Drupada's birth. It appears, from the latter account, that Drupada was born in the same miraculous way as two of his contemporaries Droṇa and Kṛpa, due to the perturbation of his father at the sight of a beautiful Apsaras. Ascetics involuntarily emitting semen at the sight of heavenly nymphs, broad-hipped, fat-breasted, fair-clad, pleasure-fraught, and the miraculous germination of the semen into human beings, is the regular Purāṇic apparatus for the generation of the great men of the past; about whose birth nothing exciting was specially known to the chronicler.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

6. *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāṇḍus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka).[1] Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App. I, No. 103). This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come. Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada. A regular council of war is held, in which Śakuni and Karṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation. The bellicose party has the upper hand in the council chamber. The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāñcālas. The Kaurava forces are, of course, easily repulsed. No great damage is done. The status quo is immediately restored: things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place. There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata. The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6–9).

7. *Omissions in S, as compared with N.*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule. An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App. I, No. 118). Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place*, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style. King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (aṁśa). Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously. As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled. At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again. He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest.

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration*, and comprise only a small fraction of the total number of deviations.

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension. It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

[1] **App. I, Nos. 78 and 92–93 respectively.**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

indispensable aid for controlling the deviations of the Northern recension, both in point of readings and sequence. In comparison with Υ, it has unquestionably preserved a very large number of original readings, proved by actual agreements between S and ν, as well as by their intrinsic merits. The superiority of the Southern recension in comparison to the Vulgate may be said to be quite evident. It may, however, quite easily happen that in a particular instance, the *whole* of the Northern recension is corrupt, and the true reading is preserved only in the Southern recension.[1] An instance of this is 1. 214. 5. The Vulgate reads (B. 1. 222. 5):

अध्येतारं परं वेदान्प्रयोक्तारं महाध्वरे ।
रक्षितारं शुभाल्लँोकाँल्लेभिरे तं जनाधिपम् ॥

Nīlakaṇṭha's gloss is: परं अध्येतारं परस्य ब्रह्मणोऽधिगन्तारम् । वेदान् वेदानाम् ।

The stanza has been translated by Manmath Nath Dutta as follows: "Having obtained him as their king, they obtained a monarch who was devoted to the study of the Vedas, who was a performer of great sacrifices, and who was the protector of all good works". Protap Chandra Roy's translation reads similarly: "And the subjects having obtained Yudhisthira as their king, obtained in him one that was devoted to the study of the Vedas, one that was a performer of great sacrifices, and one that was the protector of all good people".

But the translations of both these scholars are generally free and arbitrary. As it stands, the stanza can be translated only as follows:

"They (i. e. the people) obtained for a king, one who studied Brahma (*para*), employed the Vedas in a great sacrifice, and protected the blessed worlds".

This pedestrian stanza will satisfy most people as it has satisfied a long succesion of critics, commentators and translators in the past. About it one can only say that there are worse stanzas in the Mahābhārata. Only a reader endowed with a fine sensibility and critical acumen will feel that there is something amiss here. We are face to face with the danger of acquiescing in a sense which might satisfy us, but which would not have satisfied the ancient writer. The Northern variants do not offer much help; even the Śāradā and K manuscripts have substantially the same readings. It would, consequently, not be easy to reconstruct from this sad wreck of a Dīpaka, the epigrammatic original, which is preserved intact only in the Southern recension, which the constituted text here follows (1. 214. 5):

अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥

No glosses, translations, exegetical notes, and such other accessories are necessary for the elucidation of this stanza; for it is self-luminuous. The correctness of the Southern reading is confirmed by the very next stanza (1. 214. 6), which is also an epigrammatic period of the same type:

अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
बन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥

It should thus seem that the infidelities of the Southern recension are confined mainly to a tendency to inflation and elaboration. In parts unaffected by this tendency,

[1] For examples from another parvan, see Lüders, *Grantharecension*, pp. 52 ff.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version. The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study.

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype ν.

The Śāradā Version.

The archetype ν comprises the two versions: Śāradā and "K".

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex $Ś_1$, belonging to the Bombay Government Collection (No. 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kaśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śāradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvans of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well-known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent. The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620,[1] of the Madras edition (i. e. Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Śastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889.[2] Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Śāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasaṁgraha; cf. the accompanying facsimile of fol. 155 a of the Śāradā codex. To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct. Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the *shortest* known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the *textus simplicior*.

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, *in all other versions of both recensions*. It is clear, therefore, that it must contain, relatively, *less spurious matter* than any other known version. That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex ($Ś_1$) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Ādi, namely, India Office No. 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, *since it* undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Śāradā exemplar.

---

[1] This is the figure given in Lele's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818).

[2] See the volume of Index etc., Descriptive Contents, p. 4.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Further particulars of the Śāradā version will be found under the account of the "K" version.

The accompanying facsimile of a page of the Śāradā codex (fol. 155 a) contains the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā. The Parvasaṁgraha stanza, mentioned above, giving the extent of the Ādi, will be found in lines 2–3 of the facsimile.

The "K" Version.

This version, as already explained, is a specific Devanāgarī version, closely akin to the Śāradā version and clearly differentiated from the (so-called) Devanāgarī version.

The affinity of the manuscripts comprising this version is illustrated by the ollowing concordant readings, selected at random. The references are to adhyāyas and ślokas.

1. 2 $K_{0.2-6}$ महर्षीन् : rest (mostly) ब्रह्मर्षीन्.
1. 8 K V_1 लोमहर्षणिरुवाच : others सूत उ°, सौतिरु°, सूतः.
1. 49 K V_1 B_1 m संक्षेपतोऽब्रवीत् : others संक्षेपमब्र°, संक्षिप्य चाब्र°.
1. 51 K विचक्षणाः : rest (mostly) मनीषिणः.
1. 192 K_{0-5} धुतपाप्मानः : rest शुभकर्माणः.
2. 76 K यक्षाणामथ रक्षसां : rest (mostly) यक्षाणां च महौजसां.
4. 10 K °पुरस्कृताः : rest °पुरःसराः.
8. 2 K D_2 शुनकत्वं यतोऽभवः : others शुनकं समजीजनत्, शुनकस्तु सुतोऽभवत्, etc.
8. 16 K अदृष्टोऽङ्गे : others भृशमङ्गे, etc.
10. 2 K $D_{2.5}$ (by transp.) सदैव भुजगं हन्यां : rest हन्यां सदैव भुजगं.
13. 1 K $D_{2.5}$ ब्रवीहि : rest वदस्व.
13. 25 K $D_{2.5}$ बान्धवैः : others बन्धुभिः, etc.
17. 9 K $D_{2\ 5}$ ततो नानाप्रहरणैः : others नानाप्रहरणैर्भीमैः, etc.
19. 4 K $D_{2.5}$ संवृतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि : others सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतं, etc.
24. 1 K D_2 त्विच्छामि : rest om. तु.
24. 14 K $D_{2.5}$ महाद्युतिः : rest महाबलः.
55. 8 K क्षुद्रः : others क्रूरः, क्रुद्धः.
55. 35 K जातवेदसं : rest हव्यवाहनं.
56. 14 K कीर्तयेत् : rest श्रावयेत्.
57. 2 K चेदिपतिर्नृप : rest पौरवनन्दनः.
57. 8 K D_5 रम्यश्च : others पुण्यश्च, etc.
57. 43 K D_5 गृहान् : rest गृहं.
58. 3 K D_5 कीर्तयिष्यामि : rest कथयिष्यामि.
58. 40 K D_5 समक्षं : rest संनिधौ.
59. 29 K D_5 वीर्यवान् : others दानवः, etc.
60. 6 K $\tilde{N}_3$ D_5 अत्रेः पुत्रास्तु बहवः (by transp.) : rest अत्रेस्तु बहवः पुत्राः.
60. 52 K संभूतः : rest संजातः.
62. 6 K D_5 राज्यं प्रशासति : rest राजनि शासति.
64. 29 K D_5 ददर्श : rest जगाम.
67. 30 K D_5 निधाय कायकं त्वच्च : others विनिधाय ततो भारं, etc.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

68.69 K D_5 ध्वस्ता (*or* °स्तां) : rest याता.
71.41 K D_5 वत्स : rest विप्र.
74.7 K *alone* transp. कुमाराः and कुमार्यः.
76.33 K D_5 शुचिस्मितां : rest सुमध्यमां.
150.18 K वासस्य : rest विप्रस्य; etc., etc., etc.

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below.

It was remarked above that K_1 (= India Office 2137) was a manuscript of Kaśmīrī origin, exhibiting specially near affinities with Ś$_1$, so much so that K_1 may be regarded as a copy of some Śāradā original. The Kaśmīrī character of K_1 was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen[1] of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kaśmīrī or Śāradā version to compare it with.

The affinity between Ś$_1$ and K_1 is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations. The references are to adhyāyas and ślokas.[2]

27.15 Ś$_1$ K_1 पुरंदरः : rest शतक्रतुः (synonym!).
28.24 Ś$_1$ K_1 ततः : rest नदीः.
29.4 Ś$_1$ K_1 अरा अरेण : others अरान्तरेण, etc.
30.7 Ś$_1$ K_1 प्रदेह्येतत् : others प्रतिगृह्यतां, प्रगृह्य, संगृह्य, आगृह्य, etc. (original hypermetric!).
31.6 Ś$_1$ K_1 पंजवकः (corrupt) : others पिंजरकः, पंजरकः, etc.
37.25 Ś$_1$ K_1 रक्षितव्यः पिता त्विति (corrupt) : others रक्षितव्याः प्रजास्तथा, etc.
42.7 Ś$_1$ K_1 नेतरां रोचयाम्यहं : others न भरेयं च तामहं, etc.
44.2 Ś$_1$ K_1 भयात् : others तदा, तथा, ततो, etc.
45.5 Ś$_1$ K_1 अवदन् : rest अब्रुवन् (synonym).
45.19 Ś$_1$ K_1 तथोदितं : others नराधिपं, etc.
131.3 Ś$_1$ K_1 प्रभुमते (corrupt) : rest पशुपतेः.
131.13 Ś$_1$ K_1 चरन् : rest शनैः.
154.24 Ś$_1$ K_1 जाह्नव्यां : rest भागीरथ्या (original has double crasis!).
206.3 Ś$_1$ K_1 एककाः (corrupt?) : rest कथकाः (G_1 श्रद्धकाः).
218.48 Ś$_1$ K_1 मन्दराच्छिखरं महत् (= 47^b) : rest गिरेः शृंगं सहस्रधा (*or* °शः).

The above are examples of concordant *readings* of Ś$_1$ and K_1. As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy. 42–44 and 46 of the constituted text (comprising adhy. 46–48 and 50 of the Vulgate) are numbered in Ś$_1$ K_1 54–56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated; further, after only the *third* stanza of our adhy. 40, both manuscripts (Ś$_1$ K_1) interpolate the figure 51, Ś$_1$ marginally inserting, at that place, an additional colophon : इत्यादिपर्वण्येक-पञ्चाशत्तमोध्यायः. Likewise, after 1.165.34, Ś$_1$ K_1 insert, an additional colophon, not found in any other manuscript.

Among "additional" passages peculiar to Ś$_1$ K_1 may be mentioned *1735**.

K_1 is, however, by no means, a direct copy of Ś$_1$. There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K_1 in adhy. 47–48, where Ś$_1$ is intact.

[1] *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908.

[2] It should be noted that Ś$_1$ begins only at 1. 26. 10.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Again at 1. 107. 26; 154. 10, 11; 175. 4 and other places: Ś$_1$, which generally omits the verbs उवाच (resp. ऊचुः) in the short prose formulae of reference to the speaker, does show these verbs, while they are lacking in K$_1$; 1. 208. 14 is an exception where both Ś$_1$ and K$_1$ have उवाच. Ś$_1$ K$_1$ exhibit also numerous minor differences in their readings; e. g. 1. 36. 22; 38. 21, 36; 41. 29; 46. 11; 98. 9; 125. 3, 16; 128. 2; 138. 24; 195. 11; 200. 3. After 1. 144. 17, Ś$_1$ has a colophon which is missing in K$_1$.

These agreements and differences show that while Ś$_1$ and K$_1$ are closely akin, their text is not identical. Neither Ś$_1$ nor K$_1$ is a direct copy of the other. They are independent witnesses, a circumstance which adds greater weight to their arguments.

I shall now cite some readings (also selected at random) which Ś$_1$ shares with the K version, Ś$_1$ and K standing together against all other manuscripts (barring, of course, conflated specimens). The references are to adhyāyas and ślokas.

28. 18 Ś$_1$ K श्वसनेन : rest कथनेन.
29. 1 Ś$_1$ K ततो जाम्बूनदो भूत्वा : rest जाम्बूनदमयो भूत्वा.
32. 3 Ś$_1$ K दशार्णे : rest गोकर्णे.
32. 12 Ś$_1$ K वा : rest मे.
33. 20 Ś$_1$ K °रुच्यते (K$_3$ °रिष्यते) : rest °रुत्तमा.
36. 21 Ś$_1$ K D$_5$ गवि जातो : rest तिग्मतेजाः.
38. 2 Ś$_1$ K D$_5$ कुतोऽन्यथा : rest कुतः शपन्.
38. 14 Ś$_1$ K गुणान्वितं : rest समाहितं.
42. 7 Ś$_1$ K हि : rest च.
94. 31 Ś$_1$ K D$_5$ गृहान्विभो : others गृहान्तिकं, गृहं विभो, etc.
94. 93 Ś$_1$ K सहिताश्च : rest समेताश्च.
118. 1 Ś$_1$ K यथा विधिः : rest विशेषतः.
124. 23 Ś$_1$ K D$_5$ मनुष्याः : rest मनुजाः.
128. 12 Ś$_1$ K D$_5$ जाह्नव्यामहमुत्तरे : rest भागीरथ्याह° (double crasis!).
128. 15 Ś$_1$ K D$_2$ कालिन्द्याः : others माकन्दीं, मागधीं, etc.
142. 23 Ś$_1$ K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय : others भुजयोः सारमर्पय, etc.
155. 13 Ś$_1$ K पुनः परिचरन्मुदा : rest स तं पर्यचरत्पुनः.
162. 6 Ś$_1$ K सोऽस्मात्यस्तं : rest om. सः.
163. 7 Ś$_1$ K D$_{2.5}$ °कोभवत् : others °कं बभौ, etc.
168. 3 Ś$_1$ K D$_5$ पार्थिवं : rest भारत.
169. 18 Ś$_1$ K D$_5$ ते ततः कोपात् : others ते महेष्वासाः, etc.
170. 9 Ś$_1$ K D$_5$ सर्वलोकेषु सत्तमः : rest सर्वलोकपराभवं.
177. 5 Ś$_1$ K D$_5$ प्रकीर्तिताः : rest समागताः.
181. 37 Ś$_1$ K D$_{2.5}$ ° ले च लंघिते : others °लेऽभिगच्छति, etc.
181. 40 Ś$_1$ K D$_5$ प्राविशत्तत्र बीभत्सुः : others ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र ; etc., etc.

These concordances are sufficient for postulating the archetype ν, comprising the versions Śāradā and K, a hypothesis which will be confirmed by further agreements which are mentioned below.

The K version, though comprising manuscripts akin to each other and clearly distinguishable from those of the Devanāgarī version, is by no means—as is natural—quite homogeneous. Only Ko.$_1$ represent the version K in a comparatively pure form, while the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

remaining manuscripts of the group (i. e. K_{2-6}) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with ϒ or with S. On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly $D_{2.5}$) have so many features in common with K, that they may as well be separated from D and classed under K.

The contamination of K_{3-6} with ϒ is illustrated by the following passages: No. 14 of App. I (found in K_4 marg., and Ñ V_1 B D); No. 41 (in $K_{3.4}$ and $Ñ_{2.3}$ V_1 B D except D_5); No. 42–43 (in $K_{3.4}$ and Ñ V_1 B D except D_5). K_4 includes passage No. 61 (of App. I) and 1131*, like Ñ B D. The contamination of $K_{2-4.6}$ with ϒ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1035*, etc., etc.

The contamination of K_{4-6} with S is exemplified by the following among other facts. $K_{5.6}$ contain 22*, $K_{4.6}$ 25*, K_4 49*, K_4 (suppl. fol.) passage No. 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App. I.: all of these are Southern passages.

K_{4-6}, moreover, contain the Brahmā episode[1] in adhy. 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while $K_{4.6}$ have found place even for the venerable elephant-headed Gaṇeśa, who is unquestionably a late Northern intruder. In K_4 these interpolations are written out on separate folios (called here शोधपत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata.

Important omissions which distinguish ν (really only $Ś_1$ K_{0-3}) from all other manuscripts are these:

(i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duḥṣalā (Bom. adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App. I, No. 63);

(ii) a passage of about 25 lines describing how Droṇa's son Aśvatthāman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App. I, No. 75);

(iii) an adhy. (Bom. adhy. 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhiṣṭhira as Yuvarāja,[2] and which is repetitious and incoherent (App. I, No. 80);

(iv) the so-called polity of Kaṇi(ṅ)ka, Kaṇi(ṅ)kanīti (Bom. adhy. 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Śatruṁjaya, and duly communicated by Bhīṣma to Yudhiṣṭhira in the Śānti (App. I, No. 81);

(v) the crossing of the Ganges by the Pāṇḍavas (Bom. adhy. 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App. I, No. 85).

These five passages are found in all manuscripts collated except $Ś_1$ K_{0-3}, *but it is worthy of note that even apart from their omission in* ν, the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory. No. v (crossing of the

---

[1] See notes on passage No. 1 of App. I. [2] Cf. remarks of Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 33.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ganges) is inserted in different groups of manuscripts at different points of the text. In No. iv (Kaṇikanīti), on the other hand, most of the Southern manuscripts repeat, after the interpolation, the immediately preceding portion of the original, apparently in order to restore the context broken by the intrusion of extraneous matter.[1]

Of *important* additions in ν, I can recall only one, that of an adhyāya of 42 lines, at the very end of the Ādi (added probably as an Appendix), which is a variant, abbreviated version of the Śvetaki interpolation. It is found only in Ś1 K0.1.4 and therefore cannot even be said to be characteristic of the whole of ν (App. I, No. 121). Instances of small additions are Nos. 349*, 449*, 451*, 516*, 565*, etc., etc., found in K with or without some Devanāgarī manuscripts; while 969*, 1855*, 2077*, etc. are found in Ś1 K, with or without some Devanāgarī manuscripts: all these passages are missing in B S.

That Ś1 and K are not identical but independent (though allied) sources, may be concluded, for example, from 449*, 452*, 491*, 492*, 516*, 565*, 750*, 866* etc., which are found inserted in some or all manuscripts of the K version, but which are conspicuous by their absence in Ś1 (sometimes with K1).

It was remarked above that ν is the shortest of the extant versions of the Ādi. Let us examine, without bias, this feature of ν. Those passages that are lacking in ν, in comparison with the other versions, cannot *all* be omissions in ν, whether accidental or intentional.

They cannot be *intentional* omissions, notwithstanding that these missing passages are mostly of inferior character, intrinsically worthless, repetitious, superfluous, or finally such as scholars have already (even before the discovery of this version) marked as likely interpolations.[2] For, this Śāradā (Kaśmīrī) version of the Ādi is *not* an abstract or an adaptation. It claims to be the unabridged text itself, in all its fullness, and I see no sufficient reason to doubt the *a priori* presumption that it is not an abridged version.

The explanation that primarily with the very object of excising what seems to us to be superfluous or repetitious matter, an abridgement might have been intentionally made in the past by some Kaśmīrī redactor or a syndicate of redactors, would be a grotesque distortion of Indian literary and religious tradition. No one in the past found the epic text too long. Far from it. It was perhaps not long enough.

Taking away something from the received text of the Mahābhārata and passing it off as the original work is a thing categorically different from *adding* something to it. To add small details here and there, embellishing and amplifying the original, would be merely a gentle and lowly service *ad majorem gloriam dei*. Even long pieces may sometimes be added, if they are actually found in other Mahābhārata manuscripts; and occasionally, even if they are not found in the current manuscripts, provided there is at least oral tradition to support their claims.

---

[1] The reason of these repetitions has been explained by Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 34, with reference to the Rāmāyaṇa. The same explanation is applicable here, mutatis mutandis.

[2] Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 33, on adhy. 139 of the Vulgate; or the surmises of various scholars regarding the Gaṇes'a episode (for literature see the next footnote).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions. But they would be merely due to corruptions of the text; the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts: firstly, enough digressions and superfluities still remain in ν, which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan; and, secondly, ν has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in K V_1 Da $D_{2.4}$), 451* (K D_2), 516* (K except K_3 Dn D_1), 565* (K except K_2), 1499* ($Ś_1$ K D_5), 1735* ($Ś_1$ K_1 *only*), 1855* ($Ś_1$ K $Ñ_1$), 2077* ($Ś_1$ K except K_2 and $Ñ_{1.3}$ V_1 $D_{2.5}$), etc.

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all *accidental*. The text is continuous and complete in itself. It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript.

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of ν, in relation to γ or the Vulgate (i. e. Nīlakaṇṭha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension; e. g. the Gaṇeśa episode (App. I, No. 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No. 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karṇa (No. 43) in the Saṁbhavaparvan. These passages are omitted in S no less than in K.

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions. It is unnecessary to dilate on the Gaṇeśa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics.[1] As for the two passages, Nos. 42–43 of App. I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the *dramatis personae*, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement. The adhyāya being originally a mere (metrical) *list* (as it is in the constituted text and the Southern recension),[2] such *stories* as the account of the birth of Abhimanyu and Karṇa are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya. The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point.

Likewise many of the apparent omissions in ν in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions; e. g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna (App. I, No. 79), or the Nālāyanī episode (No. 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No. 103), which are peculiar to S. *In other words*, these "omissions" are documented by the *whole* of N.

---

[1] Winternitz, *JRAS*. 1898. 380 ff.; Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, pp. 23 f., 28 ff.; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143 f. Particularly, Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 77 ff.

[2] See adhy. 58 of Sastri's Ādiparvan in the Southern Recension.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

One notable feature of ν to which I must now draw attention is its frequent agreement with Ś against γ, especially in the matter of isolated and even unimportant readings, scattered throughout this parvan. I shall cite a few (out of the hundreds of possible) instances to exemplify this interesting and important characteristic of ν. The readings of conflated manuscripts, which serve only to confuse the issue, have been ignored; the references are, as usual, to the adhyāya and śloka.

1\. 138 K V$_1$ S दुरुत्सहं (Text) : B D सुदुःसहं.
1\. 144 K S पाण्डवं युध्यमानं : B D मण्डलशश्चरन्तं.
1\. 208 K S चत्वार एकतो वेदाः : V$_1$ B D एकतश्चतुरो वेदाः
20\. 2 K S विनतां विषण्णवदनां (hypermetric!) : others विषण्णरूपां विनतां, etc.
21\. 10 K S °घन° : Ñ V$_1$ B D (mostly) °गण°.
26\. 9 K S नदीजलविशोषणं : Ñ V$_1$ B D (mostly) समुद्रजलशोष(*or* °षि)णं.[1]
34\. 13 Ś$_1$ K S उत्पत्स्यति महातपाः : Ñ V$_1$ B D (mostly) भविष्यति तपोधनः.
37\. 5 Ś$_1$ K S पत्रिणा : Ñ V$_1$ B D (mostly) शीघ्रगं.
39\. 16 Ś$_1$ K S गृहायोरगसत्तम : Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D स्वापतेयं प्रगृह्य वै.
41\. 17 Ś$_1$ K S पुण्यं : Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D तीव्रं.
64\. 10 K S रुवन्ति रावं (*or* रावैर्) विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु : Ñ V$_1$ B D (mostly) रुवन्ति रावान्मधुरान्षट्पदा मधुलिप्सवः.
68\. 14 K S तरुणादित्यवर्चसा : Ñ V$_1$ B D (mostly) बालार्कसमतेजसा.
76\. 22 K S पुरुषेण : Ñ B D (mostly) ज्ञेयः पुंसा.
77\. 4 K S भृशं : Ñ B D (mostly) सुखी.
94\. 12 Ś$_1$ K S सूर्यसंकाशो : Ñ V$_1$ B D (mostly) सूर्यकल्पोऽभूत्.
100\. 6 Ś$_1$ K S रात्रौ : Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (mostly) सार्धं.
119\. 8 Ś$_1$ K S मा द्रक्ष्यसि (irregular) : Ñ$_{1.2}$ B D मा द्राक्षीस्त्वं (regular).
138\. 17 K S प्रासादशयनां नित्यं : Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D तथैव चास्मज्जननीं.
141\. 4 Ś$_1$ K S दुर्बुद्धे राक्षसानां : Ñ V$_1$ B D (mostly) दुर्वृत्त रक्षसां वै.
142\. 18 Ś$_1$ K S प्रसुप्ताः : Ñ V$_1$ B D (mostly) रक्षसा.
143\. 38 Ś$_1$ K S विनाशाय महात्मनः : Ñ V$_1$ B D प्रतियोद्धा महारथः.
159\. 20 Ś$_1$ K S पृथिवीं नृपः : Ñ$_2$ V$_1$ B D भूतिमात्मनः.
176\. 5 K S कुरुनन्दनाः : Ñ V$_1$ B D (mostly) पाण्डुनन्दनाः.
182\. 9 Ś$_1$ K S माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः : Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी.
187\. 20 K S ततस्तमब्रवीद्राजा : Ñ V$_1$ B D तमब्रवीत्ततो राजा.
189\. 23 Ś$_1$ K S भगवन् : Ñ V$_1$ B D भुवनस्य.
193\. 1 Ś$_1$ K S चिन्तयामि : Ñ B D चिकीर्षामि.
196\. 4 Ś$_1$ K Ñ$_1$ S बहु : Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D वसु.
199\. 12 Ś$_1$ K Ñ$_1$ S चोपस्थितान् : Ñ$_{2.3}$ B D चाप्यागतान्.
199\. 19 Ś$_1$ K Ñ$_1$ S भर्तारः : Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D नगरं.

Such extensive agreements in *petty verbal details* must necessarily be, in the main, *an original inheritance*, and could never be, in their totality, the result of contamination or conflation, as one may vaguely imagine they are; because to acheive them would necessitate more expenditure of energy than an ancient Indian redactor or reciter or commentator of the epic would bargain for. And even if one or the other of them had the requisite amount

[1] Note that the fragmentary Śāradā codex begins at 1. 26. 10.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and *variae lectiones*. But an anciant Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (pāṭhaka)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense. The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details: it was that of total indifference.

Addition or omission of *passages* is, I may add, a variation of an entirely different order. If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio; for there wonld be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, forsooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between ν and S in *small details*, coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to ν or S, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings. It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of ν is throughout of such a character as to inspire confidence. Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the *lectio difficilior* (e. g. अभिमोः 1. 2. 144; श्लोकाग्रं[1] 1. 2. 177, 189; कामया adv. "frankly" 1. 10. 6; कन्यस 1. 98. 13; समुद्रे 1. 98. 18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases. It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one.

Again, ν is often the only version that has preserved the correct reading; e. g. 1. 2. 102:

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥;

where the Vulgate version reads (1. 2. 138 f.):

यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात् ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् ॥
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥;

while Sastri's reading is (1. 2. 108 f.):

यत्र द्यूतास्रवे मग्ना द्रौपदी नौरिवार्णवे ।
गच्छतश्चातिसृष्टांस्ताञ् ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ॥
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ।

---

[1] Devabodha paraphrases the word with श्लोकसंख्या.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

It is Draupadī who, like a canoe, rescues the Pāṇḍavas, who were submerged in the ocean of the dice-play. The correctness of the text reading, which is based on that of K, is proved by a stanza in the Sabhā (B. 2. 72. 3), which is the source of our stanza:

अप्लवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् ।
पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा पारगाभवत् ॥

Compare also the following three versions of 1. 166. 23 (= B. 1. 176. 27; M. 1. 174. 29):

K₂ Ñ₂ V₁ B D = Vulgate	ν = Text	Southern Recension
ततो राजा परिक्रम्य	अन्तर्गतं तु तद्राज्ञः	अन्तःपुरं गतो राजा
यथाकामं यथासुखम् ।	तदा ब्राह्मणभाषितम् ।	श्रुत्वा ब्राह्मणभाषितम् ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ	सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ	सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ
प्रविवेश महामनाः ॥	संविवेश नराधिपः ।	न सस्मार नराधिपः ।

Obviously, the stumbling block was अन्तर्गतं of the constituted text, which is a *lect. diff.*; here it means "forgotten", a meaning cited in our dictionaries generally as an uncommon meaning given only by Indian lexicographers! Unless one here assumes ν to be original, it is impossible to explain this divergence of ν, Υ and S, both of which give a possible though weak sense.

An unbiassed comparative survey of the different versions leads one to the conclusion that the Śāradā (Kaśmīrī) version is certainly the best Northern version, and probably, taken as a whole, the best extant version[1] of the Ādi, a conclusion not based on abstract considerations, but one that may be verified inductively and pragmatically. As is natural, this version is, not by any means, entirely free from corruptions and interpolations. These must be carefully corrected and controlled with the help of the other versions, particularly of those of the rival recension.

Sub-Recension Υ.

This sub-recension comprises the four versions: Nepālī, Maithilī, Bengali and Devanāgarī, and is represented by a very large number of manuscripts; it is, in fact, the most numerous group. Instances of readings which distinguish Υ from ν S, have been adduced above (p. LIV), to show the agreement between ν and S against Υ. The versions comprising this sub-recension have, moreover, quite a considerable number of "additional" passages in common, which clearly differentiate it from other versions. Noteworthy is the substitution of a lengthy passage of 56 lines (App. I, No. 61) for 1. 105. 4–7, giving a detailed account of the marriage of Pāṇḍu with Kuntī and Mādrī. This detailed account is obviously secondary. On no other supposition can one, it seems to me, account for the circumstance that Ś₁ Ko–₃ and S should agree in having a short version of the episode for which K₄ Ñ B D substitute a considerably longer and more elaborate version, *both versions being embedded in a portion of descriptive text with minimal variation.* For, while it is inconceivable that two (more or less) independent groups of manuscripts such as Ś₁ Ko–₃ and S could arrive at the same short account *independently* of each other, it is, at the same time, extremely improbable that either group (Ś₁ Ko–₃ or S) should have copied the short summary from the other, discarding altogether its own original detailed account.

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929. 1141: "Das ist um so mehr zu begrüssen, als *die Kās'mīrī-Version den relativ ältesten Text des Epos bietet.*" (Italics mine!)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension ϒ is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in ν S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious. The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations:

(1) No. 12 (Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D), a *duplicate* and superfluous description of the ocean, a similarly worded description having occurred only in the *preceding* adhyāya;

(2) No. 14 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$, D$_2$ on suppl. fol.), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuḍa, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a *digression* suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy. 14;

(3) No. 41 (K$_{3.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D except D$_5$), a list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra—an *anticipation* of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to the original plan of the adhyāya;

(4) No. 42 (K$_{3.4}$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death;

(5) No. 43 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$), the open secret of the mysterious birth of Karṇa, which is an *anticipation* of adhy. 104; and, finally,

(6) No. 81, lines 193–230 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D T$_1$), meant to be a summary of the Jatugṛha episode, which is, however, *a garbled and incoherent* version of the original story.

The view that ν and ϒ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case. Neither ν nor ϒ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their *alternate agreement with S*, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original. Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction; others again may possibly be explained as the result of contamination. There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and S, or between ϒ and S, that *must* be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source.

Contamination between ν and ϒ, owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed; on the other hand, contamination between ϒ and S cannot be altogether denied.

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made. These are certain passages that are common to ϒ and S, and are missing in Ś$_1$ K$_{0-3}$ only; in other words, they are found in all manuscripts collated except Ś$_1$ K$_{0-3}$; for example, the Kaṇikanīti. There is usually other evidence against the passages. Thus the secondary character of the Kaṇikanīti is quite unexpectedly confirmed; firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T$_2$ G$_{2.4.5}$) of two preceding adhyāyas (129–130); and, secondly, from the fact there is no reference to the Kaṇikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

commentary. It may, of course, happen that in particular cases there is no collateral (confirmatory) evidence of this character available; e. g. in the puerile account of the birth of Duḥṣalā (App. I, No. 63). Here the evidence of documentary and intrinsic probability is almost equally balanced; and documentary probability points in one direction, while intrinsic probability points in the other.

I have in such cases hesitatingly followed ν (= Ś1 K), taking into account, on the one hand, the superiority of ν in general trustworthiness, and, on the other hand, the special characteristics of γ and S, which are versions rather of the *inclusive* than of the exclusive type, prone to amplification and elaboration. Fortunately for us such cases are comparatively rare.

The rejection, on the evidence of ν alone, of the whole of the incoherent adhy. 139 of the Bombay edition (our App. I, No. 80), an adhyāya which contains only some needless repetition, besides minor absurdities, would not have called forth any comment from me, but for the fact that with its omission disappears the only reference, I think, in the whole epic to this alleged installation of Yudhiṣṭhira as heir apparent to the throne of Hāstinapura. The Kaśmīrī version, which omits the entire adhyāya containing the reference, unexpectedly justifies the indignant outburst of Holtzmann (*Das Mahābhārata*, Bd. 2, p. 33): "Geradezu Fälschung ist es, wenn 1, 139, 1 = 5517 behauptet wird, der blinde *Dhṛtarāshṭra* habe mit Uebergehung seiner eigenen Söhne den *Yudhishṭhira* zum Kronprinzen (*yuvarāja*) ausrufen lassen." One of the main objects in interpolating this adhyāya seems to have been to exonerate Arjuna from the blame or sin of fighting with his own guru (Ācārya Droṇa) in the Great War, by making the Ācārya himself exact from his pupil in the presence of all his kinsfolk—for no reason that is adduced or can be seen — the solemn but senseless promise that he (Arjuna), when challenged, would not refuse to fight with Droṇa. Cf. B. 1. 139. 13:

आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् ।

There is no reference to this alleged promise in the sequel. And originally a different solution of the dilemma was obviously imagined. To Arjuna's question (Gītā 2. 4):

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥

the reply of Bhagavān Śrī Kṛṣṇa is (Gītā 2. 19, 32, 38):

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Archetype ɛ.

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengali; probably together with Uriyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation.

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts $\tilde{N}_1$, $\tilde{N}_2$ and $\tilde{N}_3$.[1] The version is closely allied to the Bengali, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant. That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc., etc., as also passage No. 112 of App. I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts. One of these manuscripts ($\tilde{N}_3$) happens to be the *oldest* of the dated manuscripts (A. D. 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithilī Version.

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V_1) was collated for this edition. V_1 and K agree sporadically against all other manuscripts (cf. for instance, 1. 1. 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V_1 and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V_1 agrees, on the other hand, with the typical Bengali-Devanāgarī group against all other manuscripts. V_1 contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn $D_{1.4.5}$.

The Bengali Version.

The Bengali version of sub-recension γ was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharati, a centre organized by Professor M. Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University. With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengali manuscripts in the rich collection of the Visvabharati, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengali Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca. Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition. Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

---

[1] I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the diacritical mark of Ñ has broken off in many places; but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or Ñ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The Bengali version is closely allied to the Vulgate, but is unquestionably superior to the latter in so far that it is happily free from a large number of late accretions which encumber the Vulgate. Of such "omissions", exhibiting the superiority of the Bengali version, the following will serve as illustrations:

(1) The *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex in adhy. 1, of which the Bengali version contains not the remotest trace. The spurious character of this passage has been discussed and demonstrated so often that it is unnecessary to dilate upon it here.[1]

(2) The short dialogue of 8 lines (71*) between Paraśurāma and the shades of his ancestors, in the beginning of adhy. 2, which is *wholly unnecessary* here, and is, as a matter of fact, only an excerpt from a detailed description of the principal Indian tīrthas, which occurs in the Araṇya (B. 3. 83. 29 ff.).

(3) A short passage of only six lines (cf. App. I, No. 13), which represents a somewhat feeble attempt (as unnecessary as it is unsuccessful) to fill out an *apparent* lacuna in the original.[2]

(4) A long interpolation (App. I, No. 78) of 119 lines in adhy. 138 (Bom. ed.), which gives an inflated account of the defeat and the ultimate capture of Drupada by the Pāṇḍavas. It is one of the miniature Bhārata-yuddhas—mere by-play for the benefit of the gallery—which expand and embellish the Southern recension and the Vulgate. The older version disposes of the battle in two lines, which, taking everything into consideration, is after all perhaps not a very inadequate treatment, as already remarked.

(5) More than usual interest attaches to another omission in the Bengali version, which concerns a well-known and popular scene describing the discomfiture of Karṇa at Draupadī's svayaṁvara, which is commonly believed to be one of the main reasons why he always entertained feelings of such deep and implacable hatred towards Kṛṣṇā (Draupadī), and lost thereafter no opportunity to hurt and humiliate her.

This passage deserves a detailed consideration. Ramesh Chandra Dutt, who had to make a very careful selection of the incidents of the epic in compressing the story, has made this scene the centre of his poetic account of the marriage of Draupadī, and given a vivid rendering of the passage in his *Epic of the Bharatas*:

"Uprose Karna, peerless archer, proudest of the archers he,
And he went and strung the weapon, fixed the arrows gallantly,
Stood like Surya in his splendour and like Agni in his flame,—
Pandu's sons in terror whispered, Karna sure must hit the aim!
But in proud and queenly accents Drupad's queenly daughter said:
'Monarch's daughter, born a Kshatra, Suta's son I will not wed.'
Karna heard with crimsoned forehead, left the emprise almost done,
Left the bow already circled, silent gazed upon the Sun!"

The situation is, undoubtedly, full of dramatic possibilities. Just at the moment when the prize was going to be snatched away from the heroes of the epic by an upstart,

[1] Cf. p. LIII, footnote 1, above.

[2] See F. Belloni-Filippi, "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell' edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana), published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfitted; and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaïd, as it is found only in K_4 $Ñ_2$ Dn $Ḍ_{2.4.5}$, that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nīlakaṇṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Śāradā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, *also in the entire Bengali version*!

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably *faked and thoroughly unreal* situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadī, who was, after all, then only an unexperienced maidên in her teens, had recognized the King of Aṅgas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhṛṣṭadyumna among the suitors (1. 177. 4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called *svayaṁvaras*. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was vīryaśulkā: she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1. 185. 23 f.):

प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण विद्धेन लक्ष्येण च संनिसृष्टा ।
सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes no inquiries about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhiṣṭhira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Examples of other less important "omissions" in the Bengali version which distinguish it from the Devanāgarī are: 54*, 60*, 71*, 152*, 171*, 274*, 277*, 689*, 1171*, 1205*, 1222*, 1270*, 1614* (proverbs, one of them being a citation from Manu), 1714* (a short list of sacred rivers), 1788*, 1827*, 1841*, all of which occur in the Vulgate, but are missing in the Bengali version.

Occasionally Bengali manuscripts agree in their readings with the Southern recension, standing in opposition to Ś1 K (with or without D); e. g.:

1. 22 B S शुचिं : K (mostly) D (mostly) शिवं.
1. 42 B S आत्मवान् : Ko. 2-4 D (mostly) एव च.
7. 3 B D (mostly) S परान् : K कुलान्.
39. 10 B D (mostly) S ततः : Ś1 K (with a few D) पुनः.
64. 29 Ñ B D S जगाम : K ददर्श, etc., etc., etc.

Other examples have been cited under the description of the K version.

In these cases, I have, as a rule, given preference to the agreement between B and S, on the postulated principle of the originality of the agreement between independent versions, adopting in the constituted text, the concordant reading; but owing to the circumstance, that sporadic contamination between B and S, as a whole, cannot be altogether denied and that there are, as a matter of fact, some Bengali manuscripts that stand, palpably, under the influence of the Southern tradition, even in the matter of minor readings, it is impossible to be perfectly certain about the originality of a reading common to B and S. I am, however, of opinion that the probability is always on the side of the concordant reading, though the evidence of this agreement may be rebutted by other considerations, such as intrinsic probability or the evidence of pertinent testimonia.

The Devanāgarī Version.

The Devanāgarī script plays in the Mahābhārata textual tradition the important rôle of being the commonest medium of the contamination of different Mahābhārata versions. A Devanāgarī manuscript of the Mahābhārata may, in fact, contain practically any version or combination of versions.

Of the four "Devanāgarī" scholiasts whose commentaries were collated for the Ādi, Arjunamiśra is certainly an Easterner, and bases his commentary on the Bengali text; Ratnagarbha appears to be a Southerner, and his text is evidently a blend between the Northern and the Southern texts; while Nīlakaṇṭha is quite definitely a Westerner, though he seems to have written his commentary in Benares. The provenance of the fourth and the last commentator mentioned above cannot be determined with certainty; but it might be surmised that Devabodha was a "Northerner"; in any case, his text (to judge by the *lemmata* in his commentary) shows remarkable affinities with the North-western or Kaśmīrī version (ν).

Most of the Devanāgarī manuscripts, as already remarked, are eclectic on no recognizable principle: now they approach the Southern tradition (S), now the purer Northern (ν). If any one were to maintain that just this composite text was the original, a patchwork of disjointed ancient passages, which had later split up into the Northern and Southern recensions (as might easily be implicitly assumed by the protagonist, say, of Nīlakaṇṭha's version), it would be a thesis difficult to substantiate. It

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

seems more natural to regard, as already observed, the Devanāgarī as a sort of "vulgar" script (like the Latin, in Europe), the script understood by the savants all over India, into which many of the local versions were, from time to time, transcribed, a circumstance which facilitated contamination and conflation.

It has been mentioned above that the Devanāgarī version contains many more interpolations than even the Bengali. It would be no exaggeration to say that the Devanāgarī manuscripts, which are by far the most numerous of Mahābhārata manuscripts, are, at the same time, the *least important* of them, with the possible exception of those of the adjoining version, Telugu.

The Devanāgarī Version of Arjunamis'ra.

This is in a sense a misnomer, because this Devanāgarī version, as already remarked, is nothing but a Devanāgarī transcript of the Bengali version. Instances of the concord of B and Da will be found under: 1. 4. 6; 7. 13; 8. 22; 10. 2; 11. 7; 26. 38; 33. 25 f.; 111. 4; 141. 21; 143. 6; etc., etc.

The name of the commentary is variously given as (Mahā)Bhāratārtha(pra)dīpikā, and Bhāratasaṁgrahadīpikā.[1] The commentary on the different parvans has been handed down singly or in groups of a few parvans at a time. Complete manuscripts of the commentary are said to exist in Bengal, but even there they are not common. The manuscripts, which are written in Bengali or Devanāgarī characters, have various dates in the seventeenth or later centuries; the earliest hitherto reported date is V. Saṁvat 1676 (ca. A. D. 1620). Arjunamiśra, who styles himself Bhāratācārya in the colophons of his commentary, was the son of Īśāna, who was a "Reciter" (pāṭhaka) or "Prince of Reciters" (pāṭhakarāja) of the Mahābhārata, and who appears to have borne, like his son, the title Bhāratācārya. Arjunamiśra is cited by name by Nīlakaṇṭha once in his commentary on the Mahābhārata (*ad* B. 3. 291. 70) and was, therefore, certainly anterior to Nīlakaṇṭha, who belongs to the last quarter of the seventeenth century. Arjuna, in turn, mentions, among his predecessors: Devabodha, Vimalabodha, Śāṇḍilya, Sarvajña-Nārāyaṇa (also known as Nārāyaṇa-Sarvajña or merely Nārāyaṇa). He appears to have based his scholium closely on that of Devabodha, from whose commentary Arjuna often cites, *verbatim* long extracts, without specifically naming the source. Arjuna wrote also a commentary on the Puruṣasūkta, to which he himself refers in the Dīpikā on B. 14. 25. 26. Telang[2] surmises that he is posterior to the Vedantist Śaṁkarācārya; and Holtzmann[3] assigns him to the thirteenth or fourteenth century, both without mentioning any cogent reasons for their assumptions. Arjuna has treated the Harivaṁśa as an integral part of the epic, elaborately defending this position; his commentary, therefore, embraces the Harivaṁśa also.[4]

---

1 See, for further details, Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collections of the Asiatic Society of Bengal* (Calcutta 1928), Preface, pp. lxix ff.; Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 67 f.; and Sukthankar, "Arjunamis'ra", *Dr. Modi Memorial Volume*, p. 565 f.

2 *The Bhagavadgītā* (S. B. E. vol. 8), p. 204.

3 *Das Mahābhārata*, 3. 67 f.

4 Haraprasada Sastri, *op. cit.* p. xxxvi, wrongly assumes that it was Arjunamis'ra who "boldly made the proposal of including the Harivaṁśa 12,000" in the Mbh. This fact is already implied in the Parvasaṁgraha, which calls Harivaṁśa the Khila and includes it in the list of the 100 sub-parvans!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Following the example of my predecessors, I have utilized Devanāgarī manuscripts of his commentary and treated his version as a sub-division of the Devanāgarī version. The two Devanāgarī manuscripts utilized by me are, however, extremely corrupt. Moreover, the text they contain is evidently contaminated from the Vulgate, as proved by the glaring discrepancies that exist between the readings of the text and the *lemmata* in the commentary (e. g. 1. 1. 17, 22). This corruption of the Arjunamiśra manuscripts, I could not explain at first, but now it is clear that it is due to their being faulty transcripts of Bengali originals. Two such Bengali manuscripts[1] (unaccompanied by the epic text) were sent to me subsequently by my kind friend Professor Sushil Kumar De of the University of Dacca from the collection of the Dacca University. These manuscripts are far superior, as is but natural, to the Devanāgarī manuscripts. It would seem, therefore, expedient to secure and use, whenever possible, good old Bengali manuscripts of Arjunamiśra's commentary, treating his version as an offshoot of the Bengali version (with the symbol Ba); or, still better, such Bengali manuscripts of his commentary as are unaccompanied by the epic text. The reason of the last precaution will be presently explained.

A word of caution is here necessary in regard to what are cited in the critical notes as the readings of Arjunamiśra. The readings found in the (epic) text accompanying the commentary have, as a rule, been taken to represent the readings of Arjunamiśra. The commentary was consulted by me only occasionally, in case of doubt or difficulty, or when a pāṭhāntara was noticed during a hurried perusal of the commentary. It is, therefore, more than likely that, since the (epic) text of our Arjunamiśra manuscripts is conflated with various types of texts, in particular with the Nīlakaṇṭha type, some errors in our readings have crept in.[2] Such errors can, however, be rectified only by carefully working through the whole commentary word for word, and comparing the *lemmata* with the (epic) text of the manuscripts. Even then one can, of course, be sure only of the words and passages actually cited by the scholiast.

In passing, it may be mentioned that the practice of combining text and commentary in one manuscript is probably not very old. It is almost certain that the autograph copy of the commentator was *not* made up on the tripartite system of combining the epic text and commentary in such a way that text occupies a central strip of the folio, while the commentary is written in two narrow strips, one at the top and the other at the bottom of the folio, which is the prototype of the Bombay *pothi*-form editions. The scholiast must have written his commentary, certainly at first, on separate leaves, especially in the case of voluminous texts like those of the two epics. Accordingly the commentaries of Devabodha and Vimalabodha have been handed down always unaccompained by the epic text. Those of Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, on the other hand, are generally accompanied by the epic text, but the two Dacca manuscripts (lent to me by Professor De), as was mentioned above, contained only the commentary. The two elements—text and commentary—appear to have been combined into the tripartite form by professional scribes. If this combination was done under the supervision of the commentator or at

[1] Dacca University Collection, Nos. 989 A, and 2318 B (dated Śaka 1689).

[2] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 167 f.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator. But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast. In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast. It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text; but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha: the Vulgate.

Nīlakaṇṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Caturdhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrparagrāma (modern Kopargaon) on the Godavari.[1] Nīlakaṇṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā.

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nīlakaṇṭha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected *from different parts of India*, with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities:

बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।
प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiasts—information, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the received text. *Variants* cited by Nīlakaṇṭha will be found in the footnotes under: 1. 1. 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188; 2. 6, 64, 243; 3. 19, 149, 189; 4. 1; 5. 9; 11. 1; 13. 2, 29; 14. 8, 16; 16. 10, 33 (found only in Cd!); 18. 11; 19. 6; 24. 9; 27. 35; 28. 24; 30. 5 (not found elsewhere!), 11; 32. 18; 33. 20; 38. 30; 39. 11; 46. 25, 29 (not found elsewhere!); 49. 4, 17; 50. 9–12. 17; 51. 4 (not found elsewhere!), 5; 53. 34; 54. 3, 8; 55. 3; 57. 21, 22, 78; 58. 35 f., 50; 59. 54; 62. 10; 68. 38; 69. 26; 70. 3, 19, 46; 71. 31, 51; 82. 8; 87. 12; 88. 22; 89. 51; 92. 43; 102. 23; 109. 10, 12, 15 (not found elsewhere!); 110. 33; 114. 2; 117. 9; 118. 9; 120. 10 (Nīlp समन्वयात् as in text; om. through oversight; cf. B. 1. 130. 10); 124. 32; 125. 2; 131. 8; 133. 18 ("Gauḍapāṭha"); 141. 7; 143. 12; 148. 10; 150. 15; 153. 3; 154. 2, 13; 155. 28, 34, 49; 158. 14 (mentions Devabodha!), 46; 161. 4 (not found elsewhere!); 168. 25; 169. 20; 170. 21; 171. 7; 178.

[1] See Printz, "Bhāṣā-wörter, in Nīlakaṇṭha's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, *KZ*. 44. 70 ff.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

9; 186. 1; 188. colophon (mentions S interpolation, the Nāḷāyanī episode); 190. 5; 191. 18; 192. 10, 27; 197. 14; 199. 19, 30; 206. 2; 207. 23; 214. 9, 11; 218. 31, 33 (not found elsewhere!); 219. 3; 221. 5 (not found elsewhere!); 223. 17. The readings of Nīlakaṇṭha's own text are, as a rule, inferior; our text readings will be found mostly among Nīlakaṇṭha's pathāntaras.

Nīlakaṇṭha refers to Devabodha, Vimalabodha, Arjunamiśra, Ratnagarbha, and Sarvajña-Nārāyaṇa, in the course of his comments on the different parvans. To Devabodha, who is one of the oldest (if not *the* oldest) commentators of the Mahābhārata hitherto known, he refers while commenting on 1. 158. 14 (= B. 1. 170. 15.):

न नंहसाः शृङ्गिणो वा न च देवाञ्जनस्रजः ।
कुबेरस्य यथोष्णीषं किं मां समुपसर्पथ ॥

इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्व्याख्याततवात् ।

Not a single word of this stanza, as cited here, is commented on, however, by Devabodha! The only word in Devabodha's scholium which might possibly have been taken from some reading of the stanza before Devabodha is शकुनाः (= पक्षिणः) and that does not occur in the reading of the stanza cited by Nīlakaṇṭha. The mention of Devabodha by Nīlakaṇṭha here, is, therefore, surely *honoris causa*. Such mistakes by commentators are far too frequent to cause surprise or need comment.[1] It is, however, noteworthy that the reason Nīlakaṇṭha assigns for considering this as an *ancient* variant is that it had been commented on by Devabodha and others. This shows that Nīlakaṇṭha held Devabodha in high esteem, and reckons him among the *ancient* authorities. What Nīlakaṇṭha regards as "ancient" (prācīna) is of course a matter for speculation. Nevertheless I do not think that he would have called Devabodha a "prācīna" commentator, unless the interval between them was at least four or five centuries. Nīlakaṇṭha refers to Devabodha again in B. 7. 82. 2: मधुपर्किकाः मधुपर्कसमये पठन्त इति देवबोधः. Arjunamiśra he cites in his comment on B. 3. 291. 70: जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणान् इत्यर्जुनमिश्रः.

Since Arjunamiśra also cites Devabodha, we can arrange the three commentators in an incontrovertible sequence: Devabodha—Arjunamiśra—Nīlakaṇṭha.[2]

The text used or prepared by Nīlakaṇṭha is a smooth and *eclectic* but inferior text, of an inclusive rather than exclusive type, with an inconsiderable amount of Southern element.

As instances of simplification in the Vulgate, I may cite: 1. 2. 144 Text चाभिभोः (Vulg. वा विभो; cf. 1. 13. 20; 41. 21); 2. 189 श्लोकाग्रं (श्लोकानां); 10. 6 कामया (कामं मां; cf. 1. 187. 6); 37. 10 दिवं स्तब्ध्वेव विष्ठितः (शवं स्कन्धे प्रतिष्ठितं); 39. 16 दित्स (देहि); 45. 16 बाल एवाभिजातोऽसि (°भिविक्तस्त्वं); 62. 12 त्सरु° (सर्वे°); 96. 16 शुभ्राणां (सर्वेषां); 122. 5 प्रव्रश्चति (हरत्युत); 122. 42 तद्दतं (तदेतत्); 139. 18 विलज्जमानेव लता (लज्जमानेव ललना); 150. 8 वसतीः (रजनीः); 221. 1 शुक्रे (वह्नौ); etc., etc.

---

[1] Cf. Kielhorn, "On the Jainendra Vyākaraṇa", *Ind. Ant.* 10. 75; 16. 24; and Sukthankar, "Miscellaneous Notes on Mammaṭa's Kāvyaprakāśa", *ZDMG.* 66 (1912). 541 f.

[2] Many of these facts were communicated by me in a paper read before the International Congress of Orientalists, Leiden (1931), and entitled "Miscellaneous Notes on Mahābhārata Commentators"; cf. the summary in *Actes du XVIIIe Congrès International des orientalistes* (Leiden 1932), p. 156.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Foundation Chennai and eGangotri

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are: 1. 2. 93 Text गृह्य (Vulg. गृहीत्वा); 9. 2 चिन्त्य (स्मृत्वा); 119. 8 मा द्रक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्त्वं); 181. 25 अहनत् (अवधीत्); 184. 1 ब्रवीहि (वदस्व); etc., etc.

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nīlakaṇṭha or by one of his immediate predecessors in the field: 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc., etc., as also passage No. 56 of App. I.

Nīlakaṇṭha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value,[1] to the utter neglect of far superior texts, such as the Kaśmīrī or Bengali.

Nīlakaṇṭha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a *thesaurus of all excellences* (culled no matter from what source). At the beginning of his commentary on the Sanatsujātīya, Nīlakaṇṭha naïvely remarks (Bom. ed. Udyoga 42):

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठान् श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ।[2]

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Ādi 196 (Bom. ed.), the Nāḷāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are *typical* Southern interpolations, not found in any Northern manuscript:

अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मकः क्वचित्पुस्तके पठ्यते ।[3]

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (क्वचित्पुस्तके) without furnishing any further information about the manuscripts in question. But, fortunately, he is not always so reticent. Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145. 20 (अत्रोत्तरार्धं गौडपाठ एव दृश्यते) and elsewhere; cf. his notes on B. 3. 119. 3, and on 6. 43. 1 (गीता सुगीता कर्तव्या इत्यादयः सार्धाः पञ्च श्लोका गौडैर्न पठ्यन्ते).

It must be said to his credit that there is at least *one* place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B. 1. 22. 1:

नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्न पठन्ति । कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठन्ति । अन्ये तु पञ्चषान्पठन्त्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः ।[4]

The (printed) editions of Nīlakaṇṭha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nīlakaṇṭha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nīlakaṇṭha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App. I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations:

---

[1] Even Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 74: "Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von grosser Bedeutung".

[2] Cf. Telang, *The Bhagavadgītā*, p. 203 f.; and Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

[3] Cf. our note on adhy. 188 (p. 757).

[4] Cf. our note on adhy. 19 (p. 132).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

27* इदं शतसहस्राख्यं श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ॥ B. 1. 1. 101 f.
146* संशप्तकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम् ।
किरीटिनाभिनिष्क्रम्य गमिता यमसादनम् ॥ B. 1. 2. 261
148* धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः ।
नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ॥ B. 1. 2. 262
224* शौनकस्तु महासत्त्वः सर्वभार्गवनन्दनः ।
जातस्तपसि तीव्रे च स्थितः स्थिरयशास्ततः ॥ B. 1. 8. 3
314* गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः । B. 1. 28. 4
752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः । B. 1. 79. 13
1048* उक्त्वा जन्मकुलं मह्यं नास्मि दाशसुतेति च । B. 1. 105. 9
1099* स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।
अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ॥ B. 1. 108. 12
1805* आहरिष्यन्नयं नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति । B. 1. 184. 19
1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम् । B. 1. 200. 26
2043* आद्यं पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् ।
यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्नोत्यभयदं पदम् ॥ B. 1. 217. 35

It would, however, hardly repay, now, the trouble to re-edit, from manuscripts, the version of Nīlakaṇṭha, as there are far better versions that could be edited instead, for instance, the Kaśmīrī.

The manuscripts of the Nīlakaṇṭha version (which show among themselves slight discrepancies) contain a number of lines which are not found in any of the other versions (except occasionally in a few manuscripts of the composite Devanāgarī version); e. g. 102*, 147*, 276*, 412*, 493*, 574*, 699*, 765*, 838*, 1270*, 1457*, etc. They belong perhaps to the oral tradition which, at one time, had probably as great value and authority as the written text.

Nīlakaṇṭha has misunderstood the text, and given doubtful, far-fetched or fanciful interpretations at: B. 1. 1. 52 (मनुः = मन्त्रः !), 275 (नकल्कः); 2. 33 (शौनक = वृद्धतम !); 17. 12 (कलश); 23. 15 (Vedantic interpretation); 27. 8 (मनःसंहर्षजं); 37. 15 (the difference between हेतु and कारण); 43. 22 (गदैः); 47. 11 (श्वेतकाकीयैः); 50. 3 (ब्रह्माणं = आचार्य !); 61. 11 (वृकोदरः); 63. 90 (संहिताः); 131. 52 (अवसीदेत); 164. 9 (context); 166. 10 (एकतमं); 232. 1-7, 19 (esoteric meaning); etc., etc.

Nīlakaṇṭha's stanza (B. 1. 145. 20):

प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ।
प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ॥

which appears to be sheer nonsense is so in fact. No other version, as far as I know, contains this mystifying repetition. The explanation of the stanza given by Nīlakaṇṭha is childish, to say the least.

The stanza containing the unintelligible word कुलिङ्ग (v. l. कलिङ्ग), which Nīlakaṇṭha has great difficulty in explaining:

ततो दुर्योधनः शूरः कुलिङ्गस्य मते स्थितः ।
पाण्डवान्विविधोपायै राज्यहेतोरपीडयत् ।

looks uncommonly like one of the kūṭaślokas, said to be interspersed by Vyāsa at different places in his poem, in order to puzzle and confuse his divine amanuensis, but is, un-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

fortunately, nothing of the kind. The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1. 55. 8):

ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ॥

The कुलिङ्गस्य in the former stanza is only a *mislection* of the original कणिङ्कस्य (often mis-written कनिङ्कस्य, कलिङ्गस्य), which is the Southern equivalent of कणिकस्य, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kaṇika (named after the famous authority Kaṇika or Kaṇiṅka cited in the Arthaśāstra of Kauṭilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas.

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nīlakaṇṭha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that *one sentence of the original has remained hanging in the air* and cannot be construed at all! The story begins at B. 1. 104. 9. All goes well till stanza 28:

अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29:

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।
पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तथा ॥

"Having spoken thus among themselves, they [*scil.* the inmates of the hermitage] to the anchorite Dīrghatamas. Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband."

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradveṣī or Pradviṣantī; about the maryādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on. But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinaḥ) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate. All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense. A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is *conflated;* it is a most clumsy blend of interpolations *from two entirely different sources* (γ and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly. By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha.

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions. Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern. It seems to be an attempt to combine the two recensions *by superposition*, like the Kumbhakonam edition. Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc., etc. It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Gaṇeśa episode, which latter is found only in late Northern

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(Devanāgarī) manuscripts: exactly like the Kumbhakonam edition. The collation of this version was discontinued after the second adhyāya. The version may be safely ignored as useless for critical purposes.

The Devanāgarī Version of Devabodha.

A commentary older and more important than the Arthadīpikā of Arjunamiśra, and one more neglected still, is the Jñānadīpikā of Devabodha, cited here as **Cd.** Devabodha is certainly earlier than Vimalabodha, Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, all of whom cite him with great respect, and probably earlier than Sarvajña-Nārāyaṇa and Vādirāja. He is, therefore, most likely, the *earliest commentator* of the Mahābhārata hitherto known, and, in my opinion, also the *best.* The commentary is in any case most valuable, and its evidence, both positive and negative, of supreme importance for the constitution of the text.

The Jñānadīpikā is a concise ṭīkā; that is, a running commentary, explaining, as a rule, only the difficult words and passages in the text. Occasionally it offers explanations of constructional obscurities and grammatical difficulties, and gives the gist of passages; in the latter case, usually, under citation of entire verses (i. e. half ślokas) from the text. The extent of the commentary on the Ādi is given in one manuscript as 1400 granthas. The homage which Arjuna pays to Devabodha in the Introduction to his scholium is not a mere matter of form. Arjuna has in fact based his commentary largely on that of his predecessor. He has copied very large portions of Devabodha's commentary, sometimes *verbatim*, sometimes in extract. Moreover even when the two commentaries differ, the influence of Devabodha is plainly discernible. In fact, the Arthadīpikā may be considered as a *revised and enlarged edition* of the Jñānadīpikā. The similarity of the names is suggestive and worthy of note.

Unlike the commentaries of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha and Ratnagarbha, that of Devabodha is unaccompanied by the epic text. The question what was Devabodha's text cannot, therefore, be answered with any high degree of certainty. The entire Southern recension and even the Vulgate may, however, be definitely ruled out. There remain the Bengali, Śāradā and "K" versions. With the latter two, the pratīkas of Devabodha seem to show greater affinity than with the Bengali version. For instance, Devabodha has no comment on any of the six adhyāyas (including the Kaṇikanīti) of the central sub-recension (γ), which are missing in Śāradā and K. Worthy of special note is the absence of all reference to the Kaṇikanīti in Devabodha's commentary, since the passage has evoked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha. Still greater probative value has an addition which is peculiar to the Kaśmīrī version. This version adds at the very end of the Ādi a supplementary and superfluous adhyāya,—an addition which is only a variant of the well-known Purāṇic tale of Śvetaki's sacrifice, occurring earlier in the course of the same parvan. Curiously enough, the king who is called Śvetaki in the first version is here called Śvetaketu! That the version of Devabodha contained this additional adhyāya is revealed by the concluding remark of Devabodha's commentary on the Ādi: श्वेतकिरेव श्वेतकेतुरिति नाम. This remark will not apply to any version which has not the additional adhyāya peculiar to the Kaśmīrī version. These considerations tend to show that the version of Devabodha was of the Śāradā-K type. And the inference is confirmed by many minor agreements, which need not be cited here.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The Composite Devanāgarī Version.

The fourteen manuscripts (D_{1-14}) comprising this version are *misch-codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D_{3-14}) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

D_1 is akin to Dn and looks uncommonly like a Nīlakaṇṭha manuscript *minus* the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nīlakaṇṭha manuscripts by the unaccountable omission of the *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Gaṇeśa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pāṇḍavas capture Drupada and hand him over as gurudakṣiṇā to their preceptor, Ācārya Droṇa (App I, No. 78). The omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kaśmīr is excluded by the mass of other interpolations which D_1 contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to $Ś_1$ K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts. — D_2 (like D_5) is akin to K_{3-6} and might have been with advantage classed with them; see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Araṇyaparvan in adhy. 2. — D_3 is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Śakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. — D_4 contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages: 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 603*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App. I: 35, 46–48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67–69, etc., etc. — D_5 (like D_2) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K_{3-6}, with which it might have been with advantage classed. Like $K_{4.6}$, it contains Southern additions as well, e. g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App. I. — The manuscripts $D_{6.7}$ were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the s group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D_{8-14}, as already remarked, were collated only as *specimens* for the first two adhyāyas and *discontinued* thereafter. — Of these, $D_{8-12.14}$ are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions: 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D_{13}, which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy. 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamiśra. — The text of D_{14} is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kaśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1. 1. 50, 63; 2. 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The Devanāgarī manuscripts of the Mahābhārata in the Tanjore Library seem to have been all copied during the régime of the Maratha Chiefs of Tanjore, and are a blend of the Northern and Southern recensions, and, as such, of little value for text-critical purposes.

The Telugu Version.

The Telugu version, situated as it is on the boundary line which divides the Northern from the Southern recension, was particularly open to contamination from the Northern tradition. We accordingly find that the majority of Telugu manuscripts are *eclectic on no recognizable principles*, presenting somewhat the aspect of a mosaic of the texts of the Northern and Southern recensions, not unlike the Kumbhakonam edition. T_1 is one of the extremely few Southern manuscripts which contain the (Northern) salutational stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. For the Northern element in the make-up of T_1, cf. 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, etc., etc. As compared with T_1, T_2 shows a *purer* Southern tradition and has distinct leanings towards the Grantha version. — T_3 only replaces the fragmentary manuscript T_2, which breaks off at the end of adhy. 181.

Important variants of one other Telugu manuscript (Tanjore 11809) are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern recension. It does not differ appreciably from our Telugu manuscripts.

The Grantha Version.

The Grantha version is the version of the Tamil country, and is written in the so-called Grantha script. It is one of the two important Southern versions, the other being the Malayālam. The Grantha version—to judge by the manuscripts utilized for the Critical Edition, and for Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension—is more heavily interpolated than the Malayālam, and is also more influenced, on the whole, by the Northern recension.

For the beginning of the Ādi, we get, temporarily, the sub-groups G_{1-3} and G_{4-6}, but soon the configuration changes to $G_{1.2.4.5}$ versus $G_{3.6}$. The latter group ($G_{3.6}$) represents the purer Southern tradition, agreeing with M against the other Southern manuscripts, whereas the four MSS. $G_{1.2.4.5}$ are not merely heavily interpolated but stand palpably under Northern influence. All Grantha manuscripts are probably *contaminated (directly or indirectly) from Northern sources* in different degrees. G_6 shows, on the whole, little Northern influence, but 419*, 494*, 693*, 1310*, 1312*, 1885*, 1975*, and passage No. 73 of App. I, show that even G_6 is probably not entirely free from contamination, since all these (Northern) passages are missing in M.

Sastri's edition of the Southern recension gives the (most important) variants of five Grantha manuscripts of which three, क, ख and अ (the latter being Sastri's "principal text") are identical with our G_4, G_5 and G_6 respectively. Extracts from a Grantha manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 65) have been given by Professor Winternitz[1] and compared with the text of the Bombay edition (Śaka 1799). The passages which differ from the Bombay edition

[1] *Ind. Ant.* 1898. 69 ff., 92 ff., 124 ff.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Foundation Chennai and eGangotri

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line: a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted.[1]

The clearest proof[2] of the contamination of $G_{1.2.4.5}$ from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1. 20. 1. The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of $G_{1.2.4.5}$ by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately. Another rather transparent interpolation in $G_{1.2.4.5}$ from a late Northern source is a passage referred to already, No. 14 of App. I, which describes the circumstances under which Aruṇa becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression*. Cf. also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No. 76 of App. I.

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations: 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc., etc.

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines. Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No. 35–39, 73 and 93 of App. I. Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e. g. 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc., etc.

G_7, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायणं नमस्कृत्य etc. is, like T_1, a *typical blend* of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy. 2. Its composite character may be seen from: 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc., etc.

The Malayālam Version.

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India. It is, in my opinion, *the best Southern version*. It is not only largely free from the interpolations of σ (= T G), but appears to be also *less influenced by N* than σ, wherein lies its importance for us.

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are: 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc.; and the following passages of App. I: 35–39, and 73.

---

[1] The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of all the various readings. The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations.

[2] Cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 269.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

M_1 often stands in antagonism to M_{2-4}, sometimes agreeing with manuscripts of the Northern recension; and is, therefore, an untrustworthy guide. $M_{1.2.4}$ are incomplete manuscripts, ending with adhy. 53; in other words, with the Āstīkaparvan. M_{6-8} replace these manuscripts in the Saṁbhavaparvan, which is the name under which the *remaining portion* of the Ādi is known in the Southern recension. This practice of writing the two portions of the Ādi in separate volumes is worthy of note, as an archaic survival. It is, in my opinion, the reflex of some half-forgotten factor connected with the compilation of the Ādi, and seems to me to be text-critically highly important. It should seem that *the South has never completely assimilated the (Northern) division of the epic into the conventional eighteen parvans.*

Instances of additional passages which distinguish M from all other versions are: 407*, 453*, 800*, 801*, 842*, 970*, 1051*, 1052*, 1278*, 1437*, 1438*, 1613*, 1678*, 1709*, 1871*, etc.

M_{6-8} constitute really one manuscript, as is proved, for instance, by their repeating the following indubitable clerical errors: (i) in 1. 85. 25, M_{6-8} *repeat* inconsequentially the words पूजयन्तीह लोके नासाधवः; (ii) in 1. 154. 13, they omit 13^a and 13^d, transposing 13^b and 13^c, which they read as one line; (iii) in 1. 193. 1, they all read the meaningless क्षत्तारं विवृतं दुरं (Text त्वाकारं विदुरं प्रति); (iv) they read 1. 213. 4^a–5^b erroneously after stanza 31 of adhy. 212; (v) in 1. 213. 6, $M_{6.8}$ omit the words च यशस्विनः of the text, for which M_7 shows a lacuna. Instances of readings peculiar to M_{6-8} are (reference to adhyāya and śloka):

58. 6 M_{6-8} समाजग्मुः : rest समापेतुः.
106. 2 M_{6-8} समतोषयत् : rest समतर्पयत्.
157. 9 M_{6-8} शंकरस्तुष्टः : rest भगवांस्तुष्टः.

Conflation in $M_{6.7}$ is suggested by 1. 209. 19, where $M_{6.7}$ have both the Northern reading and the Southern reading.

It may be added that the cases cited are merely by way of illustrations. A careful study of the critical apparatus would easily furnish scores of other instances.

This version has several *striking agreements with* $Ś_1$, a fact all the more impressive, because M, a Southern version, hails from the province at the opposite end of India from the province of $Ś_1$, a Northern version; for instance, Malayālam supports $Ś_1$ (against T G) in omitting the spurious parts of adhy. 128–129 of the Bombay edition.

Winternitz has published, in Devanāgarī transcript, portions of a fragmentary Malayālam manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 158), which contains twelve chapters of the Saṁbhavaparvan.[1] The extracts contain the beginning of the Pūruvaṁśānukīrtana (our adhy. 90), the passage referring to Śakuntalā and the birth of Bharata (our 1. 90. 27–34), and the end of the adhyāya (our 1. 90. 93–96). The manuscript correctly shows the Southern transposition of the Śakuntalā and Yayāti episodes. It is interesting to observe that this manuscript also further shows the *anticipation* of 1. 89. 1–16, before the Yayāti episode, which is found in our Malayālam manuscripts (cf. note on p. 282) and in the conflated MSS. $G_{4.5}$ (cf. note on p. 992), and which is text-critically highly important.

---

[1] Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 134 ff.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under: 1. 1. 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189; 2. 160; 4. 4; 7. 10; 24. 1; 36. 3; 39. 2, 16; 53. 31; 54. 6, 7; 57. 81; 61. 98; 67. 28; 68. 16, 51; 69. 9; 73. 33; 77. 9; 78. 23; 80. 2; 84. 14; 86. 1; 92. 45; 93. 14; 94. 9, 27, 32; 95. 8; 96. 2, 57; 98. 5, 12; 113. 22; 117. 5, 23; 119. 30; 123. 39; 129. 9–11 (om. in M); 132. 1; 136. 1; 138. 10; 139. 11 (om. in M); 142. 19; 150. 10, 26; etc., etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments. The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other; in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution. The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently. Thus, for instance, in the beginning of the Ādi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G_{1-3} and G_{4-6}; but soon the configuration changes and, from about adhy. 25 onwards, we get the grouping $G_{1.2.4.5}$: $G_{3.6}$. Not only that. Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension. Thus, for example, on the one hand, $G_{1.2.4.5}$ frequently agree with Ñ V_1 B Ḍ; M agrees with $Ś_1$; $Ś_1$ and Dn agree with S: against other manuscripts of their respective recensions.

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes: firstly, initial fluidity of the text; and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity: to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque. Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry.

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Gaṇeśa to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience. On the other hand, we are plainly told that the epic was *first* published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free *recitation* by Vaiśaṁpāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests. It was again *recited* by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory. After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text *verbatim et literatim*. In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive. This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics. This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1. 57. 74 f.). Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils: Sumantu, Jaimini, Paila, Śuka, and Vaiśaṁpāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published *five separate versions* of the epic:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ।

As is well known, there is preserved a work which actually passes for the Aśvamedhaparva of the Bhārata of Jaimini (whether it is actually so or not) and which is totally different from our Aśvamedhaparvan.

Here, I think, we have a clear glimpse of the early history of the text. Two facts emerge rather clearly out of the chaos: firstly, *the text was originally committed to memory and recited freely*; secondly, *different rhapsodists recited differently.* This has indeed been assumed by many writers on the subject.[1] All that is quite natural and intelligible. As a matter of fact, from generation to generation, from place to place, from bard to bard, the wording, even the contents, would vary a little, until the text is committed to writing, which is the beginning of a different phase in its history. The view that the epic has reached its present form by a gradual process of addition and alteration receives strong support from the fact that this *process is not stopped even by scriptal fixation.*[2] The study of the manuscripts themselves, which belong to a very late phase in the evolution of the text, shows that texts must have been constantly amplified and altered by conflation. Such derangements, it may be observed, do not totally destroy, as might be imagined, the value of our division of the manuscript material into recensions and versions, but merely complicate its use and interpretation.

CRITICAL PRINCIPLES FOLLOWED IN THE CONSTITUTION OF THE TEXT

As already remarked, the Mahābhārata versions when they first come within our ken appear already dispersed in several distinct groups. The original, from which all these versions are derived, is itself preserved in no authentic copy contemporaneous with, or even reasonably close to, its period of composition. We can only reconstruct the original, approximately, by comparative methods. We recognize today, as already explained, two recensions, descended from the original, each recension embracing a plurality of versions, each version being divided into a multiplicity of sub-groups. The ultimate problem is to unify, as far as possible, this manuscript tradition: to evolve, by comparative methods, a form of the text that will explain this phenomenal wealth of divergent and conflicting texts, and justify it.

Before I elucidate the critical principles followed in preparing the constituted text of the Ādi, I must review briefly other principles of textual criticism and textual reconstruction, and discuss the applicability of these principles to the Mahābhārata Problem.

THE CLASSICAL MODEL

The method that naturally presents itself first to our mind is the time-honoured method of Classical Philology.[3] The older school of classical philologists distinguished four stages in the work of preparing a critical edition of a classical text: (1) *Heuristics*,

[1] For instance, Winternitz, *Geschichte der ind. Litteratur*, 1. 396.

[2] Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929. 1143.

[3] See Ruben, "Schwierigkeiten der Textkritik des Mahābhārata", *Acta Orientalia*, 8. 240–256; and Sukthankar, *ABI*. 11. 259 ff.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

i. e. assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and *testimonia* in the form of a genealogical tree; (2) *Recensio*, i. e. restoration of the text of the archetype; (3) *Emendatio*, i. e. restoration of the text of the author; and, finally, (4) *Higher Criticism*, i. e. separation of the sources utilized by the author.

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype; and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations.[1] Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist: restoration of the text, as far as possible, to its original form. But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem: how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines; a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides; a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues; a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it.

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants. Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence. As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning. From the grammatical point of view also, they are both equally valid. One of the variants may be a trifle more suitable than the other; for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Ātmanepada. But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solecism may be a genuine *lapsus calami* of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages. No

[1] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 61; and Charpentier, *Orient. Literaturzeitung*, 1932, 276 f.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

convincing proof can *in general* be given to establish either the originality or the spuriousness of any given passage of this type. What may fairly be regarded as interpolations are in general so ingeniously fashioned and so cunningly fitted in that, except under very favourable circumstances, the intrinsic (contextual) evidence is inconclusive.

For these and other reasons it is not always easy to correlate the divergent recensions, to discriminate between the variants, and to constitute a wholly unobjectionable single text.

This difficulty has its origin in the circumstance that in the Mahābhārata manuscript tradition, perhaps as much as in any literary tradition, the textual critic is faced with a bewildering profusion of versions as also with an amazing mixture of versions. Contrary tendencies have been at work in the evolution of the text. While, on the one hand, some elements have been working, from the earliest times, for the development of different types; on the other hand, there were not wanting elements that operated against the evolution of sharply differentiated types. To understand the phenomenon of this luxuriant growth and indiscriminate fusion of versions, one must appreciate certain details of historical moment, certain special factors in the transmission of the Mahābhārata, traits which distinguish our work from every other known text except the Rāmāyaṇa and perhaps other similar ancient epopees.

Let us examine closely the character of the differences between the two recensions to start with.[1] The differences are of three kinds. Broadly speaking, each recension differs from the other, firstly, in point of readings of the common stanzas; secondly, in point of additions (or omissions) of short and long passages; and, thirdly, in point of sequence of the text-units. How do these differences at all arise?

Our first thought would be to attempt to explain the additions or omissions as the result of conscious editorial revision, or of clerical error, or partly of one and partly of the other. But the frequent differences in sequence, especially when no material gain is perceptible in either arrangement, rather support the explanation suggested above that both recensions are, in final analysis, *independent copies of an orally transmitted text*. The suggestion is confirmed by the consideration of the variation of the first type, namely, minor differences in the readings of the stanzas common to the two recensions, which confront us step by step throughout the parvan, nay, throughout the epic, as the partial collations of the other parvans now available at the Institute clearly show.

It will be found for one thing perfectly useless to try to derive *mechanically* one set of readings uniformly from the other. Hundreds and thousands of the minor readings are nothing more than mere synonyms or paraphrases, grammatically and semantically equivalent, but graphically totally unrelated. They, therefore, cannot be all *corruptions*, in the ordinary sense of the word, of a *written* archetype. The vast majority of these variants cannot again be due to the zeal of a purist trying to correct the solecisms of the received text, or to the whim of a minor poet endeavouring to polish its diction or style. Had that been the case, we should find that the enthusiasm of the reformer had evaporated long before he had reached the middle or at least the end of the first parvan. The

[1] The conditions are analogous to that of the Rāmāyaṇa recensions, as revealed by the researches of Jacobi; see particularly, *Das Rāmāyaṇa*, pp. 3 ff, and Lüders, "Ueber die Grantharecension" (1901).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards. Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem. We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text.

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by *word of mouth*, as is clearly implied by tradition. That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions. If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided. It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization: to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them. Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down *independently* in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it. The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition. In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts aud extensive mutual borrowings. A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, *variae lectiones* and additions. The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal. It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken *mostly* from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension. But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nīlakaṇṭha's. And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts. Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a *lectio difficilior* or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only.

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery. The process has been known and practised for ages:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the difference is merely in our ideas of what is meant by "improvement" of the text. I have cited above the instance of Nīlakaṇṭha, who himself says that he had collected and compared Mahābhārata manuscripts from different parts of India in order to ascertain the "best" readings. The other commentators also, Devabodha, Arjunamiśra and Ratnagarbha, cite pāṭhāntaras and speak of apapāṭhas ("bad readings"). These they could have got only from a comparison of different manuscripts.

The texts favoured by the ancients appear to have been of the inclusive, rather than of the exclusive, type. This is proved in the case of Nīlakaṇṭha by a remark of his cited above, where, he naïvely admits that he had put together the stanzas which had been commented on by the ancient Bhāṣyakāras, and others he had found in modern manuscripts, with the idea of making a "thesaurus of excellences." The remark does not apply by any means exclusively to the Sanatsujāta episode, to which it is appended, at any rate as far as Nīlakaṇṭha is concerned. In the Ādi, we have abundant evidence that he has borrowed, according to his fancy, passages, short and long, from the Southern recension. The critical notes will show that his text includes a large number of Southern passages which are not found in any other Northern version, such as, for example, the catalogue of forest trees, which serves in a modest way for a description of the sylvan scenery amidst which Uparicara Vasu finds himself:

513* अशोकैश्चम्पकैश्चूतैस्तिलकैरतिमुक्तकैः ।
पुंनागैः कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपादपैः ।
पनसैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा ।
एतैरन्यैर्महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्युतम् ।

At one place, as was shown above, Nīlakaṇṭha has disfigured his text in his frantic attempt to squeeze into it a lengthy (Southern) passage containing some details which did not fit into his own text. This he has done, be it noted, at the risk of making his text wholly unintellgible, without a word of apology or explanation. Professor Winternitz, while criticizing Dahlmann's *Das Mahābhārata,* has pointed out this incongruity[1]: "The story . . . which relates how Dīrghatamas is insulted by his wife Pradveṣī, and how he consequently establishes the fixed rule (maryādā) that henceforth a woman shall always have to adhere to one husband, whether he be alive or dead, and that a woman who goes to another man shall go to hell, thus forbidding any kind of remarriage of widows . . . is *strangely out of place*[2] in a chapter treating of Niyoga." As was pointed out above, in consequence of the intrusion of this foreign matter, the first half of the stanza of the original text is separated from the second half by 27 lines. That in itself is, however, not a very serious matter in Mahābhārata textual tradition, where such transpositions are a common occurrence. But in the present instance, this transfer has had the unexpected and undesirable result that the subject of the sentence, which was left behind in the first half of the stanza, *remains to the end without its predicate*, which latter, being shunted off to such a remote distance, was furnished with a new and entirely different subject! The effect of this arrangement on the original story may be easily imagined.

[1] *JRAS.* 1897. 723 footnote.

[2] Italics mine!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Foundation Chennai and eGangotri

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nīlakaṇṭha. We can date Nīlakaṇṭha with fair accuracy. Again Nīlakaṇṭha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_{1.2.4.5}$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_{1.2.4.5}$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS. $G_{1.2.4.5}$ from a Northern source; or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?[1] There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_{1.2.4.5}$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class γ) — a mere string of attributes of Garuḍa—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1.2.4.5}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. *It then* becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found *in all versions* except in Ś$_1$ and K (that is, in the group ν), for example, the Kaṇikanīti.[2] In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

[1] Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8. 250; Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 269 ff. [2] App. I, No. 81.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

highly probable that the passage is spurious, and the corresponding agreement between some of the (more or less) independent versions is unoriginal.

There are indeed yet more difficult cases, where the evidence *pro et contra* of documentary and intrinsic probability is equally balanced, as far as we can at present judge. In such cases we are forced to look for small things which look suspicious and lead us to probabilities, not facts.

The problem is clearly not solved by formulating *a priori* a hypothesis as to the interrelationship of the different versions and fix the text in terms of some preconceived formula; for instance, by assuming as *absolutely* independent a certain number of these divergent versions, and laying down an arithmetical rule that whatever is common to two or more of such and such versions *must* be original. In this method, we can easily deceive ourselves and others; for the results arrived at will appear sounder than in reality they are. Even though the formal operations may be a piece of flawless logic, nevertheless the results, being based on premises possibly unsound though apparently clear and definite, may be wholly fictitious. The study of the manuscripts themselves must first teach us what their interrelationship is. And they unmistakably indicate that their interrelationship is of most complex character. The critical apparatus is a veritable labyrinth of complicated and intermingled versions, each with a long and intricate history of its own behind it. We have unfortunately no single thread to guide us out of the maze, but rather a collection of strands intertwined and entangled and leading along divergent paths. With the epic text as preserved in the extant Mahābhārata manuscripts, we stand, I am fully persuaded, at the wrong end of a long chain of successive syntheses of divergent texts, carried out—providentially—in a haphazard fashion, through centuries of diaskeuastic activities; and that *with the possible exception of the Śāradā (Kaśmīrī) version*, which appears to have been protected by its largely unintelligible script and by the difficulties of access to the province, *all versions are indiscriminately conflated.*

Now it goes without saying that the genetic method (operating with an archetype and a *stemma codicum*) cannot strictly be applied to fluid texts and conflated manuscripts; for, in their case, it is extremely difficult, if not utterly impossible, to disentangle completely, by means of purely objective criteria, their intricate mutual relationships. The documentary evidence is no doubt supremely important, but the results, arrived at from a consideration of the documentary probability, must be further tested in the light of intrinsic probability. No part of the text can be considered really exempt from the latter scrutiny, when we are dealing with a carelessly guarded text such as we have in the present instance. A careful study of the critical notes will show—if, indeed, the foregoing remarks have not made it abundantly clear—that all the problems which present themselves for solution in editing any text from manuscripts are present in the case of the Mahābhārata on a colossal scale and in an intensified form. We must, therefore, clearly recognize that a wholly certain and satisfactory restoration of the text to its pristine form—even the so-called śatasāhasrī saṁhitā form—may be a task now beyond the powers of criticism.

CRITICAL EDITIONS OF THE DIFFERENT VERSIONS

No doubt, in view of some of these difficulties, one scholar has suggested that to expedite and facilitate the work, we should, as a first step, before any attempt is made

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions.[1] That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic. The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions. Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version. It may happen that four of them ($G_{1.2.4.5}$), which are conflated manuscripts, have a "secondary" reading, while only two ($G_{3.6}$) have the correct reading. In these circumstances, the true character of the variants could never be inferred from the readings of this version (G) itself; it would be shown only by other versions (T or M or N). In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared.

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account. One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the *variae lectiones* are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle. Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings. Some of them, moreover, would but slightly differ form each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour. All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension. An attempt to supply that need is now being made by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text. All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the *variae lectiones* of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author. The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

[1] Cf. Lesny, *Archiv Orientální*, vol. 5 (1933), p. 159.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

problem! That is a paradox natural to the subtle mentality of the learned critic. But we need not take it too seriously. Whatever the Average Reader might or might not be able to do, I beg to submit that the Critical Reader, like the learned scholar whose opinion I am quoting, would not be any the worse off, if he is put in possession of this "Recension of Poona".[1] For, who and what is to prevent him from constituting his own text from this critical edition? Whoever makes the text—even if Bṛhaspati himself were to come down and constitute the text—the Critical Reader would undoubtedly reject it as it would surely not fit in with his ideas of what is right and what is wrong. The Critical Reader has the same freedom of action whether he has before him the critical text or the Vulgate. The Vulgate, as far as I can judge, is no better suited for serving as the base than the present text.

It may, however, be that the hesitation of the learned authority is really due to a categorical objection to interfering in so definite a manner with the received text. Should that be the case, it is certainly difficult to appreciate the veneration of this scholar for the form of a text which was made up, probably, also in great haste but with inadequate and insufficient materials, only in the last quarter of the seventeenth century, that is, only about 250 years ago. It is surely illogical to assume that a text which has been built up largely on unscientific conjecture is *now* beyond the reach of conjecture.

A simpler and more probable explanation still of the hesitating attitude of the learned critic might perhaps be that his theoretical misgivings are based on a rather hasty study of both the Vulgate and the critical text. For, the text of the Vulgate is so corrupt and so obviously contaminated that it would be a criminal neglect of his duty for any intelligent editor now to reprint the Vulgate, when he has at hand the material to control its vagaries and to correct its absurdities.

ONE SELECTED MANUSCRIPT AS BASE

No doubt to remedy the inherent defects in the last method as also to avoid the dreaded saṁkara of pramāṇas, it has been suggested by other scholars that the best course would be to select *one* manuscript, the best manuscript extant (of any version presumably) and print it, with minimal change, correcting only the obvious and indispensable clerical errors and adding the variants of the collated manuscripts.[2] This expedient, though unquestionably simple and "safe", and in most cases indubitably effective, fails totally in the present instance, for two reasons: firstly and chiefly, owing to the negligible age of our manuscripts, which are barely five hundred years old; and, secondly, owing to the systematic conflation which has been carried on through ages of revisional and amplificatory activity. By following any manuscript—even the oldest and the best—we shall be authenticating just that arbitrary mixture of versions which it is the express aim of this method to avoid!

This suggestion, however, has special interest, because the principle underlying it has now been, partly and timidly, put into practice by Professor P. P. S. Sastri, in preparing his edition of the Southern recension, whereas the three foregoing methods are mere castles in the air of theoretical critics.

---

[1] *Journal Asiatique*, Oct.-Dec. 1929, p. 347. [2] C. V. Vaidya, *JBBRAS*. 1920, 367.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words): "*to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders*,[1] to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [*scil.* readings] for being added to the text by way of footnotes".[2] How difficult it is to carry this out *verbatim* in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he omits one whole adhyāya of 40 lines, after his adhy. 180, where *all* Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in *any* Southern manuscript![3] Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which *not a single line* (as actully printed in Sastri's edition) is to be found in *any* of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript *as it is*, correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text *from the Vulgate* and whose existence even he probably does not suspect.[4] The changes mentioned first are of a different order: they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory; that is, in *his* theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive): *as eclectic as any other Mahābhārata text*, printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript *as it is*, viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

---

[1] Italics mine!

[2] The Mahābhārata, Vol. I, Introduction, p. xiii.

[3] Sastri's ed. 1. 122. $2\frac{1}{2}$-$8\frac{1}{2}$ (page 803 f.).

[4] e. g. 1. 22. 28^{ab}; 58. 1^{cd}; 82. 4^{ab}; 184. 27^{ab} (S has v. l.); 194. $62\frac{1}{2}$ (no MS. has this line!); 203. 28^{ab}; 212. $66\frac{1}{2}$; 215. 54^{ab}; 216. 41, 43 (found only in Ñ2 Dn and printed editions); etc. References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

and the peculiar conditions of transmission of the epic are responsible for the defection. *They force upon us an eclectic but cautious utilization of all manuscript classes.* Since all categories of manuscripts have their strong points and weak points, each variant must be judged on its own merits.

WHAT IS THEN POSSIBLE?

The Mahābhārata problem is a problem *sui generis*. It is useless to think of reconstructing a fluid text in a literally *original* shape, on the basis of an archetype and a *stemma codicum*. What is then possible? Our objective can only be to reconstruct *the oldest form of the text which it is possible to reach, on the basis of the manuscript material available.*[1] With that end in view, we must examine as many manuscripts—and above all as many *classes* of manuscripts—as possible, and group them into families. We must try to ascertain and evaluate the tradition of each family, eschewing late and worthless material. We may then consider the relation of these traditions in regard to the *variae lectiones*, and the genuine and spurious parts of the text. Beyond that, we have to content ourselves with selecting the readings apparently the earliest and choosing that form of the text which commends itself by its documentary probability and intrinsic merit, recording again most carefully the variants, and the additions and omissions. A little critical *remaniement* of the text need cause no alarm. For, as I have already observed, it is hardly logical to assume that a text which is largely based on conjecture is now beyond the reach of that principle. Of course there will always remain many doubts, but that consideration should not prevent us from correcting those parts which can be corrected with confidence; moreover, that limitation applies to our comparatively well preserved classical texts, despite the guarantee of the careful editings they have undergone. However, owing partly to the fluid character of the original and partly to the fragmentary and inadequate information we possess as regards the origin, growth and transmission of the text, it is incumbent on us to make *Conservatism* our watchword. We must abstain from effecting any change which is not in some measure supported by manuscript authority.[2]

THE METHOD OF RECONSTRUCTION EXPLAINED

The method I have followed in reconstructing the text cannot, unfortunately, be presented in the shape of short general rules. I shall endeavour, however, to explain it as briefly as possible.

The main principle underlying all speculation as to authenticity is the postulated *originality of agreement between what may be proved to be (more or less) independent*

---

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143.

[2] Few scholars, I imagine, would endorse the view of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya (*Modern Review*, Calcutta, for August 1928, page 176), that the first prose sentence of our Mahābhārata (लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः etc.), though found in *all* MSS. without exception, should be *deleted* from the Critical Edition, because it is *intrinsically inappropriate* in the context. He writes: "They [*scil.* those lines] are to be found in *all* the different versions of which MSS. are collated for the present edition, though with some variant readings, *but can we be satisfied only with this ground as to their being genuine*"? That is a little too radical! This edition cannot and should not proceed so far.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

versions. The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N = S).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an "inorganic line", that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have *not* been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1–3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas *inter se*, is of most loose character. There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy. 1; both adhyāyas have in fact the *identical* opening (prose) sentence:

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy. 1; but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix. But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an *old conflation* of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors. They therefore put both in, making but a poor compromise.[1]

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādrī. We are first told that the king died in the forest, and Mādrī mounted the funeral pyre and was burned with him (1. 116. 31). After this we read that their "bodies" (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1. 117. 30), and an elaborate royal funeral takes place. In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the annointing and dressing of the king's body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1. 118. 20):

आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।

it is clear that no former burning is imagined. After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādrī on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins[1] has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste! But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskeuasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end.

[1] *Ruling Caste in Ancient India*, p. 172, footnote.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

I give in a footnote[1] the text of a hundred selected stanzas for which no variants, or only unimportant variants, have been recorded in the critical notes; of these about

---

[1] Adhy. 1

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०

Adhy. 26

ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १३
पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ २२

Adhy. 27

कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५

Adhy. 29

तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः ॥ १३

Adhy. 31

भुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ।
विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥ १

Adhy. 32

तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
जानामि शेष सर्वेषां भ्रातृणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्चाप्यपराधाद्वै भ्रातृणां ते महद्भयम् ॥ १३

Adhy. 35

ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २

Adhy. 38

संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च ।
शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४

Adhy. 39

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८

Adhy. 40

ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ५

Adhy. 41

वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितॄन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३

Adhy. 42

पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ५

Adhy. 45

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७

Adhy. 46

ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ।
राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १४

Adhy. 48

तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९

Adhy. 49

तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १
ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥ २५
जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः ।
मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यवह्निसमप्रभैः ॥ २७

Adhy. 53

स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।
प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १०
ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Foundation Chennai and eGangotri

तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।
भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५

Adhy. 54

तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२

Adhy. 55

शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४

Adhy. 56

कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२

Adhy. 58

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४५
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

Adhy. 59

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
प्रह्लादः पूर्वजस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०

Adhy. 60

क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।
विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८
द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५

Adhy. 61

तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३

शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७

Adhy. 64

नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ २४

Adhy. 71

तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७

Adhy. 73

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

Adhy. 76

इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९

Adhy. 81

तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८

Adhy. 91

अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४

Adhy. 93

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०

Adhy. 94

स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४

Adhy. 96

सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।
जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८

Adhy. 102

वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

Adhy. 117

तथा विट्शूद्रसंधानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Adhy. 125

अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्जितम् ।
दुर्योधनममित्रघ्नमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१

Adhy. 127

तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९

Adhy. 132

पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७

Adhy. 138

तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९

Adhy. 139

गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८

Adhy. 152

स तदन्नमुपादाय गतो बकवनं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७

Adhy. 158

शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातॄन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७

Adhy. 159

नक्तं च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११

Adhy. 162

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

Adhy. 170

गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३

Adhy. 192

अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९

Adhy. 194

विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८
ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९

Adhy. 198

दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५

Adhy. 199

यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४

Adhy. 200

पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७

Adhy. 202

चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६

Adhy. 203

ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६

Adhy. 205

तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २

Adhy. 206

तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।
उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२

Adhy. 210

प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
सहैव वासुदेवेन दृष्ट्वान्नटनर्तकान् ॥ १०

Adhy. 211

पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२

Adhy. 212

ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०

Adhy. 220

स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७

Adhy. 225

यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on. The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation. Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry. As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction. The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply; only its sphere of operation is rather restricted. Difficulties arise when there is fluctuation; and that is the normal state. When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a *reading which is documented by the largest number of (what* prima facie *appear to be) more or less independent versions*, and which is supported by intrinsic probability. Diagrammatically we might represent the types as follows:

(i)		(ii)		(iii)	
	$N_1 = S = $ Text.		$N = S_1 = $ Text.		$N_1 = S_1 = $ Text.
	N_2		S_2		N_2 S_2
	N_3		S_3		N_3 S_3
	etc.		etc.		etc. etc.

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when $Ś_1$ K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp. LIV, LXII).

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$); for example, when

(1) $Ś_1$ K = M, and simultaneously B = TG,

or (2) $Ś_1$ K = TG, and simultaneously B = M.

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original; and either may be adopted, *if they have equal intrinsic merit*. Owing to the much greater correctness and reliability of $Ś_1$ K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and *which have equal intrinsic merit* (N : S), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, *as a stop-gap*, the reading of N. This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate. Examples of such alternative readings are:

	N	S	
1. 23	महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।	महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः । .	1. 23
1. 51	ग्रन्थं धारयितुं परे	केचिद्ग्रन्थस्य धारणे	1. 51
54. 3	सेतिहासान्महायशाः	इतिहासांश्च सर्वशः	54. 3
57. 30	पृथग्वंशाश्च शाश्वताः	सर्वे वंशकराः पृथक्	57. 30
60. 9	दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः ।	अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्ष उत्पन्नो भगवानृषिः । . .	60. 9
60. 10	वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मनः ।	महर्षेस्तस्य भार्या तु वामाङ्गुष्ठादजायत । . .	60. 10

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	N	S	
65. 20	सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ।	कम्पयामास देवेन्द्रं पुरा शक्रं महातपाः । .	65. 20
65. 35	एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ।	एतान्यन्यानि कर्माणि भृशं देव बिभेम्यहम् ।	65. 35
65. 35	तथाज्ञापय मां विभो	तथा पश्य सुरेश्वर	65. 35
66. 2	तपसा दग्धकिल्बिषम्	तपसोग्रेण कर्शितम्	66. 2
66. 3	अभिवाद्य ततः सा तं	ततोऽभिवाद्य सा तस्मै	66. 3
66. 9	कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ।	शक्रसंसदमागच्छत्कृत्वा कार्यं शचीपतेः । .	66. 9
73. 4	वने चैत्ररथोपमे	आरामे नन्दनोपमे	73. 4
106. 9	करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ।	गजराजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा । .	106. 9
107. 20	इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिविधाय च । जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥	एवं संदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तथा । . जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥	107. 20
200. 9	नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ।	आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः । .	200. 9

When the above tests break down or when they give only a negative result, the expedient adopted by me was to find *a reading which best explains how the other readings may have arisen.* The true reading in this case has often proved to be a *lectio difficilior*, or an archaism or a solecism, the desire to eliminate them being the cause of the variation. Here follow some examples of variation due to the *lectio difficilior*:

57. 7 ऊधः "udder" (v. l. ऋद्धः, रूपं, ऊर्ध्वः, रम्यः Nīl., श्रेष्ठः, उच्चैः, ऊढः, ऊचुः, गूढः)
57. 29 मच्छिल्लः proper name (v. l. मावेल्लः, सशेल्लः, माचेल्लः, etc)
96. 16 शुभ्राणां from शुभ्र "shining" (v. l. सर्वेषां, हैमानां)
98. 13 कन्यस (doublet of कनीयस्) "younger" (v. l. कमहं, मा गमः, कनीयस्)
98. 18 समुद्रे (v. l. समुद्रे, समूहे, समृद्धे, etc.)
102. 18 चाभिभो (v. l. वा विभो, बोधिताः, चान्विताः)
103. 13 नात्यश्रीयां (v. l. नान्यधीयं, नान्यं श्रये, नाभ्यसूयां, नान्यश्रियां, etc.).

EMENDATION

Emendation has played a very inconspicuous rôle in the preparation of the constituted text. *Interpretation has in general been given preference over emendation.* Even in the case of corrupt passages, the reading of some manuscript or other gives sense, though it may not be the original sense, not even a wholly satisfactory sense. Precipitate emendation is, however, to be deprecated; for experience has shown that but a small proportion of scholars' corrections are really amendments. Moreover, in this special case, we know, as yet, too little about the epic idiom and the epic world altogether; as also about the vicissitudes of the epic text. Besides, who can say that the original was linguistically uniform, and conformed to any particular norm? What would be the style of a work which in the main is obviously a compilation?

The text, as it has been fixed by me, contains about 35 emendations. The corrections are generally very slight, being concerned mostly with single isolated words, never with whole passages. Wherever even a single letter has been added, omitted or altered, without the authority of any of the manuscripts, I have inserted an asterisk (*) in the text.

Only in very few instances do the emendations effected in this edition make any difference to the sense; e. g. 1. 41. 5 गर्तेऽऽ*र्तास्त्राणमिच्छतः, where the word (आ)र्तान् has been

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

added to the pāda, a word found only in D_2; the other readings are: गर्ते तत्राणं, गर्ते तांत्राणं, गर्ते स्वत्राणं, गर्तेषु त्राणं, गर्ते स्वशरण° (hypermetric!), गर्तेऽस्मिंस्त्राणं, गर्ते संत्राण°, seven combinations, each having a different syllable between र्ते and त्रा! In a few cases the emendation affects merely some grammatical form of the stanza in question; e. g. 1. 86. 5 अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्यं, where the readings for नगृहश्च are विगृहश्च, अगृहश्च, ह्यगृहंश्च, व्यगृहंश्च (corruption of last?), गुणवांश्च, गुणवांश्चैव, न गृहस्थश्च (hypermetric!).

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity; and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar. In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, *even where it was permitted by rules of grammar*. Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless हि, तु or च at the beginning of the posterior pāda.

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others: 1. 2. 91 (between pādas) वनवासश्च । उलूप्या पथि संगमः; 2. 130 पाण्डवा आयुधान्युत (8 readings); 2. 150 यत्र राज्ञा उलूकस्य; 2. 212 तत आश्रमवासाख्यं; 9. 11 (between pādas) °भरणा । उत्तिष्ठतु; 15. 2 हृष्टरूपा अपूजयन्; 21. 3 काल आहूय वचनं; 33. 18 भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः; 33. 22 वा अपरे and विघ्न एवं; 36. 7 स ऊर्ध्वं (v. l. स ह्यूर्ध्वं, स तूर्ध्वं°); 41. 8 गर्ते अस्मिन्नधोमुखाः; 41. 21 गर्ते दीना अधोमुखाः (v. l. ह्यधोमुखाः); 45. 13 (between pādas) कुरुषु । उत्तरायामजायत (v. l. चोत्तरा°, सोत्तरा°, ह्युत्तरा°); 50. 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v. l. सर्त्विजो) हव्यवाहः; 60. 4 मरीचिरङ्गिरा अत्रिः (v. l. °राश्चात्रिः, °रा ह्यत्रिः, °राथात्रिः); 65. 24 (between pādas) सुदुर्धर्ष । उग्रे (S °र्धर्षश्चोग्रे); 72. 22 N देवा इन्द्र° (S देवाश्चेन्द्र°); 76. 18 ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च (v. l. °श्चास्यृषि°, °श्चाप्यृषि°, °श्चात्रृषि°, °स्त्वमृषि°); 83. 3 °ल्लोका अन्तवन्त (v. l. ह्यन्त°, त्वन्त°, चान्त°); 84. 13 महतो अजयं वै; 85. 8 तथा अशीतिं परिवत्सराणि (v. l. तथाशीति च परि°); 94. 38 मेने आत्मानं (ह्यात्मा°, सोत्मा°, चात्मा°); 96. 42 (between pādas) कालेन । अत्यक्रामत् (v. l. त्वभ्याक्रा°, त्वत्यक्रा°, सोत्यक्रा°, त्यक्तकाम°, सोभ्यक्रा°); 98. 8 अन्तर्वत्नी अहं (v. l. त्वहं, ह्यहं, °त्यहं, °त्न्यस्मि ते); 99. 15 च अमितद्युते; 99. 39 (between pādas) °व्रतोपेता । उपेयात् (v. l. ह्युपेयात्); 100. 2 निशीथे आगमिष्यति; 101. 3 स आश्रम° (v. l. चाश्रम°, त्वाश्रम°); 103. 5 (between pādas) कन्या । अनुरूपा (v. l. सानु°, त्वनु°, स्वनु°, ह्यनु°, etc.); 107. 32 (between pādas) जनपदस्यार्थे । आत्मार्थे ($Ś_1$ K_1 स्वात्मार्थे); 109. 7 (between pādas) °तेजा । ऋषि° (M_{6-8} ह्यृषि°); 109. 21 (between pādas) च । अधर्मिष्ठं च; 110. 28 यदि आवां; 112. 31 वा ऋतुस्नाता; 114. 38 देवऋषीणां (v. l. °रथानां, °गणानां, °निकायानां, °महर्षिणां); 116. 25 तज्ज्येष्ठा अनुमन्यतां; 148. 1 विदित्वा अपकर्षेयं; 152. 19 सर्वे आजग्मुः; 157. 13 त्वया उक्तः (6 readings); 183. 3 (between pādas) तांश्च । उपोपविष्टान् (N ins. अपि); 218. 11 (between pādas) वासुदेवश्च । अप्रतिष्ठो. — It is evident that sandhi was *originally* more flexible. It is only in later phases of literature that writers make a shibboleth of it.

Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from:

20. 2 विनतां विषण्णवदनां (v. l. विषण्णरूपां विनतां, विनतां दीनवदनां, विषण्णवदनां कद्रूः)
78. 23 त्वरितं सकाशं काव्यस्य (v. l. शीघ्रं and द्रुतं for त्वरितं; also पितुः सकाशं त्वरितं, त्वरया काव्यसंकाशं)
92. 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v. l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमद्याहं, किं ते कल्याणि करवै)
94. 74 बलवत्सपत्नतामत्र (सापत्न्यमत्र बलवत्, तव सापत्न°, अहं सपत्न°).

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

remove solecisms are: 1. 1. 190 ये च वर्तन्ति (v. l. वर्तन्ते ये च, ये वर्तन्ते च); 2. 93 हरणं गृह्य संप्राप्ते (v. l. गृहीत्वा हरणं प्राप्ते, दत्त्वा चाहरणं तस्मै); 7. 26 पुलोमस्य (v. l. पुलोम्नस्तु, °म्नश्च, °म्नोथ); 9. 2 चिन्त्य (v. l. स्मृत्वा, मत्वा); 21. 6 पन्नगाभवन् (फणिनोऽभ°, चारयोऽभ°); 43. 14 इयात् (v. l. अगात्, अयात्); 46. 37 शृङ्गिवचनं (v. l. शृङ्गिणो वाक्यं); 48. 24 सा त्राह्यस्मान् (v. l. त्रायस्वास्मान्); 96. 44 यथा दुहितरश्चैव (v. l. यथावद्दुहितृश्चैव); 123. 16 तत्रोपकरणं गृह्य (v. l. °करणग्राही); 124. 24 उह्यन्तो pass. pres. part. (v. l. उह्यन्ते); 141. 7 नयिष्यामि (v. l. हि *or* तु नेष्यामि); 151. 23 गृह्य वाससी (v. l. वाससादाय); 154. 24 भागीरथ्याहमुत्तरे (v. l. जाह्नव्यामहमु°); 165. 24 बलाद्ध्रियसि मे नन्दि (v. l. ह्रियसे त्वं बलाद्धद्रे etc.); 169. 20 दाधार तैजसं (v. l. दध्रे महौजसं etc.); 184. 18 धरन्ति (v. l. वसन्ति, कदन्ति, चरन्ति, ध्रियन्ति, जीवन्ति, वदन्ति, हरन्ति!); etc., etc.

I add examples of *hypermetric* pādas (generally with the scheme ⏑⏑–⏑–⏑,– – –), which are the result of emendation: 1. 30. 7 प्रतिगृह्यतामिदानीं मे*; 1. 155. 35 *अवलिप्तं मे मुखं ब्रह्मन्.

And, finally, examples of *hiatus* as the result of emendation:

51. 8	अथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम	116. 25	तज्ज्येष्ठा *अनुमन्यतां
57. 20	क्रियते *उच्छ्रयो नृपैः	119. 11	तथेत्युक्ते *अम्बिकया
98. 8	अन्तर्वत्नी *अहं भ्रात्रा	147. 2	रोरवीथो *अनाथवत्
99. 15	त्वया च *अमितद्युते	148. 1	विदित्वा *अपकर्षेयं
100. 2	निशीथे *आगमिष्यति	157. 13	पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः
103. 5	श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः।	207. 17	कुले *अस्मिन्बभूव ह
110. 20	नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यकृपणोचिते।	214. 9	धर्मराजे *अतिप्रीत्या
110. 28	यदि *आवां महाप्राज्ञ	224. 5	संतप्यमाना (sing.) *अभितो.

It is important to remember that emendation has been resorted to merely for the purpose of *unifying divergent and conflicting manuscript evidence*, never in opposition to clear and unanimous testimony of manuscripts. The emendations are thus not amendments of the text in the ordinary sense of the word, made in order to eke out a better sense when the manuscripts yield no sense or an unsatisfactory sense; they are rather an effort to find, so to say, a hypothetical focus towards which the discrepant readings converge.

THE "ADDITIONAL" PASSAGES

The uniformity of the interrelationship of the different manuscripts, versions or recensions, as has been already explained, is disturbed chiefly by comparison and conflation of manuscripts. A constant and fruitful source of confusion, as was pointed out above, has always been the marginalia. A more dangerous and troublesome source was the practice of incorporating into one's text—without stating the source and without much explanatory comment—passages found in other versions. It may be surmised that celebrated places of pilgrimage like Ujjayinī,[1] Rāmeśvaram, Kāśī, and others, with recitations of the epics held periodically in their famous shrines, have played an important rôle in the dissemination of the knowledge of local versions among the pious visiting pilgrims, whose number undoubtedly included the bards and the professional reciters of the epics.

[1] Bāṇa's Kādambarī (ed. Peterson, p. 61) refers to a recitation of the Mbh. on the fourteenth day of the half-month in the temple of Mahākāla at Ujjain, which the queen attends.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS. K_4, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute. In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as Ɣ) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words अत्र शोधपत्रमेकं written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated. Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is *externally absolutely indistinguishable* from the rest of the text.

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion. The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragītā, Gajendramokṣa and Anusmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is *prima facie* evidence that they are *not* parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time. There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least. The probable inference is that *our manuscripts contain all that was there originally to hand down*, and more. What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance; it cannot *ipso facto* nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value; it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts.

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it. Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs. Intrinsic evidence may be considered; but, being of a subjective character, it must be used with caution. Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus. Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and *a fortiori* such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials.

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version. It *might* conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

scholar has said) "a mutilated and hastily put together composition of the Middle Indian Redactors, who could not lay their hands on all manuscripts of the Mahābhārata".[1] The shorter version *might* again be, theoretically, a consciously abridged or expurgated version. Or, more simply, the omission *might* be due to mere oversight of some scribe who had quite unintentionally omitted the defaulting passage and this mistake of the first scribe had been perpetuated by the other copyists. And so on and so forth. But all these are mere *possibilities*. All these reasons in general and particular must be adduced and proved, or at least made probable, in any given case. Moreover, the manuscripts clearly show that there has been in progress, through centuries, constant comparison of manuscripts. In view of this circumstance, the explanation that the omission of a passage *in a whole version* might be due to a scribe's omission loses much of its force. *Omission is as much a fact in Mahābhārata textual tradition as addition*. And it is fair to demand of a person who alleges the authenticity of such one-recension passages why the rival recension does not contain it.[2]

The general condemnation of a recension or version that it is mutilated, merely on the ground that it lacks certain passages that are found in a rival recension or version, is entirely meaningless; for the argument might easily be reversed, so that the controversy will resolve merely into mutual vituperation. What I mean is this. From the fact that one of the recensions, say N, does not contain a certain passage or a certain set of passages found in another, say S, it is illogical to argue that N is a mutilated version; because such an argument can with equal cogency be applied to S, in regard to certain other passages that are missing in S but found in N. The point is so important and at the same time so difficult to grasp that I shall endeavour to make my meaning clearer with the help of a concrete illustration. My contention is this. From the fact that the Southern recension contains, say, the Nāḷāyanī episode (App. I, No. 100), which is missing in the Northern recension, it would be illogical to argue that the Northern recension is defective or mutilated; because one can, with equal cogency, seek to establish the mutilation or defection of the Southern recension by pointing, say, to the Gaṇeśa passage, which is found only in certain Northern manuscripts and is entirely missing in the Southern manuscripts. The argument could have been employed with greater semblance of reason and plausibility, had there been only a mere plus or minus on either side, but is entirely without cogency in the present instance where there are both additions and omissions on both sides.

---

[1] P. P. S. Sastri, The Mahābhārata, Vol. 2, Introduction, p. viii.

[2] Cf. Lüders, "Zur Sage von Ṛṣyaśṛṅga", *Nachrichten von der königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl. 1901. 42: "Allein wie man über die Erklärung solcher Verschiedenheiten innerhalb der Nāgarīrecension auch denken mag, soweit es sich um die Verschiedenheiten zwischen N und G"—then, *a fortiori*, between N and S—"handelt, halte ich es für ein durchaus richtiges Princip, in den Abschnitten, die im allgemeinen Vers für Vers übereinstimmen wie z. B. der Text der Ṛṣyaśṛṅgasage, einen Vers, der entweder in N oder in G fehlt, als verdächtig, und wenn sich ein einleuchtender Grund für seine Einfügung darbietet, als interpoliert zu betrachten. Wer solche Verse für echt hält, muss erklären, wie es kam, dass sie in der einen Recension fortgelassen wurden".

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript.[1] They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable.[2] The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhārata or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation.

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasaṁgraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here.

THE PARVASAṀGRAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasaṁgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata. But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virāṭaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasaṁgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas,[3] has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasaṁgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case.

The exaggerated importance which the late Mr. Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasaṁgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya. This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable.

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvans, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension. Take, for instance, the case of the Ādiparvan itself. Our constituted text (following the Śāradā codex) gives (1. 2. 96) the number of ślokas in the Ādi as 7884. But this is not the only reading of that number. For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

[1] Lüders, *op. cit.* p. 43, justly asks: "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nāgarī-recension von ihnen verschont geblieben sei?".

[2] Cf. Winternitz, *Geschichte der ind. Litteratur*, 1. 398f.

[3] Mr. Utgikar's text contains only 2033 stanzas; while in Professor Sastri's Southern Recension, the Virāṭaparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ways, in order to make it harmonize with the inflated versions of a later epoch. It will thus have to be admitted that the Parvasaṁgraha argument is of secondary importance and must not be pressed too far.

Be that as it may, it is extremely problematic whether we could make any use whatsoever of the Parvasaṁgraha enumeration of ślokas in the case of the Ādi at least, because it will be difficult to compute the exact extent of this parvan and that for two reasons. Firstly, because this parvan, as is well known, contains two lengthy prose adhyāyas (3 and 90). Taking the figure of the Parvasaṁgraha to represent the exact extent of the *whole* of the Ādi, it is not clear how the prose portions were computed by the compilers of the Parvasaṁgraha. Most of the modern computers add the number of *stanzas* to the number of their respective prose *sections*, and arrive at the length of the Ādi in *ślokas*! But this is bad arithmetic. P. P. S. Sastri offers a solution which is more ingenious than convincing. He holds the compiler of the Parvasaṁgraha down to the letter of his statement. The Parvasaṁgraha tells us, says Sastri, merely the number of *ślokas* which the different parvans contain. Nothing is said about the prose sections. He therefore ignores the prose adhyāyas in computing the extent of the Ādi, and is satisfied that his text exactly agrees with the data of the Parvasaṁgraha!

The other difficulty in the way of using the Parvasaṁgraha figure in the case of the Ādi is that this parvan contains a large number of Triṣṭubh stanzas, which again introduce an element of uncertainty in the computation. Was each Triṣṭubh stanza counted as *one* śloka; or did the Bhārata-cintakas (mentioned in 1. 2. 172) compute the exact equivalent of the long-metre stanzas in ślokas? It is difficult to say. The difference in the reckoning will be, however, between 40 and 50 per cent of the total! As a very rough estimate, the Ādi may contain something like 500 long-metre stanzas. This factor alone would introduce a difference of about 225 stanzas!

These are some of the obvious difficulties in the way of making any practical use of the figure recorded in the Parvasaṁgraha for text-critical purposes. The computation may have some value in the case of a parvan in which there is no prose at all, which is almost wholly in anuṣṭubh metre, and for which finally the Parvasaṁgraha figure is certain, the manuscript evidence being unanimous.

It is quite within the range of probability that the apparent extent of the critical text of a parvan may fall appreciably below or rise appreciably above the figure recorded in the Parvasaṁgraha, as is actually the case with other editions. Moreover, unless it can be made probable that the compilation of this "Table of Contents" is nearly contemporaneous with the present redaction of the Great Epic, *these discrepancies will be without much cogency* in matters relating to the constitution of the text. The value of a manuscript, version or printed text of the Mahābhārata must not be thought to depend exclusively or even mainly upon its agreement with or discrepancy from the numerical data of the Parvasaṁgraha. It must in final analysis be regarded as depending upon the place it occupies in a logical and convincing scheme formulated to explain the evolution of the different extant versions and types of Mahābhārata manuscripts.

It should further be carefully borne in mind that even if there be exact agreement as to extent between the Parvasaṁgraha and any constituted text, this fact alone is no guarantee of the absolute correctness of the entire text, line for line, because the same

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan. The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the Parvasaṁgraha exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text *verbatim*; because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the Parvasaṁgraha, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word *s'loka* in the Parvasaṁgraha chapter has the usual meaning "stanza". This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom.

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word śloka cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of scribes and vendors of manuscripts) *a unit of measurement of written matter*, comprising 32 syllables or akṣaras.[1] The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "śloka". And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas. But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter. And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like वैशंपायन उवाच), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on.

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the Parvasaṁgraha (218), any more than in any of the previous editions: the Calcutta edition of the Ādi has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the Parvasaṁgraha figure in the case of each of these latter editions is the same, 227.

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary. The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas; but adhy. 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy. 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas. As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency. Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya. Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons; they show in fact wild

[1] Cf. Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal*, Vol. 5, Preface, pp. xxxii, xxxv, xxxvii, XLII.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

fluctuations. Even the reading of the Parvasaṁgraha figure is not entirely free from doubt (e. g. our Śāradā codex gives the number of the adhyāyas as 230!), though the reading 218 seems highly probable.

Under these circumstances, nothing would be easier than to manipulate the colophons, by arbitrarily combining the conflicting data of the different recensions or versions or even manuscripts and arriving at *any required* figure. This has actually been done by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern Recension, which thereby achieves the dubious distinction of being the only edition of the Ādiparvan in which the adhyāya number agrees exactly with the Parvasaṁgraha figure but the colophons are mostly at the wrong places. This procedure is the less excusable in his case as he is at great pains to create the impression that he is just reproducing the text of one selected manuscript, correcting only "scriptorial" blunders. Now his basic manuscript (अ = our G_6) divides the Ādi into two separate *major* parvans, Ādiparvan and Saṁbhavaparvan, with 40 and 200 *numbered* adhyāyas respectively, which makes a total of 240 adhyāyas, and which is nearer the Kumbhakonam figure (260) than the Parvasaṁgraha figure (218). While correcting "scriptorial blunders", Professor Sastri has, so to say, spirited away 22 colophons before our very eyes.

A more careful study of the manuscript evidence may tend to reduce the discrepancy between the constituted text and the data of the Parvasaṁgraha as regards the number of the adhyāyas, or at any rate may enable us to account for the difference, though at present it seems impossible to harmonize the manuscript evidence (consisting of the actual colophons) with the Parvasaṁgraha.

INTERPOLATION

There has been an extraordinary reluctance among scholars to face the fact that the Mahābhārata manuscripts may contain and do contain quantities of spurious matter. But there is now no excuse for such recalcitrance. The critical apparatus of this edition contains a unique record of hundreds of lines which are evidently and unquestionably spurious. Here is a list of passages from our Appendix, each found in *one* manuscript only: App. I, No. 2 (in K_6 marg.: containing 4 lines); No. 4 (K_3: 14 lines); No. 5 (B_4: 23 lines); No. 7 (G_1: 4 lines); No. 16 (K_4: 9 lines); No. 25 (D_5: 4 lines); No. 26 (B_4: 6 lines); No. 31 (K_4: 27 lines); No. 34 (K_4: 6 lines); No. 44 (D_2: 24 lines); No. 49–50 (Da_1: 21 lines); No. 66 (D_4: 47 lines); No. 70 (G_1: 8 lines); No. 74 (B_1: 9 lines); No. 94 (D_4: 31 lines); No. 98 (D_4: 50 lines); etc., etc. These are passages from the Appendix alone, to which many of them have been relegated on account of either their length or their irrelevancy; but the foot-notes contain hundreds, nay thousands, of lines of precisely the same character. Then there are also lines which are found in only two or three manuscripts, of which I have counted some 300 instances. A number of new additions have been now given by Professor Sastri, who has examined other Telugu and Grantha manuscripts for his edition of the Ādi in the Southern recension. And I am fully persuaded that if we examine yet other manuscripts, we shall still find fresh passages which had never been seen or heard of before. No sane person would maintain that these are all original passages lost in all manuscripts except the few late and inferior manuscripts in which they happen to occur.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations. The epic metre is easy to imitate; the epic grammar is flexible; the epic style is nondescript. The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning. The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional:

1859* भीम उवाच ।

रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किंचि-
त्तत्किं स्पृहाजनि सुतां प्रति पार्षतस्य ।
जज्ञे स्पृहाथ कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥
कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts. This bizarre interpolation[1] describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavatī (*alias* Matsyagandhā). At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of *baksheesh* to Brahmins. It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts.

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded: quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesie.

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata. They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists. This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration.

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. *If* the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, *it must be a slow-changing book!* The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the fate of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

[1] App. I, Nos. 35-36.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

To give only one illustration. The awkwardness of the sexual relations of some of those epic characters of bygone ages must have been indeed a puzzle and a source of constant tribulation to the *reciter* of the epics (Paurāṇika), who was called upon to narrate, explain and justify those old-world stories to his devout and impressionable audiences, in the course of his recitations, which were, in the post-epic period, nothing more than edifying popular sermons. It is then no wonder that the shrewd ones among these pastors of the people, these professional keepers of their morals, should have occasionally taken the bull by the horn, so to say, and boldly added or substituted, *bona fide*, details which harmonized better with their own conceptions of right and wrong or with those of their pious flock.

A PROBLEM IN "TEXTUAL DYNAMICS"

After what has been said above, it is needless to add that the constituted text is based on all versions of both recensions and prepared on eclectic principles. I have given in the text whatever in each case appeared to be supported by the balance of probabilities, but all important deviations in the manuscripts are noted in the critical apparatus, so that every reader has, at his disposal, the entire material for controlling and correcting the constituted text, where necessary. All important elements of the text—lines, phrases, significant words and even word-parts—that are less than certain, are indicated by a *wavy line* printed below them. Slight differences in the spellings of words, of proper names (e. g. नैमिष : नैमिश) and some minor details (such as the expletives or the prose formulae सूत उवाच, सौतिरुवाच, सूतः etc.) are ignored for this purpose. This device is, by nature, hard to apply strictly, and there are bound to be many inconsistencies in its application. I have retained it all the same with the express object of obviating all false sense of security. This wavy line, running through the entire length of the text is, to my mind, the symbol and constant remembrancer of this essential fact in Mahābhārata textual criticism that the Mahābhārata is not and never was a fixed rigid text, but is fluctuating epic tradition, a *thème avec variations*, not unlike a popular Indian melody. Our objective should consequently not be to arrive at an archetype (which practically never existed), but to represent, view and explain the epic tradition in all its variety, in all its fullness, in all its ramifications. *Ours is a problem in textual dynamics, rather than in textual statics.*

To put it in other words, the Mahābhārata is the whole of the epic tradition: the *entire* Critical Apparatus. Its separation into the constituted text and the critical notes is only a static representation of a constantly changing epic text—a representation made for the purpose of visualizing, studying and analyzing the panorama of the more grand and less grand thought-movements that have crystallized in the shape of the texts handed down to us in our Mahābhārata manuscripts.

WHAT IS THE CONSTITUTED TEXT?

To prevent misconception in the mind of the casual reader, it is best to state at first what the constituted text is *not*.[1] The editor is firmly convinced that the text

[1] Thus Professor Sastri (Southern Recension, Vol. I, Introduction, p. xiii) writes about this edition: "Whilst the Poona edition *lays claim to* constitute the text of the Mahābhārata *as closely as*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

presented in this edition is *not* anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Maharṣi Vyāsa. It is *not*, in any sense, a reconstruction of the Ur–Mahābhārata or of the Ur–Bhārata, that ideal but impossible desideratum. It is also *not* an exact replica of the poem recited by Vaiśaṁpāyana before Janamejaya. It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Śaunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest.

It is but a modest attempt to present *a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach* with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be *the most ancient one according to the direct line of transmission,* purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition. The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality. Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old. It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter. That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B.C. followed by one written in the second century A.D. Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition. This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition.

The Vulgate text of the Mahābhārata is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries. A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages.

The reader will find that the constituted text is by no means smooth. It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord. There remain many contradictions and superfluities. There is evident lack of finish in the hidden parts. These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem. Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction; they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability.

---

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc. Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (*JA*. Oct.–Dec. 1929, p. 347) wrote: "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur de renoncer, par pitié pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, *la reconstruction de "l'Ur-Mahābhārata"* comme il se plait à dire", etc. (Italics mine!) Both statements are false!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

For the shortcomings mentioned above, the constituted text has merits also. It cleanses the text of puerile modern accretions and obvious errors of repetition, which lengthen and weaken the text. It solves a certain number of textual riddles (bogus kūṭas), which were the outcome of long standing corruptions and unskilful conflation. It rescues from undeserved oblivion many an authentic archaism, which had been gradually ousted in the course of transmission of the text.

Sooner than print up the text of one manuscript, however reliable it may be, declining to shoulder the responsibilities attaching to the work of an editor, I have ventured on the perilous path of text reconstruction, in the hope and belief that it will present a more faithful picture of the original than any *extant* manuscript could do. That to prepare such a text is a phenomenally difficult task, no one can realize better than the editor himself. It is as certain as inevitable that in preparing a text like this the editor will frequently make blunders, even gross blunders.

It is to be feared that there is no royal road in this incomparably difficult field. The only path left open to us by which we may return to the original Mahābhārata or Bhārata is the rough, narrow, scientific foot-path of repeated trial and error. More than one attempt will probably have to be made before the ideal is attained. It will, therefore, be prudent not to claim too much for the *first* critical edition, nor to expect too much from it.

OTHER EDITIONS

Of the old editions it must be said that they are creditable performances, but they lack the critical apparatus. We do not know on what manuscripts they are based, according to what principles the editors have prepared the text, information essential on account of the wild fluctuations of the manuscripts. That is why they have been almost wholly ignored in the present edition.

The *editio princeps* (Calcutta 1836) remains the best edition of the Vulgate, after the lapse of nearly a century. The later text editions, as is unfortunately too often the case with our editions, add to the *editio princeps* only a fresh crop of spurious lines and misprints.

The well-known *pothī*-form Bombay editions (published by Ganpat Krishnaji in Śaka 1799, and Gopal Narayan in 1913, and others), which include Nīlakaṇṭha's scholium, are supposed to represent Nīlakaṇṭha's text; but they contain many readings and lines which are not to be found in the Nīlakaṇṭha manuscripts, and are therefore not wholly reliable.

The Kumbhakonam edition, which is said to be "mainly based on the South Indian texts", is a fine representative of the composite Telugu version; it has been of immense help to me in the study of what may be called "conflate" readings. In former years its chief value lay in that it gave the reader glimpses, however imperfect and confused, of the important Southern recension. It is now rendered obsolete and superfluous by P. P. S. Sastri's new edition of the Mahābhārata, which will presently be described, and which is unquestionably a better representaive of the Southern tradition.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined: they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition.

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here; they are perfectly useless for critical purposes.

The new edition[1] of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P. P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want. He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore. The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript *as it is*, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be *eclectic*; as eclectic as any text—at least as far as the Ādiparvan is concerned—published so far. For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate. Judged as an *eclectic* edition, it must be pronounced to be inferior. The principle Sastri has laid down is a simple one to follow; in fact nothing could be simpler: he is to print the text of a selected manuscript *as it is*, only correcting clerical errors. And it is to be greatly regretted that he does not follow *rigorously* this principle. He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical. He has left innumerable minor "inferior" readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript; on the other hand, he has light-heartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyāyas), in the utterly mistaken (though unquestionably *bona fide*) belief that he is correcting only the "scriptorial blunders" of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind.

---

[1] The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P. P. S. Sastri, B. A. (Oxon.), M. A. Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras, etc. V. Ramaswami Sastrulu & Sons. Madras, 1931 ff.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The subtitle "Southern Recension" is perhaps a trifle ambitious, at least as far as the Ādi is concerned; because, firstly, he has utilized only six Southern manuscripts (1 Telugu and 5 Grantha), even less than the number (18) of the Southern manuscripts collated for our edition; and, secondly, he has completely ignored one whole Southern version, the important Malayālam version, in my opinion, the most important of Southern versions.

Further, it may be questioned whether the edition deserves to be called a *critical* edition at all, since, as was pointed out above, the editor is avowedly aiming only at *reproducing the text of one manuscript*, categorically renouncing the obligation of the textual critic to restore the text, as far as possible, to its original form.

The inclusion in Sastri's text of a certain number of stray lines and even a few lengthy passages which are peculiar to the Northern recension and *absolutely foreign* to the Southern,[1] throws much light on the unconscious process of the growth of the epic and the irresistible influence which the Vulgate exerts on a text that is coming into being, in other words, on that subtle process of textual osmosis (if I may term it so) by which the epic texts have become conflated. Sastri's explanations in his Introduction as well as his procedure elucidate much of the psychology of the ancient scribes and redactors, who have in the past shaped our Mahābhārata texts for us. Unconsciously he seems to have worked on the identical principles on which the ancient scribes have worked. His edition is a true *lineal descendant* of the Mahābhārata manuscripts of South India.

In preparing Appendix I of this edition (in which there is a strong preponderance of the Southern element), I had to go rather carefully over Sastri's text of the *Ādi*, when I came across far too many inaccuracies in the passages for which I checked his text and critical notes with the collations of the manuscripts common to our critical apparatus. The critical notes of the edition leave much to be desired. He has mostly shown correctly the additional passages in the manuscripts examined by him; but he fails, as a rule, to note the transpositions, omissions, and above all repetitions, which often are, critically, highly significant, probably again in the erroneous belief that they are negligible "scriptorial blunders". Some of them are undoubtedly so, but not all. Likewise he has not always shown correctly the additions and omissions of the colophons, and yet he is evidently most anxious to reach the number 218, given by the Parvasaṁgraha. All deviations, however trivial they may seem to him, he should have scrupulously noted, as a matter of principle, because he must realize that with his utterly negligible critical apparatus—comprising only five or six manuscripts out of a total of more than three hundred manuscripts of the Ādi—it is wholly impossible for him to understand and explain the full significance of all the textual features and anomalies of the manuscripts examined by him. I will not take him to task for the numerous wrong readings which have inadvertently crept into his text, because I know, from personal experience, that it would be a physical impossibility to combine any high degree of accuracy with the pace at which he is compelled to bring out the volumes. But it is inevitable that the discovery of such inaccuracies should give rise to a sense of insecurity and suspicion in the mind of the reader in respect of those matters that he has to take from the editor on trust.

---

[1] See above, p. LXXXV, and foot-note 4.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation. I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future.

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection.

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks. For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude. His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds. The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors: the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Governments of H. E. H. the Nizam of Hyderabad, H. H. the Maharaja of Mysore, H. H. the Gaekwad of Baroda; the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States; the University of Bombay; and diverse other generous donors: who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved. In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr. Mukundarao R. Jayakar, M. A., Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above.

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely: Prof. S. K. Belvalkar, M. A., Ph. D., I. E. S.; Prof. A. B. Gajendragadkar, M. A., B. E. S.; Mr. P. V. Kane, M. A., LL. M; Principal R. D. Karmarkar, M. A.; Prof. V. G. Paranjpe, M. A., LL. B., D. Litt.; Prof. V. K. Rajavade, M. A.; the late Mr. N. B. Utgikar, M. A.;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Prof. P. L. Vaidya, M. A., D. Litt.; Mr. V. P. Vaidya, J. P., B. A., Bar-at-law; Prof. M. Winternitz, Ph. D.; and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., Ph. D. No Board of which I have been a member has worked, ever since its inception, more smoothly and harmoniously.

But I desire to make a special mention of my indebtedness to Mr. V. P. Vaidya, Bar-at-law, of Bombay, and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., whose advice and ready help accompanied my labours from the time I first undertook the responsibilities of the work. The interst of my late lamented fellow-student and friend Father Zimmermann in this project did not flag even as he lay, in 1931, in a Nursing Home at Feldkirch, waiting prepared to meet his Maker! Nothing encouraged me more in the early stages of this arduous and fascinating work than the active and unwavering interest with which these two friends followed it.

Nepal and Kashmir in the North and Tanjore and Travancore in the South are known to contain vast treasures of unpublished and valuable Sanskrit manuscripts; and the course of Indological studies of the last two or three decades may be said to have been dominated by discoveries of outstanding importance made during that period in the three last mentioned centres. On the other hand, in regard to the large and well-stocked public and private libraries which are known to have been in existence in the country, Nepal decidedly appears not to have contributed its quota to the stock of fresh material which is now required for unravelling further the tangled skein of the history of Indian literature. Satis Chandra Vidyabhushana and Haraprasad Sastri among Indians, and Sylvain Lévi and Giuseppe Tucci among Europeans have undoubtedly done valuable pioneering work, but in view of the immense possibilities, what has been achieved thus far must be said to be tantalizingly little.

Under these circumstances, we cannot be sufficiently grateful to Rajaguru Hemaraj Pandit, C. I. E., Director of Public Instruction, Nepal, through whose good offices the doors of the rich store-house of the Nepālī material were thrown open to us—material which is all but inaccessible to Indologists—and we have been placed in a position to publish, *for the first time in the history of Mahābhārata studies*, collations of valuable Nepālī manuscripts. This supremely unselfish and profoundly learned patron of Sanskrit studies has really done more than merely supplying to the Institute, free of cost, collations of Nepālī manuscripts available to him in local libraries. Realizing that there were valuable manuscripts to be had outside Kathmandu, the headquarters of the Rajaguru, he caused a search to be made, at his own expense, throughout that distant outpost of Hindu culture and civilization, for old Mahābhārata manuscripts, and the find of the valuable MS. $\tilde{N}_3$, the oldest of the dated manuscripts of our critical apparatus, is the unexpected and welcome fruit of the Rajaguru's exertions in the cause of Mahābhārata research. Only those who know the difficulties in the way of obtaining any manuscript from Nepal will be in a position to appreciate fully the debt which the editor and the other members of the Mahābhārata Editorial Board, and beyond that the whole world of Indologists, owe to the Rajaguru. Sanskritists have much to hope for from the dispassionate efforts of this truly patriotic and cultured Rajaguru, who loses no opportunity of placing his immense learning and unbounded resources freely at the disposal of all serious workers in the field of Sanskrit research.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vidhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharati, and to M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B. A., B. L., of the Saraswathi Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K. Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan.

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary: the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London). The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars. A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help. I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nīlakaṇṭha manuscript. The Chief of Idappalli, Mr. Anujan Achan, Mr. Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Avaṇapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayālam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayālam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation: to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S. K. De, Edgerton, R. Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others. These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews. Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartṛhari:

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Ādi. Mr. Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr. Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press. The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs. B. G. Bhide and D. V.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Naravane. For the conscientious manner in which these two gentlemen have discharged their duty, I feel greatly obliged, since it is a most tedious and trying piece of work to collect the variant readings from the different collation sheets, and to arrange, in a prescribed form, according to stringent rules of sequence and enunciation, that ponderous mass of variants which is and will remain the unique feature and abiding achievement of this edition. The Śāradā codex was collated by the Head Shastri of the Mahābhārata Department, Shankar Shastri Bhilavadikar. The comparative paucity of printing mistakes in this volume is largely due to the vigilence and conscientiousness of the Collator and Reader, K. V. Krishnamurti Sharma, Sastri, of Erode (South India). These and other members of my staff have uniformly worked with exemplary zeal and untiring patience, to make a success of this edition, and I gladly take the opportunity of putting on record their loyal help and willing co-operation.

It is but right that I should also mention here that the Manager and the expert compositors of the renowned Niranaya Sagar Press have rendered ungrudgingly every assistance in carrying out the typographical arrangements which appeared to me best suited for the purposes of the work, meeting requirements that would have tried the patience and exhausted the resources of any other press in India.

Last but not least, I must express my profound gratitude to my revered Guru Geheimer Regierungsrat Professor Dr. Heinrich Lüders of the University of Berlin. What little merit there may be in the present work is due wholly to that excellent though somewhat rigorous and exacting training in philological methods which I had the benefit of receiving at his hands in the Indogermanisches Seminar, as a student in the *University* of Berlin. It is my firm conviction that there is no living scholar who has a deeper insight into the history of the Indian epic and the complicacies of its tradition than Geheimrat Lüders. It was, therefore, an unlucky day in the annals of Mahābhārata studies when, for lack of sympathetic co-operation and adequate financial support, he must have been compelled to abandon his epic studies, and our Great Epic lost the benefit of redaction at the hands of one of the greatest living philologists. His early Mahābhārata studies, *Ueber die Grantharecension*, *Die Sage von Ṛṣyaśṛṅga* and the *Druckprobe* have been to me like beacon lights in the perilous navigation of the Mahābhārata Ocean. May this work be to him a small recompense for the great trouble he has taken to initiate me in the mysteries of textual criticism!

August, 1933.

V. S. SUKTHANKAR

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919. Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter. But on either occasion the outcome was not assuring. The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue.

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are: What sort of dress should Draupadī be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or occular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism. Howsoever some of our officials and intelligentzia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth. This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments. Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B. C. to 150 B. C. in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc., must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depictment—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period.

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc.

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the *Annals of the Bhandarkar Institute* (1921–22). I here propose to show

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

how far, the lines, originally planned, have been actually followed in drawing all the sixteen pictures included in the present first volume of the Critical Edition.

Regarding the dress of males it was said, "Ascetics are shown as having long beards and also curls of matted hair, as being clothed in bark garments and in skins of deer, and also as wearing a string of beads round their neck." This may be evidenced by the group of Ṛṣis in the first picture, "Sūta relating the Epic to the sages of the forest"; as also, elsewhere, in the portrait of Parāśara (facing p. 250), and of Pāṇḍu as an ascetic (facing pp. 517 and 518).

Leaving the forest enclosures, and turning to the social life in cities, it was remarked: "The three chief constituents of male dress seem to have been the Dhoti, the Uttarīya, and Uṣṇīṣa (head-dress). There cannot have been any special difference in the style and contents of a king's dress and an ordinary man's dress." These can be seen side by side in the picture, facing p. 187, where king Parikṣit and his terrified courtiers are shown. It will be marked that the lower garment, the Dhoti, is, as was noted in the article under reference, worn by binding "a half of their dhoti round the loins and then by binding a knot, allowing the other half and its skirt to hang down." The ornaments round the neck and the wrist can be clearly marked in Yayāti's portrait in the picture facing p. 360.

After having discussed, at a greater length, the questions about the attire, ornaments, etc. of women in different positions in the society, it was said in conclusion: "Our picture of an Epic Princess would be something like this. A lower garment with loose flowing folds, a covering for the upper body running from below the right armpit across the breasts and thrown on the back; the two ends of this garment let loose downwards across the arm, the end sometimes covering the head; . . . plenitude of ornaments everywhere . . . ".

Women in different positions and of different social status, figure in many of the pictures in the volume. Of these, prominent are: the boat-girl (facing p. 250) Satyavatī; the divine Gaṅgā (facing p. 427); as also the females surrounding king Yayāti (facing p. 360). A picture presenting collection of sportive ladies of the royal family (facing p. 840), would help to show the full details of female attire of the Epic days.

It has to be noted, in this connection, that although the art of sewing can be traced back to Ṛgvedic times, I have faithfully followed the art of Sanchi, Amaravati, etc., and covered the females with only two garments in all positions of life, the idea of bodices being considered a doubtful one. Even the boat-girl Matsyagandhā has her upper piece of cloth lying at her side, in the boat, while she is rowing with her upper body all bare. The ornaments on the arms, ankles, neck, ears etc. have been presented as fitting the status of the particular individual.

Of the animals, the horse appears in full saddle held up by Śaṁtanu (facing p. 427), as also a team of four horses yoked to a chariot drawn in the tournament picture (facing p. 562). The chariot drawn in this picture has two wheels following the model of those at Bharhut, Sanchi and Amaravati.

Regarding the weapons of war, the only ones hitherto painted have been the bow and arrow, strung, as shown in the tournament picture, and unstrung as in the hands of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Śaṁtanu; and the boy Bhīṣma, in the picture facing p. 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war.

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field.

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic.

Aundh, June 1933.

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganpat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition (Southern Recension, 1931)

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	
6	6	5
7	7	6
8	8	7
9	9	8
10	10	
11	11	
12	12	
13	13–15	9–10
14	16	11
15	17	12
16	18	13
17	19	14
18	20	15
19	21	16
—	22	—
20	23	17
—	24	—
21	25	18
22	26	19
23	27	20
24	28	
25	29	21
26	30	22
27	31	23
28	32	24
29	33	25
30	34	26
31	35	27
32	36	28
33	37	29
34	38	30
35	39	31
36	40	32
37	41	33
38	42	34
39	43	35
40	44	36
41	45	37
42	46	38
43	47	39
44	48	40
45	49	41
46	50	42
47	51–52	43
48	53	44
49	54	45
50	55	
51	56	46
52	57	47
53	58–59	48–49. 1–10
54	60	49. 11–34
55	61	50
56	62	51
57	63	53–54
58	64	55
59	65	56
60	66	57
61	67	58
62	68	79
63	69	80
64	70	81
65	71	82
66	72	83
67	73	84
68–69	74	85–88. 1–48; 88. 103–105
70	75	59
71	76	60
72	77	61
73	78	62
74	79	63

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
75	80	64	111	120	107.$_{52-72}$; 108.$_{21-36}$
76	81	65	112	121	108.$_{37-71}$
77	82	66	113	122	109–110.$_{13}$
78	83	67	114	123	110.$_{14-23}$; 110.$_{41-66}$; 113
79	84	68	115	124	114
80	85	69	116	125	115
81	86	70	117	126	116
82	87	71	118	127	117
83	88	72	119	128–129	118–120
84	89	73	120; 121	130	121; 122
85	90	74	122	131-132.$_{12}$	123–124
86	91	75	123	132.$_{20}^{cd}$-133	125–126
87	92	76	124	134	127
88	93	77	125	135	128
89	94	78; 88.$_{47-94}$	126	136	129
90	95	52	127	137	130
91	96	89	128	138	131
92	97; 98	90; 91	—	—	132–133
93	99	92	—	139	134
94	100	93–94	—	140	137
95	101	95	129	141	135
96	102	96–98.$_{9}$	130	142	136
97	103	98.$_{10}$ – 99.$_{4}$	131	143	138
98	104	99.$_{5-50}$	132	144	139
99	105	100-101	133	145	140
100	106	102	134	146	141
101	107–108	103	135	147	142
102; 103	109; 110	104	136	148	143
104	111	105	—	149	145.$_{2-21}$
105	112–113	106.$_{1-30}$	137	150	144; 145.$_{1}$; 145.$_{22-28}$
106	114	106.$_{31-41}$; 107.$_{73-75}$	138	151	146
107	115	108.$_{1-7}$; 110.$_{24-40}$; 110.$_{63-82}$	139	152	147
—	116	111	140; 141	153	148; 149
108	117	112	142	154	150
109	118	106.$_{42-72}$	143	155	151–153.$_{40}$
110	119	107.$_{1-51}$			

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
144	156	153.41–58
145	157	154
146	158	155
147	159	156
148	160	157
149	161	158
150	162–163.3	159.1–29
151	163.4–23	159.31–160
152	164	161
153 }	165 }	
154 }	166 }	162
155 }	167 }	
—	—	163
156 }	168 }	164
157 }	169 }	
158–159	170	166–168
160	171	169
161	172	170
162 }	173	{ 171
163 }		{ 172
164 }	174 }	173
165 }	175 }	
166	176	174
167 }	177	{ 175
168 }		{ 176
169	178	177
170 }	179 }	
171 }	180 }	178
172 }	181 }	
173	182	179
174	183	180
175	184	165
176	185	181
177 }	186 }	182
178 }	187 }	
179 }	188 }	183
180 }	189 }	
181	190	184
182–183	191	185
184	192	186
185 }	193 }	187
186 }	194 }	

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
187 }	195 }	188
188 }	196 }	
—	—	189
189	197	190–191.21
190	198	191.23–45
191	199	192
192.1–7	200.1–7	193 1–10
192.8–29	200.8–31	195.1–27
193 }	201 }	
194 }	202 }	195.23–65
195 }	203 }	
196 }	204 }	196
197 }	205 }	
198 }	206 }	197
199 }	207 }	
200	208	199
201 }	209 }	
202 }	210 }	200
203 }	211 }	
204 }	212 }	
205	213	201
206	214	202
207	215	203
208 }	216 }	204
209 }	217 }	
210	218	205
211	219	206
212	220	207–209
213	221	210–212
214	222	213–214.17
215–216	223–225	214.18–146
217 }	226 }	215
218 }	227 }	
219 }	228 }	
220 }	229 }	216
221 }	230 }	
222 }	231 }	217
223 }	232 }	
224 }	233 }	218
225 }	234 }	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri begun 1931).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nīlp or to the symbol denoting a commentary).
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
[ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
* (superior star) in the text indicates an emendation.
* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
〰 printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Prof. Sten Konow, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. Lionel D. Barnett, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. Belloni Filippi, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicule of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. Zimmer, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, das die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meritdi esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingeigno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüders, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la quale per nitidezza di caratteri e bontà di material impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kāśmīrī" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the country to finance this project.'

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help renderd to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Acknowledgment of Donations (of Rs. 250 and above)

ANNUAL GRANTS.

Ruler of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	„ 6,000
Government of India	„ 4,000
University of Bombay	„ 3,000
Government of Madras	„ 1,000
Government of Hyderabad (Deccan).	„ 1,000
Government of Burma	„ 500
Government of Baroda	„ 500
Government of Mysore	„ 500
Chief of Phaltan	„ 500
Maharaja of Porbandar	„ 250
Chief of Sangli	„ 250
Chief of Ichalkaranji	„ 250
Chief of Vishalgad	„ 100
Chief of Ramdurg	Rs. 100
Sardesai of Vantmuri	„ 50

OTHER DONATIONS.

Bhavnagar Darbar	„ 2,000
H. A. Shah Esq., Bombay	„ 1,000
Chief of Bhor	„ 500
V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay.	„ 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	„ 500
Tulsidas Charities, Bombay	„ 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay.	„ 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	„ 400
Jaikrishna Trust, Bombay	„ 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	„ 300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E.; Nepal.	„ 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment *in advance*):

(i) Paper-cover fascicules	Rs. 150
(ii) Cloth bound volumes	„ 165

Class B (*Deferred* payment):

(i) Paper-cover fascicules	Rs. 200
(ii) Cloth bound volumes	„ 215

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recoverd by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Permanent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 120 and 132 respectively.

Price of fascicule 7	Rs. 6-0
Price of fascicules 1—7	„ 33-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

STOCK VERIFY
2020
G.K.V. Library

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Compiled
1999-2000